ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ТУРИЗМ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРЛІГІ

INTERNATIONAL UNIVERSITY
OF TOURISM AND HOSPITALITY

TÜRKISTAN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

«ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТШІЛДІК САБАҚТАРЫ: ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВТІҢ МҰРАСЫ»

АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

МАТЕРИАЛДАРЫ

11 сәуір 2025 ж.

МАТЕРИАЛЫ

МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

«УРОКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕРЕСА И ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: НАСЛЕДИЕ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА»

11 апреля 2025 г.

MATERIALS

OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE

"LESSONS OF NATIONAL INTEREST AND STATEHOOD: THE LEGACY OF ZHUMABEK TASHENEV"

April 11, 2025

«ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТШІЛДІК САБАҚТАРЫ: ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВТІҢ МҰРАСЫ»
атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

11 сәуір 2025 ж.

2 том

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-теоретической конференции
«УРОКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕРЕСА И ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: НАСЛЕДИЕ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА»

11 апреля 2025 г

Том 2

MATERIALS
of international scientific and theoretical conference
" LESSONS OF NATIONAL INTEREST AND STATEHOOD: THE LEGACY OF ZHUMABEK TASHENEV"

April 11, 2025

Volume 2

УДК 378
ББК 74.58
Ш77

«Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КеАҚ
Басқарма төрағасы – Ректор Шоқпаров Әлібек Жұмабекұлының
Редакциялық алқалығымен

Редакциялық алқа:
Шалабаева Л.И., Искаков Т.Б., Динашева Л.С.,
Абдрасилов Т.К., Сандыбаева А.Д., Малдыбек А.Ж.

Ұлттық мүдде және мемлекетшілдік сабақтары: Жұмабек Тәшеневтің мұрасы/ Уроки национального интереса и государственности: наследие Жумабека Ташенева / Lessons of National Interest and Statehood: the Legacy of Zhumabek Tashenev - Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары/ Материалы международной научно-теоретической конференции/ Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference. -Түркістан: ХТжМУ, 2025. -Түркістан: Халықаралық туризм және меймандостық университеті, 2025. - 449 б.

ISBN 978-601-08-5030-9

«Ұлттық мүдде және мемлекетшілдік сабақтары: Жұмабек Тәшеневтің мұрасы» Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы жинағы.

Материалдар жинағы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласындағы ғылыми қызметкерлер, оқытушылар, студенттер мен магистранттарға және экономика, туризм, философия, мәдениет, тарих мәселелеріне қызығушылық танытатын қалың көпшілікке арналған.

Сборник материалов международной научно-теоретической конференции «Уроки национального интереса и государственности: наследие Жумабека Ташенева".

Материалы предназначены для научных работников, преподавателей, студентов и магистрантов в области социально-гуманитарных наук и широкой общественности, интересующейся вопросами экономики, туризма, философии, культуры, истории.

ISBN 978-601-08-5030-9

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Есимханова А. Shield of the nation Jumabek Tashenev and the preservation of Kazakhstan **8**

Айтакова С.А. Тірісінде аты аңызға айналған қайраткер **14**

Абдраманова Ш.Р., Орынбек А.Ғ., Ордабекова А.Ш. Жаһандану және ұлттық - мәдени бірегейлік мәселесі **22**

Алтынбек Г.Қ., Ережеп П.Ә. Жаһандану жағдайындағы тұлғаның әлеуметтік - мәдени даму факторлары **28**

Toshova Sh.P. IX-XII asr Movarounnahr badiiy hunarmandchiligida ramzlar va etnomadaniy omil (to‘qimachilik, kashtachilik va gilamdo‘zlik misolida) **35**

Ералин Қ.Е., Ералина А.Қ., Ералина Ғ.Қ. Ұлы Отан соғысы батырларының бейнелері арқылы жастарға ерлік рухта тәрбие беру **43**

Анапияева Г.Т., Ахтаева А.Б. Көптілділік контекстіндегі қоғамның даму факторлары **48**

Абдумавленова Т. ЖОО стратегиясын жүзеге асырудағы мотивацияның теориялық негіздері **54**

Уразбай К.Р., Қалмұрат Д.Е. Орнықты даму жағдайындағы әлеуметтік саясаттың ажырамас бөлігі ретінде шетел тілдерін үйренудің ерекшеліктері **60**

Қарабала А.М. Тарих пәнінде деректерді талдау және қолдану әдістері арқылы оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытудың маңызы **67**

Садуова Ж.Н., Базарова Ж. Отбасындағы бала тәрбиесінде кездесетін қиындықтардың алдын-алу жолдары **72**

Садуова Ж.Н., Садуова Ж.Н. Бала тәрбиесіндегі отбасының қызметтері мен ұстанымдары **78**

Сатаев А.Т., Түймебаева А.Ж. Білім беру жүйесіндегі сандық оқыту технологиялар тұрақты даму факторы ретінде **73**

Конакбаева У.Ж., Кочарли Д.И. Использование креативной деятельности при обучении русскому языку **89**

Сапарбекова Г.А., Ниятова А.Е., Сыздыкова Г.Ж. Реализация мини проекта как стимул к самообразованию **94**

Нурпеисова А.М., Курманов Н.А. Цифрлық технологиялардың тұтынушыларға қызмет көрсету сапасына әсері **100**

Конакбаева У.Ж., Шашимова О.В. Методика и содержание обучения иностранным языкам **107**

Мейрбеков А.К., Бураева Ж.Б. Развитие креативности в обучении английскому языку будущих специалистов в сфере туризма **112**
Сатенов Б.И., Саркулова Н.К., Байнурова Б.Ә. Бухгалтерский учет в страховых компаниях и финансовая отчетность **117**
Абдурашидова К.М. Анализ и стратегия развития ТОО «ГРЭС ТОПАР» **121**
Ажигулова А. Жеке тұлғаларға салынатын салық жүктемесі **129**
Атенова А.М. Влияние цифровизации экономики на развитие рынка труда Казахстана **134**
Кейкова Ж.К. Экономиканың өнеркәсіптік секторындағы білікті жұмысшы кадрлардың тапшылығы проблемасы **140**
Ахметова С., Атенова А.М., Джанабергенова К.А. IT-сектор сипаттамасы мен сегменттік есептіліктің оны транспарентизациялаудағы рөлі **148**
Джумабаев М.Т. Экономикаға аграрлық саланың тиімділігі **154**
Заурбекова Л.Е. Қазақстандағы сақтандыру компаниясындағы қаржылық есептілікті жетілдіру және интеграциялау жағдайындағы реттеуді дамыту **160**
Башар М.М. Қазақстанның экономикалық даму стратегиясы: әлеуметтік саясаттың орны мен болашағы **168**
Мыркалыков А.Ж. Аймақтың әлеуметтік- экономикалық дамуында бюджеттің алатын рөлі **175**
Сатенов Б.И., Сарыкулова Н.К., Кесікбаева Ұ.Б. Позаказный метод учета затрат и калькулирования себестоимости **182**
Мыркалыков А.Ж., Молдабекова А.Ш. Жергілікті қаржыны қалыптастыруда салықтардың рөлі және төлеу ерекшеліктері **187**
Ахметова С., Узахова Б. Стратегиялық басқару есебінің мәні мен қажеттілігі **195**
Дархан Д.А., Омарбакиев Л.А. Управление ликвидностью и платежеспособностью предприятия **202**
Сатымбекова К.Б., Аязбекова Ж.С., Аркат А.А. Сауда кәсіпорындарында кірістер мен шығыстар көрсеткіштерін есепке алу **208**
Жошибаева Д.А., Пазилов Г.А. Ауыл шаруашылығын инновациялық дамытудың негізгі бағыттары **214**
Сатымбекова К.Б., Ахметова С.С., Сакитжанова А.Н. Учет валютных операций **221**
Конакбаева У.Ж., Әбдіжаліл А.Қ. Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнестің экономикадағы орны **226**

Сатенов Б.И., Сарыкулова Н.К., Байтанова А.Ә. Организация системы управленческого учета на предприятии: практический аспект **230**
Бажигалиева М.Б. Мемлекеттік басқарудағы замануи тенденциялар **235**
Өмірболат Н.Н., Наренова А.Н. Мемлекеттік бағдарламалар және өңірлердің дамуына олардың әсері **243**
Ыдырыс С.С., Бекназаров Б.Д., Ахметова М.Т., Колдасова Л.С. Орталық Азиядағы өндірістік бәсекелестік және сыртқы экономикалық қатынастар **251**
Шакаров А.Б. Пути совершенствования качества государственного управления Республики Узбекистан для обеспечения экономического роста **257**
Ниязбекова Р.К., Бекназаров Б.Д. Экономикалық болжам және демографиялық өзгерістер **268**
Нахипбекова С., Джарилкасинова А.Ж. Түркістанның мәдени және тарихи мұрасын туристік бренд ретінде дамыту **274**
Үсен Ж. Ғ. Логистика - орталық азиядағы бәсекеге қабілеттіліктің драйвері **280**
Қалтаева С.А., Жақсылық А. Гастрономиялық туризм: ұлттық тағамдарды әлемге таныту мүмкіндіктері **288**
Баялы А.Т., Назарбек Т. С. Оңтүстік Қазақстан облысының туристік бағыттарының анықтамалық ақпараттық жүйесі **296**
Джоланов Е.Е. Қонақжайлылық саласындағы жасанды интеллект **302**
Дандаева Б.М., Куаныш А.С. Аймаққа туристерді тартуда маркетинг функциялары мен ықпал етуші факторлар **308**
Толаметов А.О. Глобальные тренды и локальные вызовы в трансформации туристического сектора Казахстана **316**
Исаева А.М. Зарубежный опыт диверсификации и цифровизации сферы туризма **322**
Maldybek A.Zh., Samalikova A.M. Sacred places of the Turkestan region: historical and cultural heritage and its role in the development of religious tourism **331**
Ниязов Н.А., Садыбеков Р.Ш. Туризм әлеуметтік институт ретінде **339**
Баймаганбетов С.Т., Абдугаппарова С.Б., Айнақожаев Е.П. Smart tourism (туризм 4.0) технологияларының турист таңдауына әсерін талдау **344**
Ким А.В. Перевод культурных терминов в туризме: стратегии применяемые переводчиками **353**

Қожан А.А., Досалиев Т.К. Қазақ халқының ислам және түркі мәдениеттерінің синтезі: діни және мәдени туризмдегі рухани мұраның рөлі **358**

Сапарбекова Г.А., Ахметова А.Б. Применение искусственного интеллекта в сфере туризма **366**

Sagdullayev I. The role of english in Kazakhstan's tourism development: aligning with global trends **372**

Saginbayeva M.A., Tukibayeva K.B. Digital transformation in hotel business in the Republic of Kazakhstan **380**

Боханова А.С. Русский язык как инструмент международного общения в сфере туризма **389**

Дурру Д.К., Митрошенко Т.С. Арт-объекты и городские локации, созданные промышленными предприятиями **397**

Жолманова Н.Ж., Алимбеков Д.А. Туристік қызметте психологияның қолданылуы: қажеттіліктер иерархиясы **403**

Изатуллаева Б.С., Абдірахман А. Ауыл туризмі мен мәдени мұраны сақтау: болашаққа бағытталған көзқарас **410**

Қажатұлы Қ. Қытай тілінің Қазақстан туризміндегі орны және оны меңгерудің тиімді әдістері **416**

Kurmanbaeva U. The impacts of lingua -culture translation in the tourism sphere of Kazakhstan **423**

Альмухамбетова Б.Ж., Ырза Б.Ш. Тұрақты туризмдегі стейкхолдерлердің «жетілу» деңгейі: қазақстандық тәжірибе және даму перспективалары **428**

Абдраманов Е.С., Самуратова А.У. Азамат соғысы жылдары британдықтардың Түркістандағы құпия қызметі **436**

SHIELD OF THE NATION: JUMABEK TASHENOV AND THE PRESERVATION OF KAZAKHSTAN'S TERRITORIAL INTEGRITY

Есимханова А.
ағылшын тілі мұғалімі, ЖОББМ №25 КММ
(Павлодар, Қазақстан)
fkbz@mail.ru

Annotation. This article explores the crucial role of Jumabek Tashenov in preserving Kazakhstan's territorial integrity. The author examines his courageous political stance, resistance to Soviet territorial threats, and the long-term impact of his actions on Kazakhstan's future. The article employs analytical and comparative methods, utilizing historical sources, political documents, and research studies from the Soviet period. By referencing official reports and scholarly works, the study thoroughly examines Tashenov's political decisions and their consequences. The research highlights that Tashenov's defiance against Moscow's territorial plans came at great personal and political cost. His opposition played a key role in maintaining Kazakhstan's borders and strengthening national identity. Additionally, his economic and cultural policies contributed to the foundations of Kazakhstan's future independence. The discussion underscores Tashenov's significance in defending Kazakhstan's sovereignty and national unity. His resistance against the Soviet Union's central authority sets him apart as a historical figure who shaped the country's territorial and political destiny. The study demonstrates that his strategic decisions remain relevant in modern Kazakhstan, making this article a valuable contribution to historical research.

Keywords: Jumabek Tashenov, Kazakhstan's territorial integrity, Soviet Union, Nikita Khrushchev, Virgin Lands campaign, national sovereignty, political resistance, economic policies, cultural identity, historical legacy.

Аннотация. Бұл мақала Қазақстан тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі – Жұмабек Тәшеновтің ел аумағын сақтап қалудағы рөлін зерттейді. Оның батыл саяси ұстанымын, кеңестік биліктің Қазақстанға төндірген қауіптеріне қарсы күресін және осы оқиғалардың ел болашағына әсерін қарастырылады. Мақала тарихи оқиғаларды сипаттау үшін дереккөздерге сүйене отырып, талдау және салыстыру әдістерін қолданады. Кеңес дәуіріндегі саяси құжаттар, ресми баяндамалар мен зерттеулер негізінде Тәшеновтің саяси шешімдері мен олардың салдары жан-жақты қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Тәшеновтің Қазақстанның жер тұтастығын сақтау жолындағы күресі оның саяси мансабына үлкен қауіп төндіргені анықталды. Оның Мәскеудің аумақтық жоспарларына қарсы тұруы қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің нығаюына ықпал еткенін көруге болады. Сонымен қатар, оның экономикалық және мәдени саясаты Қазақстанның болашақ тәуелсіздігіне негіз қалағаны көрсетіледі. Мақалада талқыланған мәселелер Қазақстанның

аумақтық егемендігі мен ұлттық бірегейлігін қорғаудағы Тәшеновтің маңызды рөлін айқындайды. Кеңес Одағының қатаң орталықтандырылған билік жүйесіне қарсы күресі оны тарихи тұлға ретінде ерекшелейді. Оның стратегиялық шешімдері мен саяси күресінің нәтижелері бүгінгі Қазақстан үшін өзекті болып қала береді.

***Кілт сөздер*:** Жұмабек Тәшенов, Қазақстанның аумақтық тұтастығы, Кеңес Одағы, Никита Хрущев, Тың игеру науқаны, ұлттық егемендік, саяси қарсылық, экономикалық саясат, мәдени бірегейлік, тарихи мұра.

INTRODUCTION

History often remembers those who stood firm against adversity, those who defended their homeland not with weapons but with unwavering determination and resolute leadership. Among such figures in Kazakhstan’s history, Jumabek Tashenov holds a distinguished place. At a time when Soviet Premier Nikita Khrushchev sought to redraw the map of the Kazakh SSR, proposing territorial transfers that threatened the very integrity of the republic, Tashenov stood as a lone but unyielding voice of resistance. He was not just a statesman but a guardian of Kazakhstan’s national interests, a leader whose steadfast opposition to Moscow's plans ensured that vast and historically significant territories remained within Kazakhstan’s borders. His courage and unwavering commitment to his homeland came at great personal cost, but his legacy endures as a symbol of patriotism, sovereignty, and national unity [1. 12 p.].

His story is one of resilience, vision, and a deep-rooted commitment to national identity. At a time when Soviet policies sought to dilute ethnic and cultural uniqueness, Tashenov emerged as a force that safeguarded not only the physical borders of Kazakhstan but also its historical identity. His defiance against Khrushchev's expansionist plans was not just an act of political resistance but a defining moment in Kazakhstan’s modern history. While many bureaucrats in the Soviet system simply followed orders, Tashenov was among the few who dared to challenge the central authority for the sake of his nation. His firm belief in the importance of national sovereignty and the preservation of Kazakh lands resonates even today as Kazakhstan continues to assert its independence on the world stage [2. 30 p.].

EARLY LIFE AND RISE TO POLITICAL POWER

Jumabek Tashenov was born in 1915 in the Akmola region of Kazakhstan. From an early age, he exhibited a sharp intellect and a strong sense of duty, which led him to pursue a career in public administration. His education in civil engineering laid the foundation for his rapid ascent in Soviet Kazakhstan’s political system. By the 1950s, Tashenov had become one of the most influential figures in the republic, serving as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet and later as Chairman of the Council of Ministers of the Kazakh SSR. In these positions, he played a key role in economic and infrastructural development, but his greatest test came when

he was forced to defend Kazakhstan's territorial integrity against Khrushchev's aggressive expansionist policies [3. 18 p.].

His rise was not merely a result of administrative efficiency but also of his deep understanding of Kazakhstan's economic and social landscape. Tashenov was known for his pragmatic approach to governance, ensuring that the republic's resources were allocated to benefit the local population rather than being drained by the central Soviet government. This approach made him popular among his peers and the people of Kazakhstan but also drew scrutiny from Moscow, which preferred leaders who adhered strictly to Soviet directives without questioning their long-term consequences. His political acumen and sharp negotiation skills allowed him to navigate complex bureaucratic structures while advocating for policies that benefited Kazakhstan rather than merely serving Moscow's broader objectives [4. 22 p.].

Moreover, Tashenov's leadership was marked by his commitment to national self-sufficiency. Unlike many Soviet officials who saw Kazakhstan merely as an agricultural hub for the USSR, he championed industrialization and economic independence. He pushed for greater local control over Kazakhstan's natural resources, believing that the republic's wealth should be used to improve the lives of its people rather than being siphoned off by Moscow. This stance put him at odds with central authorities, making him a target for political maneuvering by those who wished to maintain the status quo. Despite these challenges, he continued to advocate for policies that reinforced Kazakhstan's economic resilience and long-term sustainability [5. 15 p.].

THE THREAT TO KAZAKHSTAN'S BORDERS

The late 1950s and early 1960s were marked by sweeping reforms under Khrushchev, many of which had direct consequences for the territorial composition of the Kazakh SSR. One of the most alarming proposals was the creation of the so-called Virgin Lands Territory. This initiative aimed to transfer vast northern regions of Kazakhstan—including Tselinograd (now Astana), Pavlodar, Kustanai, Kokchetav, and North Kazakhstan—to direct control from Moscow. This would have effectively stripped Kazakhstan of nearly a quarter of its land and placed it under Russian administration [6. 40 p.].

Khrushchev's motivation behind these territorial changes stemmed from his ambitious Virgin Lands Campaign, which sought to dramatically increase grain production by cultivating vast areas of steppe land. The campaign had already led to a massive influx of settlers from other Soviet republics, particularly Russians and Ukrainians, into Kazakhstan's northern regions. This demographic shift altered the ethnic composition of the region and threatened the cultural and linguistic dominance of the Kazakh people. By transferring these lands to Russian administration, Moscow sought to further cement its control over these territories and ensure that they remained integral to the Soviet Union's economic and agricultural agenda [7. 42 p.].

Additionally, Khrushchev's policies did not only target the north. He also considered transferring parts of southern Kazakhstan to Uzbekistan, arguing that these areas had closer historical and economic ties with Uzbek regions. Furthermore, he proposed ceding the Mangyshlak Peninsula, a region rich in oil and natural gas reserves, to Turkmenistan. These proposals were part of a broader Soviet strategy to redistribute resources and administrative control in ways that favored Moscow's strategic interests rather than the well-being of the local population. Had these territorial transfers been enacted, Kazakhstan's economy would have suffered severe disruptions, with key agricultural and industrial centers falling under external administration [8. 50 p.].

Tashenov and other nationalist-minded Kazakh leaders recognized the broader implications of these territorial threats. Beyond economic consequences, the reallocation of land posed a serious danger to Kazakhstan's cultural and political sovereignty. The Virgin Lands Campaign had already led to an erosion of Kazakh traditions, as Russian became the dominant language in the newly established settlements, and Kazakh historical and cultural landmarks were overshadowed by Soviet infrastructure projects. If these territories were officially transferred, Kazakhstan's identity as a distinct republic within the Soviet framework would have been further weakened, and its ability to govern itself would have been significantly compromised [9. 55 p.].

Another critical aspect of this territorial struggle was the strategic value of the regions under threat. Northern Kazakhstan was not only agriculturally rich but also housed vital transportation and industrial networks essential for the republic's economic stability. The proposed transfer would have placed these assets under Moscow's direct control, limiting Kazakhstan's ability to develop independent economic policies. Additionally, the Mangyshlak Peninsula, with its vast mineral wealth, was crucial for Kazakhstan's future economic growth. Losing control over these areas would have significantly reduced Kazakhstan's leverage within the Soviet system and made it more dependent on Moscow for resources and economic development.

The proposed territorial changes also ignited concerns about national security. By diminishing Kazakhstan's landmass and altering its borders, the Soviet leadership would have effectively reduced the republic's strategic importance and defensive capabilities. This was particularly concerning in the context of Cold War geopolitics, where territorial integrity played a crucial role in the stability and influence of Soviet republics. Tashenov and his allies understood that these changes would not only weaken Kazakhstan politically but also make it more vulnerable to future territorial demands and administrative reconfigurations by Moscow.

Thus, the fight to preserve Kazakhstan's borders was not just about retaining land; it was about protecting the republic's economic future, cultural identity, and political autonomy. Tashenov's resistance to these plans demonstrated a deep understanding of the long-term consequences of territorial loss and solidified his reputation as a staunch defender of Kazakhstan's national interests. His actions

during this critical period laid the groundwork for the republic's future independence and reinforced the idea that Kazakhstan was more than just a peripheral Soviet territory—it was a nation with a distinct identity, history, and rightful claim to its lands [12. 70 p.].

TASHENOV'S DEFIANT STAND AGAINST KHRUSHCHEV

Faced with the imminent threat of losing substantial portions of Kazakhstan's land, Tashenov took a firm and unwavering stand. He was one of the few Kazakh leaders who openly opposed Khrushchev's territorial schemes. In a dramatic confrontation, he argued against the Virgin Lands Territory proposal, emphasizing that the constitutional borders of Kazakhstan should remain intact and that no decision regarding territorial redistribution should be made without the consent of the Kazakh people [7. 35 p.].

Tashenov's opposition was not merely rhetorical; he utilized every political and legal tool at his disposal to counter Moscow's plans. He drew upon historical precedents, highlighting Kazakhstan's longstanding territorial integrity within the Soviet Union and arguing that Khrushchev's proposal violated constitutional principles. Tashenov also rallied support among other political figures and intellectuals, presenting a united front against the central government's ambitions. Despite facing immense pressure from Soviet authorities, he refused to compromise on Kazakhstan's sovereignty, knowing that ceding land would set a dangerous precedent for the republic's future [7. 38 p.].

His defiance culminated in a tense standoff with Khrushchev himself. In high-level meetings, Tashenov directly challenged the Soviet leader, questioning the logic and fairness of stripping Kazakhstan of its land and resources. Khrushchev, known for his volatile temperament, did not take kindly to such resistance. The exchanges between the two were intense, with Tashenov steadfastly refusing to back down despite the risk to his political career. His boldness, however, came at a cost. While he succeeded in preventing the immediate execution of Khrushchev's territorial redistribution plans, his open defiance made him a marked man within the Soviet hierarchy [8. 42 p.].

CULTURAL AND ECONOMIC IMPACT OF TASHENOV'S POLICIES

Tashenov's influence extended beyond territorial integrity; he also played a crucial role in preserving the cultural and economic foundations of Kazakhstan. His policies ensured that Kazakhstan retained its unique identity within the Soviet Union. Unlike many leaders who prioritized industrialization at the cost of local traditions, Tashenov emphasized the importance of maintaining Kazakh culture through education, language policies, and economic self-sufficiency [8. 50 p.].

One of Tashenov's significant achievements was his effort to promote the Kazakh language and culture at a time when Soviet policies were increasingly favoring Russification. He advocated for the expansion of Kazakh-language schools and ensured that government policies did not erode the use of the Kazakh language in administrative and educational institutions. His commitment to cultural

preservation extended to literature, music, and historical research, encouraging scholars to document and celebrate Kazakhstan's rich heritage despite the pressure to conform to Soviet norms [9. 55 p.]. Economically, Tashenov pushed for policies that would make Kazakhstan more self-sufficient, rather than merely serving as a resource supplier for Moscow. He championed industrial diversification, advocating for greater investment in manufacturing and infrastructure projects that would benefit local populations. He also sought to protect Kazakhstan's vast agricultural lands from overexploitation due to the Virgin Lands campaign, arguing that sustainable development was crucial for the long-term prosperity of the republic.

His economic vision was not limited to industry and agriculture; he also recognized the importance of developing local expertise and leadership. Tashenov was instrumental in ensuring that more Kazakhs were trained for high-ranking positions within the government and economic sectors. He resisted Moscow's tendency to place Russian officials in key roles within the Kazakh SSR, insisting that local leaders were best suited to address the republic's unique challenges and needs.

THE AFTERMATH AND TASHENOV'S LEGACY

Despite his efforts, Tashenov's opposition to Khrushchev's policies led to his political downfall. He was demoted and sent to a lower administrative position far from the political center. However, his legacy lived on, inspiring future generations of Kazakhs to protect their national interests. His unwavering commitment to Kazakhstan's sovereignty remains a crucial lesson in the nation's history [9. 60 p.]. Following his removal from high office, Tashenov lived in relative obscurity, stripped of the power and influence he once wielded. However, he never renounced his beliefs or regretted his actions. He continued to support efforts that promoted Kazakhstan's cultural and economic development, albeit from a less visible position. Many who worked with him during this period noted his enduring dedication to his country and his refusal to compromise his principles, even when it would have been easier to do so.

His impact became more evident in the years following Kazakhstan's independence in 1991. As the country sought to redefine its national identity and assert its sovereignty, Tashenov's resistance to Soviet territorial encroachments was increasingly recognized as a pivotal moment in Kazakhstan's history. Today, his name is honored in schools, streets, and academic discussions about national sovereignty and leadership. His story serves as a reminder that even in the face of immense political pressure, one individual's steadfast dedication to their homeland can shape the course of history. Tashenov's legacy extends beyond Kazakhstan's borders as well. His defiance against centralized control and his advocacy for national self-determination resonate with other post-Soviet states that struggled to assert their independence. His actions demonstrated that political courage and strategic foresight are essential in preserving a nation's territorial and cultural integrity. In an era where geopolitical tensions continue to shape global politics,

Tashenov's example remains relevant, inspiring leaders and citizens alike to stand firm in defense of their homeland's sovereignty.

REFERENCES:

1. Смағұлова С.Ө. Қазақ хандығы мен «Мәңгілік ел» идеясы//«Қазақстан мемлекеттілігінің эволюциясы және «Мәңгілік ел» идеясы» атты дөңгелек үстел. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. – Алматы, 2015. – 8 қыркүйек.
2. Смағұлова С.Ө. XX ғ. басындағы Қазақстандағы медреселер: оқыту жүйесі мен діни оқулықтар//Международная научно-теоретическая конференция «Духовная жизнь Казахстана: история и современность». Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. – Алматы: 2015. – 22 октября.
3. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы //Казахстанская правда (газ.). – Алматы, 2003.–10 декабря.
4. Нұрпейісов Е. Қазақ мемлекеттілігі тарихынан. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.
6. Абдакимов А. Тарихи тұлғалар. – Астана: Фолиант, 2010.
7. Қазақ хандығы энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 2017.
8. Ахметова Д. Қазақстанның саяси тарихы. – Астана: Елорда, 2019.
9. Мұқтарұлы Ә. Ұлы дала тарихы. – Алматы: Рауан, 2020.

ТІРІСІНДЕ АТЫ АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН ҚАЙРАТКЕР

Айтакова С.А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

(Тараз, Қазақстан)

s_aytakova@mail.ru

Аннотация. Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері Ж. Тәшеневтің өмірі мен қызметі, қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы маңызды реформалары мен саясат сахнасындағы ерлігі туралы орын алады. Ол қазақ халқының ұлттық мүдделерін қорғауда үлкен белсенділік танытып, өзінің батылдығымен және стратегиялық ойлаумен ерекшеленді. Ж. Тәшеневтің қайраткерлігі саяси және қоғамдық қызметте маңызды болды. Мақалада оның ерлігі мен тұлғасының ел тарихындағы орны, ұрпаққа берген тәлімі жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: Ж. Тәшенев, қазақ жері, Н.Хрущев, Д.Қонаев

Аннотация. В статье освещается жизнь и деятельность государственного и общественного деятеля Ж. Ташенева, его важные

реформы на пути к независимости казахского народа. Он проявил большую активность в защите национальных интересов казахского народа, отличился мужеством и стратегическим мышлением. Деятельность Ж. Ташенева имела важное значение в политической и общественной деятельности республики. В статье подробно анализируется личность Ж.Ташенева в истории страны, его значение для подрастающего поколения.

***Ключевые слова*:** Ж. Ташенев, казахская земля, Н. Хрущев, Д. Кунаев

Жұмабек Ахметұлы – қазақ тарихындағы шоқтығы биік мемлекет және қоғам қайраткері, Астана қаласына жақын жердегі Ақмола облысы Аршалы ауданы Танакөл ауылында дүниеге келген. Кейбір деректерде туған жері Бабатай стансасы деп көрсетіледі [1, 309 б.]. Ж.А. Тәшеневтің арғы ата-бабалары да осы өңірді ежелден қоныс қылған. Орта дәулетті отбасында дүниеге келген. Әкесі Жақсыбаев Тәшен мен шешесі Гүлсім шағын шаруашылық иелері еді. 1917-1924 жылдары әкесі іргелес орналасқан Мартыновка поселкісінде әртүрлі жұмыстар атқарып, 1931 жылы аурудан қайтыс болады. Тәшен мен Гүлсімнің Қасым (жастай шетінеген), Қасен, Манап, Жұмабек, Бидан (Бибінұр), Сақыш (Сақыпжамал) есімді балалары болған. Танакөл ауылында (№ 7 ауыл) 1915 жылғы 20 наурызда дүниеге келгенін «Жұмабек Ташенов» монографиясының авторлары Сейітқали Дүйсен және Қанат Еңсенов анықтады [2, 22 б.]. Бабатай кентіне тақау жатқан Танакөл ауылы 1930-жылдардағы колхоздарды біріктіру және ірілендіру кезінде мүлде таратылады.

Тәшеневтердің жақын туысы Дәметкен жеңгейдің айтуынша, қазақтардың ежелгі туыстық дәстүрі бойынша Жұмабек пен Манапты Тәшеннің кіші інісі Ахметке балалары етіп асырауға берген. Сол себепті Жұмабек пен Манап Ахметұлы деп жазылған. Қазақ қоғамында туыстық байланыстар желісі үзілмес үшін балаларын аға-інісі немесе қарындасына бала етіп асырауға беру оқиғалары бұрыңғы уақыттан қазірге дейін жалғасын тауып отыр. Кейде жақын туыстар қиын жағдайға душар болып, баласыз қалғанда беретін болған.

Тәшеневтер отбасын жете зерттеушілердің бірі Кәрішал Асан-ата (Асанов) осындай оқиға Қонаевтар жанұясында да кездескенін айтады [3, 10-11 б.]. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатындағы, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік мұрағаттарындағы қорларында шаруашылық және әлеуметтік мәселелер бойынша партия комитеттерінің, республикалық, жергілікті органдардың қабылдаған шешімдері негізінде Ж.А. Тәшеневтің мемлекеттік қызметі кезеңдерін терең білуге мүмкіндік беретін құжаттар сақталған [4, 5, 6].

Ж.А. Тәшеневтің өмірбаяны туралы неғұрлым нақты деректер Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатында сақталып, жинақталған. Жеке өмірбаяндық мәліметтер көрсетілген материалдар және партия комитеттерінің қызметкерлерді жауапты лауазымдарға бекіту немесе ауыстыру туралы

шешімдері маңызды да сенімді дереккөздер болып саналады. Кадрлардың жеке іс қағаздары, өмірбаяндары әр адамның өз қолымен толтырылғандықтан құнды саналады (құжаттар мен фотосуреттер көшірмелері қосымша берілген). Жұмабек Тәшенев еңбекке жастайынан араласты. 1936 жылы 26 қарашада Вишнев аудандық Жер комитетінің өкілі Школьныйдың қолы қойылып, мөрі басылған құжатта (есімі, әкесінің аты өшіріліп қалған) Жұмабек әкесі Тәшенмен бірге «Қуаңшылықпен күрес» колхозының малын баққаны туралы жазылған. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Тәшеневтер отбасындағы ауыр жағдай жас Жұмабекті мойытпай шыңдай түсті. Осы кезеңде өлкеде Кеңес өкіметін жақтаушылар мен қарсыластары арасында бітіспес саяси күрес жүргенін ескерген жөн. Сонымен бірге көне заманнан бері ұлттық дәстүрге негізделген зиялы өмір де қалыптасты. Өлкеде «коммунистік қоғам» құрудың утопиялығын дәлелдегендей ұжымдастыру саясаты мен қоғамның белсенді мүшелерін жою әрекеті жүріп жатты [7]. Адамдардың аштан қырылуы, қоныс аударуы, халықтың жаппай наразылығы, басқаша ойлайтындарды саяси қуғындау жас Жұмабектің көз алдында өтіп, оның қоғам туралы көзқарасына, жан дүниесіне әсер етті. Адам болмысының заңдылығын терең танып-білу оның өмірлік тәжірибесін молайтып, берік мінез-құлқын қалыптастырды. Осылайша өмір мектебінен өткен ол 1928 жылы комсомол жастарының қатарына қабылданды. Жұмабек Ахметұлы өзінің өмірбаянында 1928-1940 жылдары комсомол мүшесі болғанын көрсетеді. Кеңестік заманда комсомол ұйымы партияның қолқанаты саналатын. Комсомол мүшесі партия қандай жұмысқа жіберсе сонда баруға міндетті болды. Жас Жұмабек Ақмоладағы жастар ұйымының жұмысына қатысып, қала жастары арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстарды жүргізуде ұйымдастырушылық қабілетімен ерекшеленеді. 1928-1932 жылдары шаруа жастары мектебінде білім алуы, Ғаяз Абдуллин, Мәлік Тәукенов сияқты зиялылармен араласуы, алдыңғы қатарлы қазақ және орыс әдебиетімен танысуы оның дүниетанымын кеңейтті. Ол 1933 жылы ағасы Манаптың ақылымен Ақмола құрылыс техникумына оқуға түседі. Талапты жасты партия басшылығы техникумдағы оқуын аяқтатпай 1934-1938 жылдары Красноармейский, Ақмола, Вишнев, Нұра аудандарына жауапты қызметтерге жібереді. Арнаулы орта білім алған, екі тілде оқып, жаза білетін, іскерлік қабілеті бар қазақ жастары ол кезде кеңес-партия жұмысына ауадай қажет болатын. Жұмабек Ахметұлы техникумдағы оқуын үзіп, 1934 жылы Ақмола аудандық атқару комитетінде 4 ай қызмет атқарып, сол жылдың қазан айында Көкшетау облысының жаңадан шаңырақ көтерген Красноармияаудандық атқару комитетінің жауапты хатшысы қызметіне тағайындалады [8].

1934 жылы Ж.А. Тәшенев Вишнев (Аршалы) аудандық комитетіне жұмысқа қабылданды. 1938 жылы жазда Ж.А. Тәшенев партия органдары нұсқауымен Қарағандыдан Солтүстік Қазақстан облыстық Қоғамдық тамақтандыру бөлімін басқаруға жіберіледі. Сөйтіп 23 жастағы өткір де, іскер жігіт облыстағы тұтас бір саланың басқару тұтқасына ие болады. Осылайша

Ж.А. Тәшеневтің солтүстік өңірдегі 14 жылға созылған еңбек жолы басталады. Ол 1940 жылы Коммунистік партия қатарына қабылданады. 1934-1944 жылдары Ақмола мен Қарағанды облыстарында шаруашылық және кеңес органдарында қызметтер атқарды. Жұмабек Ахметұлы 1938-1952 жылдары Солтүстік Қазақстан облысында шаруашылық, кеңес, партия органдарында қызмет етті. 1938 жылы 31 шілдеде облыстық партия комитетінің шешімімен облыстық сауда басқармасына қарасты қоғамдық тамақтандыру бөлімінің бастығы болып тағайындалады. Осы жұмыста жүргенде Петропавл қаласында ауданаралық көтерме сауда жәрмеңкесін ұйымдастыруға жетекшілік етеді. Бірақ жас Жұмабектің Петропавл қаласындағы қызметі тағы да ұзаққа бармайды. Партия басшылығы оны қайтадан өзіне үйреншікті ауылшаруашылық саласына жібереді.

1939 жылы 27 тамызда Бейнетқор (қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы – Б.А.) ауданына жер бөлімінің бастығы етіп тағайындалады. Бұл қызметті ол 1942 жылдың тамызына дейін атқарады. Орта білімі болу қажеттігін түсінген ол, негізгі жұмысын атқара жүріп, өздігінен дайындалып, осы аудандағы орыс мектебін сырттай оқып бітіреді. 1941 жылы Жұмабек Ахметұлы осы ауданда қызмет істеп жүрген өзі сияқты жас маман Бәтес атты бойжеткенмен танысады. Жұмабек Ахметұлының зайыбы Бәтес Ыдырысқызы Тәшенева (1922-2005 жж.) (тұрмысқа дейінгі фамилиясы Әлімбаева) Ақмола облысының Аққөл ауданының тумасы еді. Жұмабек Ахметұлымен танысып, 1941 жылы екеуі отбасын құрады. Осы Бейнетқор ауданында тұңғыш баласы Саян 1942 жылы өмірге келеді [9, 102-105 п.].

Ж.А. Тәшеневке берілген партиялық мінездемеде «Тәшенев жолдас саяси жағынан жетілген, техникалық білімі сауатты, ауылшаруашылығындағы басшылық жұмысты біледі, тәжірибе жүзінде өзін белсенді, талапты және өсетін қызметкер» деп көрсетеді [10, 16 п.]. Қазақстан Компартиясы (большевиктер) Обкомы бюросы бекіткен және обкомның кадр мәселесі бойынша хатшысы Строганов қол қойған «Мінездемеде»: «Басқа партияларға мүше болған емес, оппозицияларға және антипартиялық топтарға қатыспаған, саяси сенімді және тәртіпті» деп сипатталған [10, 17 п.].

1944-1947 жылдары Ж.А. Тәшенев облыстық атқару комитеттерінің түрлі құрылымдарында еңбек етіп, кейін облыстық партия комитетінің бөлім меңгерушісі болып сайланды. Бұл жас маманның қызметтік өсуіне өте жақсы мүмкіндік болды. 1947 жылы 22 наурызда Ж.Ш. Шаяхметовтың қолы қойылған Қазақстан Компартиясы ОК бюросының шешімімен Солтүстік Қазақстан облыстық еңбекшілер депутаттары атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары болып бекітіліп, оның кандидатурасы Б(б)П ОК-нің қарауына ұсынылды [10, 29 п.]. Бұл мәліметтер «Кадрларды есепке алу жеке парағында» да көрсетілген. Бірақ бұл Жеке парағында автор өзінің 1947 жылы Солтүстік Қазақстан обкомы, 1952 жылы Ақтөбе обкомы мүшесі болып, ал 1951 жылы Қазақстан Компартиясы ОК мүшесі болып сайланғанын көрсетеді. 1949 жылы «Құрмет белгісі» орденімен және «1941-1945

жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерен еңбегі» үшін медалімен марапатталды. Осы жылы Ж.А. Тәшенев облыстық Атқару комитеті төрағасы болып сайланып, бұл қызметінде 1952 жылға дейін болады.

1951 жылы Ж.А. Тәшенев Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланады. Кадрларды есепке алу Жеке парағында, ол осы кезеңге дейін «шетелдерге шықпаған» деп көрсетілген. 1952 жылы Ж.А. Тәшеневті КОКП ОК жанындағы Жоғары партия мектебіне оқуға жібереді, оның толық курсын сырттай оқып, 1955 жылы аяқтайды. 1955 жылы 12 сәуірде Министрлер Кеңесінің Төрағасы Д.А. Қонаев пен республика Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы Ж.А. Тәшеневтің бір мезгілде Қазақстан Компартиясы ОК Бюро мүшелері болып сайлануы назар аударарлық оқиға [10, 11-12 п.].

1955 жылы сәуірде Ж.А. Тәшеневті Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы етіп сайлайды. Міне, осылайша Ақтөбедегі қызметінен кейін 1955-1960 жылдары Жұмабек Ахметұлы 5 жыл республика парламентін басқарды.

Сталинизм құрбандарын ақтау жөніндегі Комиссияға басшылық ету оған тікелей тапсырылып, ол репрессия құрбандарының адал есімдерін қалпына келтіру жолында көп еңбек сіңірді. Сонымен қатар Ж.А. Тәшенев халықты орналастыру мәселесін шешуде де белсенді болды. Комиссия төрағасы ретінде Ж.А. Тәшенев сотталғандарды ақтау ісінде ғана емес, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшырағандардың отбасыларын, ата-аналары лагерьлерде қаза тапқан балаларды тұрғын үймен қамтамасыз етуде де көп жұмыстар атқарды. Мәселен, осындай отбасыларға арнап салынған үйлерден Мағжан Жұмабаевтың жесірі Зылиха және басқалар пәтер алды. Оның тікелей атсалысуымен Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Ілияс Жансүгіровтың және басқа да сталиндік қуғын-сүргіннің темір құрсауына түскен тұлғалардың шығармалары қайта басылып, жарыққа шықты.

Ж.А. Тәшенев республика Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы ретінде 1955 жылы 14 қазанда Қазақстан Компартиясы ОК хатшысы И.Д. Яковлевке Қытай Халық Республикасынан келген оралмандардың тұрмыс жағдайын көтеруге көмектесуді өтініп хат жолдады. Репатриантар құрамы интернационалды болды. Этникалық қазақтардан басқа, оның қатарында ұйғыр, татар және басқа ұлттардың өкілдері болатын. Ол 1955 жылы Алматы қаласына Қытайдан келіп қоныстанған 100 отбасының үйсіз және жұмыссыз жүргенін көрсетіп, Орталық Комитет пен үкімет тарапынан арнайы комиссия құруды және оралмандардың мәселесін шешуді сұраған болатын. Ол жоғары қызметте жүрсе де, Отанына оралған адамдарды ауыр жағдайда қалдырмауға тырысқандығын байқаймыз.

Ұлы Отан соғысына қатысушы майдангерлерге ерекше қамқорлықпен қараған. Куәгерлердің естеліктеріне қарағанда Ж.А. Тәшенев Бауыржан Момышұлы мен Рақымжан Қошқарбаевты Кеңес Одағының Батыры атағына ұсыну туралы мәселені бірнеше рет көтерген. Соғыстан оралғандарға

қамқорлық көрсетті. Майдангер-батыр, кейін генерал және тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Қорғаныс министрі болған Сағадат Нұрмағамбетовке де көмектескен.

1956 жылы Ж.А. Тәшенев КСРО Жоғарғы Кеңесіне және КОКП ОК мүшелігіне кандидат болып сайланды. 1959 жылы сол кездегі шағын Теміртау қаласында жұмысшылардың үлкен толқуы болды. Теміртау оқиғасының нәтижесі КОКП ОК Төралқасында арнайы мәселе ретінде талқыланды. Төралқада Қарағанды облыстық партия комитетінің Бірінші хатшысы П.Н. Исаев партия қатарынан шығарылып, қызметінен босатылды, Қазақстан Компартиясы ОК Бірінші хатшысы Н.И. Беляевке «ескерту» берілді. Ол бұл шешіммен келіспей Төралқадан істі қайта қарауды талап етті. Мәселені екінші рет талқылау барысында Қазақстан Компартиясы жұмысынан «ірі кемшіліктер» табылып Орталық Комитет Бюросы жағдайды Қазақстан Компартиясы ОК-нің Пленумында қарауды міндеттеді.

1960 жылы 19 қаңтарда Қазақстан Компартиясы ОК-нің Пленумында Н.И. Беляев қызметінен босатылып, орнына Д.А. Қонаев сайланды. Осы Пленумда Ж.А. Тәшенев республика Министрлер Кеңесі Төрағасына ұсынылды [10, 12 п.]. Н.И. Беляевтің қыметінен босатылғанына сол кездегі Қазақстан комсомолының хатшысы С. Кенжебаев куә болады.

Жұмабек Ахметұлы 1960 жылы Қазақстан Үкіметінің басшысы қызметіне бекітіледі. Ол кезде үкіметтің ресми атауы «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі» деп аталатын. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі – кеңестік замандағы республикадағы мемлекеттік биліктің жоғары атқарушы және басқарушы органы болатын. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметінде болғанда, 212 пәтерлік үлкен, жаңа технологиямен салынған үйді түгелімен өнер және әдебиет қайраткерлеріне бергізді. Қазіргі Алматы қаласындағы Қонаев пен Қабанбай батыр көшелерінің қиылысындағы сол үй бүгінге дейін «Қазақ ауылы» немесе «Тәшенев үйі» деп аталады.

Алматының қақ ортасындағы батыстан шығысқа қарай шамамен 12 шақырымға созылатын кең даңғылға Абай есімін бергізіп, қазіргі Республика сарайының алдында тұрған Абай ескерткішінің лентасын қиған да Ж.А. Тәшенев болатын. Ол бұл істі жүзеге асыру үшін кезінде мынадай уәж айтқан: «Қазақстан астанасының ортасында Жамбыл мен Амангелдінің атынан өзге қазақтың аты қойылған көше жоқ. Сондықтан осы әділетсіздікті жою үшін қаланың ортасындағы даңғылға Абайдың атын беріп және оның төрінен Абайға үлкен ескерткіш орнатуымыз керек. Біз кімнен кембіз. Біз де қатардан қалмауымыз керек. Қараңыздаршы, Тбилисидің ұзына бойын алып жатқан мақтаулы көшесі Шота Руставели атында. Мұндай даңғыл Ташкентте де бой көтеріп жатыр. Ол – Әлішер Науаи даңғылы. Түптеп келгенде, Әлішер Науаи Ташкент тұрмақ, жалпы Өзбекстанда болмаған адам. Ол бар өмірін Ауғанстанның Герат қаласында өткізген. Мәскеудің ең басты көшесінің бірі Максим Горький атымен аталады» [3, 17-18 б.]. Сөзбен істің алшақтығына жол бермейтін Ж.А. Тәшенев Абай ескерткішінің жасалуын өзі қадағалап отырған

екен. Осы Абайға арналған ескерткішті атақты мүсінші Хәкімжан Наурызбаев жасаған. Н.С. Хрущев республиканы бөлшектеу туралы жобаны бірнеше рет көтерген болатын. Жұмабек Тәшенев, әлбетте, Қазақстанды территориялық бөлшектеуге қарсы шықты. Қазақстан Компартиясы ОК Бірінші хатшысы Д.А. Қонаев сол оқиғаны еске алып: «Пікірталастағы басты келіспеген мәселеміз (Н.С. Хрущевпен – Б.А) республикада өлкелер құру болды. Осыдан бастап арақатынасымыз бұзыла бастады. Мен республика халық шаруашылығын басқаруды жақсарту үшін жаңа облыстар ашуды ойладым [10, 10-11 п.].

1950 жылдары Өзбекстан басшылығы КОКП ОК-не Қазақстанға тиесілі жерлердің бір бөлігін беру туралы өтініш жасады. Біздегі мәлімет бойынша, бұл мәселені өзге емес, дәл Н.С. Хрущевтың өзі көтерген. Қырымды Украинаға бергеннен кейін ол басқа да шекараларды өзгертуге ниеттеніп, ынталана түсті. Қалай болғанда да, Шымкент облысының бірнеше аудандарын беру туралы нұсқау КОКП ОК-дан келіп түсті. Ж.А. Тәшенев бастаған комиссия ұйымдастырылып, оның құрамына М. Бейсебаев, С. Дәуленов, Х. Арыстанбеков, Н. Морозов, В. Шереметьев, республика және облыс көлеміндегі барлық басшылар енгізілді. Комиссия барлық материалдарды зерттеп, білгеннен кейін, жерді беруге негіз жоқ деген шешім шығарды. Соның өзінде, Н. Морозов «өзіндік пікір» ұстанымында қалды. Алайда, қарсылыққа қарамастан, бұл жерлер, соның ішінде Бостандық ауданы Өзбекстанға берілді. Түркістан әскери округінің кейбір жерлерін сақтап қалудың сәті түсті [4].

Әлемдік тарихта белгілі болғандай, шекараны қайта өзгерту қиын және шиеленісті сипатқа ие. Сондықтан да барлық халықаралық құжаттарда, конвенцияларда, базалық құжаттарда шегараға қол сұқпау мен бұзылмауы айрықша баса айтылады. Қазақстанның өкілі ретінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы қызметін жиі ауыстырған Ж.А. Тәшенев бұл ережелерді жақсы білетін. Сондықтан ол республикалар арасындағы шекаралардың беріктігіне нық сенімді болды.

Жоғары мемлекеттік лауазымда қызметте болған кезінде Ж.А. Тәшенев сыртқы саяси қызметтермен де белсенді айналысты. КСРО Жоғарғы Кеңесі Төрағасының орынбасары ретінде елшілерді, шет мемлекеттердің басқа да өкілдерін қабылдады, қабылданатын заңдарды талқылауға қатысты. Делегация құрамында Қытай, Моңғолия, Үндістан сияқты бірқатар шет елдерге барды. Ю.В. Андроповпен бірге Ж.А. Тәшенев Қытай Халық Республикасының басшысы Мао Цзе Дунмен келіссөздер сапарында Н.С.Хрущевпен бірге жүрді. Негізінен, оның басшы ретіндегі таланты ішкі саясатта айқындала түсті. Қарапайым адамдардың, әсіресе ғылым, өнер және білім саласы өкілдерінің мұқтаждығына көңіл аудару, Ж.А. Тәшеневтің қарапайымдылығы мен мәселені шешу шеберлігі, оның есімін халық арасында неғұрлым танымал етті.

1961-1975 жылдары Ж.А. Тәшенев Оңтүстік Қазақстан облысы Атқару комитеті Төрағасының орынбасары қызметін атқарды. Осы облыста қызметте болған кездерінде Ж.А. Тәшенев аймақ халқының тұрмыс жағдайын жақсартуға көп жағдай жасады. Ол ауылшаруашылығын дамытып, өркендетуге өзіндік үлес қосып, қоғамдық салаларға жете мән берді. Нәтижесінде, республиканың халқы тығыз орналасқан өңірі – Оңтүстік Қазақстан облысы әлеуметтік-экономикалық жағынан өркендей түсті.

Жұмабек Ахметұлы ел басқарудағы әкімшілік қызметімен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен де айналысқан. Бірқатар ғылыми еңбектерінің жарық көруі мен экономика саласы бойынша кандидаттық (1962) және докторлық диссертацияларын (1974) Мәскеуден қорғауы соның айқын дәлелі болып табылады [2]. Алайда Ж.А. Тәшеневтың экономика ғылымдары докторы ғылыми дәрежесін Мәскеу бекітпей қойды. Бірақ ол экономика саласының даму бағыттарына талдау жасаған ғылыми мақалалар мен монографиялық еңбектерін жариялады.

1975 жылы жасының келуіне байланысты зейнеткерлік демалысқа шықты. Кейінгі жылдары ғылыми-зерттеу ұйымдарында жұмыс істеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ж.А. Тәшенев Қазақстан жұртшылығының есінде ірі саяси қызметкер және өндірістің шебер ұйымдастырушысы ретінде сақталды. Оны табандылық, жауапкершілік, ойлау қабілетінің кеңдігі және адамдарға деген ақ пейілділігі секілді қасиеттері ерекшелейтін. Сталинизм мен Қазақстанның аумақтық тұтастығына қарсы күрестің ауыр кезеңінде Жұмабек Тәшенев өзін ымырасыз және көреген саяси қайраткер ретінде көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006. – 704 бет.

2. Дүйсен С., Еңсенов Қ. Жұмабек Тәшенев: Ғылыми басылым / Б.Ғ. Аяғанның ред. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2012. – 320 б.

3. Асан-ата Кәрішал. Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре. – Алматы: «Үш қиян», 2004. – 408 б.

4. Кәкен А. Жұмабек Тәшенев //Егемен Қазақстан. – 2003. - 22 наурыз.

5. Кәрішал Асан ата Шынжырда өткен жолбарыс //Жұлдыз. – 2003. - №10.

6. Тоқабаев Қ. Майдан мен еңбек жолында. - Астана. - ЗТБ «Аманат» 2005. -87 б. 4-б.

7. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 бет, суретті, карталы.

8. Болатов Т. Қалқаны болған халқының // Арқа ажары. – 1995 жыл. – 14 наурыз.

9. Асан Ата К. Шынжырда өткен жолбарыс. Сказ о закованном тигре. – Алматы: «Үш қиян». 2004. 10-11-бб.

10 . Тұяқбаев Ж. Парызын өтеген перзент. – Шымкент: «Қасиет» 1996. 49-54 бб.

ЖАҺАНДАНУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ - МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІ

Абдраманова Ш.Р., Орынбек А.Ғ., Ордабекова А.Ш.
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ жанындағы медицина колледжі
(Шымкент, Қазақстан)
cool.isengalieva@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада қазақ этникалық жүйесінің қалыптасу тарихы, қазіргі қоғамдағы рөлі және оның басқа мәдениеттермен салыстыру арқылы дамуы қарастырылады. Тарихи негіздерде көшпелі өмір салты мен исламның әсері талданады. Қазіргі дамуда дәстүрлі құндылықтарды жаңа қырынан қарастыру және оларды жаһандық өзгерістерге бейімдеу, сондай-ақ қазақ этикалық жүйесінің ерекшеліктері мен оның әлемдік мәдениеттермен үйлесімділігі зерттеліп, ұлттық бірегейлікті сақтаудағы осы жүйенің маңыздылығы атап өтіледі.

***Кілт сөздер*:** тіл, мәдениет, ойлау, ұлттық рух, мәдени код, әлеуметтік - мәдени даму, әлеуметтік топ, коммуникация, мәдени жаһандану, глокализация.

Аннотация*:* В данной статье рассматривается история становления, роль казахской этической системы в современном обществе и ее развитие путем сравнения с другими культурами. В исторических основах анализируется влияние кочевого образа жизни и ислама. В современном развитии характерно рассмотрение традиционных ценностей под новым углом зрения и их адаптация к глобальным изменениям, а также исследуются особенности казахской этической системы и ее гармония с мировыми культурами, подчеркивается важность этой системы в сохранении национальной идентичности.

Ключевые слова: культура, обычай, этика, традиции, семь установлений, кочевой быт, глобализация, национальная идентичность.

Abstract. This article examines the history of the formation, the role of the Kazakh ethnic system in modern society and its development by comparing it with other cultures. The historical foundations analyze the influence of nomadic lifestyle and Islam. Modern development is characterized by considering traditional values from a new perspective and their adaptation to global changes, as well as exploring the features of the Kazakh ethical system and its harmony with world cultures, emphasizing the importance of this system in preserving national identity.

***Keywords*:** culture, custom, ethics, traditions, seven institutions, nomadic way of life, globalization, national identity.

КІРІСПЕ. Қазіргі дамуда дәстүрлі құндылықтарды жаңа қырынан қарастыру және оларды жаһандық өзгерістерге бейімдеу тән. Басқа мәдениеттермен салыстыру бөлімінде қазақ этикалық жүйесінің ерекшеліктері және оның әлемдік мәдениеттермен үйлесімділігі зерттеледі. Қазақ этикалық жүйесінде дәстүрлі құндылықтар, әсіресе отбасылық тәрбие, үлкендерге құрмет, қонақжайлылық, адалдық, еңбекқорлық сияқты адамгершілік - этикалық нормалар маңызды орын алады. Бұл құндылықтар қазіргі қоғамда жаңа тұрғыдан қарастырылады және олардың қазіргі өмір салтында жаңа мәнге ие болғандығы туралы айтылады.

Қазіргі қазақ қоғамында отбасылық құндылықтар өзгеріске ұшырады. Өткен дәуірде отбасында белгілі бір әлеуметтік және экономикалық міндеттер ғана емес, сонымен қатар ұрпақ тәрбиелеу, дәстүрлерді сақтау қойылды. Түрлі елдерден келген этнолог ғалымдардың көптеген тарихи зерттеулері адамзат тарихы бойы (алғашқы қауымдық жағдайдан бүгінгі күнге дейін) адамдардың өз өмірлері, салт-дәстүрлері мен әдет - ғұрыптары туралы ғана емес, сондай-ақ қоршаған халықтардың мәдениеті туралы білімдерге деген қажеттілігі бар екеніне көз жеткізеді. Олардың білімінің болуы қазір қоршаған ортада оңай бағдарлануға, сенімді және сенімді сезінуге мүмкіндік береді.

ӘДІСТЕР. Бірнеше мыңжылдықта әлемнің көптеген халықтары туралы әртүрлі мәліметтер мен деректердің жинақталуы жалғасуда, бұл ретте ежелгі дәуірде бұл білімді қарапайым баяндаумен немесе сипаттаумен шектемеуге тырысқан. Осыған байланысты отандық этнология бірқатар басым ғылыми бағыттарды әзірлейді, онда қазақтардың этногенезі мен этникалық тарихы проблемаларының орны ерекше. Бұл бағыт халықтың тарихы мен мәдениетімен ғана байланысты емес, сонымен қатар адамның ондағы орнын сезінумен де байланысты. Бұл жағдайда этнология бұған жатпайды. Тек этникалық өзіндік сәйкестікті түсінуге шоғырланған біздің мүдделеріміздің шеңберін анықтау қажет.

Ұлттық мәдениетті қайта жаңғырту және этникалық тамырға оралу бағдарламасы аясында бүгінгі таңда жаһандану мен интеграцияның үрдістері, постиндустриялық қоғамдардың да, этникалық негіздер аясында жоғары технологиялар байқалатын дәстүрлі қоғамдардың дамуы - мұның бәрі тарихи-философиялық талдауды зерттеу тұрғысынан этникалық өзін-өзі сәйкестендіруді ұғынуға қызығушылықты неғұрлым шиеленістіреді. Оның үстіне, дерлік барлық халықтарға тән осы жағдайда өзінің мәдениетін, өзіндік ерекшелігін, бірегейлігін жоғалту қорқынышы өздерінің ұлттық сәйкестігін, өздерінің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін қорғайтын мемлекеттер деңгейінде де көрініс табады. Сол арқылы адамзат екіжақты сын-қатерге тап болады. Бір жағынан, жеке сана-сезім, мәдени бірегейлік сезімі өсті. Екінші жағынан, адамдар, халықтар мен өркениеттер арасындағы өзара алмасу айтарлықтай кеңейді.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ. Ұлттық сана - сезімнің өсуін әлеуметтік өмірді стандарттауға қорғаушы реакция ретінде де көрсетуге болады. Мәдени көпжақтылық пен ұлттық өзіндік ерекшеліктер бүгінде қауіп төніп тұр, адамзат бір модельді жалғыз дұрыс деп таңуға, оның барлық алуан түрлілігін бір трафарет астында нивелирлеуге ұмтылады. Осыдан халықтардың табиғи реакциясы - өзін, өзінің бірегейлігін қорғау. Жаһандануға қарсы үрдістердің өсуі адамдардың қандай да бір ортақ жүзсіз әлемнің өкілі емес, нақты этномәдени, ұлттық қоғамдастықтың тасымалдаушысы болғысы келетініне байланысты. Этникалық өзін-өзі сәйкестендіру философиялық пайымдау тұрғысынан немесе философиялық этнология шеңберінде, яғни «... этносты бірегей жүйе, ерекше табиғи - биологиялық және әлеуметтік - мәдени тұтастық ретінде, ең алдымен философиялық этнология шеңберінде айқындау».[1]

Философиялық этнология - «... этникалық феномен туралы ерекше философиялық ғылымды, оны зерттеу мен сипаттауды, қоғамның этникалық болмысы мен этникалық сәйкестендірудің мәні мен құпиясын түсінуді» ресімдеуге байланысты жаңа форматтың тұжырымдамасы»[2. с. 23]. Этникалық өзіндік сәйкестендіру бір этносты екіншісінен бөліп алуға, белгілі бір мәдени дәстүрлер мен жалпы мәдениеттің маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Этникалық өзіндік сәйкестендіру феноменін зерттеудің өзектілігі отандық және шетелдік ғалымдардың барлық параметрлері мен түрлі этностарды зерделеу мәні болып табылатындығымен де байланысты. Феноменнің әр түрлі жоспарлылығына, көп аспектілігіне қарамастан, негізі адам болатын кемінде бір маңызды және біріктіруші фактор байқалады. Бұл фактор адамның мәнін, мағынасын толық түсінуге мүмкіндік беретін мәдени және тұлғалық факторлардың бірі ретінде қарастырылуы мүмкін - әрбір жеке тұлға мен әрбір мәдениет үшін «Біз кімбіз?» деген сұрақтар, бірақ өзінің шекті негізі ретінде ең терең метафизикалық сұрақ: «Адам не?» Жаһандану процесі адамның шынайы болмысының терең негіздері туралы мәселені өзектендіреді, яғни жаһандық бірегейлік туралы мәселе қояды, бұл жаһанданушы әлемдегі ұлттық-этникалық және мемлекеттік бірегейлік рөлінің өзгеруіне байланысты.

Бұдан басқа, бірегейлік проблемасы қазіргі уақытта және өткен уақытта Жер шары халықтарының антропологиялық құрамын зерттейтін этникалық антропология саласында да анықталады. Антропологиялық зерттеулер нәсілдер арасындағы туыстық қатынастарды, сондай-ақ нәсілдік типтердің пайда болу себептерін анықтауға мүмкіндік беретін материалдар алуға мүмкіндік береді. Халықтың қандай да бір тобының антропологиялық типі бойынша айырмашылығы қандай да бір халықтың ата-бабаларының көші-қонын қайта құруға мүмкіндік береді.

Халықтар туралы дербес ғылымның пайда болуы XIX ғасырдың ортасына жатады және сол кездегі көптеген практикалық қажеттіліктермен байланысты. бірінші кезекте халықтардың мәдени дамуындағы айырмашылықтарды түсіндіруге ұмтыла отырып, этникалық психологияның

қалыптасу тетіктері мен ерекшеліктерін түсіну, халықтардың нәсілдік айырмашылықтарының себептерін анықтау, этникалық ерекшеліктер мен қоғамдық құрылымның өзара байланысын орнату, қандай да бір халықтың мәдениеті мен тарихи рөлінің гүлдену және құлдырау себептерін анықтау.

Этногенез және этникалық тарих, сондай-ақ этникалық антропология проблемалары саласында өзін-өзі сәйкестендіру жеке адамның сана-сезімін қалыптастыруды айқындайды, меншікті Я-ның құрылымын айқындайды және басқа тұлғаларға қатысты өз ұстанымын белгілейді. "Ол адами қажеттіліктерді қанағаттандырудың, бауырластықтың, ұқсастықтың, бағдарлау жүйесінің іргелі факторына айналады. Онтологияда этникалық өзін-өзі сәйкестендіру адамның өмір сүруі ұғымымен корелляцияланады.

Этникалық өзіндік сәйкестендіру проблемасын әзірлеу әдіснамалық маңызға ие. Мәселен, мәдениеттің дамуы, оның әр түрлі формаларының жіктелуі, кезеңділігі және онтологиясы этникалық өзіндік сәйкестендіру ұстанымынан қаралуы мүмкін, бұл мәдениеттің философиялық пайымдауында оның адам өлшемдік сипатын күшейтеді "[3]. Бұл ретте адамда жеке тұлғаға қолжетімді ұжымдық керек-жарақтарға байланысты әртүрлі сыртқы факторлардың әсерінен өзгеруі мүмкін бірқатар ұқсастықтар бар. Қазіргі уақытта «мәдени бірегейліктер (этникалық, ұлттық, діни, өркениеттік) орталық орын алады, ал мемлекеттік саясат мәдени жақындықты және мәдени айырмашылықтарды ескере отырып қалыптасады»[4].

Этностық феномен қазіргі қоғамды ескере отырып, сөзсіз өзгереді. Жаңғыртуға алып келетін процестер этностарды саяси және әлеуметтік-экономикалық қатынастардың бірыңғай өзара байланысты жүйесіне тарту арқылы мәдени және өзге де айырмашылықтардың өзіндік деформациясына әкеледі. «Сонымен қатар, кез келген ұлттың тарихы - оның басқа ұлттармен қарама-қарсы тұру тарихы ғана емес, сонымен қатар оның олармен ынтымақтасу тарихы екенін ескеру керек. Кез келген ұлттың тарихында басқа ұлттарға қатысты алдын ала көзқарастар ғана емес, оларды түсіну де, тек қақтығыстар ғана емес, сондай - ақ олардың арасындағы ынтымақтастық та орын алды»[2, 23]. Сонымен қатар, нағыз шындық этникалық құндылықтардың орнықтылығымен сипатталып, адамдардың іс-әрекеті мен мінез - құлқын айқындайды. Бұл сипаттағы қарама-қайшылықтар әзірге түсіндірілмеген, бірақ бұл тек уақыт ісі және ғылымның бірінші кезектегі міндеті ғана.

Этникалық бірегейлік мәселесі XX ғасырдан бері қоғамдық назарға ие болып келеді. Қазіргі заманғы авторлар этникалық бірегейліктің табиғатын негізінен мәдени, тілдік және психологиялық этномәдени белгілер: тіл, ұлттық әдет - ғұрыптар мен дәстүрлер, халық этикасы, тарихи жады, дін, материалдық мәдениет, туған жер туралы түсініктер, ұлттық сипат, халықтық және кәсіби өнер және т.б. кешендері арқылы анықтайды. Бұл белгілер ең алдымен рухани мәдениеттің элементтерін көрсетеді. Өркениеттер де, оларға кіретін этностар да әрдайым қандай да бір этностың дәстүрлі шаруашылық саласына сәйкес

бөлініп отырғаны да белгілі. Біздің жағдайымызда бұл көшпелі мал шаруашылығы және аң аулау.

Өмірдің дүниетанымдық, психологиялық және мәдени аспектілері дәстүрлі шаруашылық өмір салтымен айқындалады. Осыған байланысты осы күнге дейін жекелеген этностар өкілдерінің әлеуметтік мүмкіндіктерін айқындайтын және сәйкесінше сәйкестендіру стратегияларын қалыптастыруға әсер ететін этномәдени еңбек бөлінісі сияқты дәстүрлі құбылыс бар. Сондықтан этникалық сәйкестікті мәдени-тілдік, шаруашылық-экономикалық факторлар тұрғысынан зерделеу этникалық тұрақтылық феноменін түсіну үшін де қажет болып табылады, бұл қазақстандық қоғамның мәдениетаралық интеграциясы проблемаларын шешуді қамтамасыз етеді. Қазақстан көп - түрлі халықтары, мәдениеттері, дәстүрлері бар ұлттық мемлекет, осыдан келіп, терең әлеуметтік-философиялық зерттеу объектісі болуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілгендей, философия ғылым бірегейлік феноменін түсіндіруде көптеген бақылаулар мен жаңалықтар жасауға қабілетті. Бұған дейін айтылған жаңа тұжырымдамаға қажеттілік екені анық. уақыт талабымен белгіленді. Данакари Р.А. өз жұмысында өз кезегінде объективті шындыққа барабар жаңа білімді біріктіріп, синтездей алатын тұжырымдаманы әзірлеу қажеттігін айтты, "...этностық феномен туралы ерекше философиялық ғылымды тұжырымдамалық ресімдеу, оны зерделеу және сипаттау, қоғамның этникалық болмысы мен этникалық сәйкестендірудің мәні мен құпиясын түсіну қажеттілігі маңызды болды»[2, 25].

Философиялық этнология өзінің ғылыми мәртебесі мен полипарадигмалдық зерттеу кеңістігіне ие бола отырып, тарих, философия, әлеуметтану және этнологияның шекаралық салаларында туындайтын мәселелерді анықтауға және талдауға мүмкіндік береді. Олардың қатарына декомпозиция жағдайындағы әлеуметтік және этникалық құрылымдардың өзара іс-қимылының, қоғамның транзиттілігі мен трансформациясының ерекшеліктерін, этностық феномен мен этникалық элиталардың саяси жүйеге әсерінің ерекшелігін жатқызған жөн.

Этникалық болмысты әлеуметтік - философиялық зерттеу этностың барлық белгілерінің біртұтас әмбебап жүйенің субстанционалдық және жүйе құраушы элементтері ретіндегі маңыздылығын растады, онда табиғи-биологиялық, әлеуметтік-мәдени және рухани-модельдік факторлар шешуші рөл атқарады. Ол стихиялы түрде дами алмайды, қоғамдық сананы үнемі айла-шарғы жасай алмайды, батыстық үлгілерді соқыр көшіре алмайды. Көп ұлтты мемлекетте жүйені залалсыздандыру мен залалсыздандыру үшін әрқашан тәуекел, қауіп бар.

Елдер арасындағы саяси қатынастар көп жағдайда әлі күнге дейін этносаралық болып қалатындықтан, халықаралық қақтығыстардың едәуір бөлігі тек экономикалық қайшылықтардан басқа өз негіздерінде этникалық деңгейде антагонизмнің көріністері де бар. Демек, қандай да бір этностың (оның ішінде өзінің) құндылық қондырғылары мен ерекшеліктерін түсіну

және қабылдау жекелеген тұлғалардың да, тұтас халықтардың да саяси және әлеуметтік-мәдени деңгейлерінде өзара түсіністікті жеңілдетеді және қоғамның қақтығыс деңгейін төмендетеді. Тиісті мәдени бұрылыс кезінде этникалық өзіндік сәйкестендіру феноменіне назар аудару толеранттылықтың жалпы деңгейін көтеруге қабілетті.

Теориялық тұрғыдан алғанда, этностың тарихи дамуы мен оның бірегейлігін талдай алатын, онтологиялық және аксиологиялық маңызын анықтай алатын, тіпті әлеуметтік жанжалды реттейтін аккумулятор ретінде әрекет ете алатын модельді жасау өте қажет. Қазіргі уақытта көптеген жарияланымдарда этникалық бірегейліктің әлеуметтік-экономикалық және мәдени компоненттерінің өзара байланысын зерттеу фрагменттік түрде ғана ұсынылған. Отандық әдебиетте ұлттық өңірлердегі этникалық бірегейлік проблемалары негізінен мәдени - тілдік факторлардың мысалында қарастырылады. Дәстүрлі шаруашылық салаларды зерттеуге келер болсақ, оларды тарихшылар, этнографтар және мәдениеттанушылар жүргізуде.

Проблемалардың көпшілігі идеологиялық сипаттағы себептермен де, оларды түсінудің барабар болмауымен де пікірталас күйінде қалып отыр. Әзірге ұлттық-этникалық қатынастар саласындағы кеңес мұрасына объективті баға берілмеген және бұл қоғамның этникалық болмысын теориялық тануда, "жаңа" этникалық және әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі адамның "өмірлік әлемін" ұғынуда алға жылжуға мүмкіндік бермейді. Онда талдаудың, қайта қарастырудың және сақтаудың, сондай-ақ қазіргі заманғы әлеуметтік және тарихи-философиялық зерттеулерде де неге сүйенуге болатыны айтарлықтай маңызды, құнды нәрселер бар. Сонда ғана іргелі мәселелер қойылып, айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ. Этникалық өзіндік сәйкестендіруді зерттеуде диалектикалық әдіснаманы қолдану тек уақытша қоғамдық - тарихи "шегіністердің" еріксіз болуын түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар этникалықты қайта жаңғырту, әлеуметтік және этникалық эволюцияның үздіксіздігі мен үздіксіздігін түсіну үшін де өзекті болып табылады. Сонда ғана адамзаттың болашағының келешегін мүлдем басқаша айқындауға, қоғамның әлеуметтік және этникалық болмысының барлық жүйесіндегі этникалық компоненттің орнын көруге болады. Шын мәнінде, этникалық болмыстың қоғамдық детерминациясы проблемасы, этностардың қызметінің ерекшелігін, олардың нақты, нақты мақсаттар қоятын және өз мүдделерін жүзеге асыруға жиі қол жеткізетін тарихтың жасаушылары ретіндегі рөлін зерттеу - философиялық этнологияның міндеті.

Қорытындылай келе, философиялық этнология субстанционалды және метафизикалық екенін атап өтейік. Бірінші кезекте, ол адамның табиғатпен және қоғаммен өзара іс-қимылының барлық қарама-қайшылықтарын, сондай - ақ қазіргі заманғы адам әлемінің парадокстарын қамтитын объективті, үздіксіз пульсияланатын және қалыптасып келе жатқан этникалық болмысты философиялық танымда көрсетуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Данакари Р. А. Феномен этнического бытия // Автореферат. На соис.уч.ст. доктора филос. наук. Волгоград.2007
2. Данакари Р.А. К вопросу о научном статусе и концептуальных основаниях философской этнологии. //Вестник Волгоградского государственного университета. Сер.7: Философия. Социология и социальные технологии 2008 - №1. - С. 23
3. Хилканов Д.Л. Этническая идентичность: роль хозяйственно-экономических и культурно-языковых факторов. //Дис. На соис. уч.ст. доктора соц-их наук. Улан-Удэ. 2007. стр 105
4. Асылгужин Р.Р. Этническая идентичность как социально-философская проблема Электронный ресурс.: дис. канд. филос. наук / Р.Р. Асылгужин. М.: РГБ, 2005.-167 с.

ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК - МӘДЕНИ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Алтынбек Г.Қ., Ережеп П.Ә.
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ жанындағы медицина колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

Аннотация. Мақала тіл мен мәдениеттің бір-біріне өзара ықпалы, сондай-ақ олардың тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуына ықпалы мәселесіне арналған. Онда тіл мен мәдениеттің лингвистика, философия, антропология және мәдениеттану аясындағы байланысының негізгі тұжырымдамалары қаралды. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысына арналған еңбектер негізінде адам мен қоғамның әлеуметтік-мәдени даму жағдайындағы тілдің айқындаушы рөлі белгіленді. Мақалада басты назар жаһандану жағдайында тілдің мәдениетке әсеріне аударылған. Бұдан басқа, жаһандану жағдайында қоғам дамуының негізгі тұжырымдамалары және осы процестің тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуына әсері ерекшеленген.

Кілт сөздер: тіл, мәдениет, ойлау, ұлттық рух, мәдени код, әлеуметтік - мәдени даму, әлеуметтік топ, коммуникация, мәдени жаһандану.

Аннотация*:* Статья посвящена проблеме взаимодействия языка и культуры, а также их влиянию на социокультурное развитие личности. В ней были рассмотрены основные концепции связи языка и культуры в области лингвистики, философии, антропологии и культурологии. На основе трудов, посвященных взаимосвязи языка и культуры, установлена определяющая роль языка в условиях социокультурного развития человека и общества. В статье

основное внимание уделяется влиянию языка на культуру в условиях глобализации. Кроме того, выделены основные концепции развития общества в условиях глобализации и влияние этого процесса на социокультурное развитие личности.

Ключевые слова: язык, культура, мышление, национальный дух, культурный код, социально-культурное развитие, социальная группа, коммуникация, культурная глобализация.

Abstract. The article is dedicated to the issue of language and culture interplay and their mutual influence on sociocultural development of a person. The author covers main concepts of language and culture relations in terms of linguistics, philosophy, anthropology and culturology. On the basis of papers highlighting the issue of language and culture interplay defining role of language was determined in terms of sociocultural development of person and society. The author places special emphasis on influence of Language upon culture in terms of globalization. The analysis of main concepts of development of society on a context of globalization and influence of the process on sociocultural development was held.

Key words: language, culture, thought, national spirit, culture code, sociocultural development, social group, communication, cultural globalization.

КІРІСПЕ

Өмір бойы, туған сәттен бастап қайтыс болғанға дейін адам өзі тұрып жатқан қоғам жағдайында тұлға ретінде дамиды. Ол белгілі бір мораль нормаларын, әлеуметтік мінез - құлық негіздерін және мәдени ұстанымдарды өзі бір бөлігі болып табылатын қоғам мүшелерімен қарым - қатынас жасау үшін пайдаланады. Тұлғаның әлеуметтік және мәдени дамуы үшін іргелі негіздер, базалық негіздер адамның эволюциялық дамуының алғашқы кезеңдерінде, яғни балалық шақта пайда болады. Ойын түрінде бала әлеуметтік қарым-қатынас мәдениетін сіңіреді, бұл оның сыртқы әлеммен қарым - қатынасының сәттілігін қамтамасыз етеді, оны әлеуметтік Адам және үйлесімді дамыған тұлға етеді. Өмірдің алғашқы жылдарындағы балалар бұл әлемді ата-аналарының көмегімен біле бастайды және бұл процестің маңызды компоненттерінің бірі-ақпараттың негізгі тасымалдаушысы болып табылатын тіл. Мақалада, контент және теориялық талдау колданылды.

ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Тіл сыртқы әлемді, оның мәдениетін және әлеуметтік өзара іс-қимыл қағидаларын танудың басты құралы болып табылады. С.Г. Тер-Минасова өзінің "Тіл және мәдениетаралық коммуникация" атты кітабында былай деп жазады: "Тіл - қазынасы, қойма, мәдениет қоржыны. Ол мәдени құндылықтарды - лексикада, грамматикада, идиоматикада, мақалдарда, сөздерде, фольклорда, көркем және ғылыми әдебиетте, жазбаша және ауызша сөйлеу нысандарында сақтайды. Тіл - таратушы, мәдениетті жеткізуші, онда сақталған ұлттық мәдениет қазыналарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Ана тілін меңгере отырып, балалар онымен бірге алдыңғы ұрпақтардың жалпыланған мәдени тәжірибесін де меңгереді "[1,13]. Нақ осы сыртқы

әлеммен қарым-қатынас жасау арқылы бала мінез - құлық үлгілерін, тілде бекітілген және ол арқылы берілетін алдыңғы ұрпақтың мәдени тәжірибесін және әлеуметтік мінез - құлықтың негізгі ұстанымдарын қабылдай отырып, қарым - қатынас мәдениетінің өзін түсінеді. Осының бәрі баланың белгілі бір қоғамда әлеуметтенуіне көмектеседі және оның үйлесімді әлеуметтік - мәдени дамуына ықпал етеді.

Тіл мен мәдениеттің байланысы XIX ғасырдың соңынан бастап түрлі салалардың ғалымдарын толғандырып келеді. Бұл сұрақты алғашқылардың бірі ретінде классикалық неміс философиясының өкілі, философ және тілші В. фон Гумбольдт қойған. Оның тіл теориясы үш негізгі ұғымның: тілдің, ойлау мен мәдениеттің тығыз байланысын көздейді. Гумбольдт материалдық және рухани мәдениеттер тілде көрініс табады, демек, тілдің мәдени ұстанымдарды туғызатын, оларды сақтайтын және мәдени құбылыстарды тарататын қасиеті бар деп есептеген. Бұл үрдісті көптеген мәдениеттерде түрлі пішін қабылдай отырып орын алған мақал-мақалдардан, халық әндерінен және ертегілерден байқауға болады. Сондай-ақ, Гумбольдт тіл адам мен мәдениет арасында ойлау арқылы әрекет ететінін атап өтті. Тіл оған белгілі бір нысанды қабылдауға көмектеседі, адамның айналасындағы шынайылықты тілдік нысандар арқылы бейнелейді, сонымен қатар адамды оның тілдік түсініктері тұрғысынан қоршаған шынайылықты қабылдауға, яғни белгілі бір мәдени санаттар шеңберінде ойлауға мәжбүрлейді. Тіл өзінің қосарланған сипатының арқасында таратқыш функциясын жүзеге асырды: бір жағынан, ол қызметтің (сөйлеудің) өнімі болды, екінші жағынан, осындай процесс болды.[2, 80]. Осылайша, тіл ойды өзінің пайда болу сатысында ауырлатады, өйткені ойды қалыптастыратын тіл бастапқыда оған қалыптасу сатысында мәдени ұғымдарды енгізеді. Дегенмен, әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар тілдік айырмашылықтарға байланысты бір-бірін түсіне алмайды деп ойламау керек. Әр түрлі лингвистикалық топтардың өкілдері арасындағы түсініспеушілік қоршаған шындықты әр түрлі түсіну негізінде туындауы мүмкін. Шет тілін меңгерген адам әлемді түсінудің басқа әдісін, өз ойын қалыптастыру мен білдірудің басқа жолын ашады. Бұл тұжырымдаманы А.А. Потебняның "ойы мен тілі" еңбегінде дамытты. Көрнекті лингвист Тіл белгілі бір топта шындықты қабылдауды ғана емес, сонымен бірге бүкіл ойлау тәсілін қалыптастырды деп сенді. Ол былай деп жазды: "екі тілде сөйлейтін адам, бірінен екіншісіне ауыса отырып, бірге өзгереді с осылайша оның ойының сипаты мен бағытын өзгертеді, сонымен қатар оның ерік-жігері оның ойының өлшемін ғана өзгертеді, ал одан әрі ее ағымына тек орташа әсер етеді" [3, 260]. XIX ғасырдың аяғында тіл мен мәдениетті қабылдау тек ойлау, тіл мен мәдениеттің өзара байланысына негізделген және тілде көрсетілген халықтық мәдениетті қалыптастыратын "ұлттық рух" позициясынан анықталды.

Гумбольдттың ізбасарлары ұлттық бірегейлік тұрғысынан тіл мен мәдениетті байланыстыру идеяларын ұстанды. Неміс лингвисті Лео Вайсгербер тіл қоршаған әлемді қабылдауды қалыптастырады, яғни ол

менталитетпен тікелей байланыстырған әлемнің тілдік бейнесін жасайды деп сенді. "Бұл тіл адамға бүкіл тәжірибені әлемнің біртұтас бейнесіне біріктіруге мүмкіндік береді және оны тілді үйренгенге дейін қоршаған әлемді қалай қабылдағанын ұмытып кетеді", - деп жазды Вайсгербер өзінің" Ана тілі және рухты қалыптастыру" монографиясында [4, 51]. Кәсіби қызметінің басында ол тілдің рөлі ынталандырушы сипатқа ие деп есептеді. Кейінірек, өзінің ғылыми идеялары дамыған сайын, ол адамның қоршаған әлем туралы ойының қалыптасуындағы тілдің позициясын күшейту туралы қорытындыға келді. Вайсгербер тілді адамның әлемді қабылдауын жасаушы деп таныды. Сондықтан, оның пікірінше, шет елде ұзақ тұрудың өзі ешқашан адамды өзінің ұлттық менталитетінен айыра алмайды және дүниетанымның айырмашылығына байланысты әлемнің тілдік бейнесін өзгерте алмайды, өйткені бастапқыда адамға өзінің ана тілінде, ата-бабаларының тілінде мәдени көзқарастар салынған, бұл оның шындықты қабылдауын толығымен тудырды [5]. Көптеген зерттеушілер лингвистикалық релятивизм теориясының жақтаушылары болды, оған сәйкес тілдің грамматикасы мен жеке адам сөйлейтін тілдің құрылым, қабылдау мен ойлау тәсіліне әсер етеді. Оның негізінде тіл ойлауды анықтайды, тіл жүйесі мидың қоршаған әлем туралы ақпаратты игеру және өңдеу дағдыларын шектейді деген ұстаным жатыр. Тіл коммуникативті тапсырманы жеңілдетеді және бұл факт туыстық тілдерді білетін адамдардың немесе бір тілде сөйлейтін адамдардың өзара түсіністігі туралы принципті растайды. Эдуард Сепир өз еңбегінде жазған: "Адамдар тек материалдық әлемде ғана емес, әлеуметтік әлемде де өмір сүреді, бұл әдеттегідей: олардың барлығы белгілі бір қоғамда білдіру құралына айналған белгілі бір тілдің күшінде. Адамның сыртқы әлемде тілдің көмегінсіз бағдарлануы және тілдің ойлау мен қарым-қатынастың нақты мәселелерін шешудің кездейсоқ құралы екендігі туралы ойлау дұрыс емес. "Нақты әлем" көбінесе бейсаналық түрде белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік әдеттеріне негізделген" [6, 263]. Тілде белгілі бір мәдени ұғымдар қалыптасқан, ал ондағы қарым-қатынастың әлеуметтік нормалары олардың қарым-қатынасын анықтайды. Осылайша, адамдар бір-бірін түсіну үшін ең аз күш жұмсауы керек, яғни олар тығыз рухани байланысты сезінеді. Бұл ой Гумбольдттың тілде кодталған "ұлттық рух" туралы ұстанымын қайталайды. Лингвистикалық релятивизм - сол теориялардың бірі қатыгез сынға ұшырады. Б. А. Серебренников тіл шындықты көрсетудің нәтижесі деп санайды, бірақ оның мәнін анықтамайды [7]. Айналадағы әлем сол күйінде өмір сүреді, ал тіл оны сипаттайтын құрал болып табылады, артық емес. Дегенмен, тіл мен мәдениеттің, сондай - ақ тіл мен ойлаудың байланысы туралы сөз болғанда, лингвистикалық салыстырмалылық бағыты негізгілердің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта Сепир-Уорф гипотезасы қазіргі шындықта жаңа түсінік іздейді, өйткені оның негізінде жүргізілген эксперименттерден оның қатаң тұжырымы заттардың нақты жағдайына сәйкес келмейтіні анық болады. Лингвистикалық релятивизм сол теориялардың бірі қатыгез сынға ұшырады.

Тіл - бұл адамдардың қарым-қатынасының негізгі құралы, ол белгілі бір қоғамға жақын әлеуметтік қатынастарды сақтайды, бұл оның қарым-қатынасының сипатын анықтайды. Тілдің көмегімен адамдар моральдық нормалар, мәдени құндылықтар туралы келіседі. Л. С. Выготский тілдің реттеуші функциясы ұғымын енгізді [8], яғни тіл адамның әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге және адамның қоғамға бейімделуіне жауап береді.

Қарым-қатынастың негізгі формасы бола отырып, тіл тұлғаның әлеуметтік - мәдени сәйкестігін қалыптастырады. Сондай - ақ, адамдар тілді мәдени кодқа айналатын мәдени нысандарды жасау үшін пайдаланады, тіл оны қалыптастыратын және анықтайтын мәдениет құралы ретінде әрекет етеді, тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуінен қозғалыс көрінеді. Британдық антрополог Бронислав Малиновскийдің мәдениет теориясына сәйкес, мәдениет - бұл құрылым шеңберінде ұйымдастырылған және өзара әрекеттесетін кейбір элементтердің жиынтығы. Адамның қозғаушы күші әрқашан негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру болды. Осы қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа формаларын іздеуде адам жаңа әлемді, мәдениет әлемін қалыптастырады. Қоғам дамыған сайын бұл әлем өзгереді, оның қоғамдық ұйымының формалары мен адамдардың өзара тәуелділігі күрделене түседі, нәтижесінде жаңа қажеттіліктер мен оларды қанағаттандырудың жаңа түрлері пайда болады [9].

Бұл теория шеңберіндегі тіл байланыстырушы құрал ретінде әрекет етеді: ол адамдардың өзара қарым-қатынасын анықтайды, бұл негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға ықпал етеді (мысалы, әртүрлі халықтардағы сәйкестік дәстүрі, мұнда матчшылар қалыңдық пен күйеу жігітті бір - біріне ең жақсы түрде сипаттауы керек еді, бұл ұрпақты жалғастыру қажеттілігін қанағаттандыру); іске асыру үшін өткен ұрпақтардың тәжірибесін жинақтау ол қазіргі жағдайда (архетиптер, аңыздар мен мифтер құру); қоғамдық қатынастарды реттеу және әлеуметтік - мәдени көзқарастарды тәрбиелеу (балалар ертегілері бастаманың иллюстрациясы ретінде) және т. б. Осылайша, мәдениет шеңберіндегі тіл оны анықтайтын қозғаушы күш емес, оның дамуын, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік топтағы тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуын қамтамасыз ететін маңызды құрал ретінде әрекет етеді деген қорытынды жасауға болады. Бірқатар зерттеушілер жаһанданудың бірнеше деңгейін, атап айтқанда экономикалық, саяси және мәдени деңгейлерін бөліп көрсетеді. Олардың барлығы бір - біріне өзара ықпалын тигізеді, өйткені осы жазықтықтардың бірінде қоғамның жұмыс істеуі оған екіншісінің ықпалынсыз мүмкін емес. Танымал саясаттанушы Е.П. Бажанов жаһандануды «экономикалық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық және мәдени салалардағы ұлттық мемлекеттердің өзара тәуелділігін күшейту және өзара тез ену» процесі ретінде қарастырады [10, 8]. Осыған байланысты мәдени жаһандану немесе мәдениеттің жаһандануы сияқты құбылысты бөліп көрсету керек. «Мәдениеттің жаһандануы - бұл әлеуметтік - экономикалық саладағы жаһанданудың ықпалымен болатын және ұлттық - рухани мәдениеттің

өзгеруінен және жалпы планеталық техногендік өркениеттің қалыптасуынан тұратын мәдениеттегі өзгерістер процесі» [11, 18].

Адамдарды әлеуметтік топтарға бөлудегі белгілі бір өзгерістерді әлемдік қоғамдастықтың қарқынды жаһандануы, яғни оның қызметінің әртүрлі салаларында біртұтас қоғам құру процесі әкелді. Жаһанданудың дамуы негізінен адамзатты алға жылжытатын және мәдениеттер арасындағы шекараны алып тастайтын, өзгеріске ашық жаңа қоғамдастық құратын техникалық және ғылыми прогреске байланысты. Жаһандануды зерттеу мәселесімен айналысқан алғашқы ғалымдардың бірі Р. Робертсон болды деп айту керек. Ол өзінің "жаһандану: әлеуметтік теория және жаһандық Мәдениет" ("жаһандану: әлеуметтік теория және жаһандық мәдениет") кітабында жаһандану құбылысын глокализация құбылысы ретінде қарастырды, яғни жаһандану мен локализацияның бір уақытта жүзеге асырылатын процестері, өйткені ол " ең қарапайым Кіріспе терминдерде жаһандану - бұл "бір жерде" әлемді қысу"[12, 66].

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Жаһандану оны алға жылжытатын қоғам дамуының заңды процесі деп саналатынына қарамастан, жаһандану жағдайында адамға өзгермелі әлемнің шындығына, өзара іс - қимыл жасайтын мәдениеттердің әртүрлі оқылуына бейімделу және өзінің әлеуметтік - мәдени тұтастығын сақтау қиынға соғады. Қоғамның мәдени жаһандануы өте күрделі үдеріс болып табылады, ол «жергілікті қоғамдастықтарды біріздендірудің айқын үрдісіне ие, бұл ішінара әмбебап сипаттағы жалпы құндылықтарды, нормаларды, стандарттарды, идеалдарды таратудан көрінеді»[13, 203]. Көптеген ғалымдар мәдени жаһандану процесінде мәдени стереотиптер мен мәдени айырмашылықтар негізінде қақтығыстарсыз қауіпсіз қоғам құру жолындағы артықшылықтарды көреді. Алайда, мәдениеттердің бір - біріне ашылуы олардың әлемдік қоғамдастықта бейбіт қатар өмір сүруіне ғана емес, сонымен бірге мәдени және діни фундаментализм идеяларының дамуына ықпал ететін мүдделер, көзқарастар, дәстүрлер мен нанымдардың сөзсіз қақтығысына әкелуі мүмкін. Жаһандануға қатысты пессимистік пікірлер бар, онда мәдениеттерді әр түрлі түсіну көптеген қақтығыстардың негізі болады. Жаһандану процесі өзінің барлық қарама - қайшылықтарында адамға тұлғааралық қарым - қатынас пен басқа мәдениеттерді түсінуге шексіз мүмкіндіктер береді, бірақ сонымен бірге өз мәдениетінен және туған әлеуметтік тобынан алшақтықты тудырады, өйткені ол адамның әлеуметтік өмірінің сипатын толығымен өзгертеді. Мәдениеттердің осы алуан түрлілігінде адам өзінің мәдени ерекшелігін дамытпау, осы мәдени әртүрлілікте адасып кету қаупі бар. Оның санасы мінсіз тәртіпсіздікке ұшырайды және осы өзгермелі әлемде және ол тиесілі әлеуметтік топта үйлесімділікке келе алмайды. Адам жаһандану процесінде пайда болған ақпараттық қоғамға бейімделуге және оның мәдениетіне енуге мәжбүр. Бұл қоғамда адам өзінің әлеуметтік тобының кеңеюіне және

мәдениетаралық байланыстардың орнауына байланысты жаһандық - постиндустриалды бағдарларды қабылдайды. Алайда, тұлғаны дамытудың бұл нұсқасы жеке тұлғаның әлеуметтік - мәдени бірегейлігінің дағдарысын тудырады. Жаһандану құбылысының әйгілі зерттеушісі Э. Гидденстің пікірінше, жаһандану әлеуметтік сәйкестіктің бұрыннан белгілі формаларының ыдырауына әкеледі [14]. Адам өзінің өмір салтын өзіне белгілі әлеуметтік-мәдени көзқарастардан бас тарту, мәдениетаралық қарым-қатынас немесе мәдени алмасу үшін өзін-өзі дамыту арқылы дамытады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жаһандану проблемасы зерттеу үшін бұрынғыдан да өзекті және қызықты болып табылады. Оның процестері бірқатар кемшіліктерге де, көптеген артықшылықтарға да әкеп соқтырады, ал оның нәтижесі жеке адамның әлеуметтік - мәдени дамуының мүлдем басқа деңгейге шығуы да, адамдардың әлеуметтік өзара іс-қимылының толық құлдырауы мен барлық мәдени негіздердің ыдырауы да болуы мүмкін. Бұл жағдайда тіл тұлғаны әлеуметтік-мәдени қалыптастыру мен дамытудың негізгі құралы ретінде мәдениетаралық коммуникация кезінде адамдарды толық түсіну жолында белгілі бір кедергі болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл проблема жасанды тілдерді мүлде жаңа әлеуметтік-мәдени ұстанымдар мен моральдық нормалардың тасымалдаушылары ретінде дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000. - 264 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. - 400 с.
3. Потебня А. А. Мысль и язык. Собрание трудов. - М.: Лабиринт, 1999. - 300 с.
4. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. - М., 1993 - 224 с.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М., 1993. - С. 263.
6. Мечковская Н.Б. Язык и религия - М., 1998. - 352 с.
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 6. Научное наследство / Под ред. М.Г. Ярошевского. - М.: Педагогика, 1984. - 400 с.
8. Малиновский Б. Научная теория культуры. - М.: ОГИ, 2005. - 184 с.
9. Бажанов Е.П. Современный мир. Избранные труды / Е.П. Бажанов. М.: Известия, 2004. - 421 с.
10. Мошняга П.А. Особенности глобализации культуры в Японии: автореф. дис. к. филос. н. М., 2009. - 18 с.
11. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. Ca: SAGE. 1992. 211 p.
12. Храпаль Л.Р., Камалеева А.Р. Культурная глобализация и этнокультурная идентичность общества как факторы модернизации современного образования. - Известия Саратовского университета. Т. 2. Сер. Акмеология образования. Психология развития. Вып. 2. 2012. С. 203 - 206.

13. Семененко И. С. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура //Полис. Политические исследования. 2003. №1. С.5-23.

IX-XII ASR MOVAROUNNAHR BADIIY HUNARMANDCHILIGIDA RAMZLAR VA ETNOMADANIY OMIL (TO‘QIMACHILIK, KASHTACHILIK VA GILAMDO‘ZLIK MISOLIDA)

Toshova Sh.P.
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, dotsent v b.,
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika inistituti

Annotatsiya. Ramzlar – muayyan bir xalqning ilk tafakkur tarzi, tasavvurlari va ijodini aks ettiruvchi madaniy fenomendir. Insoniyat qadim davrlardanoq tabiatni, atrof muhitni tushunishga va uni badiiy tasvirlashga intilgan. Dastlab ramzlar tilida qoyatosh suratlari chizilgan, miflar, ertaklar va dostonlar yaratilgan bo’lsa, keyinchalik bu obrazlar san’atning boshqa turlarida ham bo’y ko’rsata borgan. Shuni nazarda tutib, tadqiqotchilar ramzlar turkumiga xos san’atni insoniyatning eng dastlabki san’ati deya baholaydi. Ushbu maqolada IX-XII asr Movarounnahr badiiy hunarmandchilik rivoji hamda hunarmandchilik buyumlaridagi bezaklarda ifodalangan turkiy xalqlarning dunyoviy, diniy tasavvurlari va etnomadaniy tushunchalari haqida ma’lumot beriladi. Ayniqsa hayvonlar bilan bog‘liq ramzlar semantikasi o’rganiladi.

Kalit so’zlar: Ramzlar, kosiblar madaniyati, siyosiy-diniy, qarashlar, etnomadaniy omil.

Аннотация. Символы – это культурное явление, отражающее примитивный образ мышления, воображение и творчество определенного народа. С древних времен человечество стремилось понять природу и окружающую среду и изобразить их в художественном плане. Первоначально наскальные рисунки создавались на языке символов, мифов, сказок, эпосов, но позднее эти образы появились и в других видах искусства. Учитывая это, исследователи считают искусство, относящееся к категории символов, древнейшим искусством человечества. В статье представлена информация о развитии художественных ремесел Трансоксании в IX-XII вв., а также о светских, религиозных и этнокультурных концепциях тюркских народов, выраженных в украшениях изделий. Изучается семантика символов, в частности, связанных с животными.

Ключевые слова: Символы, ремесленник, политико-религиозные взгляды, этнокультурный фактор.

Annotation. Symbols are a cultural phenomenon that reflects the original way of thinking, imagination and creativity of a particular people. Since ancient times,

humanity has sought to understand nature, the environment and depict it artistically. Initially, rock paintings were painted in the language of symbols, myths, fairy tales and epics were created, but later these images also appeared in other types of art. Given this, researchers consider the art of the symbol category to be the earliest art of humanity. This article provides information about the development of Transoxiana artistic crafts in the 9th-12th centuries and the secular, religious and ethnocultural concepts of the Turkic peoples expressed in the decorations on handicrafts. The semantics of symbols, especially those related to animals, is studied.

Keywords: Symbols, craftsmanship, political and religious aspects, ethnocultural factor.

KIRISH. Xalq amaliy san'ati madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, u dunyoni badiiy va estetik idrok etishning ko'p asrlik tajribasini o'zida mujassam etadi. Nemis olimi G.Hegel (1770-1831)) falsafa va san’at nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda insoniyatga xos san’atni ramziy, klassik hamda romantik kabi uchta turkumga ajratdi ва ramzlar turkumiga xos san’atni insoniyatning eng dastlabki san’ati сифатида қарайди. Shu sababdan ham Hegel ramzlarni “san’atdan oldingi san’at” (verkunst), “san’atning tayyorgarlik bosiqichi” deb ta’kidlaydi [27]. Демак рамзлар инсониятнинг katta miqdordagi madaniy ma’lumotларини saqlay oladi hamda umumqadriyatlar va qonuniyatlarni mujassamlashtiradi. Бошқача айтганда, “O‘zida aloqador bo‘lgan o‘tmish xotiralarini kondensatsiyalashtira olgan, asragan hamda qayta yuzaga chiqadigan barcha belgilar ramzdir” [15. 617].

Folklor va epik tasvirlarda bo’lgani kabi hunarmandchilik buyumlaridagi bezaklar ham xalqlarning dunyoviy va diniy tasavvurlari, etnik tushunchalari haqidagi axborotlarni o’zida singdirgan bo’ladi. Chunonchi, biror bir xalqqa tegishli bo’lgan amaliy san’at va hunarmandchilik buyumlari va ularda aks etgan har qanday ramz, tasvir va ranglar o’sha xalqning uzoq o’tmishi davomida kechirgan turmush tarzi, ruhiy holati, diniy e’tiqodlari, tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlari majmuasining, boshqacha qilib aytganda, o’sha etnosning boshqalardan farqlari, ularning o’ziga xosligini tashuvchi kodlaridir. Bunda hunarmandlar hamisha jamiyatda mavjud an’analarni yangi tajribalar, innovatsiyalar bilan uyg’unlashtirgan holda avlodlarga yetkazuvchi sifatida muhim vazifani bajarishadi. An’analarni asrab qolinishi va ularni yangilangan shaklda avlodlarga yetkazilishi avlodlarning samarali madaniy davomiyligini ta’minlaydi, ishlab chiqarish va ijtimoiy ong sohasida, milliy-madaniy o’ziga xoslikni aktuallashtiradi va mustahkamlaydi [8. 281].

TAHLIL VA NATIJALAR. Ma’lumki, to’qimachilik insoniyat o’zlashtirgan eng qadimgi hunarlardan biridir. Kopetdog’ etagida arxeologlar tomonidan topilgan to’quv dastgohlari qoldiqlari (Jayhun madaniyati) va arxeologlarning ko’plab topilmalari, paxta chigitlari, iplar va boshqalar tosh asrida (neolit)dayoq qo’lda to’qishning mavjud bo’lganligidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi 2700-yillarda qadimgi xitoylar to’qish uchun iplarni olishning yangi usulini kashf etdilar.

Keyinchalik inson nafaqat matoni turli naqshlar bilan bo'yash va bezashni o'rdi. Vaqt o'tishi bilan naqsh va rang inson uchun his-tuyg'ularini, ijtimoiy mavqeini ko'rsatish hamda jamiyatdagi g'oyalarni ifodalovchi vositaga ham aylandi. Afsuski, ob havo, namlik ta'sirida o'tmishdagi matolar boshqa narsalarga qaraganda ancha yomon saqlanib qolgan. Shunga qaramay, kosiblarning yuksak badiiy mahoratning natijasi o'laroq, ko'plab bebaho matolar namunalarini bizgacha yetib kelgan.

Markaziy Osiyoda to'qimachilik keng tarqalgan bo'lib, arxeologik tadqiqotlar uning bir necha ming yillik tarixga ega ekanligini tasdiqlaydi [21. 83]. Surxondaryo viloyatidagi Sopollitepa manzilgohidan topilgan ipak matosining qoldiqlari Markaziy Osiyodagi eng qadimgi (mil.av. 1700-1350 yillar) namunalar hisoblanadi [3. 173-174]. Biroq so'nggi paytlarda yangi ipak topilmalari qo'lga kiritilishi bilan Farg'ona vodiysida ipak to'qishning paydo bo'lishiga yangicha qarash imkonini berdi. Buday ipak matosi parchalari II–IV asrlarga oid janubiy Farg'onadagi Qorabuloq va Munchoqtepa qabristonidan topilgan. O'zbek olimi Matboboev va xitoylik Chjao Fen Farg'ona vodiysidan topilgan arxeologik materiallarga tayangan holda, ipakchilikning vatani bo'lgan Xitoyga yaqin geografik hudud bo'lgan Farg'onada asrimiz boshlaridayoq ipakchilik texnikasi o'zlashtirilgan va bu region III–IV yuzyilliklarda ipak ishlab chiqarish markaziga aylanib bo'lgan, degan xulosaga kelishgan [16. 229-234].

Shaharlar o'troq aholisi to'qimachiligida ipakdan tashqari paxta va jun tolalaridan keng foydalanilgan. To'qimachilik mahsulotlari oddiy dastgohlarda tayyorlangan. Piltalangan paxta tolasi chigitdan chig'iriqda tozalangan. Yigirilgan ip tabiiy bo'yoqlar bilan bo'yalgan. To'qimachilik matolari tayyorlanadigan matolar ichida bo'zning salmog'i yuqori bo'lgan. Paxta ipidan tayyorlangan bu mato pishiq va issiqligi bilan mashhur edi. Mug' tog'idan topilgan So'g'd yozuvidagi hujjatlar bilan birga mato bo'laklari topilgan bo'lib, arxeologlarning fikricha, bu matolar VIII asrning birinchi choragiga tegishlidir [6. 368]. Mug' tog'idan yulduzlar va doiralar shaklida marvaridli bezak, gul naqshlari bilan almashinadigan mayda ipak parchalari ham topilgan. Mug' tog'idan topilgan qalqonda tasvirlangan chavandozning to'ni sariq rangli tagmatoda ingichka qizil yo'l-yo'l chiziqlar tasvirlangan [17.146]. Bu mato keyingi davrlarda ham keng ishlab chiqilgan alacha matosi bo'lishi mumkin. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'oti turk" asarida ham "yo'llik barchun" kimxobi haqida ma'lumot berilgan[1].

Markaziy Osiyoda shu vaqtda Varaxsha, Afrosiyob, Bolaliktepa singari saroylar devorini bezagan ulkan hajmdagi devoriy tasvirlar So'g'd matolarining rangtasvirlari mintaqada o'ziga xos naqsh va tasvirlar zahirasiga hamda texnologik xususiyatlarga ega bo'lgan yetuk professional to'quv maktabi vujudga kelganidan dalolat beradi [26. 141]. L.I. Albaum Bolaliktepa saroyi devorlarida bazm sahnasida tasvirlangan odamlarga baho berarkan, VI–VII asrlarda O'rta Osiyoliklar o'ziga xos an'anaviy libos kiyganlarini e'tirof etgan [2. 176-178]. Uning ta'riflashicha, o'sha

[1] XI asrda yashab o'tgan mashhur tilshunos olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida ko'plab kiyimlar va ular uchun ishlatiladigan gazlamalar nomlari berilgan. Mahmud Koshg'ariy o'z asarida 30 ga yaqin mato nomlarini keltirib o'tish asnosida faqatgina tabiiy matolardan (paxta, jun, shoyi) to'qilgan matolarnigina emas, balki zarli kimxob mato – "yo'llik barchun"dan ham chiroyli to'nlar tikilganini ta'kidlaydi [13. 467].

vaqtlarda eftal malikalari juda qimmatbaho matodan tikilgan, orqa etagi uch quloch va undan ham uzunroq bo'lgan bezakdor ko'ylak kiyganlar, uning etagini maxsus joriyalar ko'tarib yurganlar. Bolaliktepa rassomlari ko'p sonli uy-ro'zg'or buyumlari – ko'zgu, yelpig'ich, qadah, erkak va ayollarning kiyimidagi mato va uning bezaklari, bichimlari, ularning qo'llari va quloqlaridagi taqinchoqlarni yuksak mahorat bilan tasvirlagan.

Альбаум Л.И. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960.

Buxoroning Varaxshohlar saroyi Sharqiy zali binosidan topilgan devoriy surat bezaklarida tasvirlangan zodagon ayolning kiyimlari ham Bolaliktepa suratlarida tasvirlangan kiyimlarni eslatadi. Ayolning uzun ko'ylagi och sarg'ish-qizg'ish rangli matodan tikilgan. Uning bezaklari shaxmat taxtasidek holatda joylashtirilgan katta doiralar ichida turli bezaklar solib ishlangan. Yozma manbalar ma'lumotlari IX–X asr Samarqand va Buxoro yirik to'qimachilik markazlari sifatidagi mavqeini saqlab qola olganini tasdiqlaydi. Bu yerda tayyorlangan matolar va ulardan tikilgan tayyor kiyimlar Xitoy, Bog'dod, Xuroson, Vizantiya, Misr va Shomga olib ketilgan. E.Sheferning fikricha, Samarqanddan Xitoyga ipak bilan junning aralashmasidan tayyorlangan matolar jo'natilgan [23. 262]. Samarqanddan Xitoyga boshqa matolar bilan birga "junparcha" deb nomlangan mato ham keltirilgani haqida yozilgan [5. 71].

O'sha davrda Movarounnahrda to'qimachilik sohasiga ixtisoslashgan hunarmandchilik mahallalari nafaqat shaharlarda, balki qishloqlarda ham faoliyat ko'rsatgan. Buxoro va Samarqand viloyati qishloqlarida (Zandana, Iskijat, Vardona, Vador v.b.) ilk o'rta asrlardayoq to'qimachilarning mahsulotlari asosan tashqi savdoga mo'ljallab tayyorlangan. To'qimachilik mahsulotlari boshqa tovarlar kabi buyuk ipak yo'lining shaxobchalari orqali g'arbu sharqqa tarqalgan. Iskijat qishlog'i haqida to'xtalib Narshaxiy bu qishloqning aholisi asosan to'qimachilik bilan

shug'ullangani va undan kelgan daromadlari orqasidan juda boyib ketgani haqida xabar beradi. To'qimachilik tarmog'i shu qadar daromadli bo'lgani bois hech kim dehqonchilik bilan qiziqmagan va yerlar qarovsiz qolib, tashlandiq holiga kelgan [1. 22].

Zandana va Iskijatga o'xshash to'qimachi qishloqlar Buxoro yaqinida ko'p bo'lgan. Rastalar va do'konlar muayyan mahsulotni tayyorlashga ixtisoslashgan. Har bir hunarmandchilik sohasi o'z joyiga va o'z bozoriga ega bo'lgan. Buxoro bozorining bunday tizimi Markaziy Osiyodagi boshqa shaharlarga ham xos bo'lib, u asrlar davomida o'zgarmay kelgan. Muhammad Narshaxiy "Buxoro tarixi" asarida VIII – IX asrlar atrofida Buxoroda to'qimachilik korxonasi faoliyat ko'rsatgani haqida ma'lumot keltirib: "Buxoroda hisor bilan shahriston o'rtasida, masjidi jome yaqinida bir korxona bor edi; unda paloslar, darpardalar, yazdiy kiyimlar, yostiq jildlari, funduqiy joynamozlar va ust kiyimlarni xalifa uchun to'qir edilar"; bitta darpardaga (butun) Buxoro xiroji sarf bo'lardi. Bag'doddan har yili alohida bir omil kelib, Buxoro xirojining evaziga shu kiyimlardan olib ketar edilar", deya yozgan. Bu kiyimliklardan Shom va Misr, Rum shaharlariga olib ketar edilar. Xurosonning hech bir shaharida bunday (matoni) to'qiy olmas edilar. Shunisi qiziqki, bu hunar egalaridan ba'zilari Xurosonga bordilar va bu ish uchun kerakli asboblarni shaylab shu kiyimlikdan to'qidilar [1. 26]. Ibn Xavqal Dobusiyada ham Buxoro kabi paxtadan to'qiladigan vadoriy gazlamalar ishlab chiqiladigan yirik markaz bo'lganligi haqida yozgan: "shaharda (Dobusiyada) paxtadan vadoriy gazlamalar to'qilgan uni kesmasdan butunligicha yopinib yurganlar. Xurosonda qishda nima kiyilgan bo'lsa ham uning ustidan vadoriy gazlamani o'ramagan na amir, na vazir, na qozi, na boy, na oddiy odamni uchratish qiyin... Uni olib kelish uchun Iroqdan odam jo'natadilar va uni kiyishdan faxrlanadilar" [4. 441] .

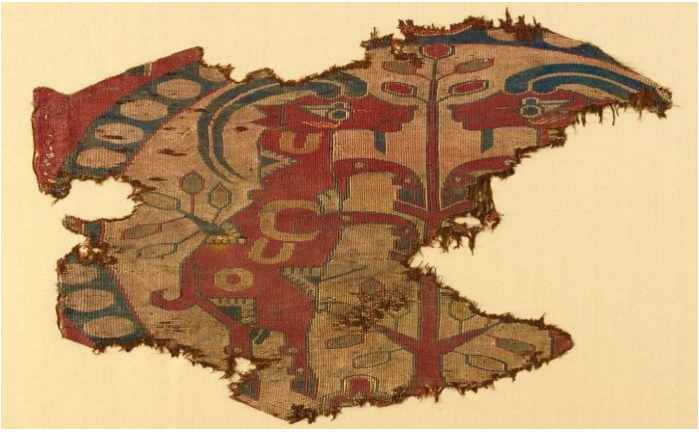

Zandanachi ipak va yarim ipak matolarining naqshlari nafislik va zavqlanish estetikasini aks ettiradi. Zandanachi matolarining sevimli naqshlari orasida qanotli otlar va sherlar, to'ng'iz yoki yovvoyi cho'chqaning boshi, echki va bug'u, ningdek,

qirg’ovul, tovus, muqaddas “Avesto”da tilga olingan zardushtiylik xudolaridan biri bo’lgan senmurv – afsonaviy itboshli qush obrazi tasvirlari mavjud.

Kashtachilik va gilamdo’zlikda qo’llanilgan naqshlar o’z xususiyatiga ko’ra geometrik (handasaviy), o’simliksimon (islimiy), zoomorf (hayvon shaklidagi), antropomorf (odam shaklidagi) kabi turlarga bo’linadi [9. 12]. Kosibning mahorati bilan o’simliksimon va epigrafik naqshlar gilam va gazlamalar yuzasini qoplaydigan bezak naqshiga aylantiriladi. Ramz va semantik tasvirlarni yetkazish imkoni boshqa hunarlarga nisbatan gilamdo’zlik, kigizdo’zlik va kashtachilikda yanada kengroq. Jun matosi Markaziy Osiyo yarimo’troq etnoslari to’qimachiligida keng tarqalgan eni qisqa navoyli gorizantal to’quv dastgohida to’qilgan. Dastgoh mahalliy duradgorlar tomonidan o’rik, tut, irg’aydan yasalgan. To’quv dastgohini qirg’izlar “o’rmo’k”, qipchoq va quramalar “o’rmak” yoki “uch boqon”, qoraqalpoqlar “o’rmek”, “durbaza” (“uch oyoq”) deb nomlagan.

Amaliy san’atning har qanday turi ma’lum darajada o’z davrining mafkurasini aks ettiradi. XI-XII yuzyilliklarda turkiy xalqlarning siyosiy hukmronligi ularning shaharlarga ommaviy joylashishi bilan shaharlar san’atiga cho’l madaniyati obrazlarining uyg’unlashuvi kuzatildi. Bunda ko’chmanchi xalqlar o’zlarining turkiy-dasht madaniyati an’analarini saqlab qolgani holda, hunarmandchilik va san’atda “turkiy omil”, “turkiy unsur”larni birinchi o’ringa olib chiqdi. Ko’chmanchi “dasht” naqshlari hunarmandlar uslubiga kirib bordi. Chorvachilik bilan shug’ullangan ko’chmanchi turkiy xalqlar madaniyatida jonzotlarni tasvirlash an’anasi qadimdan mavjud. Ular totem hayvonlar va qushlarning muqaddasligi va ilohiy qudratiga ishonishgan. Chorvador xalqlar eski an’analar asosida yasalib, naqshlar bilan bezatilgan sopol idishlarni o’zlari bilan olib kelishdi. Hatto XI–XII asrlarda Afrosiyobning sirlangan sopol buyumlarining bezagida gilamnusxa naqsh uslubining tarqalishini tadqiqotchilar Movarounnahrning turkiylashuv jarayoni bilan bog’lashadi [22.140; 14; 28. 84].

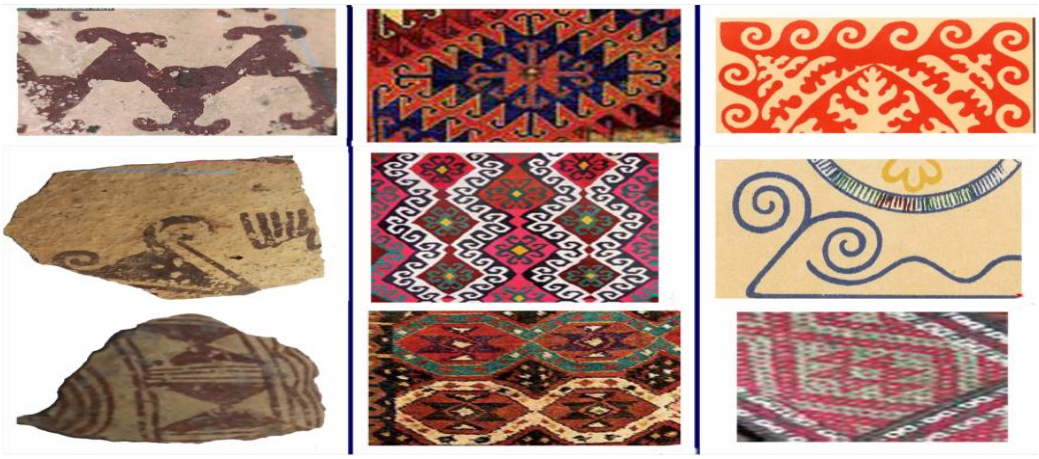

С.Кубаев, Ш. Оманов, М. Пардаев, М. Хатамова, У. Артиков. От степи к городам: Роль среднеазиатской средневековой керамики типа “псевдотриполье” в адаптации кочевников к городской жизни Повольжская археология. №3, 2025.

Xususan Surxondaryo va Qashqadaryo kigizlari va kashtalarida zoomorf motivlar ko’p uchraydi. Bunda bezak sifatida hayvonlar, qushlar, baliqlar,

qurbaqalar tasvirlari mavjud. Etnik jamoalarning etnohududiy an'analari gilam naqshlari va ranglarida namoyon bo'ladi. Chorvador etnoslar to'qimachiligida zoomorf naqsh turlari keng tarqalgan. Masalan, qirg'iz gilamlarida it quyruq va qo'chqorak naqshlari ko'p qo'llanilgan. Uning shakli romb uchlari tugashi bilan yoki yengil bir chiziqli hollarda aks ettirilgan. Kaklik qosh – ko'p pog'onali medalyon geometrik qo'shilma (uchburchak, kvadratlar) uni ichida joylashadi va ilmoqsimon shoxlari tomonida chiqib turadi [19. 103]. Shuningdek, qirg'iz, qoraqalpoq [11. 391] va laqaylarda it tovon, mushuk tovon, bo'taloq tovon, yo'lbars tovon singari naqshlar ko'p qo'llanilgan. Yarim o'troq etnoslarning bunday bezaklari tabiatni kuzatish va uni real tasvirlash hamda turli totemistik tasavvurlar natijasida yuzaga kelgan. Qoraqalpoq gilamlarida qo'chqorshox[2]* naqshi qo'llanilib, qadimiy gilam nusxalarida xoch shaklidagi bezak uchini qo'chqorshox bilan tugallanishi xos [23.73]. Shox belgisi ko'chmanchi turkiy xalqlar madaniyatida jonzotlarni tasvirlash an'anasi bilan aloqador [18. 42-44]. Naqsh ko'pincha rombga olinib, xoch shaklini beradi. U juda mashhur bo'lib, gilamlarning o'rtasida bezak sifatida tushirilgan. Bunday naqshlar qo'chqor shoxi, qo'chqorak, tuya bo'yin, it izi, kaklik to'shi, qurbaqagul, ho'kiz ko'zi kabi nomlangan [25. 153-155]. Kashtalarda "ot taqasi izi" bezagi qam tasavvurlari bilan bog'liq.

Turkiy xalqlardagi qo'y bilan bog'liq qadimiy totemistik tasavvurlar [10. 262] natijasida Markaziy Osiyo xalqlari gilam va kashtalarida qo'chqorshox naqshi keng tarqalgan. Chunki, qo'chqor kulьti ildizlari qadimiy bo'lib, u zardushtiylik dinida insonlarni yovuz kuchlardan himoya qiluvchi Farn ilohi bilan bog'lanadi. Eron va Turon xalqlari urush va g'alaba xudosini qo'chqor timsolida tasavvur qilganlar [20. 315.]. Gilamlardagi ushbu tasvir "yovuz" kuchlardan himoya vazifasini bajarishiga ishonishgan. Gilamlarda shuningdek, inson a'zolari bilan bog'liq qadimiy "qovurg'a", "umurtqa" va "barmoq" naqshlari ham tushirilgan.

Kashtalarda "hayvon uslubi"dan tashqari, o'simliksimon islimiy naqshlar, gul, g'uncha, oy, quyosh, pichoq, qilich tasvirlari ham uchraydi. O'zbek, tojik aholisi milliy qadriyatlarida anor baraka ramzi, tuya va baliq muqaddas hayvonlar timsoli hisoblangan. Ushbu etnoslar o'troq turmush tarzida istiqomat qilgani uchun turli madaniy va yovvoyi o'simliklar guli, g'unchasi va barglari shakllari ramziy ma'noda andoza sifatida naqshlar sifatida foydalanilgan. Buyumlardagi pichoq tasviri, "qalampir" va "bodom" naqshlari ko'p uchraydi. Bu naqshlarning ham yovuz kuchlardan asrovchi xususiyatga egaligiga ishonishgan [18. 82.]

Xulosa Xulosa o'ryida shuni aytish kerakki, folklor va epik tasvirlarda bo'lgani kabi, hunarmandchilik buyumlari bezaklaridagi ham xalqlarning dunyoviy, diniy tasavvurlari va etnik tushunchalari haqidagi axborotlarni badiiy tarzda ifodalangani holda avloddan avlodga yetkazib berilgan. Ayniqsa etnik jamoalarning etnohududiy an'analari kigiz, gilam va kashtalardagi naqshlar hamda ranglarda yorqinroq namoyon bo'ladi. Chorvador etnoslar to'qimachiligida zoomorf motivlar ko'p uchraydi. Bunda bezak sifatida hayvonlar, qushlar, baliqlar, qurbaqalar tasvirlari mavjud. Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridagi yerlik aholi, ayniqsa,

[2] Qo'chqorshox ko'chmanchi turkiy xalqlar gilamlarida ko'p uchraydigan naqsh elementi.

hunarmand ustalar yangi mafkuraga moslashgan holda, qadimiy mahalliy, turkiy va islomiy an'analarni o'zaro omuxtalashtirishga erishdi. Eski an'analar negizida yangi-yangi badiiy vositalar timsollar yaratildi. Boshqacha aytganda, IX–XII asrlar hunarmandchiligi va amaliy san'atida ustalar ko'p asrlik an'anaviy tajribalarni davr talabiga moslashtirgan holda o'zlarining innovatsion yondashuvlari va yuksak mahoratlarini qo'shib, hunarmandchilikni yangi bosqichga ko'tara oldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Абу Бакр Мухаммад ибн Наршахий. Тарихи Бухоро. – Тошкент: Фан, 1966.
2. Альбаум Л.И. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960.
3. Аскаров А. Сапаллитепа. – Ташкнт: Фан, 1973.
4. Бартольд В.В. Хлопководство в Средней Азии // Сочинения. В 9-и томах. Т. II. –Москва: Наука, 1963.
5. Белиницкей, Бентович И. Из истории среднеазиатского шелкоткачество // СА. 161. №12. С. 66-78.
6. Бентович И.В. Находки на горе Муг // Материали института археология. 1958. №6.
7. Гаврилов М. Ф. Ткацкое искустство узбекской женщины с Мулябод / Народное хозяйство Средней Азии. – Ташкент, 1927. – №1-2.
8. Гончаров С.З., Чупина И.П. Ремесленничество: креативно-антропологический и социокультурный аспекты // Россия XXI века: проблемы, противоречия и перспективы обновления (60-летию Великой Победы посвящается): материалы межрегион. науч.- практ. конф., 12 апр. 2005 г., г. Екатеринбург / Изд. РГППУ, 2005. С. 281. https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/19492/1/rXXIv_2005_088.pdf
9. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и Средневековье. –Ташкент: Принт S, 2005.
10. Давлатова С.Т. Ўзбек анъанавий ҳунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида(Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари мисолида). – Тошкент: Yangi nashr, 2018.
11. Жданко Т. А. Народное орнаментальное искусства каракалпаков // САЭС. 1959. Вып.2.
12. Кармышева Б.Х. Локайские мапрачи и ильгичи // Формирование и развитие музейного дела в Таджикистане. Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея. Вып. 2. История и этнография. Сталинабад, 1956.
13. Кошғарий М. Девону луғотит-турк. 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Ўз ФАН, 1960.
14. Кубаев С., Оманов Ш., Пардаев М., Хатамова М., Артиков У. От степи к городам: Роль среднеазиатской средневековой керамики типа

“псевдотриполье” в адаптации кочевников к городской жизни. // Повольжская археология. №3, 2025. (нашрга топширилган).
15. Лотман Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 2001.
16. Матбабаев Б., Чжао Фэн. К истории ткачества в Ферганской долине (древность и средние века // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции, Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. – Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2010. С. 229-235.
17. Махкамова С. Беқасам. – Тошкент: Фан, 1971.
18. Мошкова В.Г. Ковры / Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. –Ташкент: АН Узбекской ССР, 1954. С. 67-82.
19. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX – начало XX века. – Ташкент: Фан, 1970.
20. Снесарев Г.П. Релекты домусульманских верований в обрядов у узбеков Хорезма. –Москва: Наука, 1969.
21. Спришевский В. Археологические раскопки в районе Чуста // Правда Востока. – 1959. – №268 . 21 ноябрь.; Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы. – М.: АН СССР, 1962.
22. Ташходжаев Ш. Художественная поливная керамика Самарканда IX–нач. XIII вв. –Ташкент, 1967.
23. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакиз, 1959.
24. Шефер Э. Золотие персики Самарканда. – М. 1981.
25. Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. – Ташкент: Представительство ЮНЕСКО в Узбекистане, 2006.
26. Ҳакимов А. Ўзбекистон санъати тарихи. Қадимги давр, ўрта асрлар, ҳозирги замон. – Тошкент: Zilol buloq, 2022.
27. Jochen Vogt. Einladung zur literaturwissenschaft. UTB Stuttgart, 2008. https://www.einladung-zur-literaturwissenschaft.de/indexabae.html?option=com_content&view=article&id=143:4-2-3-5-vorlesungen-ueber-die-aesthetik&catid=39:kapitel-4
28. Toshova Sh. Features of the Karakhanid craftsmanship // Turkic Studies Journal. – 2024. – Vol. 6. – No 1. – P. 79-93. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-7

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ БАТЫРЛАРЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРҒА ЕРЛІК РУХТА ТӘРБИЕ БЕРУ

Ералин Қ.Е.
Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (Шымкент.Қазақстан)

e-mail kuandikbei@mail.ru
Ералина А. Қ.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан.Қазақстан)
e-mail eralina.a@iuth.edu.kz
Ералина Ғ.Қ.
Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті
(Шымкент. Қазақстан)
e-mail gaziza.yeralina@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена художественному анализу портретных и жанровых картин, отражающих образы Великой Отечественной войны в изобразительном искусстве Казахстана. В критерии анализа живописных картин включены: идея произведения, композиционная структура, колоритное решение, исполнительское мастерство художника, способ изображения, вдохновение в создании образа. Произведения художника разделены на портреты, пейзажи и сюжетные картины. Изобразительные произведения разделены на реалистичными, декоративными и абстрактными методами. Средствами образы героев нашей страны в живописных произведениях раскрываются новые возможности для воспитания школьников в героических традициях.

Ключевые слова: живописные картины, сюжет, художественные измерения, художественный анализ, методы декоративного изображения, реалистические методы изображения, абстрактные методы изображения.

Abstract. The article is devoted to the artistic analysis of portrait and genre paintings reflecting the images of the Great Patriotic War in the fine works of Kazakhstan. The criteria for analyzing paintings include the idea of the work, compositional structure, colorful solution, performing skills of the artist, method of image, inspiration in creating an image. The artist's works are divided into portraits, landscapes and plot paintings. Visual works are recognized as realistic, decorative and abstract. New methods for analyzing the artistic parameters of the artist's works have been discovered. paintings, plot, artistic measurements, artistic analysis, decorative image

Key words: methods, realistic image methods, abstract image methods.

Кіріспе

Елімізде Ұлы Отан соғысы Жеңісінің 80 жылдығы қарсаңында аға ұрпақ ерлігін насихаттау тұрғысында елімізде бірқатар игі іс шаралар өткізілуде.Қазақстан бейнелеу өнерінде Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған туындылар еліміздің визуалдық өнерінің өз алдына жеке дара бір бағыттын қамтиды. Жастарды елжандылыққа тәрбиелеуде бейнелеу өнері шығармаларының мүмкіндіктері ауқымды. Егер осыған Ұлы Отан соғысы батырларының бейнелеу өнеріндегі жасалған образдарының тәрбиелік маңызын ашатын әдістемелік іс шараларды қосатын болсақ проблема онанда

өзекті бола түседі. Ұлттық бейнелеу өнері ұлттық мәдениетіміздің бір саласы. Бейнелеу өнеріндегі ел тарихы маңызды көркемдік құбылыс. Бейнелеу көркем мәдениеттің бір саласы. Мәдениетсіз ұлт болмайды, ұлтсыз мәдениет болмайды [1, 28]. Ел қорғаған ерлердің бейнелеу өнеріндегі бейнелерінің ұрпақ тәрбиесіне деген өнегелік мәнін өнертанымдық тұрғыдан ашып көрсету қажеттігінің артуы мен оны оқу мен тәрбие үдерісінде қолдану әдістемесінің болмауы арасындағы қарама-қайшылық бізге зерттеу тақырыбын «Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы ерлерінің бейнелері арқылы жастарға ерлік рухта тәрбие беру» деп анықтауға мүмкіндік берді. Еліміздің бейнелеу өнеріндегі соғыс тақырыбына арнаған бейнелеу шығармаларын зерттеу нәтижелерін сараптау осы тақырыпқа арналған туындыларды портрет, сюжеттік картина деп қарастырылды.

Материалдар мен әдістеме

Біздің тәжірибемізде Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы батырларының бейнелерін “портрет”, “сюжеттік картина” деп екі бағытқа бөліп қарауға мүмкіндік береді. Картиналарды батырлар бейнесі кескіндемедегі образ, графикадағы образ, мүсіндегі образ болып қабылданды. Визуалдық туындылардың көркемдік бейнелеу әдістері: үшке бөлінді. Бейнелеу портреттерін көркемдік бағалауда, идеяны бағалау, композициялық шешімдерді бағалау, түстік шешімдерді бағалау тәсілдері қолданылады[2, 4]. Көркемдік білім беру мен рухани құндылықтарға тәрбиелеу көркемдік шығармашылық интеграциясы арқылы жүзеге асылды.

Зерттеу мақсаты: ел бейнелеу өнеріндегі ерлікті ерлер образдарын бейнелеу әдісінің даму себептерін негіздеу, шығарма идеясына, композициясына, колоритіне талдау жасау, ерлік дәстүрді рухани құндылық ретінде даму тенденциясын анықтап, бейнелеу өнеріндегі ерлікті ерлер образын талдау әдістерін өнертанымдық және тәрбиелік айналымға қосу, даму жолын сипаттау. Зерттеу нысаны: Ұлы Отан соғысы ерлерінің образдарын сомдаған, Қазақстан суретшілерінің шығармаларын талдау үдерісі. Зерттеу пәні: Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы батырларының ерлік істерін сомдаған образдарды өнертанымдық тұрғыда талдау әдістемесі. Зерттеу нәтижелері: Қазақстан бейнелеу өнері Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазылған кескіндеме туындыларынын көркемдік өнер танымдық талдау әдістері: шығарманың идеясы, композициясы, колориті, орындау техникасы шеберлігі өлшемдерімен алынды. Бейнелеу әдісін талдау: реалистік, сәндік, абстрактілік бейнелеу бағыты болып айқындалған. Портрет жанрының көркемдік талдау ерекшелігіне: кейіпкердің ерлігін көрсету, шығарма идеясы, композициясы, таңдап алған колориттік шешімі, суретшінің орындау шеберлігі, образды ашу ұстанымдарының талаптарға сай келуі, көркемдік өлшем бірлігі ретінде алынды. Кейіпкерлердің ерлік істерін көрсету үшін суретшілер реалистік бейнелеу әдісін таңдалды.

Нәтижелерді талдау

Зерттеу екі кезеңге бөлінді. Бірінші кезеңде суретшілердің портрет шығармаларының көркемдік ерекшеліктері талданды. Осы кезеңде В.Крыловтың картинасындағы суретші идеясы анықталды. Б.Момышұлының, Қ.Қайсеновтің, Т.Бегалдиновтің, Ә.Молдағұлованың, М.Мамбетованың кескіндемелік портреттеріне көркемдік талдау жасалды. [3,7б.] Екінші кезеңде Ұлы Отан соғысына байланысты тақырыптық картиналар таңдап алынды. Талдау өлшемдеріне шығарманың дәстүрлі көркемдік өлшемдері, бейнелеу әдістері, суретшінің шығармашылық стилі, образ сомдау ерекшеліктері танылды. Қазақстанның Халық суретшісі Н.Нұрмұхаммедов Ұлы Отан соғысы тақырыбына өз шығармашылығынан кең орын берген. Суретшінің Ұлы Отан соғысының батырлары, Кеңес Одағы теңіз соғыс флотының адмиралдары Н.Кузнецовтың, В.Касаткиннің, Г.Холостяковтың портреттерін 1962 жылы жазған. Қазақстанның Халық суретшісі Қ.Телжанов «Жеңіс» атты картинасын Ұлы жеңіс құрметіне арнаған. Суретші Ү.Әжиев «Өмір жолы» атты кескіндеме картинасын Ленинградттағы блокада кезіндегі халық ерлігін көрсеткен. Суретші Н.Насадкиннің «Волокаламск тас жолы» атты кескіндемесін жазған.Суретші А.Оспанов «Соғыс ардагері Дүйсенбай ақсақал» атты кескіндемесін, Б.Сабиев «45 ші жылдың көктемі», А.Тұрсынов «Майданға аттану» картиналарында ерлердің ерлік істерін картина сюжетіне айналдарған. Суретші кескіндемеші К.Рылкин «Қауынбаевтің портретін», «Әбдіжапбаровтың портретін», «Исмайловтың портретін», «Мамытовтың портретін», «Исақовтың» портреттерін салған. Шымкенттік суретші Г.Г.Пономаренко «Арнайы тапсырма», «Мен жеңімпаз», «Партизан Әли Ақбаров» атты картиналарында майдан көріністеріне арнаған. Қарағандылық суретші В.Крыловтің “Шахтерлерді майданға шығарып салу” атты кескіндемелік шығармасын талдау барысында реалистік бейнелеу әдісімен жазылғандығына назар аударылды. Кейіпкер бейнелері қаз қалпында шынайы бейнелеу әдісін қолдану арқылы берілген. Негізгі кейіпкерлері картина жазықтығының композициялық орталығында орналасқан. Шығарма композициясы орналасқан бірнеше бөлшек бейнелердің тұтастығын құрамдайды. Алдыңғы көріністе ер азаматын майданға шығарып салып тұрған әйел бейнесі көрініс тапқан. Фон мен фигураны құрайтын бейнелер өзара үйлесімді орналасқан. Көріністердің салмақтықтылығы тұрғысынан алғанда тере-теңдігі сақталған. Бірі көріністің визуалдық композициялық салмақ жүктемесін құрамдаса, екінші бейне композициялық элемент түрінде толықтырып тұр. Бейнелердің фонында азаматтарды майданға аттандырып тұрған топ адамдар бейнелері сюжеттің мағынасын ашуға жәрдемдескен. Картинаның түстік шешімі қоңыр, сұрғылт түстер үндестігіне біріктірілген. Бұл түс кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін ашып көрсеткендей.Түстердің композициясы: қара, жасыл көк, қоңыр түстердің өзара үйлесіміне құрамдалған. Кескіндемелік картинадағы композиция, колориттік өлшемді құрайтын түстік шешім, суретшінің шеберлігін көрсететін шынайы бейнелеу әдістері соғыстың хабарын сездіргендей. Картинадағы қара қоңыр түстердің

көрінісі қартина идеясы айқындай түседі. Бірқатар мүсін шеберлері Ұлы Отан соғысы батырларының құрметіне өз туындыларын арнаған. Мүсін шебері А.Әлдеков пен Н.Рустемовтің жасаған Бауыржан Момышұлының ескерткіші Шымкент қаласы Тәуке хан көшесі мен Б. Момышұлы көшесінің қиылысында орнатылған. Осы қаладағы Жеңіс бағына өнер шеберлері С.Иляев пен Ә.Мұратбаев сомдаған Сабыр Рахимовтың ескерткіші қала көркіне сән беріп тұрумен қатар жас ұрпаққа тәрбие беру құралы [6, 26]. Батырларды бейнесін тәрбие құралы ретінде пайдаланудан елімізде жаңа әдістерді қолдану практикасы өріс алуда. Шымкент қаласы М.Жұмабаев атындағы №39 орта мектеп мұғалімі Мираш Тастемирова бейнелеу өнері шығармалары арқылы оқушыларға көркемдік білім берумен қатар отансүйгіштікке тәрбиелеуде орасан зор тәжірибе жинақтаған. Оның 2024 жылдың күзінде Орта Азия елдері мен Қазақстан Республикасы мектеп оқушыларының шығармашылық ауқымын қамтыған, Ә.Қастеевтің 120 жылдығына арнап өткізген симпозиум–конкурсы маңызды халықаралық іс шара болды. Шымкент қаласындағы №25 орта мектеп мұғалімі Сүлейменова Мәдина әйгілі қолөнер шебері Ғ.Иляев шығармашылығын халыққа насихаттаумен қатар көркемдік білім беру сабақтары мен тәрбие сағаттарында өнер туындыларын оқушыларға ұлттық құндылық ретінде қолданудан мол тәжірибе жинақтаған педагог екені көрінуде.

Қорытынды

Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы батырларының образдарын жазу, елдің визуалдық өнері дамуы тарихындағы өткен ғасырдың 50-70 жылдарында қарқынды даму ықалында болғанын көрсетті. Ұсынылып отырған бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы батырларының образдарын көркемдік талдау нәтижелері еліміздің жастарын елжандылық пен рухани құндылыққа ұтымды тәрбиелеудің мазмұны құралы болатынын айқындады. Кескіндеме графика мен мүсін шығармаларындағы батырлардың көркем образдары жастарды ерлік рухта тәрбиелейтін мүмкіндік екендігі көрінді. Қазақстандық кескіндеме графика туындылары ұлттық құндылықтарға, елжандылыққа тәрбиелеу мүмкіндігі ретінде танылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алехин А.С. Язык изобразительного искусства. М., Просвещение. 2005. - С.58

2.Галымжанова А.С. Концептуальные модели мировосприятия в работах казахских художников-постмодернистов: Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенов, 2010.– 82 с.

3.Халықов Қ.З.Адам мәнінің бейнелеу өнеріндегі көрінісі:Алматы,2006. – 188 б.

4.Ералин Қ.Қазақстан бейнелеу өнері.Түркістан.ХҚТУ.2019. 265 б.

КӨПТІЛДІЛІК КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Анапияева Г.Т., Ахтаева А.Б.
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ жанындағы медицина колледжі
(Шымкент, Қазақстан)
cool.isengalieva@mail.ru

Аннотация. Мақала тіл мен мәдениеттің бір-біріне өзара әсері, сондай-ақ олардың жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуына әсері туралы. Мақалада білім берудегі жаңа құзыреттілік тәсілдер ғана емес, сонымен қатар қоғамның тұрақты даму факторларының бірі ретінде тілдің әсері де қарастырылады. Мәдениетаралық құзыреттілік және оның құрамдас бөліктері тұрақты даму үшін мәдениетаралық оқыту принциптерінің де, білім беру контекстіндегі оқыту принциптерінің де ерекшеліктерін ескере отырып, студенттердің үйлесімді мәдениетаралық өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін негізгі құзыреттердің барлық деңгейлеріне енеді.

Кілт сөздер: екі тілділік, сәйкестендіру, интеграция, құзыреттілік, көптілділік, көпмәдениетті қоғам, көп тілді қоғам

Аннотация. Статья посвящена вопросу взаимного влияния языка и культуры друг на друга, а также их воздействия на социально-культурное развитие личности. В статье рассматриваются не только новые компетентные подходы в образовании, но и влияние языка как одного из факторов устойчивого развития общества. Межкультурная компетентность и ее составляющие проникают на все уровни ключевых компетенций, которые обеспечивают гармоничное межкультурное взаимодействие студентов с учетом особенностей, как принципов межкультурного обучения, так и принципов обучения в контексте образования для устойчивого развития.

Ключевые слова: билингвальность, идентификация, интеграция, компетенции, полиязычие, поликультурное общество, мультилингвальное общество.

Annotation. The article is devoted to the issue of the mutual influence of language and culture on each other, as well as their impact on the socio-cultural development of the individual. The article examines not only new competence-based approaches in education, but also the influence of language as one of the factors of sustainable development of society. Intercultural competence and its components penetrate all levels of key competencies that ensure harmonious intercultural interaction between students, taking into account the specifics of both the principles of intercultural learning and the principles of learning in the context of education for sustainable development.

Keywords: bilingualism, identification, integration, competencies, multilingualism, multicultural society, multilingual society.

КІРІСПЕ.

Соңғы уақытта «тілдік білім» термині жиі қолданылады, алайда бұл ретте ғалымдар мен практиктер арасында оның мазмұнына бірыңғай көзқарас жоқ. Тілдік білім беру деп көбінесе шет тілді сөйлеу қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жүйеленген білімді, дағдылар мен іскерлікті меңгеру процесін түсінеді. Басқа жағдайларда тілдік білім беру осы процестің нәтижесі ретінде немесе тектік емес тілдерді оқыту жүзеге асырылатын білім беру мекемелерінің жүйесі ретінде түсіндіріледі. «Тілдік білім» терминінің мәніне деген көзқарастардағы мұндай келіспеушілік, бір жағынан, оның көпжоспарлығын, ал екінші жағынан - тілдік білім берудің жұмыс істеуінің жекелеген жақтарына ғана назар аударуға ұмтылысын айғақтайды, бұл, әрине, жалпы осы құбылыстың мәні сипаттамаларын көруге мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты «тілдік білім беру» ұғымының көп қырлылығын: құндылық, процесс, нәтиже, жүйе ретінде қарастыру дұрыс болар еді[1]. Талданатын ұғымды аспектімен бөлу оның тұтастығын бұзуды білдірмейді. Оның үстіне, оның мәнін күрделі және көпжоспарлы құбылыс ретінде, біздің ойымызша, жоғарыда аталған аспектілік сипаттамалардың бірлігі мен өзара толықтыруында ғана көрсетуге болады.

ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Б.С.Гершунскийдің пікірін назарға ала отырып, тілдік білім үш аксиологиялық блокты қарастыруды, тілдік білім мемлекеттік құндылық, қоғамдық құндылық, жеке басының құндылығы ретінде қарауды көздейді. Әңгіме өзара байланысты блоктар туралы болып отырғанын бірден атап өтеміз. Елде тіл білімін дамытуда мемлекеттік, қоғамдық және жеке мүдделердің үйлесімділігінде, оған барлық қаралатын деңгейлерде басымдық маңыз беруде ғана қоғамның, мемлекеттің, білім берудің алдында тұрған әлеуметтік-педагогикалық проблемаларды ғана емес, әлеуметтік-мәдени жоспар проблемаларын да шешуде сапалы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Тіл білімін құндылық ретінде ұғыну оған мемлекеттің, қоғам мен жеке адамның көзқарасын талдаумен, сол сияқты осы білім берудің қоғамдық-мемлекеттік және жеке басының беделін қамтамасыз етумен байланысты ғылыми және практикалық іс-қимылдарды әзірлеу мен іске асырудың өзектілігін негіздейді. Кез келген тілдің рөлі оның қоғамдағы, мемлекеттегі мәртебесімен айқындалады.

Тіл халықаралық қарым-қатынас құралы бола алады. Әңгіме бірінші кезекте қоғамдық функциялардың ең көп көлемін орындайтын жаһандық таралған тілдер мен жалпыадамзаттық мәдениет туралы болып отыр. Мұндай тілдерге шет тілдері жатады. Тіл сондай-ақ мемлекеттік рөл атқаруы мүмкін, «Тіл туралы» Заңға сәйкес 4-бапта «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі қазақ тілі болып табылады»[2], ал орыс тілі «этносаралық қатынастың» ресми тілі болып табылады деп айтылған.

Қазіргі әлемде нақты тұлғаның құндылық бағдарын қалыптастыру, оның білім беру және әлеуметтік мүмкіндіктерін кеңейту тұрғысынан жаһандық қарым-қатынас тілдері неғұрлым маңызды болып табылатыны анық. Бірақ бұл тезис халықаралық қарым-қатынас тілдерімен қатар жергілікті тілдерді де үйренбеу керек және мемлекет пен қоғам бұл үшін қолайлы жағдай жасамауы тиіс дегенді білдірмейді. Мемлекет пен қоғам - бірдей емес ұғымдар екені белгілі. Қоғам осы заманғы тектік емес тілдерді үйренуді қажет етуі мүмкін. Мысалы, соңғы жылдардағы күнделікті шындық қоғамдағы шет тілдерінің мәртебесінің өскенін көрсетеді. Бүгінгі таңда елдің қоғамдық өмірінің серпіні және онымен байланысты жаңа мақсаттар, қайта құрулардың ауқымы мен бағыты іс жүзінде бір немесе бірнеше қазіргі заманғы тектік емес тілдерді меңгерген азаматтардың көп санына қоғамдық қажеттілік туғызатыны ешкімде күмән тудырмайды. Тілдерді, ең алдымен халықаралық маңызы бар тілдерді білу, әдетте, жеке адамның қоғамда әлеуметтік жағынан да, материалдық жағынан да неғұрлым беделді жағдайға ие болуына нақты мүмкіндік береді. Оның үстіне, қазіргі заманғы нарықтық экономика мен ақпараттық технологиялардың дамуы жағдайында экономикалық және әлеуметтік прогрестің негізгі стратегиялық факторы ретінде көрінетін адами ресурстар қоғамның байлығына айналатыны барған сайын сезіледі.

Бұл міндетті шешуде адамды дамыған тұлғаға айналдыратын және оның әлеуметтік және экономикалық еркіндігін кеңейтетін фактор ретінде тіл біліміне де маңызды рөл беріледі. Қазақстанда (басқа елдерде де) шетел тілдерінің сұранысқа ие болуын айғақтайтын неғұрлым маңызды жағдайлардың ішінде мыналарды атауға болады: 1) интеграциялық қоғамдық процестердің жаһандануы; 2) білім беру саласындағы мемлекетаралық интеграция; 3) әлемдегі тәжірибе мен білімге, үлкен ақпараттық байлыққа, елде және шетелде сапалы білім алуға қол жеткізу. Сонымен қатар, қандай да бір жағдайларға байланысты сапалы тілдік білім беруге деген қоғамдық қажеттілік мемлекеттік деңгейде қолдау таппауы мүмкін екені белгілі. Білім беру саласы тұтастай алғанда оның шеңберінде қалыптасқан және жұмыс істейтін әлеуметтік-экономикалық қалыптасумен тығыз байланысты. Б. Саймон былай деп жазады: "... білім мен қоғам арасындағы өзара байланысты түсінудің өзі уақыт өте келе өзгереді, ондағы оптимизм немесе пессимизм дәрежесі (егер бұл жағдайда осындай құнды сөздерді қолдану орынды болса) экономикалық жағдайға байланысты. Басқаша айтқанда, білім беру рөлінің маңыздылығын көрсететін көзқарастар экономиканың жандану кезеңінде қолдау табады, ал экономикалық құлдырау кезеңінде тікелей қарама-қарсы идеялар танымал болады "[3].

Қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және экономикалық шындығы қазіргі заманғы туыстығы жоқ, соның ішінде шет тілдерінің мәртебесіне ғана емес, сондай-ақ олардың қоғамда атқаратын функцияларына да әсер етеді. Бүгінде бұл функцияларды жалпыланған жоспарда былайша тұжырымдауға болады: әртүрлі тілдер мен мәдениеттерді жеткізуші халықтар арасында өзара

түсіністікті орнату; әлемдік саясат пен мәдениеттің алуан түрлілігіне (кең мағынада), оның ішінде жаңа ақпараттық технологиялар құралдарының көмегімен қол жеткізуді қамтамасыз ету. Тіл, демек, тілдік білім беру адамдардың көпмәдени және мультилингвалдық қоғамдастығында адамның табысты өмір сүруінің маңызды құралы болып табылады.

Шынында да, қоғамдық өмірдің барлық салаларында терең интеграциялық процестермен ерекшеленетін ел дамуының қазіргі кезеңінде тілдік білім маңызды медиум ретінде көрініс табады, ол жеке адамның сана-сезімін, оның қоғамда әлеуметтік ұтқыр [4] болу, ашық ақпараттық кеңістікке еркін «кіру» қабілетін қалыптастырады (қалыптастыруы). Тіпті қолайлы жағдайларда тіл білімінің мемлекеттік қоғамдық маңызы оның тұлғаға бағдарланған құндылығымен нығайтылуы тиіс. Соңғысы жеке тұлғаның жеке біліміне және тілдік біліміне, атап айтқанда, оның деңгейі мен сапасына жеке дәлелді және ынталандырылған көзқарасымен байланысты[5].

Тілдік білім берудің құндылығы тұлғалық уәждермен, атап айтқанда, оқушылардың қазіргі мультилингвалдық және көпмәдени әлемде кез келген тілдің маңыздылығын түсінуімен байланысты. Әрбір білім беру кезеңінде оның тілдік даярлық деңгейіне қойылатын талаптар және осы деңгейді айқындауға мүмкіндік беретін технологиялар және ең соңында қазіргі тілдерді үйрену мен оларды іс жүзінде пайдаланудағы жеке қажеттілік туралы түсінік беру. Нақты тілдің заңдық мәртебесі емес (мемлекеттік тіл, ресми жұмыс тілі және т.б.), нақ осы жеке қажеттіліктер нақты тұлға үшін тілдің және жалпы тіл білімінің беделін айқындайды.

Өз кезегінде, мемлекеттік-қоғамдық деңгейде тілдік білім берудің беделі нақты геосаяси өңірлердегі мәдениетаралық интеграцияның дәрежесі мен тереңдігіне, халықаралық кооперация мен ұлтаралық ынтымақтастыққа саяси-экономикалық және мәдени (оның ішінде этномәдени) қажеттіліктердің ауқымына байланысты. Қоғамда осындай жағдайлар жасау қазіргі заманғы тектік емес тілдерді зерделеудегі қоғамдық-мемлекеттік және жеке басының қажеттіліктері мен мүдделерін ақылға қонымды қанағаттандыру жолдарын белгілеуге және әлеуметтік тапсырысты, яғни мемлекет пен қоғамның оқушыларды лингвомәдени даярлауға қоятын талаптарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әлеуметтік тапсырыс қазіргі заманғы тектік емес тілдерге қатысты мемлекеттік, қоғамдық және жеке қажеттіліктерді үйлестіруге бағытталған. Жоғарыда айтылғандай, Ресей дамуының әлеуметтік-саяси, экономикалық, этномәдени контекстінде тілдерді білу адамның жеке және кәсіби өмірінің қажетті құрамдас бөлігіне айналатындықтан, мемлекет пен қоғамның оқушыларды лингвокмәдени даярлау нәтижелеріне қоятын талаптары соңғыларының шынайы мәдениетаралық коммуникацияда оқытылатын тілдерді пайдалана білуінен көрінуі тиіс[6].

Мәдениетаралық коммуникацияға бағдарлану әлеуметтік тапсырысты қоғамда (мемлекеттік-қоғамдық деңгейде) және оның азаматтарында (тұлғалық деңгейде) тілдік әралуандықты дамыту проблемасын шешумен

байланыстырады. Мемлекеттік-қоғамдық деңгейдегі тілдік алуан түрлілік деп қазіргі уақытта тек жаһандық немесе мемлекетаралық қарым-қатынас тілдерін қолдау мен дамыту ғана түсінілмейді. Бұл ұғымға сондай-ақ нақты аумақта тұратын өңірлік тілдерді және тілдерді қорғау, нығайту және дамыту кіреді. Өз кезегінде, жеке адамның көп тілділігі оның кемінде екі текті емес тілдерді білуін, нақтырақ айтсақ, осы тілдерді (әртүрлі деңгейлерде) олардың «тұрғылықты» тілдерімен мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде меңгеруін білдіреді. Бұл жағдайда халықаралық қарым - қатынас тілдері, яғни әртүрлі мемлекеттердің халықтары арасындағы қарым-қатынаста пайдаланылатын неғұрлым беделді және жалпыға танылған тілдер туралы сөз болуы міндетті емес. Мәдениеттердің тілдік әртүрлілігі мен әртүрлілігі қазіргі уақытта әлемдік, мәдени мұраның неғұрлым құнды элементтерінің бірі және кез келген көп конфессиялы кеңістіктегі мәдениетаралық әлеуметтік өзара іс-қимыл философиясы ретінде қарастырылады. Саяси салада да тілдік қоғамдастықтар мен мәдениеттердің алуан түрлілігі баға жетпес бірегей мұра бола отырып, болашақта түрлі мәдениет өкілдері арасындағы диалогқа кедергі келтіретін фактордан өзара түсіністік пен байыту құралына айналуы тиіс екендігі барған сайын сезіледі.

Өздеріңіз білетіндей, Қазақстанның тілдік және мәдени әралуандығы, полиэтникалық мемлекеттердің бірі, соңғы мәліметтер бойынша, 100-ден астам халықтар, ұлттар мен ұлттық топтар тұрып жатыр. Сондықтан, ел азаматтарының «тілдік білім беру» ұғымына ана тілі мен шет тілдерін меңгерумен қатар кең мағынасы қосылады. Білім беру жүйесіне қатысты мектепте білім беру жүйесінде көрсетілген тілдердің нақты арақатынасы жекелеген жалпы білім беретін мекеменің жұмыс істеуінің әлеуметтік-мәдени болмысымен, оның типімен, оқыту кезеңімен айқындалады. Бұл ретте ана тілдері, оның ішінде шет тілдері де оқу пәндері және басқа пәндерді оқыту құралы ретінде әрекет ете алады. Соңғыларын оқыту монолингвальдық (көрсетілген тілдердің бірінде), сондай-ақ билингвальдық негізде жүзеге асырылуы мүмкін.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Осылайша, еліміздің көп мәдениетті және көп тілді құрамы жеке тұлғаның көп тілділігін дамыту үшін жемісті база жасайды. Егер әңгіме жалпыеуропалық және әлемдік қарым-қатынас саласына «шығу» туралы болса, онда проблема оқушыларды шет тілдеріне біртіндеп тарту болып табылады. Басқаша айтқанда, еліміздің полиэтникалық және полилингтік мәдени білім беру кеңістігінде мемлекеттің және тұтастай қоғамның, сондай-ақ жеке адамның тілдерді оқыту мен оқытудың халықаралық маңызы бар ғана емес, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұратын халықтардың, өңірде тұратын этникалық топтардың өзектілігін сезінуі, барлық тілдердің бірдей екенін сезінуі маңызды.

Дәл осы тезис қазіргі тілдік білімнің мәнін құндылық ретінде түсіну үшін түбегейлі маңызды болып табылады, әсіресе жекелеген еңбектерде әділ

атап өтіледі, қарым-қатынас процесіне кедергі тек тілдік әртүрлілік емес, сонымен бірге оның көптілділігінің жетіспеушілігімен бірге тілдік әртүрлілік болып табылады. Мемлекет (ең алдымен мектеп) және қоғам Қазақстанда тұратын халықтардың этносаралық интеграциясы проблемаларын шешу үшін әртүрлі этникалық және тілдік топтардың өкілдері, бірақ бір — бірінің қасында тұратын немесе оқитын балалардың өзін-өзі көрсетуі мен өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жағдай жасауы тиіс. Бұл жеке деңгейде барлық тілдер мен мәдениеттерді құрметтеу мен тең құқықты қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды. Соңғысы кез-келген көпмәдениетті мемлекеттің азаматтарында этносаралық қауымдастыққа саяси қатыстылықты ғана емес, этнопсихологиялық сезімді дамытудың сенімді негізі бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Тілдік білімнің мәнін құндылық ретінде анықтауда кез-келген жергілікті емес тілді зерттеу халықтың мәдениетін-оның сөйлеушісін зерттеумен қатар жүруі керек деген тезис бастапқы болып табылады және бұл процесс бөлек, кем дегенде қиылысатын жазықтықтарда емес, бір уақытта жүруі керек. Осыған байланысты лингвомәдени білім ретінде қарастырылатын аспектіде тілдік білім туралы айту дұрыс болар еді, оның нәтижесі белгілі бір этноса, тұрақты тұратын аймаққа және жалпы мемлекетке жататындығын білетін, сондай-ақ әлемдік кеңістікте өзін-өзі тануға қабілетті қоғам азаматтарының көптілділігі болуы керек. Егер адам көп тілді болса, шет тілдері немесе Қазақстан халықтарының тілдері туралы сөз болса да, ол бұл туралы мақтаныш сезімін сезінуі керек. Сонымен, тілдік білім құндылық ретінде оқушылардың лингвомәдени дайындығына қатысты мемлекеттік, қоғамдық және жеке қажеттіліктерді үйлестіру мәселесін өзекті етеді.

Бұған, ең алдымен, ықпал етуге арналған институционалдық іс-шаралар кешенін әзірлеу байланысты: біріншіден, қоғамдағы мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде және мектептегі білім беру жүйесіндегі оқу пәні ретінде қазіргі заманғы жергілікті емес, оның ішінде шет тілдерінің мәртебесін күшейту; екіншіден, әр адамға оның мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкес кепілдік беретін жағдайлар жасау және оның дамуының әр кезеңінде қазіргі заманғы көпұлтты және көпмәдениетті қоғамда бағдарлануға, әртүрлі мәдениеттердің өкілдерімен, оның ішінде өз мемлекеті шегінде мәдениетаралық өзара іс-қимылды табысты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құрал ретінде қазіргі заманғы ана емес тілді зерделеу; үшіншіден, мәдениетаралық таным мен өзара әрекеттесу құралы ретінде зерттелетін тілдерді практикалық қолдану жағдайларын құру. Бүгінде халықаралық аренада әлемнің бірде-бір елі бұдан былай тілдік оқшауларды қала алмайды, шет тілдерін қолдануға мәжбүр. ЮНЕСКО мамандарының пікірінше, үшінші мыңжылдықта адам меңгеруі тиіс тілдердің ең аз саны кемінде үш тіл болады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі егемендіктің қалыптасуына, оның халықаралық қоғамдастыққа кіруіне, мемлекетіміздің шет елдермен мәдени байланыстарының орнауына байланысты ерекше маңызға ие болады. Қазақ

тілін практикалық меңгеруді жетілдіруге ықпал ететін оқытудың белсенді түрлерін іздеу оқытушының аса маңызды міндеті болып табылады[7].

Әдебиеттер тізімі:

1. Гершунский Б. С. XXI ғасырдың білім беру философиясы (тәжірибеге бағытталған білім беру тұжырымдамаларын іздеуде).М., 2001ж. 38б.

2. ҚР тілдері туралы заңы 1997 жылғы 11 шілдедегі Заңы өзгерістермен және толықтырулармен.

3. Саймон Б. Қоғам және білім /Жалпы. ред. және алғы сөз. В. Я. Пилиповский: Аударма. ағылшын тілінен. — М., 1989. 21б.

4. Василенко И. В. Әлеуметтік - мәдени ұтқырлық философиялық мәселе ретінде: ф.ғ.к.сәйкес. дис. Афтореферат Волгоград, 1996.

5. Нечаев Н.Н. Үздіксіз білім беру педагогикалық жүйе ретінде.— М. 2012.

6. Халеева И. И. Шет тілін түсінуді Оқыту теориясының негіздері (аудармашыны дайындау).— М., 1989.

7. К. Д. Ушинскийдің 180 жылдығына арналған педагогикалық қоғамдастықтың Аймақтық форумының материалдары. Петропавл, 2004 ж. 3-4 наурыз.

ЖОО СТРАТЕГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Абдумавленова Тахмина

Л. Н. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық Университеті (Астана, Қазақстан)

takhminaabdumavlenova@gmail.com

Аннотация. Жоғары оқу орындарының (ЖОО) стратегиясын тиімді жүзеге асыру үшін персоналды ынталандыру маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада мотивация теорияларының ЖОО қызметкерлерінің жұмысқа деген қызығушылығын арттырудағы маңызы қарастырылады. Қызметкерлерді ынталандыру әдістері үш негізгі бағытта сипатталады: ұйымдық мотивациялық басқару, материалдық ынталандыру және мотивациялық саясат. Сондай-ақ қазақстандық және шетелдік оқытушылар арасындағы мотивациялық ерекшеліктер салыстырылып, зерттеу нәтижелері ұсынылады. Нәтижесінде, тиімді мотивациялық механизмдерді қолдану университеттердің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, стратегиялық мақсаттарына жетуге ықпал ететіні анықталды.

***Кілт сөздер*:** ЖОО стратегиясы, мотивация, персоналды ынталандыру, мотивация теориялары, оқытушылар, басқару, кадр саясаты, білім беру, еңбек мотивациясы, университет менеджменті.

Аннотация. Для эффективной реализации стратегии вузов (вузов) немаловажную роль играет мотивация персонала. В данной статье рассматривается значение теорий мотивации в повышении интереса сотрудников вуза к работе. Методы мотивации персонала характеризуются тремя основными направлениями: организационно-мотивационное управление, материальное стимулирование и мотивационная политика. Также будут сопоставлены мотивационные особенности между казахстанскими и зарубежными преподавателями и представлены результаты исследования. В результате установлено, что применение эффективных мотивационных механизмов повышает конкурентоспособность вузов и способствует достижению их стратегических целей.

Ключевые слова: стратегия вуза, мотивация, Мотивация персонала, теории мотивации, преподаватели, управление, кадровая политика, образование, мотивация труда, менеджмент вуза.

Annotation. Staff motivation plays an important role in the effective implementation of the strategy of universities. This article examines the importance of motivation theories in increasing the interest of university staff in their work. The methods of staff motivation are characterized by three main areas: organizational and motivational management, financial incentives and motivational policy. Motivational characteristics between Kazakhstani and foreign teachers will also be compared and the results of the study will be presented. As a result, it has been established that the use of effective motivational mechanisms increases the competitiveness of universities and contributes to the achievement of their strategic goals.

Keywords: university strategy, motivation, staff motivation, theories of motivation, teachers, management, personnel policy, education, labor motivation, university management.

Кіріспе

Жоғары оқу орындарының (ЖОО) стратегиялық дамуы білім беру сапасын арттыруға, ғылыми зерттеулерді жетілдіруге және қоғаммен өзара тиімді байланыс орнатуға бағытталған. Бұл стратегияны тиімді жүзеге асыру үшін персоналды ынталандыру маңызды фактор болып табылады. Мотивация теориялары ЖОО қызметкерлерінің жұмысқа деген ынтасын арттырып, оларды ұйым мақсаттарына жетелеуге көмектеседі. Осы мақалада мотивацияның негізгі теориялық аспектілері қарастырылып, олардың ЖОО стратегиясын жүзеге асырудағы рөлі талданады.

Мотивацияның негізгі теориялық негіздері

Қазіргі уақытта адамның мінез-құлқын түсіндіретін көптеген теориялар бар. Келесі ғалымдардың зерттеулері ең танымал болды: А. Маслоу (қажеттіліктер иерархиясы теориясы), к.Альдерфер (қажеттіліктер теориясы), ф. Герцберг (екі факторлы модель), Макклелланд (сатып алынған

қажеттіліктер теориясы), В. Врум (күту теориясы), С. Адамс (әділеттілік теориясы), Портер-Лоулер теориясы және басқалар. Университеттің менеджменті қызметкердің өз жұмысын сапалы орындауға деген қызығушылығын ояту үшін қызметкерлерді ынталандыру оның қандай әдістері бар екендігі туралы түсінікке ие болып қана қоймай, оларды іс жүзінде тиімді қолдануы керек. Компания қызметкерлерінің қызығушылығын басқару процесінде кадр саясаты бөлінеді:

1. Ұйымның персоналды мотивациялық басқару жүйесі басым бағыт болып табылатын кадр саясаты. Мұнда басшы құрамның күшті идеологиялық қызметіне тікелей университет ішінде, қызметкерлердің риясыз ынта-жігерін жандандыра отырып баса назар аударылады. Басымдықта бұл тәсіл еңбекті ынталандыру үшін үлкен қаржылық ресурстары жоқ жаңадан құрылған компаниялар үшін жақсы.

2. Компания қызметкерлеріне бағытталған ынталандыру шаралары жүйесі басым рөл атқаратын басқару саясаты. Яғни, компания менеджменті қызметкерлердің тиімді жұмысқа деген қызығушылығының артуына ықпал ететін әртүрлі ынталандырулардың, әдетте материалдық ынталандырулардың үлкен санын пайдалануға баса назар аударады.

3. Мотивациялық саясаттың басым рөлімен персоналды басқарудың ынталандырушы және мотивациялық әдістерінің бүкіл құрамын біріктіруге негізделген басқару саясаты. Бұл тәсіл ең оңтайлы болып табылады, себебі ол жоғарыда қарастырылған екі тәсілдің шектен шығуына жол бермейді. Мұндай кадрлық саясатты құндылықтардың корпоративтік мәдениеті және компанияның қаржылық ресурстарын бөлудің тиімді механизмі қалыптасқан барлық жағынан дамыған компаниялар қолданады [1].

ЖОО стратегиясын жүзеге асырудағы мотивацияның рөлі

Мотивация біздің әлеуметтік және еңбек өмірімізде үлкен маңызға ие. Ол бірдеңе жасауға деген қатты ықыласпен көрінеді. Бұл тілек жұмысшылардың өздерінен келеді. Егер қызметкердің уәждемесі мен жұмыс беруші таңдаған еңбекті ынталандыру құралдары сәйкес келсе - адамның іс-әрекеті тиімді болады. Мұғалімдердің еңбек мотивациясының жоғары деңгейі студенттердің жетістіктеріне оң әсер етуі мүмкін. Профессор-оқытушылар құрамының жұмысын бағалау халықаралық стандарттарды ескере отырып жүзеге асырылады. Университеттің персоналды басқару құжаттарында көрсетілген осы стандарттардың талаптары қызметкердің белгілі бір сипаттамаларын қамтиды: материалды ұсынудың жақсы стилі, аудиториямен байланыс орната білу, тақырыпты лайықты білу, пәннің мазмұнын нақты және нақты көрсету, жақсы білімге ие болу, тәжірибеден мысалдарды қолдану, техникалық құралдарды пайдалану, қорытындылау кезінде объективтілік, белсенді болуы керек университет мүшесі, өз білімі саласындағы тенденциялардан хабардар болуы керек.

А.Н.Асаулдың бағалауы бойынша, еңбектің төмен уәждемесі классикалық ірі мемлекеттік жоғары оқу орындарында, бәсекеге қабілетті

орнықты стратегияларда алқалы шешімдер қабылдаудың тармақталған жүйесінде байқалады [2]. Университеттің профессорлық-оқытушылық құрамы мотивацияның орташа деңгейі Мамандандырылған жоғары оқу орындарына тән, әдетте шағын, олардың мақсаты қызметті қаржыландырудың бюджеттік көздерінің жетіспеушілігі жағдайында көбінесе өмір сүру болып табылады. Мұндай университеттердің басшылығы дағдарыстарды жеңе алады, ол тек өзінің тиісті шешімдеріне сүйенеді. Персоналды ынталандырудың жоғары деңгейі мемлекеттік емес жоғары оқу орындарында, олар қатаң бәсекелестік жағдайында озық жұмыс істеуге міндетті болған кезде орын алады.

Университеттің профессорлық – оқытушылық құрамының кәсіби жұмысының жоғары уәждемесі - оқу орындарын дамытудың маңызды шарты. Оқу орындарының ешқайсысы университет оқытушыларының жоғары кірістілікпен жұмыс істеуге деген көзқарасынсыз, қызметкерлердің түпкілікті нәтижелерге қызығушылығынсыз, олардың университет мақсаттарына жетуге үлес қосуға деген ұмтылысынсыз тиімді бола алмайды.

Қазақстандық ғалымдар жүргізген зерттеуге байланысты диагностикалық өлшеу үшін 2 әдіс қолданылды:

1. Тұлғаның уәждемелік құрылымын диагностикалау (В.Е. Мильман).
2. Жұмысқа қанағаттанушылықты анықтау әдістемесі (А.В. Батрашев).

Зерттеу Алматы және Астана қалаларындағы жоғары рейтингті жоғары оқу орындарының базасында жүргізілді: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.

Респонденттер зерттеуге субъективті критерийлер бойынша тартылды – қолжетімділік, типтілік және тең өкілдік. Оқытушылардың кәсіби және тұлғалық уәждемесінің ерекшеліктеріндегі мәдениаралық айырмашылықтарды зерттеу үшін 2 таңдама қалыптастырылды:

- 50 университет профессоры, Қазақстан Республикасының азаматтары, орташа жасы – 48,2 жыл, оның ішінде 27-і әйел, 23-і ер адам.

Алматы және Астана қалаларындағы жоғары рейтингті жоғары оқу орындарына жұмыс істеуге шақырылған 46 университет профессоры мен шетелдік мамандар, орташа жасы – 42-50 жыл, олардың ішінде 20-сы әйел, 26-сы ер адам (1-2-сурет).

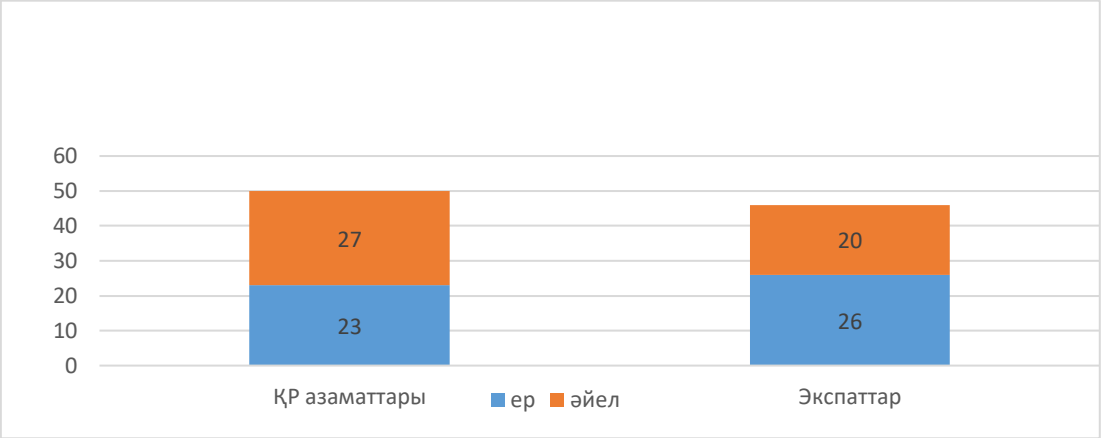

1-сурет. Гендерлік бөліміс

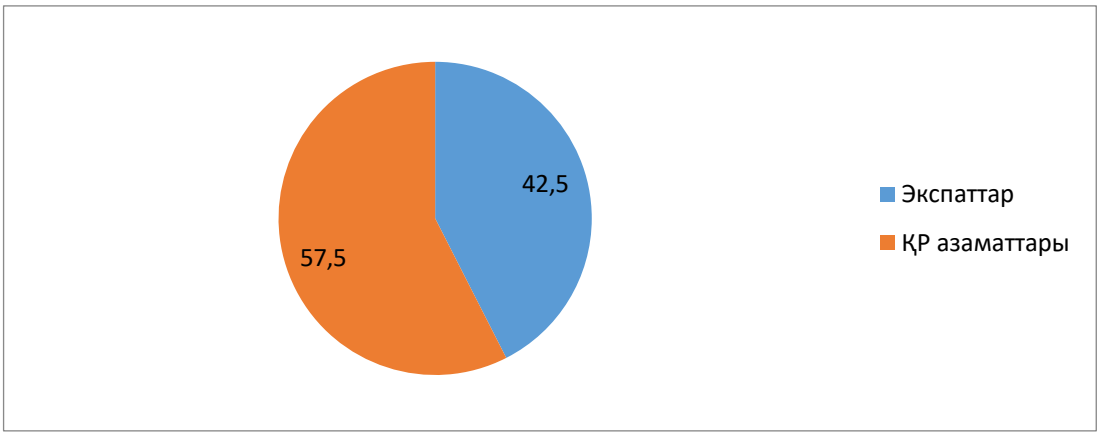

2-сурет. Респонденттердің орташа жасы

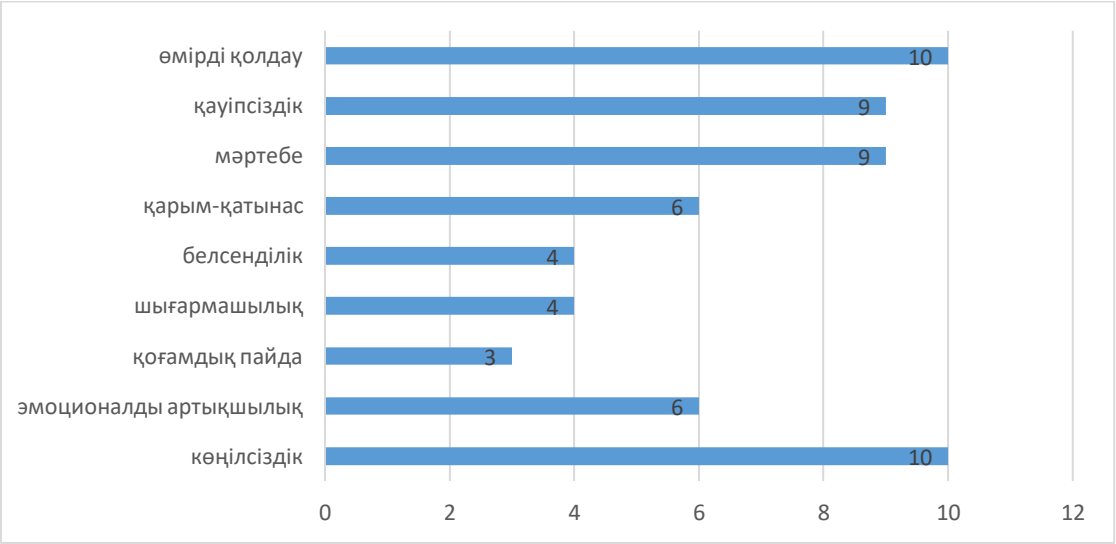

3-сурет. Қазақстандық педагогтардың мотивациялық және эмоциялық профильдері

3-суретте Қазақстандық оқытушылардың уәждемелік және эмоционалдық профилі көрсетілген. Қазақстандық мұғалімдерге регрессивті мотивациялық профиль тән екендігі көрсетілген, ол қолдау мотивтерінің (тіршілікті қамтамасыз ету, қауіпсіздік, мәртебе) жалпы деңгейінің даму

мотивтерінен (қарым-қатынас, белсенділік, шығармашылық, қоғамдық пайда) асып кетуінен көрінеді. Яғни, тұтынушылық мотивация өнімділік мотивациясынан басым.

Эмоционалдық профиль аралас астеникалық тип ретінде сипатталуы мүмкін, бұл оқытушылардың белсенді, эмоционалдық тәжірибелерге бейімділігінде және қиын жағдайларда өзін-өзі басқаруға қабілетсіздігінде, ашушаңдықта және түрлі қорғаныс механизмдерін көрсетуге бейімділігінде көрінеді.

Зерттеуде шетелдік мамандардың тұлғаның мотивациялық құрылымында шығармашылық, өнімді мотивация, қоғамдық пайда басым екені анықталды, ал қазақ оқытушыларында қауіпсіздік, мәртебе, өмірлік қамтамасыз ету басым. Сонымен қатар, жұмысқа қанағаттанушылық дәрежесінде айырмашылықтар табылды. Шетелдік мамандар үшін кәсіби жауапкершілік, жоғары табыс табу мақсатындағы жұмысқа деген қызығушылық және жұмысқа деген жалпы қызығушылық маңызды болып табылады, ал қазақстандық оқытушылар кәсіби қызметке деген талаптарын білдіреді [3].

ЖОО қызметкерлерін ынталандыру әдістері

Мотивацияны басқару үздіксіз кәсіби даму-бұл білім беру жүйесін дамытудың тұтас және ұзақ мерзімді бағдарламасының интегративті бөлігі болып табылатын үздіксіз, ұзақ мерзімді процесс. Әрбір ЖОО бірегей міндеттері мен сипаттамалары бар ұйым болып табылады. Мұғалімнің кәсіби қызметінің мотивациясын басқару жүйесін модельдеу кезінде осы ерекшелікті ескеру қажет.

Университет оқытушысының кәсіби қызметінің мотивациясы тек әкімшілік ресурсты пайдалану арқылы ғана қалыптаспайды-оңтайлы мотивация тек оқытушының тікелей қатысуымен және белсенді қызметімен "өсіріледі". Сондықтан мотивацияны басқару мәні бойынша кәсіби және жеке өзін-өзі дамыту бағдарламасы болып табылады. Жекелеген оқытушылардың кәсіби қызметін ынталандырудың оңтайлы деңгейі білім беру ұйымының міндеттерін шешуді қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан жалпы білім беру және ғылыми-зерттеу міндеттерін шешу үшін жұмыс істейтін оқытушы топтардың (кафедралардың) уәждемесін дамыту міндеті өзекті болып отыр [4].

ЖОО стратегиясын тиімді жүзеге асыру үшін персоналды ынталандырудың келесі әдістері қолданылуы мүмкін:

- **Материалдық ынталандыру**: еңбекақыны көтеру, сыйақы беру, қосымша әлеуметтік жеңілдіктер қарастыру.
- **Мансаптық өсу мүмкіндіктері**: қызметкерлерді басқару қызметіне тарту, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге жағдай жасау.
- **Жұмыс ортасын жақсарту**: шығармашылық атмосфераны қалыптастыру, қолайлы еңбек жағдайларын жасау.
- **Таным мен марапаттау**: үздік оқытушылар мен зерттеушілерді марапаттау, оларды кәсіби жетістіктері үшін ынталандыру.

Қорытынды

ЖОО стратегиясын табысты жүзеге асыру үшін персоналды ынталандыру маңызды фактор болып табылады. Мотивация теориялары негізінде жасалған ынталандыру жүйесі қызметкерлердің белсенділігін арттырып, университеттің стратегиялық мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді. Сондықтан, мотивациялық механизмдерді тиімді қолдану жоғары білім беру саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ду Г. (н. д.). Управление развитием персонала [Магистерская программа, Московский педагогический государственный университет].
2. Асаул А. Н., Капаров Б. М. (2007). Управление высшим учебным заведением в условиях инновационной экономики (А. Н. Асаул, ред.). Гуманистика.
3. Aimaganbetova, O., Bimagambetova, Zh., Adilova, E., Seitnur, Zh., Baimoldina, L., & Zhantikeyev, S. (2020). Experimental study of teachers' motivation in cross-cultural aspect within Kazakhstani higher educational institutions and expats. *Journal of Educational Sciences, 62*(1). https://doi.org/10.26577/JES.2020.v62.i1.08
4. Гуцу Е. Г., Чилипенок Ю. Ю. (2018). Модель внутрикафедрального управления мотивацией преподавателя вуза. *Высшее образование в России, (12)*. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/model-vnutrikafedralnogo-upravleniya-motivatsiey-prepodavatelya-vuza

ОРНЫҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ҮЙРЕНУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Уразбай К.Р., Қалмұрат Д.Е.

«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ жанындағы медицина колледжі

(Шымкент, Қазақстан)

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының проблемалары және білім беру кеңістігіндегі шет тілдерін зерделеудің рөлі қозғалған. Қазіргі қоғамда тілдің рөлі баға жетпес, өйткені ол мемлекеттің әлеуметтік саясатының ажырамас бөлігі, жеке тұлғаның ғана емес, жалпы қоғамның даму факторы болып табылады. Бұдан басқа, кез келген тілдің рөлі оның қоғамдағы, мемлекеттегі мәртебесімен айқындалады. Тіл халықаралық қарым-қатынас құралы бола алады. Әңгіме бірінші кезекте қоғамдық функциялардың барынша көлемін орындайтын және қоғамның

орнықты дамуының маңызды факторы ретінде әрекет ететін жаһандық таралған тілдер мен жалпыадамзаттық мәдениет туралы болып отыр.

Кілт сөздер: интеграция, экстраполяция, конвергенция, лингвистика, билингвалдық модель, интеграцияланған оқыту.

Аннотация. В данной статье затронуты проблемы языковой политики в Республике Казахстан и роли изучения иностранных языков в образовательном пространстве. В современном обществе роль языка неоценима, так как является неотъемлемой частью социальной политики государства, фактором развития не только отдельной личности, но и общества в целом. Кроме того, роль любого языка определяется его статусом в обществе, государстве. Язык может быть международным средством общения. Речь идет в первую очередь о языках глобального распространения и общечеловеческой культуры, выполняющих максимальный объем общественных функций и выступающих как важный фактор устойчивого развития общества.

Ключевые слова: интеграция, экстраполяция, конвергенция, лингвистика, билингвальная модель, интегрированное обучение.

Abstract. This article touches upon the problems of language policy in the Republic of Kazakhstan and the role of learning foreign languages in the educational space. In modern society, the role of language is invaluable, as it is an integral part of the social policy of the state, a factor in the development of not only an individual, but also society as a whole. In addition, the role of any language is determined by its status in society, the state. Language can be an international medium of communication. This is primarily about the languages of global distribution and universal human culture, performing the maximum amount of social functions and acting as an important factor in the sustainable development of society.

Keywords: integration, extrapolation, convergence, linguistics, bilingual model, integrated learning.

КІРІСПЕ

Білім беру саласы тұтастай алғанда оның шеңберінде қалыптасқан және жұмыс істейтін әлеуметтік-экономикалық қалыптасумен тығыз байланысты. Б. Саймон былай деп жазады:"...білім мен қоғам арасындағы өзара байланысты түсінудің өзі уақыт өте келе өзгереді, ондағы оптимизм немесе пессимизм дәрежесі экономикалық жағдайға байланысты. Басқаша айтқанда, білім беру рөлінің маңыздылығын көрсететін көзқарастар экономиканың жандану кезеңінде қолдау табады, ал экономикалық құлдырау кезеңінде қарама-қарсы идеялар танымал болады"[1]. Тіл білімін құндылық ретінде ұғыну оған мемлекеттің, қоғам мен жеке адамның көзқарасын талдаумен, сол сияқты осы білім берудің қоғамдық-мемлекеттік және жеке басының беделін қамтамасыз етумен байланысты ғылыми және практикалық іс-қимылдарды әзірлеу мен

іске асырудың өзектілігін негіздейді. Кез келген тілдің рөлі оның қоғамдағы, мемлекеттегі мәртебесімен айқындалады. Тіл халықаралық қарым-қатынас құралы бола алады. Әңгіме бірінші кезекте қоғамдық функциялардың ең көп көлемін орындайтын жаһандық таралған тілдер мен жалпыадамзаттық мәдениет туралы болып отыр. Қазіргі уақытта шет тілдерін үйрену қазіргі адам өмірінің маңызды аспектісі болып табылады, шет тілін үйрену бізге басқа елдердің мәдениетімен және дәстүрлерімен танысуға мүмкіндік береді, ойлауды, қиялды және жадты дамытуға ықпал етеді. Оның білімі мемлекеттердің өмірдің көптеген салаларында бір-бірімен тиімді өзара іс-қимылы үшін қажет. Мақалада контент анализ және теориялық талдау колданылды.

ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Бүгінгі таңда шет тілін меңгеру - кәсіби құзыреттіліктің бір шарты. Қазір әлемде жаһандану үдерісі байқалады - гибридті әлемдік мәдениеттің пайда болуы, ұлттық дәстүрлердің араласуы, ұлттар арасындағы ынтымақтастықты күшейту. Ол адамдардың тыныс-тіршілігінің түрлі аспектілерін - олардың дүниетанымы мен дүниетанымын, саясат пен экономиканы, әлеуметтік өмір мен өндірісті, ғылым мен білім беруді, мәдениет пен өнерді, дін мен тілді, спортты және т.б. біріздендіруден және біріктіруден көрінеді[2]. Әлемдік жаһандану және интеграция процестері біздің өміріміздің барлық салаларында мәдениетаралық байланыстардың қарқынды өсуіне алып келді. Оған мектепте және жоғары оқу орнында оқу, ғалымдардың тағылымдамадан өтуі, халықаралық конференциялар, бірлескен кәсіпорындар, туристік сапарлар, көрмелер, гастрольдер, спорттық жарыстар және т.б. сияқты мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайлары кірді. Осылайша, әлеуметтік кеңістікте табысты бейімделудің бір шарты шет тілдерін меңгеру болып табылады[3].

Қазіргі білім берудің өзгеруі өз кезегінде қоғамның әлеуметтік, экономикалық және басқа салаларының даму бағытының өзгеруімен байланысты талаптарға байланысты. Білім беру қажеттіліктеріне байланысты мәселелерді егжей-тегжейлі қарау өзекті тақырыпқа айналады. "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" қазіргі қазақстандық қоғамның осы бағдарламасында және оның басымдығы жоғары білім мазмұнын жаңғыртудың ғылыми-әдістемелік тетіктерінің жиынтығын айқындауға әсер ететін білім беру ортасы ерекше орын алатын адами капиталдың сапасын жақсарту болып айқындалады[4].

Жаһандану дәуірінде мамандарды тілдік даярлауға қойылатын талаптардың тізбесі, атап айтқанда, мәдениетаралық тиімді өзара іс - қимылды қамтамасыз ету - халықаралық деңгейде ғылыми-зерттеу, жобалау және кәсіби қызметті жүргізу үшін қайта қаралып, кеңейтілуде. Сонымен қатар, уақыттың қиындықтарына жауап бере отырып, шет тілі жеке маманның біліктілік артықшылығы ретінде ғана емес, сонымен қатар жеке кәсіби қауымдастықтар шеңберіндегі Мәдениетаралық байланыс пен халықаралық өзара әрекеттесу құралы ретінде де әрекет етеді. Дәл осы Ережелер болашақ түлектердің оқу іс-

әрекетін ұйымдастыруда пәнаралық бағытты есепке алу ғана емес, сонымен қатар Әмбебап сипаттағы сөйлеу дағдылары мен кәсіби білімді қалыптастыру мақсатында бірнеше пәндік пәндердің мазмұнын интеграциялау қажеттілігін, сондай-ақ оларды кейіннен кәсіби қызметте практикалық іске асырудың тәсілдері мен әдістерін қалыптастырады. Дұрыс ескерту бойынша Н. Д. Галскова, "қазіргі білім беру ортасы жағдайында шет тілі мамандық саласына ауысады, арнайы пәндерді біріктіреді және шет тілін коммуникация құралы ретінде оқытудағы білім беру парадигмасының шекараларын ауыстырады, бұл нақты әдістемелік тапсырманы білдіреді"[5].

Бұл әдістемелік мәселені шешудің нәтижелі жолдарының бірі тілдік интеграцияланған тәсілдің ережелері болып табылады, оның көмегімен тіл мен кәсіптік пәнді бір уақытта оқуға қол жеткізіледі, ал шет тілі кәсіптік білім берудің дидактикалық құралы ретінде жүзеге асырылады. Шет тілдерін оқыту саласындағы шетелдік даму тенденцияларын зерттей отырып, шетелдік лингводидактикадағы пәндік - тілдік интеграцияланған оқыту жеткілікті түрде қарастырылатыны анықталды, бұл оны басқа ұқсас тәсілдермен біріктіреді, мысалы, шет тілін және сөйлеу қызметінің жекелеген түрлерін кәсіптік бағдарланған оқыту, мазмұнын ескере отырып оқыту және "ағылшын тілі оқыту құралы ретінде"бағыты. Сонымен қатар, кәсіби бағытты ескере отырып, студенттерді тілдік даярлау процесі контекстік тәсіл тұжырымдамасында да қарастырылған. Бұл тәсіл А.А.Вербицкий [6], О.И.Федотов [7] және басқа да авторлардың жұмыстарында егжей-тегжейлі қаралған, оған сәйкес кәсіби қызметті меңгеру нысаны бойынша да, мазмұны бойынша да студенттер үшін кәсіби қызметке біртіндеп ауысатын оқу қызметімен қамтамасыз етілуі тиіс.

Өз зерттеулерінде тиімді интеграция мәселелерін, шет тілі мен кәсіптік пәндерді қарастыра отырып, бірқатар ғалымдар пәндік-тілдік интеграцияланған тәсіл негізінде әдістемелік үлгілердің нұсқаларын ұсынады. Ұсынылып отырған әдістемелер кәсіптік пәнді билингвалдық оқытуда, орыс және ағылшын тілдерінің интеграцияланған пәндік-тілдік оқыту моделі, әртүрлі мамандықтағы білім алушыларды интеграциялық оқытудың билингвалдық моделі және болашақ мамандардың кәсіби коммуникация саласында шет тілдік құзыреттілікті қалыптастыру моделі шеңберінде табысты іске асырылуда [8]. Пәндік-тілдік интеграция тұжырымдамасы да түрлі кәсіптік пәндер мен курстар шеңберінде табысты қолданылуда.

Іс жүзінде өзін – өзі ақтаған және әмбебап сипаттағы ұсынылған әдістер пәндік-тілдік интеграцияланған оқытуды жүзеге асырмайды, өйткені бұл күрделі міндет. Қиындық-студенттердің алған білімдерін, дағдылары мен дағдыларын кәсіби ортаға көшіру және олардың нақты жұмыс жағдайларымен байланысы. Бұдан басқа, пәндік - тілдік интеграцияланған оқыту әдістемесінің әдіснамалық сипаттамалары, пәндік - тілдік ұқсастық саласына шет тілін енгізу тәсілдері, тілдік және кәсіптік маңызы бар материалды жүйелеу және оқу процесіне енгізу мәселелері жеткіліксіз әзірленген күйінде қалып отыр.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде оқытудағы кәсіби және тілдік компоненттерді синтездеудің және дұрыс әдістемелік модель жасаудың тікелей қажеттілігін атап өту мүмкін болып саналады. Бұл әдістемелік модель ұғымдар жүйесі түрінде ұсынылуы тиіс, онда бір кәсіптік пән мазмұны бойынша екіншісімен байланысты, ал шет тілі бұл ретте барған сайын жаңа, әмбебап үлгідегі кәсіптік білім алу құралына айналады. Сонымен бірге, соңғы онжылдықтардың ғылыми-зерттеу қызметі болашақ мамандардың қабілетін дамытумен байланысты және әртүрлі ақпарат көздеріне, олардың кәсіби маңызы бар мазмұнын табуға, жүйелеуге, талдауға, бағалауға және түсіндіруге, сондай-ақ оны кәсіби қызметті одан әрі жүзеге асыру мақсатында қолдануға бағдарланады.

Осыған байланысты болашақ мамандар - студенттерді кәсіптік маңызды ақпаратты алу және алу құралы ретінде шет тілде оқу дағдыларына оқыту проблемасы өзектілігін жоғалтпайды және отандық және шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырады. Алайда, жүргізілетін зерттеулердің көп қырлы және көп қырлы болуына қарамастан, сөйлеу қызметінің негізгі түрі және пәндік-тілдік интеграцияланған тәсіл шеңберінде кәсіби қажетті білім алу тәсілі ретінде шет тілде оқуға үйрету мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Пәндік - тілдік интеграцияланған оқытудың ерекшеліктерін зерттеуге, осы Ғылыми тұжырымдама шеңберінде шет тілін оқуды оқыту мәселелеріне арналған жұмыстарда фрагменттік сипаттағы жекелеген бөліктер ғана берілген. Дәл осы факторлар студенттердің болашақ кәсіби саласын ескере отырып, олардың тілдік дайындығының маңыздылығын және жоғарыда аталған барлық талаптарға жауап беретін жаңа, шет тілін оқуды оқыту әдістемесін әзірлеуді анықтайды.

Осылайша, осы проблеманың өзектілігі білім алушыларды тілдік даярлау жүйесінде қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктері арасында қалыптасқан жаңа кәсіптік формациядағы мамандардың және болашақ мамандарды даярлау кезінде пәнаралық өзара іс-қимылдың жеткіліксіз болуы арасындағы қайшылықтардың болуын көрсетеді. Сондай-ақ отандық және шетелдік әдістемелердегі тілді басқа тілдегі коммуникативтік құзыретті қалыптастыру құралы ретінде қарастыратын тұжырымдамалар мен олардың пәндік-тілдік бірігу саласына жеткіліксіз зерттелуі арасында қайшылықтар туындауы мүмкін. Оқу орнының кәсіби білім беру ортасын ескере отырып және білім беруде шет тілі мен шет тілін оқуды шектеуге бағытталған дәстүрлі модельдерді қолдана отырып, шет тілін оқытудың инновациялық модельдерінің қажеттілігі туындайды. Интеграция талаптарына жауап беретін компоненттері бар және әртүрлі ғылыми пәндер мен оқу пәндерінің жалпы оқшаулығы бар пәндердің әсерімен сипатталуы мүмкін оқыту мазмұнын әзірлеуге қажеттілік.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Жоғарыда санамаланған қайшылықтар көптеген зерттеушілердің ғылыми проблемасын анықтады, пәндік-тілдік ықпалдастырылған көзқарас

негізінде студенттерді шет тілде оқу процесін қалай және қандай құралдармен барынша толық және тиімді құруға болады. Бұл жағдайда объект және зерттеу пәні айқындалған, онда объект ретінде шет тілін кәсіптік-бағдарланған оқыту процесі, мақсаты пәндік-тілдік интеграцияланған тәсіл негізінде студенттерді шет тілде оқуға оқытудың ғылыми негізделген тиімді әдістемелерін әзірлеу болып табылады. Егер кәсіптік цикл пен шет тілінің бірнеше пәндерінің пәндік мазмұнын іріктеу мен біріктіруден тұратын пәнаралық қағидат негізінде пәндік-тілдік интеграцияланған шет тілдік оқуға оқыту ерекшелігі айқындалса, студенттерді пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту процесі тиімді болады. Бірнеше кәсіптік пәндердің түсінік салаларынан тілдік бірліктер іріктеліп, жіктелді және мамандықтың бірыңғай тілі ретінде біріктірілді. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқытудың әдістемелік моделі интеграцияланған, пәндік және когнитивтік тәсілдердің ережелері мен қағидаттарына негізделген.

Қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін бірқатар міндеттерді шешу, пәндік-тілдік интеграцияланған тәсілдің тұжырымдамалық ережелерін қарау талап етіледі; студенттерді оқыту үшін өзекті көзқарастар тұрғысынан шет тілді оқуды қарастыру, оның пәндік-тілдік контекстін ескере отырып сипаттамасын беру, сондай-ақ оның шеңберінде болашақ түлектерге қажетті сөйлеу дағдыларын бөлу. «Пәнаралық» және «мамандандырылған тіл» ұғымдарын қарастыру және сипаттау, олардың негізінде мамандықтың мамандандырылған тілі құрылатын ерекшеліктерді іріктеу және жіктеу. Материалдарды егжей-тегжейлі зерделеу пәндік-тілдік интеграцияланған оқытудың әдістемелік моделін, оның негізгі компоненттері мен мазмұнын әзірлеуді талап етеді. Бұдан басқа, әзірленген метапредметалық анықтамалықпен интеграциялау негізінде шет тілде оқу мен ілеспе метапредметалық білімді қалыптастыруға және дамытуға бағытталған жаттығулар кешенін құру қажет. Ең бастысы, оқу процесінде әзірленген әдістемелік модельді пайдалану, оны іске асыру нәтижелерін статистика тұрғысынан бағалау және талдау.

Мұндай модельді құру, міндет күрделі және оны шешу үшін көптеген жан-жақты зерттеулер қажет, алайда білім беруде осы әдістемелік модельді қолдану лингвистикалық және пәндік мазмұнды синтездеудің негізі ретінде «пәнаралық» және «мамандандырылған тіл» санаттарының әлеуетін, сондай-ақ кәсіптік пәндер тізімін одан әрі кеңейту мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік береді. Әзірленіп жатқан пәнаралық тілдік модельді іске асыру құралы ретінде пәндік мазмұнның және цифрлық технологиялардың көзі ретінде бірнеше кәсіптік пәндерді шет тілде оқуға оқыту әдістемесіне енгізу есебінен пәндік-тілдік интеграция нысандарының тізбесі нақтыланып, кеңейтілді. Басқа тілде оқу дағдыларын кешенді қалыптастыру және білім алушылардың әмбебап, пәнаралық білімдерін дамыту мақсатында пәндік-тілдік интеграцияланған тәсіл негізінде әдістемелік модельдің мазмұндық, технологиялық және диагностикалық құрамдас бөліктерін әзірлеу маңызды болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұсынылған әдістемелік модельдің маңыздылығы пәндік-тілдік интеграцияланған тәсіл шеңберінде шет тілін оқуды оқытудың қолданыстағы әдістемелік модельдерінің тізімін кеңейтуге, мамандандырылған тілдің пәнаралық анықтамалығын және болашақ мамандардың пәнаралық білімі мен сөйлеу дағдыларын бір уақытта дамытуға бағытталған жаттығулардың әдістемелік кешенін құруға байланысты. Біріктірілген кәсіптік-тілдік курсты оқыту курсында әзірленген әдістемелік материалдар мен практикалық ұсыныстарды қолдану мүмкіндіктері. Шет тілін оқуды пәндік-тілдік интеграцияланған оқытудың ұсынылатын әдістемелік моделі мынадай қағидаттарды сақтауы тиіс: когнитивтік, коммуникативтік, контекстік, пәнаралық және интегративтік тәсілдер шеңберінде құрылған, мамандықтың метатіліне сүйену қағидаттарына негізделген; мәтіндік мазмұнның ақпараттық кәсіптік-бағдарланған қанықтылығы қағидаты, кәсіптік-бағдарланған контексттердегі лексикалық-грамматикалық құрылымдарды зерделеу қағидаты, есепке алу қағидаты студенттердің жеке кәсіби дамуы. Пәнаралық анықтамалықтың лингвистикалық және дидактикалық мүмкіндіктерімен біріктірілген кіріспе, бағалау жаттығулары жүйесімен оқу жұмысы барысында студенттерді шет тілінде оқуды пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту әдістемесін іске асыру.

Қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және экономикалық шындықтары қазіргі заманғы ана емес, оның ішінде шет тілдерінің мәртебесіне ғана емес, сонымен бірге олардың қоғамда атқаратын функцияларына да әсер етеді. Бүгінгі таңда бұл функцияларды жалпыланған түрде келесідей тұжырымдауға болады: әртүрлі тілдер мен мәдениеттердің ана тілді халықтары арасында өзара түсіністік орнату; әлемдік саясат пен мәдениеттің алуан түрлілігіне, оның ішінде жаңа ақпараттық технологиялар құралдарының көмегімен қол жеткізуді қамтамасыз ету. Тіл және тілдік білім адамдардың Көпмәдениетті және көп тілді қауымдастығындағы табысты адам өмірінің маңызды құралы ретінде әрекет етеді. Ел дамуының қазіргі кезеңінде-қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы терең интеграциялық процестермен ерекшеленетін кезеңде тілдік білім маңызды орта ретінде әрекет етеді, ол жеке тұлғаның санасын, оның қоғамда әлеуметтік мобильді болу, ашық ақпараттық кеңістікке еркін "кіру" қабілетін қалыптастырады (қалыптастыруы керек). Қолайлы жағдайларда да тілдік білімнің Мемлекеттік әлеуметтік маңыздылығы оның жеке басына бағытталған құндылығымен нығайтылуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Саймон Б. Қоғам және білім / Жалпы. ред. және алғы сөз. В. Я. Пилиповский: Аударма. ағылшын тілінен. — М., 1989 б. 21

2. Барлыбаев Х. А. Жаһандану: теория және практика мәселелері//Жаһандану ғасыры. Вып. № 2. 2008. [Электрондық

ресурс]URL: http://www.socionauki.ru/journal/articles/129849/ (дата обращения: 24.12.2013).

3. Войтович И. К. Үздіксіз білім беру контексіндегі шет тілдері: монография/Т.И.Зеленинаның ред. - Ижевск: «Удмурт университеті» баспасы, 2012. - 212 с.

4. "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы Жолдауы. Қазақстан-2030 Барлық қазақстандықтардың өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатын жақсарту. Ел Президентінің 1997 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы

5. Гальскова Н. Д., Гез Н.И. Шет тілдерін оқыту теориясы. Лингводидактика және әдістеме: жоғары білім беру мекемелерінің студенттеріне арналған оқу құралы / Н. Д. Галскова, Н. И.Гез - М.: "Академия" баспа орталығы, 2013. - 336 б.

6. Вербицкий А. А. Білім берудегі жеке және құзыреттілік тәсілдері: интеграция мәселелері / А. А. Вербицкий, О.г. Ларионова. - М.: Логос, 2017. - 336 б.

7. Федотова О. И. Құзыреттілік тәсілдегі контексттік оқыту / О. и. Федотова / / ғылым мен білім беруді дамыту хабаршысы. -2009. -№ 3. - Б.8081.

8. Григорьева К. С., Салехова Л. Л. Web 2.0 технологияларының көмегімен пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту принциптерін іске асыру техникалық университетте / К. С. Григорьева, Л. Л. Салехова / / Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Серия: білім беруді ақпараттандыру. - 2014. - №. 2. - 11-19 ББ.

ТАРИХ ПӘНІНДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қарабала А.М.
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Өскемен, Қазақстан)
e-mail:aruzhanmaratqyzy@mail.ru

Аннотация*:* В этой статье рассматривается роль методов анализа и использования данных в предметах истории в развитии исследовательских навыков учащихся. Анализируются виды исторических данных, методы их анализа и основные способы формирования исследовательских навыков. Кроме того, обсуждается влияние цифровых технологий на исторические исследования и показаны возможности их применения в образовательном процессе. Статья является полезным материалом для учителей и исследователей, направленным на повышение аналитических и критических

способностей учащихся.

***Ключевые слова*:** предмет истории, анализ данных, исследовательские навыки, цифровые технологии, образование, исторические методы.

Abstract : This article discusses the role of data analysis and application methods in the history subject in developing students' research skills. The types of historical data, methods of analysis, and key approaches to forming research skills are analyzed. In addition, the impact of digital technologies on historical research is discussed, and possibilities for their application in the educational process are presented. The article serves as a valuable resource for teachers and researchers aimed at enhancing students' analytical and critical thinking abilities.

***Key words*:** history subject, data analysis, research skills, digital technologies, education, historical methods.

Тарих ғылымы — адамзаттың өткенін зерттейтін ғылым саласы. Тарихшылар өткеннің әртүрлі кезеңдеріндегі оқиғаларды, адамдардың іс-әрекеттері мен қоғамның дамуын терең зерттей отырып, оның бүгінгі өмірмен байланысын ашуға тырысады. Бұл зерттеу процесі негізінен әртүрлі деректерді талдау арқылы жүзеге асады. Тарих ғылымы деректерді жинап, олардың шынайылығын тексеріп, интерпретациялайды. Бірақ деректердің әртүрлілігі мен олардың көптүрлілігі зерттеушінің жұмысын күрделендіреді. Сондықтан тарихшы тек деректерді жинап қана қоймай, олардың мағынасын дұрыс түсіну, талдау және қолдану әдістерін де меңгеруі қажет. Деректерді талдау әдістері әр түрлі: статистикалық әдістер, сандық талдау, мәтіндермен жұмыс істеу әдістері, тарихи контекстті зерттеу және тағы басқа. Тарих пәнінде бұл әдістер әртүрлі оқиғалар мен құбылыстарды тереңірек зерттеу үшін қолданылады.

Тарих пәнінде деректерді талдаудың бірнеше негізгі әдістері бар. Олар тек деректерді жинаумен ғана шектелмей, оны терең зерттеу, салыстыру және дұрыс интерпретациялау әдістерін қамтиды. Тарихшы зерттейтін деректердің түрі әрқилы болып келеді. Оларды дұрыс классификациялау және жүйелеу — маңызды қадам.

Жазба деректер. Бұл — ең көп тараған және тарихшылар жиі қолданатын деректер. Жазба деректерге архивтік құжаттар, газеттер, ресми актілер, заңдар мен хаттамалар жатады. Бұл деректер тарихи оқиғалар туралы маңызды мәліметтер береді. Мысалы, XVIII ғасырдағы Ресей империясының үкіметі шығарған жарлықтар, сол кезеңнің әлеуметтік-экономикалық ахуалын көрсететін мәліметтер.

Мұндай материалдар тарихи шындықты, мәдени қатынастарды, әлеуметтік динамиканы айқын көрсетеді. Олар халықтың күйлерін, естеліктерін, армандарын өрнектейтін маңызды көздер болып табылады. Жазбаша деректердің әрбір түрі өз алдына ерекше тарихты сақтайды, сонымен бірге өткеннің шынайылығын түсіну үшін маңызды ақпарат көзі ретінде

қызмет етеді. Мысалы, ресми құжаттар экономикалық жағдайды, саяси шешімдерді және заңнамалық өзгерістерді баяндай отырып, қоғамның даму кезеңдерін түсінуге көмектеседі. Ал хаттар мен күнделіктер, жеке адамдардың ойларын, сезімдерін және күнделікті өмірдегі оқиғаларды бейнелеп, тарихтағы жеке тұрмыстың көрінісін береді. Бұл жазбаша мұралар, өз кезегінде, көп буындар өкілдері үшін сабақ алып, мәдениетті бағыттауға мүмкіндік туғызады.

Материалдық деректер. Археологиялық қазбалар, ғимараттар, өнер туындылары, тұрмыстық заттар, монеталар, көне құжаттар мен ескерткіштер тарихшыларға сол кезеңдегі адамдардың тұрмыстіршілігін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл деректер көбінесе ауызша тарих пен жазба деректерді толықтырып, тереңірек түсінік береді және адамзат тарихындағы маңызды кезеңдерді айқын көрсетеді, олардың мәдениет, экономика, технология және әлеуметтік құрылымына қатынасын ашады. Археологиялық олжалар, мысалы, ежелгі қалалардың қалдықтары, қазба заттары мен көркемсурет үлгілері отбасылық, қоғамдық және саяси өмірді түсінуге мүмкіндік береді. Өнер туындылары, мүсіндер мен кескіндемелер, халықтың эстетикалық көзқарастары мен рухани дүниетанымының көрсеткіші болып табылады. Олар арқылы дәуірдің мәдени құндылықтары, салт-дәстүрлері мен сенімдері бүгінгі ұрпаққа жетуде.

Тұрмыстық заттар, шыны, керамика, киімдер, адамдардың күнделікті өмірін және тұрмысын сипаттайды, тұтыну мәдениетін анықтайды.

Осылайша, материалдық мәдениет ескерткіштері тарих беттерінен сыр шертіп, өткен мен бүгіннің арасындағы көпір қызметін атқарады. Олар адамның тіршілігін және мәдениетінің эволюциясын зерттеушілер үшін құнды бағдар ретінде қызмет етеді.

Ауызша деректер. Тарихшылар кейде куәгерлер мен адамдардан алынған мәліметтерді, халықтың аңыздары, эпостар, шежірелер қолданады. Әсіресе ескі ұрпақтардың естеліктері маңызды болуы мүмкін. Мысалы, екінші дүниежүзілік соғысты өткерген адамдардың әңгімелері — осы кезең туралы ақпаратты толықтыруда маңызды дерек көзі болып табылады. Халықтың аңыздары, эпостар, шежірелер – бұл ұрпақтан- ұрпаққа жеткен тарихи және мәдени мұралар. Олар біздің өткеніміздің айнасы, батырларымыз бен ғұламаларымыздың ерліктері мен даналықтарын дәріптейді. Әрбір аңыздың артында терең мән мен мағына жатыр, ал эпостар — халықтың рухани әлемінің сипаты. *Тарихи шежірелерде* әр ру мен тайпаның шығу тегі, неге олар адамның өмірінде осыншалықты маңызды екені туралы сыр береді. Оларда ата-бабаларымыздың ерен еңбегі, кішігірім шайқастар мен үлкен соғыстар туралы тағылымдар қамтылған. *Батырлар жыры* – ерекше шығармашылық форма, онда ержүрек жігіттер мен әйелдердің әскери даңқы, адалдық пен батылдық, сүйіспеншілік пен «дос – қиын кезде сыналатын» деген қағидалар көтерілген. Бұл эпостар бірақ тек соғыс туралы емес, оларда табиғаттың әсемдігін, әлсіздерге көмек көрсету және үлкен жолда кездесетін қиыншылықтарды

жеңу сынды өмір сабақтары берілген. Біздің халықтың мұрасы – ғасырлар бойы қалыптасқан даналық, бізге сол арқылы өмір заңдары мен қоғамдастықтың құндылықтарын жеткізіп отырады. Осы аңыздар мен эпостарды білу, мағыналарын терең түсіну — нағыз мәдениетімізді сақтау мен дамыту жолында маңызды қадам.

Фотографиялық және бейнематериалдар. Тарихи оқиғаларға қатысты суреттер мен бейнежазбалар қолданылады. Қазіргі таңда тарихты зерттеу барысында фотографиялық және бейнематериалдар белгілі бір рөл атқарады. Бұл құралдар зерттеушілерге өткен оқиғалардың шынайылығын түсінуге, олардың маңыздылығын бағалауға және халықтың санасына әсер ету жолдарын анықтауға көмек береді. Мысалы, соғыс кезіндегі суреттер мен видеолар әскери қимылдардың динамикасын, адамдардың эмоцияларын және әлеуметтік әсерлерді айқын көрсетеді. Сонымен қатар, мәдениетаралық қатынастарды зерделеуде архивтік материалдардың орны ерекше. Әрбір фотосурет немесе видео тарихи кезеңнің көрінісін, адамдардың өмір сүру салтын, сол кездегі мәдениет пен өнердің дамуын аңғартады. Бейнематериалдар, әсіресе, қозғалыс пен дыбысты қамтитындықтан, олар өткен замандардың атмосферасын тірі түрде жеткізеді.

Біздің заманда, цифрлық технологиялардың дамуымен, бұл мәліметтерді сақтау, өңдеу және бөлісу мүмкіндіктері әлдеқайда кеңейді. Онлайн платформаларда көптеген тарихи архивтер, фотогалереялар мен бейнемазмұндар жергілікті халықтың өз тарихын тануға, әрі шетелдік зерттеушілер үшін қолжетімді болады. Осылайша, фотографиялық және бейнематериалдар біздің түсінігіміз бен білімімізді кеңейте отырып, тарихи оқиғаларды сүзгіден өткізетін белгісіз тереңдіктерге жетелейді.

Сонымен қатар, деректерді алғашқы (бірінші қол) және қайталама (екінші қол) көздер деп бөлуге болады. Алғашқы көздер оқиғаға тікелей қатысқан адамдардан қалған материалдарды қамтыса, қайталама көздер — бұл алғашқы деректерге негізделген зерттеулер.

Тарих пәнінде зерттеушілік дағдыларды дамыту тәсілдері. Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін келесі тәсілдерді қолдануға болады:

Деректермен жұмыс істеу - оқушыларға тарихи құжаттар, архив материалдары және басқа да деректерді зерттеу тапсырмаларын беру. Оқушыларға деректермен жұмыс істей отырып, тарихи оқиғалар мен тұлғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік беру қажет. Мысалы, олар жетекші тарихи құжаттарды, газеттер мен журналдарды, сондай-ақ сенімді архив материалдарын зерттей отырып, өздерінің зерттеу жұмыстарына негіз бола алатын нақты фактілер мен дәлелдерді жинай алады. Зерттеу тапсырмаларына тарихи персонаждардың өмірбаянына байланысты материалдар, белгілі бір кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларды сипаттайтын деректер, сондай-ақ еліміздің мәдени мұрасына қатысты архивтік жазбалар ендірілуі мүмкін.

Деректерді талдау және қолдану әдістері қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер мен бизнес процестерінде шешуші рөл атқарады. Көптеген салаларда деректерді дұрыс жинау, өңдеу, талдау және дұрыс қолдану арқылы жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Тарихи деректерді талдау және қолдану әдістері арқылы оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту — білім беру саласындағы маңызды бағыттардың бірі. Бұл әдістер оқушылардың сыни ойлауын, аналитикалық қабілеттерін және шығармашылық әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялардың ықпалы бұл процесті жаңа деңгейге көтеріп, тарих пәнінің заманауи талаптарға сай болуын қамтамасыз етеді. Сондықтан мұғалімдер мен зерттеушілер тарихи деректерді талдау әдістерін белсенді қолдана отырып, оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін жан- жақты дамытуға ықпал етуі қажет.Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін тарихи деректерді зерттеу барысында түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Мысалы, құжаттармен, архив құжаттарымен жұмыс істеу, деректі фильмдер мен мультимедиа ресурстарын пайдалану, сонымен қатар, тарихи шындықты жаңғыртуға арналған интерактивті жобаларды жүзеге асыру — осылардың барлығы оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттырып, оларды белсенді зерттеушілерге айналдыруда маңызды рөл атқарады.

Сондай-ақ, оқушыларға командалық жұмыс жасау мен пікірталас жүргізу арқылы өз ойларын жуықтатып, аргументтеу қабілеттерін дамытуға ықпал ету керек. Әртүрлі көзқарастармен танысу, оларды салыстыру және бағалау оқушылардың сыни ойлау дағдыларын жетілдіре түседі. Зерттеу жұмыстарын орындау барысында олар тек теориялық білім алумен шектеліп қалмай, практикалық дағдыларды да меңгереді, мұның өзі олардың білім алуға деген ынтасын арттыра түседі.

Цифрлық технологиялардың дамуы мен интернет ресурстарының қолжетімділігі оқушылардың тарихи деректерді іздеу, талдау және синтездеу қабілеттерін кеңейтуге мүмкіндік беруде. Мысалы, виртуалды мұражайлар мен онлайн-архивтер арқылы оқушылар әлемдегі ең маңызды тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы мәліметтермен тікелей таныса алады. Осылайша, тарих пәні тек өткенді зерттеу ғана емес, қазіргі уақытпен тығыз байланыста болатын, өзгермелі ғылымға айналады.

Соңында, мұғалімдердің ролі осы процесте ерекше. Олар оқушыларды ғылыми- зерттеу жұмыстарына тарту, оларға бағыт-бағдар беру, шабыттандыру, сонымен қатар, тарихи деректерді зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін үйрету тиіс. Бұл, өз кезегінде, білім алушылардың білім сапасын арттырып, олардың болашағын жарқын ете түседі. Тарихты зерттеу — бұл тек өткенді білудің жолы ғана емес, сонымен қатар, алдағы уақытта әділетті қоғамды қалыптастыруға арналған қадам.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіжаппарова Т. "Тарихты оқыту әдістемесі." Алматы: Мектеп, 2019.

2. Қойгелдиев М. "Тарихи деректерді талдау негіздері." Алматы: Қазақ университеті, 2021.
3. Мәшімбаев С. "Тарих ғылымындағы зерттеу әдістері." Астана: Фолиант, 2018.
4. Оразбаев, Б. "Цифрлық технологиялар және тарихи білім." Журнал "Білім және ғылым", №3, 2022.
5. Smith, M. "Historical Research Methods." London: Routledge, 2017.
6. Jones, A. "The Role of Quantitative Methods in History." Cambridge University Press, 2019.
7. UNESCO. "Guidelines for Digital History Education." Paris, 2020.
8. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. "Орта білім беру мекемелерінде тарихты оқыту бағдарламасы." Астана, 2023."""Тасболатова, Д. "Тарихи білім және мәдени мұра." Алматы: Экоперспектива, 2021.
9. Сұлтанов, Р. "Заманауи тарихты оқытуда интерактивті әдістер." Астана: Тұран университеті, 2022.
10. Нұрмағанбет Ж. "Тарихи сананы қалыптастырудағы әдіснамалық ерекшеліктер." Журнал "Тарих және қоғам", №2, 2023.
11. Каримов Е. "Тарих біліміндегі инновациялық технологиялар." Алматы: ҚазМемлекеттік баспасы, 2020.
12. Brown, T. "Teaching History in the Digital Age." New York: Palgrave Macmillan, 2018.
13. White, H. "Narrative and History: The Importance of Storytelling." Boston: Harvard University Press, 2020.
14. Казақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы. "Тарих ғылымдарын дамыту бойынша зерттеу бағдарламасы." Алматы, 2021.
15. Зекенов Т. "Статистикалық әдістерді тарихта қолдану." Журнал "Ғылым және білім", №4, 2023.

ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ҚИЫНДЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН-АЛУ ЖОЛДАРЫ

Садуова Ж.Н.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)
Базарова Ж.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)

Аннотация. Отбасында бала тәрбиесінде кездесетін қиындықтарды алдын-алудың жолдары жан-жақты талданды. Бала тәрбиесінде кезедесетін

қиындықтар мен сәтсіздіктер, факторлары бар. Әрбір қиындық дер кезінде анықталып, оларды шешудің жолдарын тиімді қарастыру керек. Отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері туралы түсінік бере отырып, оларды отбасымен бірлесіп жұмыс жасауға, ата-аналарының педагогикалық-психологиялық мәдениетін арттыруға даярлау. Отбасы жағдайында бала тәрбиелеу заңдылықтарын, қазіргі заманғы қазақстандық отбасының даму тенденциялары мен білім беру мекемелерінің отбасымен бірлесіп әрекет ету қажеттілігін анықталды.
Кілт сөздер: тәрбиелеу, отбасы, қамқорлық, қарым-қатынас, жауапкершіік.

Аннотация. Всесторонне проанализированы пути предотвращения трудностей в воспитании детей в семье. В воспитании ребенка имеются сопутствующие трудности и неудачи, факторы. Необходимо своевременно выявлять каждую сложность и эффективно рассматривать пути ее решения. Подготовка их к совместной работе с семьей, повышению педагогико-психологической культуры родителей с разъяснением особенностей семейного воспитания. Выявлены закономерности воспитания детей в семейных условиях, тенденции развития современной казахстанской семьи и необходимость взаимодействия образовательных учреждений с семьей.
Ключевые слова: воспитание, семья, забота, отношения, ответственность

Annotation. Ways to prevent difficulties in raising children in the family were comprehensively analyzed. In raising a child there are accompanying difficulties and failures, factors. It is necessary to identify each complexity in a timely manner and effectively consider ways to solve it. Preparing them for joint work with the family, improving the pedagogical and psychological culture of parents with an explanation of the peculiarities of family education. The laws of raising children in family conditions, trends in the development of a modern Kazakhstani family and the need for interaction between educational institutions and the family were revealed.
***Keywords*:** upbringing, family, care, relationships, responsibility

Қоғамның бүгінгі жағдайында болашақ тәрбиесін отбасынан бастап қолға алуға мемлекеттік тіпті, әлемдік тұрғыда көңіл бөлуде. Оған 1989 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған, кейіннен 1995 жылы 5 шілдеде Қазақстанда қабылданған «Баланың құқығы туралы Конвенция» дәлел бола алады. Онда «Бала толық және үйлесімді дамуы үшін, ол мейрім мен өзара түсіністігі бар, қызығушылыққа көп көңіл бөлетін бақытты ахуалдық ортасы бар отбасында өсуі қажет. Бала әлі дене, ақыл-ой жағынан толыққанды жетілмегендіктен, олар туылғанға дейін де, туылғаннан кейін де ерекше мейірімділікке, қамқорлыққа, әсіресе құқықтық қамқорлыққа мұқтаж»

делініп, әрбір ата-ана жасөспірімдердің өркениетті елдерде қазіргі заман талабына сай білім алуын қамтамасыз етуге міндетті деп көрсетілген.

Отан – отбасынан басталады. Отанның негізі мен тірегі, қайнар көзі отбасы екендігі барлығымызға айдан анық. Отбасы – шыр етіп дүниеге келгеннен сәттен бастау алатын тәлім-тәрбие мектебі. Отбасы – сүйіспеншіліктің, құрмет пен ынтымақтастықтың ошағы, яғни кез келген зиялы қоғамның діңгегі. Отбасының аман-саулығы әрбір елдің дамуы мен келешегінің өлшемі деп білеміз.

Мынау алмағайып заманда кейбір азаматтарымыз отбасының маңызы мен мәнін жоғалтып алғандай. Отбасы тірі организм деп алсақ адасқанымыз емес. Қай уақыт және кеңістік болмасын тірі организм жетіліп, жанданып отыру қажет. Сол бір тірі организмның жанын алып, үмітін өшіріп жатқан азаматтар қаншама. Отбасы құндылықтарын өмірінің маңызды бөлшегіне емес, қалыпты жағдайға айырбастағандар да жоқ емес. Отбасы институты әрқашан жетілуді және дамуды қажет етеді. Даму тоқтаған кезде кері кететіндігін аңғаруымыз қажет.

Отбасы – тек қана бір ғана адамға артылған жүк емес. Отбасының әрбір мүшесі, отбасын дамытуға, көркейтуге қосар үлестері ерекше. Отбасы – өте қажетті, басқадай еш нәрсемен өзгертуге болмайтын өмірлік баспалдақ.

Әрбір отбасы қоғамның кішкентай бір бөлігі болып табылатындықтан, қоғамды өркениеттілікке жеткізу ең алдымен әрбір отбасындағы өмірді ұйымдастырудан басталмақ. Тәрбиенің бастапқы әліппесін бала отбасынан алады.

Отбасы құрылымы отбасының құрамы мен санынан, сонымен қатар оның мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынастарының жиынтығынан тұрады. Отбасы құрылымын талдау, отбасы қызметінің қандай жағдайда жүзеге асуы жөніндегі сұрақтарына жауап беруге мүмкіндік туғызады: отбасында кім басшылық етеді және кім – орындаушы, отбасы мүшелерінің арасындағы <u>құқықтары мен міндеттері</u> қалай бөлінген деген сияқты. Отбасы құрылымының бұзылуы – бұл оның қызметінің отбасымен орындалуына қиындық тудыратын және кедергі келтіретін құрылымдарының ерекшеліктері болып табылады. Мысалы, ерлі-зайыптылар арасындағы шаруашылық-тұрмыстық міндеттерінің тең бөлінбеуі өзара қарым-қатынас құрылымының бұзылу негізінде ілгері басады, яғни маңызды міндеткерлікті алған сол ерлі-зайыптылардың қажеттілік қатарының қанағаттануына кедергі жасайды: жеке күшті бұрынғы қалпына келтіру, рухани қажеттілікпен қанағаттандыру. Сол себептен, отбасындағы қарым-қатынас құрылымының бұзылуы оның түрлі қызметінің отбасымен орындалуына кедергі келтіретін отбасылық қақтығыстар екенін мойындау керек.

Жас ұрпақты тәрбиелеу жүйесі заман талабына сай қоғамдық өмірде болып жатқан ұлы өзгерістерге байланысты. Қазіргі заман жан-жақты үйлесімді жетілген жаңа адамды тәрбиелеуді талап етіп отыр. Қоғам талабы-заман талабы, өйткені, «әр адам- өз заманының баласы, сол себептен адамды

заман билейді, заманына сай заңы туындайды. Сондықтан «Туа жаман жоқ, жүре жаман бар», «Заман түзелсе, қоғам түзеледі».- халық педагогикасы тәрбиенің заманға, қоғамға, оның материалдық, рухани байлығына тәуелді екенін дөп басып жеткізген[1, 15 б].

Жас адамды есті, саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен қоғамдық тәрбие орындарының бірден-бір парызы. «Ес түзелмей, ел түзелмейді», олай болса егеменді еліміздің болашағы отбасында, бесіктен басталып, оқу-тәрбие орындарында есті ұрпақты тәрбиелеу ісімен шешілмек.

Сондықтан да отбасы тәрбиесі мен отбасының бала тәрбиесіндегі жауапкершілік мәселесі бүгінгі таңда педагогика-психология ғылымдарының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Қазіргі таңда отбасы тәрбиесі тек ата-ананың ғана емес бүкіл қоғамның ісі. Себебі қоғамның дамуы оның басына қандай ұрпақ келуіне тікелей байланысты. Осыған байланысты отбасы тәрбиесі мәселесіне басты көңіл бөлінуі қажет. Бұл жағдайда педагог-психолог отбасымен серіктестікке дайын болуы керек.

Қазақтың ұлы ақыны Абай да отбасындағы баланы тәрбиелеуде ата-аналар тарапынан жол берілетін кемшіліктерді ескере отырып, отбасы тәрбиесін ұйымдастыруда кеңестер береді. Нақтырақ айтатын болсақ, Абай өзінің 10- сөзінде: «Әуелі баланды өзің алдайсың: әне, оны берем, міне, мұны берем деп, бастап баланды алдағаныңа мәз боласың. Соңында балаң алдамшы болса, кімнен көресің?» деп балаларына теріс тәрбие беретін ата-аналарды сынайды. Сондай-ақ «Адамның адамшылығы- ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деп көрегендікпен ой түйіп, бала өміріне қажетті тәлім-тәрбиенің іргетасы ата-ана арқылы отбасында қаланатындығын айтады[2, 23 б].

«Балаға берілген бірінші тәрбие- ата-анасын, туған туысын, жолдасын сыйлауға үйретуден басталады» дейді ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин.

Қазіргі заманда отбасындағы тәрбиенің табысты болуы ата-аналардың тәжірибесіне, кәсіби шеберлігіне, мәдениетіне, ынтымақтастығына, отбасы мүшелерінің бірін-бірі түсінушілігіне, өзара қарым-қатынасына, көзқарастары мен мақсаттарының бірлігіне байланысты.

Қазіргі кезде көптеген ата-аналар күнделікті өмірде балаларының мінез-құлқында қажетті қасиеттердің қалыптасуына назар аударып, тәрбие үдерісінде теріс қылықтарды болдырмаудың жолдарын іздестіруде. Алайда, кейбір отбасы өмірінде үстемдің, келіспеушілік сияқты түрлі теріс әрекеттер кездеседі. Бұлар отбасындағы бірқалыпты өмірдің бұзылуына себепші болады. Басты себепші- ата-аналар. Олар отбасын біріктіру, ұйымдастыру, балаларды тәрбиелеу және оқыту жөнінде өз міндеттерін дұрыс орындамайды. Осының нәтижесінде өрескел әрекеттер де туады. Ал бұл жағдай жасөспірімдердің келешегі үшін қатерлі зардапқа айналуы мүмкін.

Отбасындағы ең өзекті мәселенің бірі – тәрбие. Тәрбиені тал бесіктен ала алмай, алдағанның арбауына жүріп, шақырғанның өтірігіне еріп

жүргендер қаншама. Отбасы ошақ қасында балаларымызға дұрыс тәрбие бере алмасақ, еліміздің ертеңі бұлыңғыр. Отбасы ісіне, тәрбиесіне көңілді бөлуіміз қажет. Жаһандану дәуірінде, өзгенің жүйесіне жұтылмайтындай ұрпақ тәрбиелеуіміз қажет. Ұлттық отбасы концепциясын шегендеп, ұлтымыздың ертеңі үшін қамдануымыз қажет.

Қазіргі таңда отбасы қиын кезеңді басынан өткізуде. Ажырасу мен толық емес отбасылар, отбасындағы дағдарыс, жасөспірімдер арасындағы қылмыс, тәрбие сапасының құлдырап кетуі, қоғамдағы жат қылықтар,, қазіргі кездегі отбасының жауапкершілігінің төмендеуі, заңсыз отбасын құру, баланың туылуы, тастанды бала т.б. қалыптасуына әкеліп соқты. Осы мәселені шешу бүгінгі күннің көкейкесті мәселесі болып отыр.

Отбасындағы теріс қылықтарды, теріс әрекеттерді тудыратын негізгі факторлар отбасында ата-аналар тарапынан үстемдік жағдайлар, яғни балаларының өз бетімен іс-әрекет жасауына жол бермеуі, өз өміріне немесе отбасына байланысты бірде-бір мәселені шешуге, үй іші кеңесіне қатыстырмау. Осының нәтижесінде бала отбасында болып жатқан әлеуметтік өмірге, еңбекке, білімге, мәдениетке байланысты мәселелерге қатысты сыртта қалады. Бұл жағдайда баланың танымдық қабілетінің дамуына, рухани және адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына бөгет жасайды.

Отбасы – баланың әлеуметтенуінің алғашқы факторы. Толық емес отбасында, бұл процесс отбасының қалыпты құрылымының жоқтығынан өзгереді. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесіне сүйенсек, кішкентай бүлдіршіндер ата-анасының ажырасуы салдарынан психологиялық зардап шегетіні анықталды. Ерлі-зайыптылардың арасындағы туындаған кикілжіндердің салдарынан балалар депрессияға ұшырайды және дамуының артта қалуына бейімді болып келеді. Осылайша ажырасу фактісі баланы ауыр психологиялық салдарға (құқық бұзушылыққа, суицидке, өз-өзіне сенім-сіздікке) душар етеді. Толық емес отбасының проблемасы – баланың әлеуметтенуінің бұзылу проблемасы.

Отбасы – тұлға тәрбиелеудің және оны қоғамның сан қырлы жақтары игеруіне мүмкіндік туғызатын ең алғашқы әлеуметтік орта. Отбасы шағын мемлекет. Оның тірегі әке мен ана. Үлгілі жанұя үлкен қазына. Қазақ халқында «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілесің» деген даналық сөз бар. Ұлы мен қызына тәрбие беретін ата-ананың парызы мен қарызы үлкен. Халық айтса, қалт айтпайды, Отан отбасынан басталады. «Балалы үй базар, баласыз үй мазар» деген даналық сөзінде үлкен ғылыми тұжырымдаманы көрсетеді. Отбасы татулығы мен үйлесімділігі ата-ана мен бала және ерлі зайыптылардың арасындағы сүйіспеншілік сезімімен тығыз байланысты. Ата-ана мен бала және ерлі-зайыптылар қатынасында өзара түсіністік, сыйластық, көмек тек қана отбасы мүшелерінің арасында сүйіспеншілік сезімі болғанда ғана бақытты жандардан тұратын отбасына айналады. Тұлға отбасында өмірдің мәнін, оның мақсаты мен міндеттерін, құндылықтарын игереді, басқалармен қарым-қатынас жасау дағдыларын, өмірлік ұстанымдарын

қалыптастырады, өзін-өзі ұстаудың нормалары мен мінез-құлқын реттеудің өлшемдерін меңгереді. Демек, отбасы – адам баласының алтын діңгегі, оның адамзат ұрпағына деген ықпалын өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайды.

Педагогтар мен психологтар отбасы тәрбиесінде кездесетін келесі сәтсіздіктер мен қиыншылықтарды көрсетеді:

- Отбасы мүшелерінің, әсіресе әке мен ананың арасында бірыңғай талаптың, көзқарастың жоқтығы.
- Отбасында балаға назар аударудың тапшылығы,
- Ата-ана мен бала арасында болатын ерегісу.
- Отбасындағы маскүнемдік, ұрыс-керіс, неке бұзушылықтың болуы.
- Әртүрлі жағдайға байлнысты баланың теріс қылығы бар адамдардың қарамағына түсуі[3, 145 б].

Теріс қылықтардың бірі- келіспеушілік. Бұл отбасы мүшелерінің арасындағы қайшылықтан туындайды. Отбасындағы келіспеушілік жұбайлардың стрестік жағдайға, рухани дүниесінің қобалжуына, өмірге деген немқұрайлықты тудыруымен сипатталады.

Отбасындағы келіспеушілікті тудыратыннегізгі факторларға:

- Отбасының бірден күрт өзгеріп кетуі;
- Бір-бірінен жалығу, қажу, жанжал;
- Бір біріне бейімделу және алғаш өмір сүру кезіндегі отбасылық қиыншылықтар: балатәрбиелеу, қамқорлық жасау мәселесі, үй, шаруа мәселесі.
- Отбасында бір мүшелерінің жоқтығынан туындайтын жанжал;
- Мәселелік бұзылыс өте қысқа мерзім ішінде туындайтын келіспеушілік;
- Отбасындағы қарым-қатынас түрі;
- Отбасы мүшелерінің бала тәрбиесіне байланысты келіспеушіліктері;
- Бала өмірінің әр аясына алаңдаушылық пен тыйым салу;
- Балаға жоғары талап қою, қорқыту, кінәлай беру;
- Баланың жас дағдарысы;
- Тұлғалық факторлар[4, 85 б].

Отбасындағы бала тәрбиесіндегі кездесетін факторларды анықтап, дер кезінде алдын-алу шараларын қолдану қажет.

Отбасы – сыйластық, жарастық орнаған орта. Адамның жеке басының алғашқы қалыптасуы отбасыдан басталады. Оның ер жетіп өсуі, бойындағы алғашқы адамгершілік белгілер отбасында қалыптасады, сондықтан да туған үйдің жылуы – оның көкірегінде көп жылдар бойы сақталып, мәңгі есінде жүреді. Отбасының әрбір мүшесі өзара сыйластықты сақтауға тиіс. Сонда бірлік, татулық болады. Отбасы болғаннан кейін ыдыс-аяқ сылдырламай тұрмайды. Бірақ сондай кикілжің кездері ер адамның әйелін қор көріп, оны ұрып-соғуы шариғатқа да, заңға да қайшы әрі адамгершілік шеңберіне де сыймайды. «Отбасының сәні – сыйластық» деп халқымыздың көне нақылында

айтылғандай, Құран аяттары мен Пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннетіне сай ерлі-зайыптылар арасындағы байланыс шексіз сүйіспеншілікке, өзара құрметке, сабырлыққа, мейірімділікке, әділеттілікке және жайлылыққа негізделуі тиіс

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай Аннотацияяне келетін болсақ отбасында бала әр нәрсені естиді, көреді, қалай өмір сүру керек, өзін-өзі қалай ұстай білу керектігін үйренед, жағымды және жағымсыз мінез құлықтарды, отбасы мүшелерінің өмірге, еңбекке көзқарастарын, өзара қарым-қатынастарын байқайды. Сондықтан ата-ана балаға үңіле қарап, үнемі бақылау мен зеттеу жағдайында еске алып отыруы керек.

Отбасының аман-саулығы – әрбір елдің дамуы мен келешегінің өлшемі. Отбасы – елдің тірегі, тәуелсіздіктің діңгегі. Қазақ даласының ұлт болып ұйысуында отбасылық институттың маңызы орасан зор. Ата-бабамыз «Отан – қуат, отбасы – шуақ» деп бекер айтпаса керек. Отанымыздың қуаты, отбасымыздың қызықты шуағы таусылмасын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбаев Ж.Б. Семья және балалар мен жеткіншектер тәрбиесі.- Алматы, 1990 ж.
2. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Москва, 1995г.
3. Асанов Ж. Отбасы тәрбиесі.// Бастауыш мектеп, 2007.-№4.
4. Нұғыспанова Ш. Отбасындағы бала тәрбиесі.// Бастауыш мектеп, 2005

БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ МЕН ҰСТАНЫМДАРЫ

Садуова Ж.Н.

Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)

Садуова Ж.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)

Аннотация. Бұл мақалада бала тәрбиесіндегі отбасының қызметтері мен ұстанымдарының теориялық және практикалық аспектілері жан-жақты талданған. Яғни қазіргі қоғам талабына сай жарасымды, салиқалы, саналы ұрпақты тәрбиелеу отбасынан басталады. Ата-ананың ұрпағына деген сүйіспеншілігі мен жауапкершілігінің толыққанды жүзеге асуы қажет. Отбасындағы бала тәрбиесінің мақсаты нақтыланғанда ғана баланың жеке тұлғалық қасиеттері мен құндылықтары қалыптасады. Сондықтанда әрбір ата-ана өзінің идеалы ретінде балаға қарамай, баланың талғамымен, ой өрісімен,

мақсатымен санасуға үлкен мән беру керек. Өзінің талғамымен, білімімен, шығармашылығымен тәрбиленген жас ұрпақ, әрқашан өзіне сенімді, білімді, ұшқыр ойлы, зерек, елінің патриоты, басқа балаларға да үлгі бола алады.

Кілт сөздер: мақсаттылық, ғылымилық, ізгілендіру, бірізділігі, үйлесімділігі, көшпенділік, жүйелілік.

Аннотация. В данной статье подробно проанализированы теоретические и практические аспекты деятельности и принципов семьи в воспитании ребенка. То есть воспитание гармоничного, здорового, сознательного поколения в соответствии с требованиями современного общества начинается с семьи. Любовь и ответственность родителей к своим потомкам должны быть в полной мере реализованы. Личностные качества и ценности ребенка формируются только тогда, когда цель воспитания ребенка в семье уточняется. Поэтому каждый родитель, как идеал, должен уделять большое внимание рассуждениям, рассуждениям и целям ребенка, не обращая внимания на него. Молодое поколение, воспитанное своим талантом, знаниями и творчеством, всегда может стать примером для уверенных в себе, образованных, энергичных, интеллигентных, патриотичных и других детей.

Ключевые слова: целесообразность, научность, гуманизация, последовательность, согласованность, кочевничество, системность

Annotation.This article analyzes in detail the theoretical and practical aspects of the activities and principles of the family in raising a child. That is, the upbringing of a harmonious, healthy, conscious generation in accordance with the requirements of modern society begins with the family. The love and responsibility of parents for their descendants must be fully realized. Personal qualities and values of a child are formed only when the goal of raising a child in a family is specified. Therefore, each parent, as an ideal, should pay great attention to the reasoning, reasoning and goals of the child, not paying attention to him. The younger generation, brought up by their talent, knowledge and creativity, can always become an example for self-confident, educated, energetic, intelligent, patriotic and other children.

Key words: expediency, scientific, humanization, consistency, consistency, nomadism, consistency

Ұлттық білім беру жүйесін отбасының білім беру үдерісіне белсенді қатысуынсыз жаңғырту мүмкін емес. Бүгінгі таңда жас буынды тәрбиелеуде отбасының әлеуметтік міндеті артып отыр. Себебі отбасы жеке тұлғаның қоғаммен өзара әрекеттестігінің негізгі құралы болып табылады. Ол – бала тәрбиесіндегі ең алғашқы әрі басты тәрбие субьектісі.

Қазақстан республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының арттуы» атты Жолдауында: «Біз бүгінгі кезеңнің міндеттерінен өзге қазіргі ұрпақтың келер ұрпақтар алдында орасан зор жауапкершілік жүгін арқалайтын, әкелер мен аналардың, аталар мен әжелердің өз балалары мен немерелері алдындағы жауапкершілігін күнделікті есте ұстауға тиіспіз» деп

қазіргі отбасының әлеуметтік, мәдени, қоғамдық қызметі белсенділігінің маңызын жоғары бағалап, Республикадағы отбасылардың алдына қомақты міндеттер жүктелген[1, 15 б].

Отбасына осындай үлкен міндет жүктелудің басты себебі, оның бала тұлғасының дамуы мен қалыптасуында жетекші орын алатындығын ұғынумен байланысты. Отбасы әр баланың өмірінде ерекше орын алады. Отбасы ғасырлар бойы қалыптасқан адам болмысының ең жақын топтарының бірлесіп өмір сүретін мекені. Онда адам алғашқы тәрбиені қабылдап, алғаш рет өмір туралы, ұжым туралы ұғым қалыптасады.

Отбасы тәрбиесі- барлық тәрбиенің негізі. Өйткені балалардың туған кезінен бастап, есейгенге дейінгі уақыт аралығында өміріне арқау болатын тәлім-тәрбие отбасы мүшелері арқылы беріледі. Олар баланы ата-бабаның өміріндегі еңбек және қоғамдық іс-әрекеттің барысында ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінен өнеге алып, оны құрметтеуге, жаманнан жиреніп, жақсыны үйренуге ұмтылуға, қоршаған ортасын танып, онымен қарым-қатынас жасауға және баланы өз бетімен әрекет етуге бейімдеп отырған [2, 73 б].

Тәрбиенің негізі болып табылатын бастапқы ережелер әр түрлі жағдайлардағы ересектердің жүйелі тұрақты іс-әрекеттерін анықтайды. Тәрбие ұстанымдары тәрбие мақсатынан туындайды.

Егер тәрбие мақсатын ересектер балаларын қандай да бір жетістіктерге, биікке жеткізу деп түсінсе, онда тәрбие ұстанымдары нақты әлеуметтік-психологиялық жағдайларда сол мақсатты жүзеге асырудың мүмкіндігін анықтайды.

Қазақ даласында ғасырлардан бері ұрпақ тәрбиесі қоғамда қайта көтерілмейтіндей деңгейде бір ізге қойылып келген. Алайда, мына жаһандану заманында көптеген ата-ана ұрпақтан құрмет көре алмай және сөздерін өткізе алмай дәрменсіз халге түсуде. Тіпті күн өткен сайын бұл келеңсіз жағдайлар көбейіп бара жатқандай көрінеді. Бұл олқылықтарды шешу үшін көптеген шаралар да жасалуда.

Елімізде ұрпақ тәрбиесіне қатысты салихалы жар тандау, азан шақырып жақсы есім қою, ақиқасын сою, сүндеттеу, Құран үйрету және адал ризық - несібе жегізіп, ата-ананың да ізгі болуы - ұрпақ тәрбиесінің негізі жолы екендігі туралы көптеген кітаптар мен мақалалар жазылуда. Осы аталған тәрбиенің негіздері ұрпақтың бойына сіңіп, амалынан көрініс табуы, берілген тәлімнің жемісі.

Егерде баланың бойында қандай да бір көңіл құлазытатын кемшілік болса, онда мына үш себептің біріне байланысты:

Бірінші: ата-ананың ұрпақ тәрбиесінде балаға немқұрайлық танытуы.

Екінші: ата-ана бала тәрбиесінде немқұрайлық танытпағанымен ақиқатты дөп баса алмай, баланың жан дүниесімен санасуда дұрыс шешім шығара алмауы. Бұл тәрбие жолы үлкен біліктілікті және нәзік ілімді талап етеді. Осы тәрбие тұсында көптеген ата-аналар кемшілік жіберуде.

Үшінші: немқұрайлық танытпай және ақиқатты дөп басып баланың жан дүниесімен санаса отырып, тәрбиелегенен кейін де бала орынсыз істерді жасаса, сонда ғана баланы кінәлі деп тапса болады. Бірақ тәрбиеге мән беріп және жан дүниесімен санаса отырып дұрыс шешім шығарған жағдайда баланың орынсыз іске баруы өте сирек кезігеді.

Ата-ананың бір-бірінің қадір-қасиетін осылайша ардақтап, беделін өсіруі, араларында өкпе-наз, кикілжің туа қалғанда, оны балалардан оңашада, екеу ара шешіп отыруы – шынайы инабаттылық, әдептілік, сыйластықтың белгісі болса керек. Ата-ананың, басқа да отбасы мүшелерінің өмір сүру тәжірибесі, жүріс-тұрысы, өз міндеттерін таза атқару, бір-бірін құрметтеп сыйлауы – бәрі де үлкен мектеп, тәрбиелік мәселе. Қазақ халқының отбасы тәрбиесіндегі өзіне тән жарасымдылықтын бір ұшы олардың жасы кішісінің үлкеніне «сен» деп сөйлемеуі, алдын кесіп өтпеуі, үлкен тұрып кішінің, әке тұрып ұлдың, шеше тұрып қыздың орынсыз сөйлемеуінде деп есептемейміз. Және қазақ отбасындағы бала тәрбиесін ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі деп жеке-жеке мән беріп қарастыруда оның өзіндік ерекшеліктерінің ішіндегі маңыздысының бірі. Үлкенді құрметтеу отбасы мүшелерінің бір-бірінің тәрбиесіне жауапкершілік, борыштылық, адамгершілік сезімдерін туғызған .

Соңғы жылдары қоғамдағы демократиялық өзгерістерге қарай тәрбие ұстанымдары да өзгеріп бұрынғының орнын жаңа басуда. Педагогикалық әдебеиттерде отбасы тәрбиесінің төмендегідей ұстанымдар көрсетілген: мақсаттылық ұстанымы, ғылымилық ұстаным, ізгілендіру ұстанымы, тәрбиенің бірлігі мен үздіксіздігі ұстанымы, кешенділік және жүйелілік ұстанымы, қойылатын талаптардың бірлігі ұстанымы[3, 86 б].

Мақсаттылық ұстанымы- тәрбие педагогикалық құбылыс ретінде әлеуметтік-мәдени құндылықтарға байланысты сипатталады.

Қазіргі кезде отбасы бала тәрбиесінде қандайда бір дәрежеде қоғамның алдыға қойған мақсатына сүйенеді. Соңғы жылдары тәрбиенің негізгімақсаты адам құқығы, балалар құқығы туралы декларациялауда ҚР заңдарында көрсетілген адамға құндылық ретінде қарау болып табылады.

Әрбір отбасының бала тәрбиесіндегі мақсаты әр түрлі. Тәрбие мақсатын анықтағанда отбасы бірқатар қиыншылықтарға да кездеседі. Себебі кез-келген отбасы балалардың жас және дербес ерекшеліктері туралы біле білмейді. Сондықтан педагогтар мен психологтардың кәсіби қызметтерінің бірі ата-аналарға тәрбие мақсатын нақтылауға көмектесу.

Ғылымилық ұстаным- көптеген ғасырлар бойы тәрбие аға ұрпақтың келесі ұрпаққа күнделікті өмір барысында, салт-дәстүрлер ретінде беріліп келеді.

М.Жұмабаевтің пікіріне сүйенсек, адам баласын тәрбиелегенде ең алдымен өз тәжірибесіне сүйенеді. Алайда адамның өз тәжірибесі болашақ бала тәрбиесі үшін жеткіліксіз. Екінші бала тәрбесінде адам салт-дәстүрлерге сүйенеді. Бірақ салт-дәстүрлердің де озығы мен тозығы бар.

Сондай-ақ отбасында жағымды психологиялық ахуал тудыра алмау- балалардың жүйке ауруларына шалдығуына, жасөспірімдердің девиантты жүріс-тұрысына ықпал етуе.

Ізгілендіру ұстаным-Шығыс пен батыс гуманистері дүниенің ең асылы, бағалысы- адам, ал оның бақыты- бала деп білген.

Ізгілендіру ұстанымының негізі баланың жеке басына құрметпен қарау. Бұл ұстанымның мәні ата-аналар өз балаларын қаз қалпында өзіндік мінез қырларымен, талғамымен, әдеттерімен қабылдауы керек. Соған қарамастан әр ата-ана өз баласын қайталанбас, ерекше тұлға ретінде қабылдауы керек.

Ізгілендіру ұстанымы ересектер мен балалардың қарым- қатынасын реттейді. Солардың бір-біріне деген қатынасы өзара сенімділік пен сыйластыққа, махаббат пен ынтымақтастыққа негізделген.

Тәрбиенің бірізділігі мен үздіксіздігі ұстанымы- тәрбие оның мақсатына біртіндеп, баланың жасына, оның ерекшелігіне сай жүзеге асырылуы қажет.

Тәрбие өте ұзақ үдеріс. Оның нәтижесі бірден байқалмайды. Сондықтан тәрбие де бірізді, үздіксіз жүргізілуі керек. Ересектердің бірізді әрі үздіксіздік жүргізген тәрбиесі балаға тұрақтылық пен сенімділік береді, ал бұл тұлға қалыптасуының негізі.

Кейбір ата-аналар бала тәрбиесіне бірізді көңіл бөлмей, тек белгілі бір кезеңдерде ғана көңіл бөліп отырады.

Кешенділік пен жүйелілік ұстанымы- тұлғаға педагогикалық үдерістің әртүрлі қырлары мен факторларын ескере отырып, тәрбие мақсаты, құралдары, әдістері арқылы жан-жақты ықпал ету.

Ғылыми педагогикада тәрбиенің бірнеше түрлері көрсетілген. Тәрбие барысында олар өз алдына бөлек-бөлек емес, кешенді түрде жүзеге асырылады. Себебі тұлғаға білім бере отырып, оның ақыл-ойының дамуына, адамгершілік, эстетикалық және тағы басқа тәрбие алуына көңіл бөледі.

Ғылыми мәліметтерге қарасақ, басқа қоғамдық институттарға қарағанда, отбасының бала тәрбиелеу мүмкіндігі зор. Алайда мұны барлық отбасы түсіне бермейді де, жекелеген тәрбие түрлеріне басымдық береді.

Тәрбиеге қойылатын талаптардың бірлігі ұстанымы- бала тәрбиесінің бір ерекшелігі оны әр түрлі тұлғалар: отбасы мүшелері, білім беру мекемелеріндегі кәсіби педагог-психологтардың жүзеге асыратындығы. Сондықтан олар тарапынан қойылатын талаптар да бірыңғай болуы керек.

Бұлай болмаған жағдайда И.А.Крылов мысалындағыдай «Аққу, шортан хәм шаян» болуы мүмкін. Талаптардың бірыңғай болмауы баланы ұстанымсыздыққа, «ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» жүруге итермелейді[4, 124 б].

Отбасындағы тәрбие үдерісі айтылған ұстанымдарға сәкес құру ата-аналарға балаларының танымдық, еңбек, көркемдік, дене және басқа да әрекеттерін дұрыс басқаруға мүмкіндік береді.

Баланы тәрбиелеуде жан дүниесіне әсер ететін салмақты сөздерді қолдана білу жетістіктің ең үлкені. Бабаларымыз балаларын еркелеткен кезде «жаным, күнім» деген сөздердің орнына, «Құдайдың бере салғаны, Алланың бергені», - деген сияқты сөздерді қолданып отырған. Сонымен қатар баланы қолына алып мейірлене: «Алла Тағала сені шүкір етсін деп берген ғой», «Аллаға мың шүкір», - деген сияқты жақсы көргенін сездіре отырып, Жаратушысын еске алып сөйлеуінің баланың жан дүниесіне әсері өте үлкен. Әр сөзінде Алланы еске алған сайын Алла Тағала да оның ісіне жәрдемші болады. Сондай-ақ баласына «үлкен ғалымым, ақылдым және әдептім», - деген сияқты жан дүниесін алдыға жетелейтін салмақты сөздерді бойына сіңіре беруі үлкен даналық. Ата-ананың балаға айтылған әр бір сөзі болашағына әсер ететін дұғасы.

Қорыта келгенде жас ұрпақтың салиқалы ұрпақ болып қалыптаспауының басты себебі, отбасындағы тәрбиелеу ұстанымдарының нақтыланып толыққанды жүзеге аспауының нәтижесі деп айтуға болады. Әрбір отбасы мүшелері өзінің функциясын дұрыс атқармаса, олардың арасында бір-біріне деген жағымсыз әрекеттер көрініс табады. Сондықтан да отбасындағы тұлғаны тәрбиелеу ұстанымдары рет-ретімен жүзеге асып, бір-бірін толықтырып отыруы қажет. Ол үшін ата-ана өздерінің іс-әрекеттері мен саналы шешімдеріне мән беріп, жас ұрпағын адами құндылықтармен қаруландыруға міндетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоянбаев Ж.Б. Семья және балалар мен жеткіншектер тәрбиесі.- Алматы, 1990 ж.
2. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Москва, 1995г.
3. Асанов Ж. Отбасы тәрбиесі.// Бастауыш мектеп, 2007.-№4.
4. Нұғыспанова Ш. Отбасындағы бала тәрбиесі.// Бастауыш мектеп, 2005ж.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САНДЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТҰРАҚТЫ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Сатаев А.Т., Түймебаева А.Ж.

«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ жанындағы медицина колледжі (Шымкент, Қазақстан)

Аннотация. Мақалада ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, цифрлық экономикаға көшу, түрлі әлеуметтік және кәсіби желілерді құру және жетілдіру, ақпараттың қолжетімділігі классикалық білім беру жүйесін жаңғыртуды, оны жаңа мазмұнмен толтыруды талап етеді. Білім беруді дамытудың жаңа бағыты классикалық білім беру кеңістігінен қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар құратын виртуалды білім беру кеңістігіне көшу,

сондай-ақ осы негізде оқу процесін басқаратын жеке бағдарламаларға оқу пәні шеңберінде оқыту процесін қамтамасыз ететін арнайы компьютерлік технологиялар негізінде электрондық оқыту жүйесін құру болып табылады.

***Кілт сөздер*:** цифрландыру, білім беру ортасы, ойлау, ақпараттық кеңістік, әлеуметтік даму, жаһандану, коммуникациялық технологиялар

Аннотация*:* В статье идёт речь о стремительном развитии информационных технологий, переход к цифровой экономике, создание и совершенствование различных социальных и профессиональных сетей, доступность информации требуют модернизации классической системы образования, наполнения её новым содержанием. Новым направлением развития образования является переход из классического образовательного пространства в виртуальное образовательное пространство, создаваемое современными информационными технологиями, а также создание на этой основе системы электронного обучения, основу которого составляют специальные компьютерные технологии, обеспечивающие обучение в рамках учебной дисциплины по индивидуальным оптимальным программам с управлением процессом обучения.

Ключевые слова: цифровизация, образовательная среда, мышление, информационное пространство, социально развитие, глобализация, коммуникационные технологии

Abstract. The article deals with the rapid development of information technologies, the transition to the digital economy, the creation and improvement of various social and professional networks, the availability of information require the modernization of the classical education system, filling it with new content. A new direction in the development of education is the transition from the classical educational space to the virtual educational space created by modern information technologies, as well as the creation on this basis of an e-learning system, the basis of which is special computer technologies that provide training within the framework of the discipline according to individual optimal programs with the management of the learning process.

Key words: digitalization, educational environment, thinking, information space, social development, globalization, communication technologies

КІРІСПЕ. Бүгінгі күні оқытудағы маңызды өзгерістердің бірі цифрлық трансформация болып табылады, ол өз кезегінде білім беру жүйесін және бүкіл білім беру кеңістігін реформалаудағы маңызды кезең болып табылады. Қазіргі заманғы қайта құру іс жүзінде әлеуметтік институттардың көпшілігіне, экономикаға, білім беруге, оның ішінде адамның өзіне де қатысты болды. Электрондық ақпараттық-білім беру ортасы дамып келе жатқан жағдайда білім беруді цифрландыру, яғни дербестендірілген - нәтижелі оқытуға көшу басты ерекшелікке айналады. Сонымен қатар, студенттерді оқыту сапасын арттыруда цифрландырудың рөлі туралы жаңа ғылыми-педагогикалық

түсініктер қалыптасады. Мақалада контент анализ және тарихи талдау колданылды.

ТАЛДАУ. Қазақстанның Тұңғыш Президентің «"Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік"» Қазақстан халқына жолдауы[1], "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 17 мамырда № 311 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы [2], 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 Қаулысы[3]. Аталған құқықтық құжаттар білім беруде цифрлық технологияларды енгізу қажеттілігі мен мақсаттылығы туралы мәліметтерді қамтиды, оның үстіне цифрлық технологияларды енгізу, заманауи және қауіпсіз цифрлық білім беру ортасын құру, ақпараттық форматқа бейімделген жаңа білім беру бағдарламаларын, жоғары кәсіптік білім беруде икемді білім беру бағдарламаларын дамыту атап өтіледі. Пандемияға байланысты қалыптасқан жағдайлар электрондық ақпараттық-білім беру ортасында онлайн оқытуды жаппай ұйымдастыруды талап етті, осылайша процесті жеделдетті, ал дербестендірілген электрондық оқытуды дамыту үшін қосымша мүмкіндіктер туғызатын білім беруге цифрлық технологияларды енгізу.

Электрондық оқытуға деген қызығушылықтың артуына қарамастан, қазіргі уақытта оны жоғары оқу орындарының студенттерін оқыту процесінде іске асырудың жекелеген тәжірибелері ғана бар. Негізінен білім алушылардың жеке артықшылықтары немесе білім беру мүмкіндіктері негізінде модульдер мен пәндердің жеке жиынтығы бар білім беру бағдарламаларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін жеке білім беру траекторияларының модельдері арқылы студенттерді оқытуды дербестендіру тәсілдері дамиды.

Оқыту сапасын арттыру тұрғысынан жеке білім беру бағдарламаларының модельдерін толықтыру, сондай-ақ электрондық ақпараттық-білім беру ортасындағы деректерді белсенді талдау негізінде оқу пәнінде білім беру траекторияларын автоматтандырылған қалыптастыруды қамтамасыз ететін пәндік оқытуды басқару модельдерін толықтыру орынды болар еді. Онлайн оқыту шеңберінде жекелеген пәндер бойынша бейімделуге негізделген дербестендірілген білім беру процесін ұйымдастырудың өзіндік тәсілдері мен модельдері де бар, олар стильдік ерекшеліктер, физиологиялық деректер және басқалар сияқты білім алушылардың өзгермейтін статистикалық сипаттамаларына шоғырланады. Бейімделудің мұндай тәсілін біз пассивті деп атаймыз. Білім беру сапасын жақсарту жоғары оқу орнындағы білім беру процесін педагогикалық жобалауды өзектендіруді білдіреді, ол бейімделуге және студенттердің динамикалық сипаттамаларын ескеруге тиіс. Біз белсенді бейімделу деп атайтын мұндай тәсіл студенттердің жеке қажеттіліктері мен мақсаттарын қоса алғанда, пәнді зерделеу процесінде

болып жатқан өзгерістерді ескеруі тиіс. Бұл ретте білім беру процесін педагогикалық жобалау офлайн және онлайн оқытудағы тиімді тәсілдерді ықпалдастыруға негізделіп қана қоймай, білім алушылардың қазіргі заманғы буынының психологиялық - педагогикалық ерекшеліктерін де ескеруі тиіс. Пән бойынша оқу процесін ұйымдастыру кезінде цифрландыру студенттің қабілеттерін ескере отырып, білім беру бағдарламаларының жеке нұсқаларын құруға зор мүмкіндік береді. Өкінішке орай, мұндай үлгі әзірленбеген.

Осылайша, білім беруді цифрландыру жағдайында ЖОО студенттерінің оқу пәні бойынша қолданылуы мүмкін педагогикалық жобаны құру мәселесі туындайды. Білім беруді ақпараттандыруды дамыту пәндік оқытуды ақпараттандырудан, атап айтқанда, информатика мен математиканы ықпалдастырудан басталды. Қазіргі уақытта білім беруді ақпараттандыру әдіснамасы дамуда және білім берудегі электрондық-ақпараттық технологияларға байланысты зерттеулер жүргізілуде.

Білім беруді цифрлық трансформациялау жағдайындағы перспективалы бағыттардың бірі бейімделетін оқыту болып табылады. Бейімделетін оқытудың қолданыстағы тәсілдерін талдай отырып, шартты түрде мынадай негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады: бағдарламаланатын оқытуды, сондай-ақ бейімделетін оқыту мен тестілеу технологияларын дамыту. Офлайн оқыту жағдайында педагогикалық бейімделген білім беру жүйесін құрудың теориялық негіздері - білім алушы мен оқытушының тікелей байланысы кезінде іске асырылатын оқыту[4]. Онлайн оқыту жағдайында электрондық ақпараттық-білім беру ортасының элементтері ретінде бейімделетін білім беру жүйелері мен ресурстарының құрылымы мен мазмұнын әзірлеу Алайда қазіргі заманғы цифрлық технологиялар, сондай-ақ бейімделетін оқытудың қолданыстағы тәсілдерін дамыту және синтездеу негізінде ашылатын жаңа білім беру мүмкіндіктері іске асырылмаған [5]. Соңғы онжылдықтар онлайн оқыту және электрондық оқыту курстары мен ресурстарын әзірлеу саласында көптеген әлемдік және отандық тәжірибенің бар екенін көрсетті.

Электрондық оқытуды қарқынды дамыту жағдайында білім беруді дербестендірудің тәсілдері мен әдістері дамуда. Көптеген зерттеушілер бейімделген және дербес оқытуды дербес нәтижелі тәсілдер ретінде қарастырады, сондықтан дербес бейімделген оқыту ұғымын енгізу нақтылауды талап етеді. Білім беруді цифрландыру жағдайында жоғары оқу орындарының электрондық ақпараттық-білім беру ортасында оқу процесін басқару әдістемелері, сондай-ақ білім алушының мінез-құлқын цифрлық мониторингтеу, тіркеу және болжау әдістері мен тәсілдері дамиды. Оқыту орталарында және электрондық білім беру жүйелерінде жеке білім беру траекторияларын құрудың модельдері мен әдістемелері әзірленді [6].

Қазіргі жағдайда оқытуға қатысушылардың студенттердің жеке мінездемелерінің көп қырлылығына сүйене отырып, педагогикалық өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін электрондық мультипользовательтік ортада пән бойынша білім беру процесін белсенді басқару модельдерін дамыту қажет.

Тәжірибе саласында жүргізілген зерттеулер бірқатар қарама-қайшы тұстарды көрсетті:

- әлеуметтік - педагогикалық сипаттағы, ақпараттық технологияларды қолдана отырып, білім алушылардың тұлғалық және кәсіби дамуына қойылатын білім беру стандарттарының талаптары мен цифрландыру жағдайында білім беру процесінде қолданылатын әзірленген нәтижелі тәсілдердің жетіспеушілігі арасында;

- ғылыми - теориялық сипаттағы, ақпараттық технологияларды қолдана отырып жүзеге асырылатын ЖОО-да жаппай білім беру процесінің объективті қажеттілігі мен офлайн және онлайн оқыту интеграциясы жағдайында ЖОО-да бейімделетін пәндік оқытуды құрудың ғылыми негізделген тұжырымдамасының болмауы арасында;

- ғылыми - әдістемелік деңгейде: студенттердің тұлғалық және кәсіби өсуі үшін ақпараттық технологияларды қолдана отырып, дербестендірілген оқыту мүмкіндіктері арасында және студенттердің жеке сипаттамаларын ескере отырып, білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге, өзін-өзі ұйымдастыруды, білім алушылардың электрондық ортадағы белсенділігін дамытуға бағытталған бейімделетін пәндік оқытудың тиімді әдістемелік жүйесінің болмауы.

Анықталған қарама - қайшылықтар электрондық ортада білім беру процесін ұйымдастыруды тұтастай түсіну, оның теориялық-тұжырымдамалық негіздерін дамыту, осы процестің барлық кезеңдері үшін олардың өзара байланысында бейімделетін пәндік оқытудың (оқу пәніне оқытудың) әдістемелік жүйесін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді, бұл проблеманың өзектілігін негіздейді. Көрсетілген қайшылықтарды шешу қажеттілігі зерттеу проблемасын анықтайды, цифрландыру жағдайында ЖОО студенттерінің оқу пәніне дербес бейімделген оқыту қандай болуы тиіс. Зерттеу мәселесінің теориялық және практикалық тұрғыдан жеткіліксіз әзірленуіне және жоғары оқу орындарының студенттеріне қойылатын объективті талаптарды және білім беру жүйесін цифрлық трансформациялаудың қазіргі заманғы үрдістеріне байланысты анықталған қайшылықтарды бірлесіп қарау қажеттілігіне байланысты зерттеу тақырыбы таңдалды.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Аталған бағытты зерттеудің мақсаты ЖОО студенттерін пәндік оқытудың осындай педагогикалық моделін ғылыми расталған тұжырымдамалар негізінде құру болып табылады, олар қолданудың практикалық тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар ақпараттық білім беру бағдарламаларын қолдану мүмкіндіктерімен офлайн оқытудың нәтижелі тәсілдері бар. Бұл жағдайда мұндай әдісті қолдана отырып, оқу пәні аясында білім беру ырғағына тез бейімделе алатын студенттің дайындығын да ескеру маңызды. Бұдан басқа, оқыту процесіндегі пән бойынша контенттегі жаңалықтар да маңызды болып табылады. Осылайша, мақсаты білім беру ортасында ақпараттық технологияларды қолдана отырып, арнайы

педагогикалық әдістемелер құру болып табылады, онда объекті оқытудың электрондық-ақпараттық құралдарын қолдана отырып, ЖОО студенттерін оқу пәніне оқыту процесі, ал зерттеу пәні, цифрландыру жағдайында ЖОО студенттерінің оқу пәніне дербес бейімделген оқытуды педагогикалық жобалау болады.

Зерттеу мақсаты мен мәніне сәйкес мынадай міндеттерді орындау қажет:

- қолда бар зерттеулерді талдау негізінде білім беруді цифрландыру жағдайында білім беру процесінің теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау және осындай оқытуды педагогикалық жобалаудың мәнін анықтау;
- білім беру процесін жетілдірудің перспективалы бағыттарын анықтау;
- проблеманың ұғымдық-терминологиялық өрісіне тұжырымдамалық талдау жүргізу, ұғымдарды нақтылау;
- бейімделген оқытуды педагогикалық жобалаудың негізгі кезеңдерін бөліп көрсету және білім беруді цифрландыру жағдайында пәндік оқыту талаптары жүйесі бар осы процестің мазмұндық моделін құру;
- білім берудегі әртүрлі серпінді өзгеретін үрдістер негізінде әдістемелерді іске асырудың қажеттілігі мен тиімділігін негіздеу.

ҚОРЫТЫНДЫ. Цифрлық технологиялар бүгінгі білім алушыларды бастапқыда қызығушылық тудырмаған немесе күрделі болып көрінетін пәндерге де тартуға қабілетті. Бұл технологиялар оқытудың жаңа әдістемелерін енгізуге және олардың артықшылықтарына бағдарлануға мүмкіндік береді, бұл артта қалған білім алушыларды тартуға ықпал етеді және олардың білім беру нәтижелерін арттырады.

Бейімделген және интерактивті оқыту материалды игерудің неғұрлым жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Оның үстіне, білім беру процесінде гаджеттерді пайдалану оқушылардың сандық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді - алдағы өмірде табысқа жету үшін қажетті XXI ғасырдың негізгі құзыреттерінің бірі. Болашақ технологиялармен тығыз байланысты. Олардың көмегімен оқыту оларға оқуға, мансабына және ересек өміріне тез бейімделуге және табысқа жетуге мүмкіндік береді. Сондықтан цифрлық құрылғылар мен қосымшаларды білім беру практикасына енгізудің маңыздылығы ешқандай күмән тудырмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 ж. 31 қаңтар.

2. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 17мамырда № 311 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы.

3. 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 Қаулысы

4. Гальперин П.Я. Общий взгляд на учение о так называемом поэтапном формировании умственных действий, представлений и понятий / подг. к печати М.А. Степановой // Вестник Моск. ун-та. - Сер.14. Психология. - 1998. - №2. - С.3-8.

5. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. - Ростов-н/Д: Ростов. пед. ун-т, 2000. - 352 с.

6. Аванесов В.С. Применение образовательных технологий и педагогических измерений для модернизации образования // Современная высшая школа: инновационный аспект. - 2015. - № 1. - С. 63-88.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРЕАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Конакбаева У.Ж., Кочарли Д.И.
Университет им. Ж.А. Ташенева
(Шымкент, Казахстан)
ukonakbaeva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается значение использования креативной деятельности при обучении русскому языку. Творческие методы повышают интерес учащихся и облегчают процесс овладения языком. Интерактивные игры, проектные работы и методы творческого письма развивают коммуникативные навыки. Использование креативных методов способствует проникновению в языковую среду, формирует у учащихся свободу речи. Кроме того, наличие творчества в процессе обучения развивает логическое мышление и повышает мотивацию к русскому языку. Таким образом, креативные подходы к обучению способствуют совершенствованию языковых компетенций и повышению качества образования.

Ключевые слова: креативное обучение, русский язык, творческие методы, интерактивные игры, коммуникативные навыки, языковая среда, проектная работа, драматизация, творческое письмо, качество знаний.

Аннотация. Мақалада орыс тілін оқыту барысында креативті қызметті қолданудың маңызы қарастырылады. Шығармашылық әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілді меңгеру үдерісін жеңілдетеді. Интерактивті ойындар, жобалық жұмыстар мен шығармашылық жазу әдістері коммуникативтік дағдыларды дамытады. Креативті әдістерді қолдану тілдік ортаға енуге көмектесіп, оқушылардың сөйлеу еркіндігін қалыптастырады. Сонымен қатар, оқыту үдерісінде шығармашылықтың болуы логикалық ойлауды дамытып, орыс тіліне деген ынтаны арттырады. Осылайша, креативті оқыту тәсілдері тілдік құзыреттілікті жетілдіруге және білім сапасын арттыруға ықпал етеді.

***Кілт сөздер*:** креативті оқыту, орыс тілі, шығармашылық әдістер, интерактивті ойындар, коммуникативтік дағдылар, тілдік орта, жобалық жұмыс, драматизация, шығармашылық жазу, білім сапасы.

Annotation. The article examines the importance of using creative activity in teaching Russian. Creative methods increase the interest of students and facilitate the process of language acquisition. Interactive games, project work, and creative writing techniques develop communication skills. The use of creative methods promotes penetration into the language environment, forms students' freedom of speech. In addition, the presence of creativity in the learning process develops logical thinking and increases motivation for the Russian language. Thus, creative approaches to learning contribute to improving language competencies and improving the quality of education.

Keywords: creative learning, Russian language, creative methods, interactive games, communication skills, language environment, project work, dramatization, creative writing, quality of knowledge.

ВВЕДЕНИЕ

Использование творческого вида деятельности в обучении русскому языку помогает стимулировать познавательную активность школьников, способствует их самовыражению, мотивирует к саморазвитию и самообразованию. Именно творческие задания обеспечивают формирование и развитие коммуникативной компетенции школьников на уроках русского языка на постоянной основе, что соответствует требованиям государственного образовательного стандарта. В связи с этим выбранная нами тема является актуальной.

В настоящее время понятие «творчество» привлекает большое количество исследователей, которые определяют его как процесс мыслительной деятельности, продуктом которого является новое открытие. Творчество процесс, который отличается от стандартного рационального мыслительного процесса тем, что не способен реализоваться в результате действий по шаблону или логического вывода. В подлинном творческом процессе от пути постановки задачи до ее конечного решения прерывается при помощи иррациональных решений или полагаясь только на свои собственные ощущения.

Творчество – процесс создания нового, нестандартного, противопоставленное шаблонам и четким алгоритмам, способный возбуждать потребность в изучении нового. Понятие «творчество» исследователи ставят в ряд с такими понятиями, как «способность» и «развитие».

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ

В педагогической науке часто поднимается вопрос об условиях, в которых в полной мере возможно реализовать творческую деятельность. Педагог-исследователь И.Я. Лернер [1] считал, что основная задача учебного процесса: «найти оптимальные условия для обучения творчеству, чтобы

использование творческих заданий на уроке было целесообразно, продуктивно и актуально».

Современные гуманистические тенденции в образовании позволяют использовать в процессе обучения русскому языку широкий спектр учебного материала, форм обучения, методом и приемов, а направление образования сконцентрировано на создание условий для реализации творческого потенциала обучающихся и раскрытию своих способностей и талантов.

Таким образом, перед учителем русского языка стоит задача – помочь раскрыть в обучающихся способности, определяющие работу с творческим мышлением, а также сформировать умение управлять творческими процессами. Верно подобранный метод и гармоничные условия позволяют обучающимся в полной мере развить творческое и креативное мышление.

И.Я. Лернер в своих научных работах на основе педагогического опыта подтверждает мысль о том, что обучающиеся: «могут и должны овладеть определенным опытом творческой деятельности, которая отвечает таким исторически сложившимся характеристикам, как осуществление ближнего и дальнего переноса знаний, умений и навыков в новую ситуацию, комбинирование и преобразование известных способов при решении новой проблемы, видение новой проблемы в традиционной ситуации, видение структуры объекта, создание принципиально нового подхода к объекту и т. д.». [1, с. 38]

Образовательный процесс активно внедряет интерактивные формы и методы обучения, которые выступают в качестве заданий, связанных с творческим проявлением самостоятельности и индивидуальности. Такой вид взаимодействия позволяет обучающимся по отношению к учителю выступать активным участником образовательного процесса, проявлять заинтересованность, научную зоркость и наблюдательность, формулировать свое мнение и отстаивать его в коммуникативном пространстве. Одним из путей достижения цели развития творческой самостоятельности детей является использование творческих заданий коммуникативной направленности на уроках русского языка.

А.И. Уман и М.А. Федорова рассматривают творческие задания как задания, требующие проявления творческой деятельности, где обучающиеся самостоятельно находятся в поиске новых решений, реализуют свои знания в новых условиях. Стоит отметить, что создание потенциально новых и нестандартных решений для реализации задач не всегда является основным компонентом для определения творческих заданий, продукт творческой деятельности может является конкретным и реальным, способный в последующем сравниваться с другими участниками учебного процесса [2].

В том время, как традиционное учебное задание содержит конкретное предписания совершить действие для достижения цели, указание на объект, в отношении которого будет совершаться действие и отношения между двумя факторами [3]. Исходя из вышеизложенного под творческими заданиями, мы

будем понимать учебный материал, данный учителем для обучающихся, содержащий в себе предложение о самостоятельном выполнении учебной задачи, которая позволяет школьникам проявить индивидуальность по отношению к ней, ее методам решения, построению композиции и проследить за уровнем усвоения материала.

Творческие задания предполагают такие виды работ, где проявляется самостоятельность школьников в оформлении и изложении своих мыслей, при создании творческих работ есть элементы новизны, оригинальные решения, высказывания носят уникальный характер, передают эмоции и чувства каждого из них. Творческие задания направлены на процесс выявления индивидуальности каждого школьника, поэтому необходимо добиваться, чтобы они в своих творческих опытах отражали не только предметно-логическую сторону высказывания, но и эмоционально- экспрессивную, используя разные виды изобразительно-выразительных средств русского языка [4].

Решение вопросов о сущности понятия «творческое задание» теснейшим образом связано с такой проблемой, как творческая познавательная деятельность обучающихся. Целью творческой деятельности является не только дальнейшее совершенствование полученных знаний, но и всемерная активизация мышления обучающихся, развитие их познавательных способностей. Творческая познавательная деятельность, кроме того, предполагает выявление новых сторон изучаемых явлений, расширение и углубление знаний.

Выполнение творческого задания требует от детей решения целого ряда лингвистических и речевых задач с опорой на языковое и речевое чутье: текстуальную интуицию, лингвистическую догадку и способность к прогнозированию и моделированию речевого высказывания с учетом выбранного жанра и стиля.

Творческие задания могут быть связаны с лингвистической и коммуникативной задачей. Такое сочетание заданий, в отличие от простых упражнений, в большей степени достигается в результате определенных мыслительных операции, так как решение не находится на поверхности, требует больших усилий. Такие задания могут быть простыми, связанными с одним видом искусства, или комбинированными, основанными на комбинации разных видов искусства или разных жанрах одного вида искусства. Для обеспечения работы школьников на уроках русского языка необходимо соблюдение некоторых условий, одним из которых является введение стимулирующего средства и источника информации [5].

Самостоятельность и творчество обучающихся, их активная мыслительная деятельность и интерес к исследованию любой проблемы проявляется прежде всего в осознании цели и задач, в планировании предстоящих действий, выборе способов их выполнения, контроле над правильностью принимаемых и получаемых решений. Структура выполнения

творческих заданий в системе обучения также представляет собой совокупность устойчивых связей составляющих ее компонентов, которые представлены на рисунке 1.

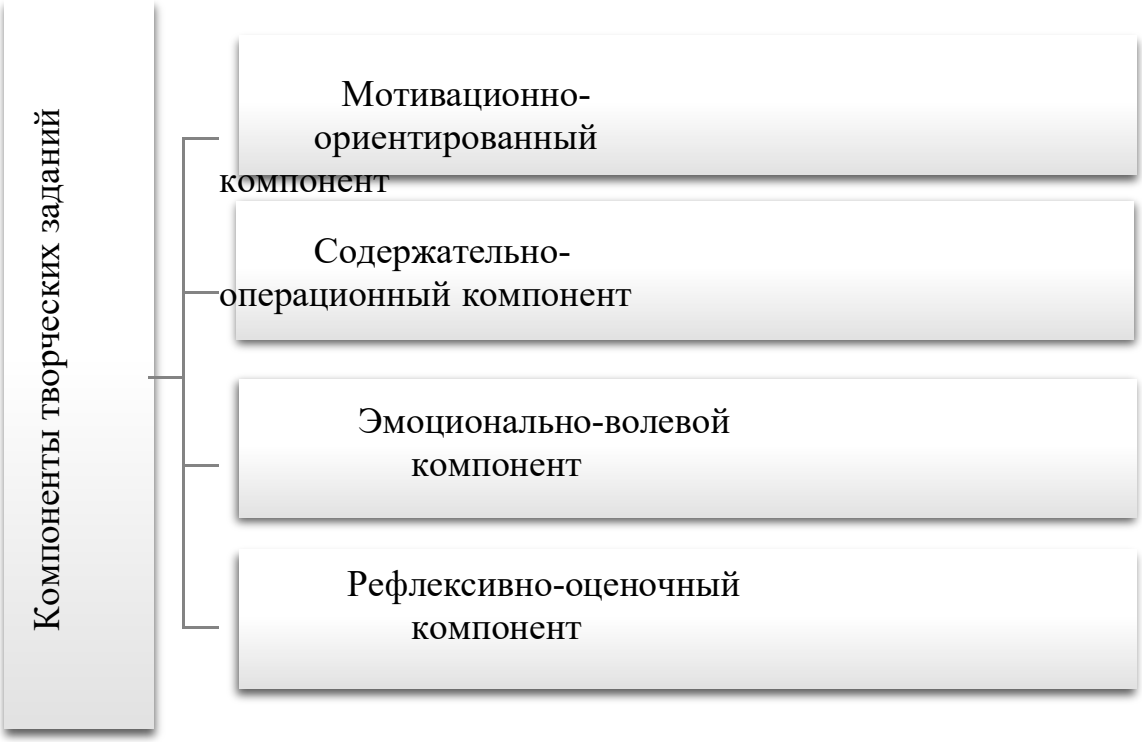

Рисунок 1 – Компоненты творческих заданий

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, в процессе выполнения творческих упражнений, обучающиеся не только воспроизводят и совершенствуют усваиваемые знания, умения и навыки, но и свободно ими оперируют в разнообразной практической деятельности

Это дает основание утверждать, что введение творческих задач в учебный процесс не случайно: эти задания являются основой для развития интеллекта обучающегося, формирования его мировоззрения, изучения наук на более высоком уровне. В процессе работы над творческими заданиями школьник накапливает опыт, становится более активным и самостоятельным, качественно изменяется и сам характер деятельности – происходит движение деятельности от подражательно-репродуктивной к поисково-творческой. Творческие задания позволяют на более высоком уровне решать воспитательные задачи, так как цель воспитания состоит в том, чтобы помочь учащимся самостоятельно подойти к правильным выводам и обобщениям, помочь им выработать свою точку зрения на мир [6].

Применение на уроках русского языка творческих заданий влияет на интеллектуальное и нравственное развитие школьников, на формирование и развитие инициативной и творчески мыслящей личности. Творческих заданий активизируют коммуникативную деятельность обучающихся, которая способствует повышению качества учебно-воспитательного процесса.

Важнейшим достоинством использования творческих заданий является возможность с их помощью овладевать на уроке русского языка всеми видами речевой деятельности, которые необходимы для формирования коммуникативной компетенции учащихся. Из этого следует, что творческие задания должны занять одно из главных мест в работе по формированию коммуникативных умений школьников.

Список литературы:

1. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – Москва: Педагогика, 1981. – 189 с. – ISBN 5-7695-07-01-3.

2. Уман А.И. Учебное задание как средство формирования учебной самостоятельной деятельности. Проблемы современного образования. – 2017. – URL: https://clck.ru/gvuBy.

3. Сурикова М.В. Коммуникативная компетенция: к вопросу о дефиниции и структуре. // Инновационные проекты и программы образовании. – 2015. – URL: https://clck.ru/qFDnQ.

4. Уман А.И. Учебное задание как средство формирования учебной самостоятельной деятельности. // Проблемы современного образования. – 2017. – URL: https://clck.ru/gvuBy.

5. Утемов В.В. Задачи открытого типа как средство развития креативности учащихся средней школы. //Концепт. –2011. –№1. –URL: https://clck.ru/qwW6L.

РЕАЛИЗАЦИЯ МИНИ ПРОЕКТА КАК СТИМУЛ К САМООБРАЗОВАНИЮ

Сапарбекова Г.А., Ниятова А.Е., Сыздыкова Г.Ж.
Международный университет туризма и гостеприимства
(Туркестан, Казахстан)
g.saparbekova@iuth.edu.kz,a.niyatova@iuth.edu.kz

Аннотация. В условиях интеграции Казахстана в мировое академическое сообщество и формирования открытого образовательного пространства высшего образования Республики решается важная задача-повышение качества высшего профессионального образования в соответствии с актуальными требованиями. Это одна из важнейших составляющих конкурентоспособности высших учебных заведений любого государства.

Существенное влияние на развитие высшего образования, которое будет ориентироваться на становление социально и профессионально активной личности, обладающей высокой креативностью, мобильностью и профессионализмом является гуманитаризация образавания и как ее составляющая самообразование.

***Ключевые слова*:** качество образования, гуманитаризация, развитие, самообразование

Аннотация. Қазақстанның әлемдік академиялық қоғамдастыққа интеграциялануы және республиканың жоғары білімінің ашық білім беру кеңістігін қалыптастыру жағдайында маңызды міндет-өзекті талаптарға сәйкес жоғары кәсіптік білім беру сапасын арттыру шешілуде. Бұл кез-келген мемлекеттің жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігінің маңызды құрамдас бөлігі.

Жоғары шығармашылыққа, ұтқырлыққа және кәсіпқойлыққа ие Әлеуметтік және кәсіби Белсенді тұлғаның қалыптасуына бағытталған жоғары білімнің дамуына айтарлықтай әсер білім беруді гуманитаризациялау және оның құрамдас бөлігі ретінде өзін-өзі тәрбиелеу болып табылады.

***Кілт сөздер*:** білім беру сапасы, гуманитаризация, даму, өздігінен білім алу

Abstract. In the context of the integration of Kazakhstan into the world academic community and the formation of an open educational space of higher education in the Republic, an important task is being solved-to improve the quality of higher professional education in accordance with current requirements. This is one of the most important components of the competitiveness of higher education institutions in any state.

A significant influence on the development of higher education, which will focus on the formation of a socially and professionally active person with high creativity, mobility and professionalism is the humanization of the image of education and as its component self-education.

Keywords: quality of education, humanitarization, development, self-education

Правительство Казахстана одобрило концепцию развития системы образования РК до 2030 года, где определяется образование в качестве общенационального приоритета и составляет организационную основу реализации образовательной политики Республики Казахстан на длительный период [1].

В условиях интеграции Казахстана в мировое академическое сообщество и формирования открытого образовательного пространства высшего образования Республики решается важная задача-повышение качества высшего профессионального образования в соответствии с актуальными требованиями.

Это значит, что для системы высшего образования Казахстана, в приоритете качество подготовки специалистов, которое даст им конкурировать на международном рынке труда. От качества получаемых знаний зависит уровень формирования творческих способностей и

креативных качеств будущих специалистов, способных работать и развивать экономику страны, содействуя ее устойчивому развитию и реализации «Стратегии «Казахстан-2050»» [2]. Эти тенденции оказывают существенное влияние на развитие высшего образования, которое будет ориентироваться на становление социально и профессионально активной личности, обладающей высокой креативностью, мобильностью и профессионализмом.

Направленность на самообразование является одним из условий гуманитаризации образования [3-6].

Несмотря, на пристальное внимание к вопросам самообразования, ныне у студентов наблюдаются осложнения в самоорганизации и настрое на самостоятельное получение знаний и навыков. Следовательно, недостаточно изучены аспекты формирования интереса к самообразованию студентов.

В настоящее время исследованием проблемы самообразования занимаются представители различных наук: философии (Н.Д. Брагина, А.М. Киссель), социологии (В.Я. Нечаев, Г.К. Чернявская, Е.А. Щуклина), психологии(В.Н. Козиев, А.М. Матюшкин)., педагогики(А.К. Громцева, Г.С. Сухобская, Г.Е.Рудзитис, Г.М. Коджаспирова, Сериков Г.Н. и др.).

Так, например, Г.Е.Рудзитис считает, что прививание студентам навыков самообразования состоит из специальных консультаций и лекционных занятий [7].

Способность работать с информативными источниками, и приобретенный теоретический багаж применять на практике, А.К.Громцева и Т.А.Воронова считают самообразованием студента[8,9].

С.В.Паршина рассматривает самообразование как освоение новых знаний, понятий и умений[10].

Более полно гуманистический характер самообразовательной деятельности выражен в точке зрения Г.С.Сухобской. Ученый выделяет в самообразовательной деятельности умения видеть противоречие и формулировать проблему как «педагогическую ситуационную задачу», а в качестве основания для определения умений самообразования выступает процесс решения «педагогических проблем» [11].

Под данными умениями понимаются:

1. Осознание проблемы. Т.е. осознать естество педагогической проблемы, осмыслить, проанализировать и оценить ситуацию.
2. Решение поставленной задачи. Практическая апробация имеющихся решений, переосмысление опыта, и как следствие, разработка своей технологии решения подобных задач.
3. Проверка решений. Анализ проделанной работы, достигнутых успехов, самоанализ и самооценка.

Г.Н.Сериков считает, что необходимо целеустремленно направлять студентов к саморазвитию. И рассмотрел следующие виды «взаимодействия преподавателей и студентов» во время подготовки студентов к

самообразованию, учитывая степень стремления обучающихся к самообразованию[12]:

1. Применение репродуктивно-рецептивных способов обучения и развития студентов. Преподаватель осуществляет алгоритмическое инструктирование обучаемых, деятельность последних носит репродуктивный характер.

2. Использование продуктивных методов обучения и воспитания студентов. Преподаватель осуществляет альтернативное инструктирование обучаемых, студенты выбирают рациональную альтернативу.

3. Использование продуктивные эвристические методы обучения и воспитания. Преподаватель ставит различные задачи самообразования, проводит образное инструктирование с указанием возможных путей их решения. Студенты сами выбирают задачи самообразования и пути их решения.

4. Использование продуктивные эвристически-поисковые и другие методы обучения и воспитания. Преподаватель ставит совокупность задач самообразования и готов подробно проконсультировать студентов, управленческая деятельность преподавателей выдвигается на первый план.

5. Используются рациональные формы, средства и методы обучения и воспитания. Преподаватель побуждает студентов к самообразованию, оказывая им содействие. Студенты самостоятельно ставят перед собой задачи самообразования, ищут способы, формы и методы их решений.

В таком контексте, цель обучения принимает новые очертания – привить студентам стремление к сомообразованию, которое дает преимущество своевременно переоценить и перестроить направление освоение премудростей выбранной специальности, что позволяет будущему специалисту самому открыть для себя новые аспекты профессиональные сферы, под другим углов взглянуть на свои возможности, осмыслить предстоящие трудности и найти пути преодоления их. Будущий специалист должен уметь адаптироваться к условиям рыночной экономики, быть гибким и мобильным в своей профессиональной деятельности. Он должен быть знаком с новейшими технологиями, владеть компьютером и иметь навыки пользования базами данных, сервисами искусственного интеллекта, иметь культуру поведения в социальных сетях и т.д. И главное – должен научиться самостоятельно учиться и работать, постоянно развиваться и заниматься саморазвитием, критически мыслить, развивать навыки исследователя, находить новые способы решения профессиональных задач.

Международный университет туризма и гостеприимства устремлен на повышение качества выпускаемых специалистов, успешное самоутверждение, самовыражение, профессионализм и дальнейший рост профессиональной деятельности которых во многом обуславливает его личностное развитие и самовоспитание.

Мы говорим о том, чтобы подготовить молодого специалиста к постоянному учению - к учению, которое постоянно сопутствует процессу труда; о том, чтобы подготовить молодого креативного специалиста способного удовлетворять своим потребностями в необходимых знаниях, непрерывно их преумножая, ставящего четкие цели и управлять своим потенциалом для завоевания признания в профессиональной деятельности.

Отметим, что личностное развитие студентов не только служит закреплению и углублению результатов учебной работы, удовлетворению познавательных интересов обучающихся, но и является средством подготовки к будущей профессии и, можно рассматривать как один из методов самоутверждения в глазах сокурсников и преподавателей. Отклики этой мысли мы находим во многих работах, например [13-15].

Решение этого вопроса видится в совершенствовании форм и методов обучения и обогащении психолого-педагогического знания, даваемого в учебном процессе. Самообразование обучающихся рассматривается нами не только как изучение дополнительных курсов на платформе Coursera, но и выполнение домашних заданий, в частности СРС, котороя является неотъемлемой частю профессионально-педагогической подготовки в вузе.

Ведомые желанием привить студентам навыки самообразования, и тем самым выполнить одно из условий гуманитаризации образования, мы предложили студентам по дисциплине Информационно-коммуникационные технологии вместо подготовки рефератов по заданным темам, создание защиту минипроектов.

Суть сдачи минипроектов заключается в выполнении (решении), двух задач повышенной трудности, за отведенное время, используя принцип «Open book». При этом, студент самостоятельно:

- определяется в выборе литературы, тематике;
- изучает отобранный материал;
- делит поставленную задачу на подзадачи;
- выбирает методы решения;
- анализирует и перепроверяет полученный результат.

Выполнение минипроекта заключается в демонстрации приобретенных знаний и навыков, освоенных во время прохождения отдельных циклов дисциплины. В ходе выполнения проекта студент имеет право на:

- выбор темы из представленных преподавателем или предложить свою;
- консультацию с руководителем;
- самостоятельный выбор литературы;
- делить поставленную задачу на подзадачи;
- выбирать методы решения;
- анализировать и перепроверять полученный результат.

Во время защиты минипроекта уделяли внимание не только правильности применения методов, поискам погрешностей, оценке

полученного результата, но и оригинальнсти, оптимальности принятого решения.

Опираясь на вышеизложенный опыт мы пришли к следующему выводу:

1. Самообразование осуществляется без детального руководства со стороны, причем добровольно и сознательно, а приобретенные знания являются дополнительными к основной деятельности.

2. Интересом к самообразованию могут служить: углубленное изучение каких-либо предметов, самовоспитание и решение поставленной задачи, дополнительное образование для получения смежной или второй профессии, хобби.

3. Мотивом могут быть: интерес к поставленной задаче, желание получить хорошую оценку, желание реализовать свои знания, найти ответ на возникший вопрос или просто расширить свой кругозор и т.д.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее.

2. Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года

3. Saparbekova G.A., Berkimbaev K.M., Turejanov S.K. The question of higher education humanitarization // Россия и европа: связь культуры и экономики. Материалы XI международной научно-практической конференции 27 февраля 2015 г. в 2 частях.-прага, 2015.-ч.I.-с.403-405.

4. *Беркимбаев К.М.,* Сапарбекова Г.А., Ниязова Г.Ж. Цели гуманитаризации высшего математического образования. Карагандинский университет серия педагогика № 2(78) / 2015 апрель–май–июнь, 30 июня 2015 г.

5. Сапарбекова Г.А. Беркімбаев К.М., Нышанова С.Т., Ниязова Г.Ж. Білім берудің заманауи әдістемелік-дидактикалық құралдарын дайындау жолдары. Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» №1 2015, с.193-198.

6. Юдакова С.В. Формирование готовности студентов вуза к профессиональному педагогическому самообразованию: Дис.канд.пед.наук: 13.00.01: Владимир, 2002-174 с.

7. Рудзитис Г.Е. Система подготовки учащихся общеобразовательных вечерних (сменных) школ к самообразованию: Автореферат...д-ра пед.наук в форме научного доклада: 13.00.01/ Г.Е.Рудзитис .-М.,1991.-45с.

8. Громцева А.К. Самообразование учащихся средних профтехучилищ[Текст]/ А.К.Громцева.- М.:Высшая школа, 1987.-118 с.

9. Воронова Т.А. Формирование у студентов готовности к педагогическому самообразованию в условиях университета: Дисс...канд.пед.наук.-Л,1986.-297с.

10. Паршина С.В. Оптимизация учебно-самообразовательного материала на основе целостного подхода: Автореферат...канд.пед.наук-Челябинск,1991.-16с.

11. Сухобская Г.С. Психологические проблемы самообразования учителя.-М.,1996

12. Сериков Г.Н. Самообразование. Совершенствование подготовки студентов. - Иркутск: Изд-во Иркут.Ун-та, 1991.-232с.

13. Бекболганова А.К.,Жумалы А. Развитие творческого мышления на уроках математики. Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» №4 2019, с.88-90.

14. Камалов Ю.Н., Юлдашбеков О.М., Бабаханов Ф.Б., Камалов М.Ю., Студенттерді кәсіби комуникативтік құзыреттілікке баулу мәселелері. Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» №4 2019, с.110-113.

15. Шырынбекова Б.Ж., Тулентаева Г.С., Базарбаева А.И. Совершенствование системы оценки качества высшего образования. Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» №4 2019, с.122-127.

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҰТЫНУШЫЛАРҒА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫНА ӘСЕРІ

Нурпеисова А.М., Курманов Н.А.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
(Астана, Қазақстан)
akbota.nurpeisova.02@bk.ru, kurmanov_na@enu.kz

Аннотация: Қазіргі заманғы цифрлық технологиялар қызмет көрсету саласының барлық бағыттарына елеулі өзгерістер әкелуде. Бұл мақалада цифрлық технологиялардың тұтынушыларға қызмет көрсету сапасына тигізетін әсері қарастырылады. Ең алдымен, жасанды интеллект, үлкен деректер, блокчейн және мобильді қосымшалар сияқты заманауи технологиялардың тұтынушылардың қажеттіліктерін жедел және тиімді қанағаттандырудағы рөлі талданады. Сонымен қатар, цифрландырудың тұтынушылармен өзара әрекеттесу сапасын арттырудағы маңызы, бизнес үдерістерді оңтайландыруы және тұтынушылардың қанағаттану деңгейіне ықпалы зерттеледі. Зерттеу нәтижелері цифрлық технологиялардың қызмет көрсету индустриясын жетілдіруде шешуші факторға айналғанын көрсетеді.

***Кілт сөздер*:** цифрлық технологиялар, қызмет көрсету сапасы, тиімділік, тұтынушы тәжірибесі, жасанды интеллект, мобильді қосымшалар.

Аннотация: Современные цифровые технологии вносят значительные изменения во все направления сферы услуг. В данной статье рассматривается влияние цифровых технологий на качество обслуживания потребителей. В первую очередь анализируется роль современных технологий, таких как искусственный интеллект, большие данные, блокчейн и мобильные приложения, в оперативном и эффективном удовлетворении потребностей потребителей. Кроме того, изучается значение цифровизации в повышении качества взаимодействия с клиентами, оптимизации бизнес-процессов и влиянии на уровень удовлетворенности потребителей. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии стали решающим фактором в совершенствовании индустрии обслуживания.

***Ключевые слова*:** цифровые технологии, качество обслуживания, эффективность, потребительский опыт, искусственный интеллект, мобильные приложения.

Abstract: Modern digital technologies are bringing significant changes to all areas of the service industry. This article examines the impact of digital technologies on the quality of customer service. First, the role of modern technologies such as artificial intelligence, big data, blockchain, and mobile applications in the rapid and efficient satisfaction of consumer needs is analyzed. Additionally, the importance of digitalization in enhancing customer interaction quality, optimizing business processes, and influencing consumer satisfaction levels is explored. The research results indicate that digital technologies have become a key factor in the improvement of the service industry.

Keywords: digital technologies, service quality, efficiency, consumer experience, artificial intelligence, mobile applications.

КІРІСПЕ

Цифрлық технологияларды пайдаланудың артуы адамдардың қарым-қатынас жасау, бизнес жүргізу және тұтыну тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, уақыт пен кеңістік шекараларын жойып жатыр. Бұл технологиялар компаниялардың маркетингтік қызметін жаңғыртып, оларды тұтынушылық сұранысқа және цифрлық трансформация қалыптастырған жаңа бәсекелестік жағдайларына бейімдеуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, жаңа бизнес-модельдер пайда болып, клиенттермен өзара әрекет жақсарып, операциялық үдерістер оңтайлануда. Бизнеске цифрлық технологияларды енгізу жұмыс тиімділігін арттырып, брендтер мен тұтынушылар арасындағы коммуникацияны жеделдетті және технологиялық серпілістерге жол ашты. Сонымен қатар, цифрлық ортада клиенттер өз тәжірибесі туралы ақпаратты

кеңінен тарата алады. Бәсекелестік енді тек баға мен өнім сапасына емес, клиенттің алған тәжірибесіне негізделеді. Осылайша, компаниялар өз тұтынушыларына сатып алғаннан кейін де сапалы қызмет ұсынып, «тәжірибе экономикасы» жағдайында ерекшеленуге ұмтылуы қажет. Қазіргі заманғы тұтынушылар жай ғана тауар сатып алуды емес, компаниялармен ұзақ мерзімді қарым-қатынас орнатуды қалайды. Тұтынушылар үшін бизнеспен жекелендірілген және эмоционалды байланыс орнату маңызды [1]. Осындай тәжірибе алған тұтынушылар компания үшін 3 есе құнды болып саналады, өйткені олар ұзақ мерзімді серіктестікке бейім және өнімдерді басқа адамдарға ұсыну ықтималдығы жоғары. Тиімді қызмет көрсету, үздіксіз өзара әрекеттесу және тұрақты онлайн-қолжетімділік сияқты цифрлық трансформация тәсілдерінің арқасында кәсіпорындар өз клиенттеріне бұрынғыдан да жақын бола түсті.

ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Қазіргі заманғы бизнес-қоршаған орта цифрлық технологиялардың қарқынды дамуының әсерінен түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Цифрлық трансформация компаниялардың жұмыс істеу тәсілдерін жаңғыртып, тұтынушылармен өзара әрекеттесу әдістерін жетілдіруге, операциялық процестерді оңтайландыруға және бизнес-модельдерді қайта құруға мүмкіндік береді. Бұл өзгерістер тұтынушылардың жаңа талаптарына бейімделуді қажет етеді, өйткені қазіргі таңда клиенттер тек сапалы өнімді ғана емес, сонымен қатар ыңғайлы, жекелендірілген және үздіксіз қызмет көрсетуді күтеді. Зерттеушілер компания қызметінің цифрлық трансформацияға ұшырайтын және тек цифрлық мүмкіндіктерге ие болған жағдайда жүзеге асырылатын үш негізгі бағытын анықтады: тұтынушылық тәжірибе, операциялық процесс және бизнес-модель [2]. Бұл бағыттар бизнестің барлық аспектілерін қамтып, цифрлық трансформацияны жүзеге асыруға ұмтылған компаниялар үшін негіз бола алады (Сурет -1).

Цифрландырудың қызмет көрсету саласына әсер етуінің бағыттары бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды. Біріншіден, тұтынушылық тәжірибе – бұл тұтынушының компаниямен немесе брендпен өзара әрекеттесу барысында әрбір кезеңде, «нөлдік шындық сәтінен» бастап, өнімді сатып алу, пайдалану және қызмет ету мерзімінің аяқталуына дейінгі аралықта алатын әсерлері жиынтығы. Басқаша айтқанда, тұтныушылық тәжірибе – бұл тұтынушының компаниямен қарым-қатынасы барысында қалыптасатын эмоциялар, білімдер және ассоциациялар жиынтығы. Екіншіден, цифрлық трансформацияның әсер ететін келесі бағыты – операциялық маркетингтік қызмет, қазіргі таңда бизнестің маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Цифрлық ортадағы операциялық маркетинг интерактивтілік, таргетинг, персонализация және цифрлық арналарының оңтайландырылуын экономикалық тұрғыдан тиімді қолдану мен ауқымдау үшін қажетті мүмкіндіктерді, процестерді, құрылымдар мен технологияларды пайдалануды көздейді. Үшіншіден, бизнес-модель ұйымның экономикалық, әлеуметтік

және мәдени контексте қалай құндылық жасайтынын сипаттайды. Бұл компонент компаниялардың жаңа технологияларды пайдалану арқылы бизнесті цифрлық түрлендіру, өнімдер мен қызметтер аясын кеңейту сияқты жаңа тәсілдерін зерттеуге бағытталған.

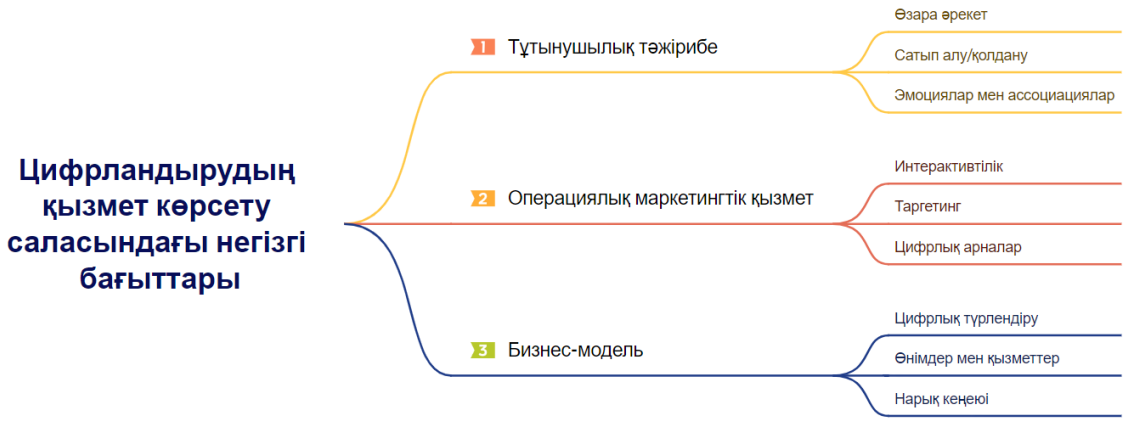

Сурет -1: Цифрландырудың қызмет көрсету саласындағы негізгі бағыттары [3]

Цифрлық трансформация қызмет көрсету саласында тұтынушылар мен компаниялар арасындағы өзара әрекеттесу тәсілдерін айтарлықтай өзгертті, ал Airbnb, Booking, Uber, Lyft және Яндекс.Такси сияқты табысты жобалар осы саладағы технологиялардың әсерін көрсетеді. Бұл қызметтер тек қызмет көрсету сапасын жақсартып қана қоймай, әсерлі нәтижелерді қалыптастырды.

Airbnb — әлем бойынша тұрғын үйді жалға алу платформасы, 2023 жылы 6 миллионнан астам жарияланым жасалды, және бұл қызмет 220 ел мен аумақты қамтиды. Платформаға 150 миллионнан астам қолданушы тіркелген және тек 2022 жылы 300 миллионнан астам нөмірлер жалданды [4]. Airbnb цифрлық технологияларды, мысалы, жеке ұсыныстар бойынша алгоритмдерді қолдана отырып, тұтынушылардың қанағаттанушылығын арттырып, жалға алу көлемін ұлғайтуда.

Booking.com — әлемдегі ең ірі онлайн қонақ үй брондау қызметі, 2022 жылы 28 миллионнан астам орналастыру нұсқаларын ұсынды, бұл 150 000 бағытты қамтиды. Платформа 210 миллион транзакцияны тіркеді және пайдаланушылардың күн сайынғы саны 100 миллионнан астам адамды құрайды [5]. Booking.com аналитика мен машиналық оқытуды қолданып, персоналды ұсыныстар ұсыну арқылы конверсияны және тұтынушылар тәжірибесін жақсартады.

Uber және Lyft такси нарығын мобильді қосымшалар арқылы өзгертті, олар әлем бойынша қолданушыларға сапарлар ұсынуға мүмкіндік береді. Uber 69 елде 700-ден астам қаланы қамтиды және 2022 жылы 15 миллиардтан астам сапар жасалды. Ал Lyft АҚШ пен Канаданың 644 қаласында жұмыс істеп, 2022 жылы 1,2 миллиард сапар жасады. Бұл екі компания геолокациялық технологиялар мен машиналық оқытуды маршрутарды оңтайландыру және қызмет көрсету сапасын жақсарту үшін белсенді түрде қолданады.

Яндекс.Такси — 20-дан астам елде және 300-ден астам қалада жұмыс істейтін қызмет. 2022 жылы Яндекс.Такси 1 миллиардтан астам сапар жасады, бұл оны Ресей мен ТМД-дағы такси нарығында жетекші ойыншылардың бірі етеді. Алгоритмдер мен цифрлық технологияларды қолдана отырып, сервис маршрутарды және күту уақытын оңтайландырып, орташа сапар уақытын дәстүрлі таксилермен салыстырғанда 15-20%-ға дейін қысқартты [6].

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) жүргізген зерттеулері цифрландырудың еңбек өнімділігі мен экономикалық өсімге айтарлықтай ықпал ететінін көрсетеді [7]. Сандық сауаттылық деңгейі жоғары елдерде еңбек өнімділігінің қарқынды өсуі мен нарықтың тұрақтылығы айқын байқалады. Мысалы, бұлттық технологиялар мен автоматтандырылған жүйелерді пайдалану арқылы компаниялар өндірістік және әкімшілік шығындарын қысқартып, табыстарын арттыруда. Сонымен қатар, жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау құралдары нарықтың қажеттіліктерін болжауға мүмкіндік беріп, компаниялардың тиімді стратегияларды қалыптастыруына септігін тигізеді.

Цифрландыру тек шығындарды төмендетіп, пайданы арттырумен шектелмейді, сонымен қатар нарықтың тұрақтылығын қамтамасыз етіп, жаңа тұтынушыларды тартуға жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде қызмет көрсету саласының экономикалық дамуын жеделдетіп, барлық деңгейлерде тиімділікті арттырудың негізгі қозғаушы күшіне айналды. Қазіргі таңда цифрландыру үдерісі көптеген елдерде белсенді түрде жүзеге асырылуда. Канада, Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания сияқты 15-тен астам мемлекет «Интернет плюс» (Қытай), ИКТ-хаб (Канада), «ақылды экономика», «ақылды ұлт» (Сингапур), «креативті экономика» (Оңтүстік Корея), мемлекеттік секторды цифрландыру (Дания) секілді ауқымды жобаларды іске асыруда.

Н.В. Құшжанов пен У.Ж. Әлиев атап өткендей: «Бүгінгі әлемдік экономиканы сипаттайтын технологиялық өзгерістердің деңгейі, ақпараттық технологияларды пайдаланудың үнемі артуы экономикалық ортада өзгерістерге алып келді. Қазіргі уақытта бизнес жаңа формаларға ие болып, оның басым бөлігі интернетке көшіп, жаңа веб-технологиялар секілді интернеттің артықшылықтарын пайдалануда» [8].

Экономиканың әртүрлі секторларын дамытуға арналған ерекше мүмкіндіктер әлемдік бизнес-қауымдастықтың назарын аударып отыр. Қазақстанға жергілікті және шетелдік инвесторлардың қызығушылығы артып, бұл елдің экономикалық әлеуетіне деген жоғары сенімділікті айқындайды.

Қазақстан экономикасының көпсалалы дамуға деген ұмтылысы оны инвесторлар үшін тартымды мемлекетке айналдыруда. Елдегі инфрақұрылымның қарқынды жетілдірілуі бизнесті сәтті жүргізуге қолайлы жағдай жасайды. Сонымен қатар, Қазақстанның стратегиялық жағынан тиімді

орналасуы оның инвестициялық тартымдылығын арттырып, халықаралық бизнестің дамуына жаңа перспективалар ашады.

2022 жылы Қазақстан Адамзаттың даму индексі бойынша 191 елдің ішінде 56-орынды иеленіп, өте жоғары деңгейдегі мемлекеттер қатарына кірді. Ал бизнес-ортаның даму тиімділігін көрсететін өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілік индексінде Қазақстан 63 елдің ішінде 43-орынға тұрақтады, бұл соңғы бес жылдағы ең төменгі көрсеткіш болды. Жаһандық инновациялар индексінде Қазақстан 132 елдің арасында 83-орынды иеленіп, Орталық және Оңтүстік Азия аймағында 4-орынға жайғасты.

Сонымен қатар, көптеген елдерде инновацияларға бөлінетін қаражаттың деңгейі төмен болып қала беруде. Қазақстан да бұл бағытта өз алдына нақты міндеттер қойып, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТКЖ) жұмсалатын шығындарды арттыруды көздеп отыр. 2023–2026 жылдарға арналған жоғары білім мен ғылымды дамыту тұжырымдамасына сәйкес, елдегі ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және ұлттық деңгейдегі қолданбалы мәселелерді шешуге үлесін күшейту үшін ҒЗТКЖ шығындарын барлық қаржы көздерінен ЖІӨ-нің 1%-ына дейін кезең-кезеңімен ұлғайту жоспарланған [9].

Жалпы, 2022 жылы инновациялық қызметпен 30 750 ұйымның ішінен 3 390-ы айналысқан. Ал 2023 жылы инновациялық белсенді кәсіпорындардың жалпы ұйымдар санындағы үлесі 11,0%-ды құрады (Кесте-1).

Кесте – 1: Қазақстан Республикасы кәсіпорындарының инновациялық қызметінің негізгі көрсеткіштері [10]

Көрсеткіштер	2021	2022	2023
Инновациялар саласындағы белсенділік деңгейі %	11,5	10,5	11,0
Инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің) жалпы көлемі, млрд.теңге	1 715,5	1 438,7	1 879,1
Сатылған инновациялық өнім (тауарлар мен қызметтер) көлемі, млрд.теңге	1 664,6	1 318,1	1 739,8
Экспортқа шығарылған инновациялық өнім (тауарлар мен қызметтер) көлемі, млрд.теңге	308,0	214,5	286,3
Инновацияларды енгізуге жұмсалған шығыстар сомасы млрд.теңге	783,3	800,1	1 453,3

Соңғы үш жылдағы көрсеткіштер инновацияларға жұмсалатын шығындардың айтарлықтай өскенін көрсетеді. 2023 жылы бұл көрсеткіш 1 453,3 млрд теңгені құрап, 2021 жылмен салыстырғанда екі еседен астам артқан. Алайда, инновациялық белсенділік деңгейі тұрақсыз болып, 2022 жылы төмендесе, 2023 жылы 11,0%-ға қайта өскен. Цифрландыру қызмет көрсету саласын жетілдірудің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Ол бизнесті оңтайландырып, тұтынушыларға көрсетілетін қызмет сапасын

жақсартады. Жасанды интеллект, үлкен деректер, бұлттық технологиялар және мобильді қосымшалар сияқты цифрлық құралдар компанияларға өз қызметтерін тиімдірек басқаруға мүмкіндік береді.

2023 жылы инновацияларға жұмсалған шығындардың айтарлықтай артуы цифрландырудың бизнес үдерістерге белсенді енгізіліп жатқанын көрсетеді. Цифрлық технологиялар клиенттердің қажеттіліктерін жедел қанағаттандыруға, қызмет көрсету сапасын арттыруға және нарықтық өзгерістерге жылдам бейімделуге ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрландыру қызмет көрсету саласындағы шығындарды қысқартып, тұтынушыларға ыңғайлы әрі сапалы қызмет ұсынуға жағдай жасайды.

ҚОРЫТЫНДЫ, НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛҚЫЛАУ ЖӘНЕ ТҰЖЫРЫМ

Зерттеу нәтижелері цифрлық трансформацияның қызмет көрсету саласына әсерін айқын көрсетеді. Инновацияларға жұмсалған инвестициялар айтарлықтай өсіп, 2023 жылы 1 453,3 млрд теңгеге жетті. Бұл бизнестің технологияларды енгізуге деген қызығушылығы мен қажеттілігінің артқанын білдіреді. Сонымен қатар, цифрлық сервистердің кеңеюі қызмет көрсету сапасын жақсартып, тұтынушыларға ыңғайлы жағдай жасауда.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, Airbnb, Booking, Uber, Lyft, Яндекс.Такси сияқты ірі платформалар цифрлық технологиялардың арқасында клиенттік тәжірибені жақсартып, нарықта жетекші орындарға ие болуда. Қазақстан үшін де бұл бағыт маңызды, себебі цифрлық экожүйені дамыту бизнес-ортаны жақсартып, халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілікті арттырады. Цифрлық технологиялардың дамуымен қызмет көрсету саласы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Тұтынушылардың сұраныстары мен үміттері өсіп, бәсекелестік тек баға мен сапаға ғана емес, клиенттердің алған тәжірибесіне негізделуде. Цифрландыру бизнестің жаңа модельдерін қалыптастырып, маркетингтік стратегияларды жетілдіруге, операциялық процестерді оңтайландыруға және тұтынушылармен өзара әрекеттесу деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Цифрландыру қызмет көрсету саласының болашағын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Ол тұтынушыларға жекелендірілген және жоғары сапалы қызмет көрсетуге мүмкіндік беріп, бизнестің тиімділігін арттырады. Қазақстан экономикасының инновациялық дамуында цифрлық технологияларды кеңінен қолдану маңызды рөл атқарады, сондықтан мемлекеттік деңгейде цифрлық трансформацияны қолдау және жаңа технологияларды енгізуді ынталандыру қажет. Бұл елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін күшейтіп, тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кешелава А.В., Буданов В.Г., Румянцев В.Ю. және т.б. Введение в «Цифровую» экономику / А.В. Кешелава (жалпы редакция), И.А. Зимненко (цифрлық кеңесші). – М.: ВНИИГеосистем, 2017.
2. Westerman G., Calméjane C., Bonnet D., Ferraris P., McAfee A. Digital Transformation: a Roadmap for Billion-Dollar Organizations. MIT Center for Digital Business and Capgemini Consulting, 2011. – pp. 1–68.
3. Михайлова Т.Ю., Бутковская Г. Клиент және пайдаланушы тәжірибесі: ұғымдар арасындағы айырмашылық. ФГБОУ ВО «Государственный университет управления», г. Москва, 2019
4. Airbnb қызмет көрсету платформасының ресми сайты [Электронды ресурс]. URL: https://www.airbnb.com/
5. Booking.com компаниясының ресми сайты [Электронды ресурс]. URL: https://www.booking.com/customer-service.html
6. Яндекс.Такси компаниясының ресми сайты [Электронды ресурс]. URL: https://taxi.yandex.kz/
7. European Commission. Digital Education Action Plan [Электронды ресурс]. URL: https://ec.europa.eu
8. Құшжанов Н.В., Әлиев У.Ж. Цифровая трансформация экономики в ЕАЭС // Доклады НАН РК. – 2018. – № 1. – С. 44.
9. "Жаһандық инновациялар индексі" [Электронды ресурс]. URL: https://ru.sputnik.kz
10. Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі [Электронды ресурс]. URL: http://www.stat.gov.kz

МЕТОДИКА И СОДЕРЖАНИЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Конакбаева У.Ж., Шашимова О.В.
Университет им. Ж.А. Ташенева, ukonakbaeva@mail.ru
(Шымкент, Казахстан)

Аннотация. В данной статье рассматриваются методика и содержание обучения иностранным языкам. В процессе изучения языка важную роль играют коммуникативные, интерактивные, проектные и игровые методы. Эффективное обучение должно включать лексику, грамматику, навыки говорения и межкультурную коммуникацию. Использование современных технологий облегчает учебный процесс и способствует созданию языковой среды. Инновационные методы повышают мотивацию учащихся и развивают их языковую компетентность..

Ключевые слова: Методика, иностранный язык, содержание обучения, современные технологии.

Annotation. This article discusses the methodology and content of teaching foreign languages. Communicative, interactive, project-based, and game methods play a key role in language acquisition. Effective learning content should include vocabulary, grammar, speaking skills, and intercultural communication. The use of modern technologies facilitates the learning process and helps create a language environment. Innovative approaches enhance students' motivation and improve their linguistic competence.

Keywords: Methodology, foreign language, teaching content, modern technologies.

Аннотация. Бұл мақалада шет тілдерін оқыту әдістемесі мен мазмұны қарастырылады. Тілді меңгеру үдерісінде коммуникативтік, интерактивтік, жобалық және ойын әдістерін қолдану маңызды рөл атқарады. Тиімді оқыту мазмұны лексика, грамматика, сөйлеу дағдылары мен мәдениетаралық коммуникацияны қамтуы тиіс. Қазіргі заманғы технологияларды пайдалану оқу үдерісін жеңілдетіп, тілдік ортаны қалыптастыруға көмектеседі. Жаңашыл әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың тілдік құзыреттілігін дамытады.

Кілт сөздер: әдістеме, шет тілі, оқыту мазмұны, заманауи технологиялар.

ВВЕДЕНИЕ

Изучение иностранных языков в современном обществе становится неотделимой составляющей профессиональной подготовки специалистов самого разного профиля и от качества их языковой подготовки во многом зависит успешное решение вопросов профессионального роста и расширение контактов с зарубежными партнерами.

Следовательно, школа призвана обеспечить определенный уровень владения иностранным языком, который мог бы позволить продолжить его изучение в период вузовского и послевузовского образования, а также самостоятельно. Успех обучения во многом зависит от методики работы учителя иностранного языка, от его умения пользоваться различными современными методами в контексте решения конкретных образовательных задач.

Наша цель познакомить будущих педагогов с основными положениями современной методики преподавания иностранных языков, показать связь методики с другими науками, являющимися для методики базовыми и во многом определяющими ее современное содержание и статус среди других общеобразовательных и научных дисциплин, сформировать у студентов умение оценивать существующие концепции обучения иностранным языкам, познакомить студентов с приемами, методами, средствами обучения и сформировать умение эффективно и творчески применять их на практике, дать целостное представление о характере и специфике профессиональной деятельности учителя иностранного языка.

В результате изучения методики будущие учителя должны знать:

современные тенденции в развитии методики, содержание и структуру системы обучения иностранным языкам, особенности взаимодействия методики с базисными для нее науками, различные приемы формирования и развития иноязычных коммуникативных умений, квалификационные требования, предъявляемые к учителю иностранного языка. Должны уметь: использовать современные технологии в обучении иностранным языкам, практически применять приемы и методы обучения иностранному языку, готовить учебные материалы для занятий с учетом этапа и профиля обучения, анализировать и оценивать индивидуально–психологические особенности учащихся и уровень их владения иностранным языком, анализировать собственную педагогическую деятельность и деятельность коллег, организовывать самостоятельную работу, используя различные приемы самообразования, планировать и проводить занятия и внеклассные мероприятия на иностранном языке. Приобретенные на занятиях знания и умения будущие учителя имеют возможность реализовать в ходе педагогической практики [1].

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ

Содержание обучения иностранным языкам понимается как категория, педагогически интерпретирующая цель обучения иностранным языкам. Поскольку цель представляет собой, многоаспектное образование, то и содержание не может быть однокомпонентным. Современные отечественные исследователи рассматривают содержание обучения как постоянно развивающуюся категорию и выделяют в ней как предметный (включая сферы и ситуации общения; темы, тексты; коммуникативные цели и намерения; страноведческие знания, лингвострановедческие знания; языковой материал) аспект, так и процессуальный (содержит навыки и умения иноязычного устного и письменного общения).

Цели обучения иностранному языку являются важной методической категорией. Исходным пунктом в определении стратегической цели обучения является социальный заказ общества по отношению к подрастающему поколению. Вчастности иноязычное образование на протяжении почти всего двадцатого столетия заключалось в качественном владении предметом. Затем произошел поворот от грамматико–переводных методов к проблеме практического овладения иностранным языком. Однако само понятие «практическое владение иностранным языком» уточнялось и конкретизировалось в зависимости от уровня развития методики и смежных с нею целями обучения предмету понималось [2]:

- овладение речью в определенных рамках;
- формирование умений и навыков понимания мыслей других людей и выражения своих мыслей (в устной и письменной формах);
- развитие речевых умений по всем видам речевой деятельности;
- обучение общению на ИЯ в единстве всех его функций: познавательной, регулятивной, ценностно–ориентационной, этикетной.

Подобная динамика развития трактовки цели обучения иностранному языку отражает суть развития методики как науки и смежных с нею областей научных знаний. Единой точки зрения на проблему целеполагания среди методистов нет. Так, К.Д.Ушинский считал, что главной целью должно быть знакомство с литературой, потом – умственная гимнастика, а если возможно, то и практическое владение языком. Точка зрения Л.В. Щербы на проблему целей обучения иностранного языка следующая: для построения методики преподавания иностранных языков важно осознать те практические задачи, которые могут быть поставлены перед нами жизнью в области знания этих языков, и разные типы этого знания. В круг этих задач входит [3]:

- Умение правильно прочесть, в случае надобности и понять при помощи словаря заглавия книг, адреса на конвертах, посылках, текст накладных, и т.п. Это нужно для отдельных категорий библиотечных служащих, для работников связи, транспорта, для квалифицированных рабочих разных производств.
- Умение выразить свое желание и задать самые простые вопросы (возможно с небольшими неточностями), понять ответы на подобные вопросы. Подобное умение можно было бы назвать «туристским языком», если бы сфера его применения не была на самом деле гораздо шире. При поездке за границу это умение следует соединить с умением читать и ориентироваться во всех надписях, а также по возможности в газетных заголовках.
- Умение точно понять всякий нехудожественный текст любой трудности, оставляя непонятными лишь неважные слова и лишь изредка прибегая к помощи словаря. Это умение необходимо научным работникам, инженерам, студентам, всем тем, кому необходимо следить за иностранной литературой в той или другой области.
- Умение поддерживать разговор на любую тему, делая при этом небольшие ошибки, однако речь вполне понятна как с точки зрения фонетики, так и с точки зрения лексики и грамматики. Это умение необходимо людям, вынужденным вести более или менее ответственные разговоры с иностранцами. Такое умение достаточно лишь в том случае, если данные лица не обязаны выступать публично.
- Умение грамотно писать научные и технические статьи, деловые бумаги и письма может быть необходимо предыдущей категории лиц.
- Умение свободно и тонко понимать самые трудные тексты, между прочим, художественные, газетные и всякие другие. Оно необходимо писателям, критикам, литературоведам–публицистам, политическим деятелям и прежде всего, преподавателям иностранных языков и переводчикам.
- Умение хорошо писать ответственные документы, литературные статьи и т.п. необходимо для дипломатических работников и выступающих в прессе.
- Умение свободно и абсолютно правильно, с точки зрения фонетики, говорить публично необходимо дипломатическим работникам и всем

выступающим публично.

На современном этапе в методике выделяют четыре аспекта: учебный практический аспект; воспитательный аспект; образовательный аспект; развивающий аспект [4].

Учебный практический аспект. Учащиеся овладевают иностранным языком как средством общения и должны уметь им пользоваться в устной и письменной формах. Речь идет об овладении четырьмя видами речевой деятельности: рецептивными – аудированием и чтением, продуктивными – говорением и письмом, а также связанными с ними тремя аспектами языка – лексикой, фонетикой, грамматикой. Практический аспект предполагает овладение всеми формами общения и всеми речевыми функциями.

Воспитательный аспект обучения предполагает воспитание нравственности во всех её проявлениях.

Образовательный аспект включаеи приобретение знаний о культуре страны изучаемого языка, включая литературу, музыку, архитектуру, живопись, историю, знания о строе языка, системе, характере, особенностях, сходств и различий с родным, интерференции.

Развивающий аспект обеспечивает осознание средств выражения мыслей, того, как люди произносят, какие слова употребляют для номинации предметов, сравнение и сопоставление явлений родного и иностранного языков, развитие чувства языка, языковой догадки, памяти во всех ее видах, логики (анализа, синтеза, сравнения, умозаключения), развитие сенсорного восприятия, мотивационной сферы, умения общаться, таких черт характера, как трудолюбие, воля, целеустремленность, активность, умение учиться.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проанализировав все вышесказанное, можно сделать следующие выводы:

1) коммуникативная компетенция является ведущей и стержневой и лежит в основе всех других компетенций.

2) общепринятое в отечественном образовании толкование целей должно быть конкретизировано следующим образом:

– практические и образовательные цели должны быть направлены на получение знаний, которые создают фундамент учебной и реальной деятельности;

– развивающие цели необходимо соотнести с формированием межпредметных или надпредметных навыков и умений, с развитием

определенных мыслительных способностей, без которых невозможно эффективное применение полученных знаний с учетом поставленных задач и особенностей ситуации;

- воспитательные цели – желаемый итог или набор компетенций, связанных с готовностью и способностью к действию и взаимодействию с учетом принятых в обществе законов и норм поведения, сформированных морально–ценностных установок личности.

3) эффективность усвоения знаний во многом зависит от степени эмоционально–чувственного воздействия на учащихся [5].

Итак, все составляющие цели обучения иностранному языку взаимосвязаны друг с другом и взаимообусловливают друг друга.

Если цель представляет собой многоаспектное образование, то и содержание, с помощью которого происходит достижение этой цели, не может

быть не многокомпонентным. Современные отечественные и зарубежные исследователи рассматривают его не как статичную, а как постоянно развивающуюся категорию, в которой отражается как предметный аспект, так и процессуальный. Первый аспект соотносится, как правило, с разнообразными знаниями, вовлекаемыми в процесс обучения учебному предмету. Второй аспект — это собственно навыки и умения использовать приобретаемые знания с целью осуществления устной и/или письменной коммуникации. Данные компоненты (знания, навыки и умения) наиболее часто встречаются у разных авторов. В то же время в теории обучения иностранным языкам до настоящего времени нет единой точки зрения на проблему компонентного состава содержания обучения иностранным языкам.

Список литературы:

1. Гурвич П. Б., Кудряшов Ю. А. Лексические умения, обусловливающие говорение на иностранном языке //Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия. – М., 2011.

2. Вопросы методики преподавания иностранных языков в средней и высшей школе / ред. А. С. Шкляева. – Казань: Казанский гос. университет, 2013. – 263 с.

3. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе : общ. вопросы методики / под ред. И. В. Рахманова. — Изд. 2-е. — М.: Высш. шк., 2014. — 111 с.

4. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: М.: Глосса, Москва, 2015.

5. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролюбов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 2012.

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Мейрбеков А.К., Бураева Ж.Б.

Международный университет туризма и гостеприимства

(Туркестан, Казахстан)

a.meiirbekov@iuth.edu.kz, zhanat.buraeva@iuth.edu.kz

Аннотация.Туризм в настоящее время играет ключевую роль в мировой экономике. Эта отрасль служит двигателем экономического роста в различных

странах мира и способствует созданию новых рабочих мест. Однако для успешного развития туризма необходимы высококвалифицированные специалисты. Поскольку туризм тесно связан с международными контактами, важно, чтобы специалисты свободно владели иностранными языками, особенно английским. Английский язык в настоящее время является основным инструментом международного общения и используется во всех аспектах туристической отрасли.

В данной статье рассматриваются методы формирования креативного мышления у будущих специалистов в области туризма при обучении английскому языку, а также новые подходы и методики, применяемые для улучшения их знаний. Исследование может оказать влияние на повышение качества образования в этой области.

***Ключевые слова*:** иностранный язык, английский язык, креативность, туризм, креативные методы.

Аннотация. Туризм қазіргі уақытта әлемдік экономикада маңызды рөл атқарады. Бұл сала әлемнің түрлі елдерінде экономикалық өсудің қозғаушы күші болып табылады және жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етеді. Алайда туризмнің табысты дамуы үшін жоғары білікті мамандар қажет. Туризм халықаралық байланыстармен тығыз байланысты болғандықтан, мамандардың шетел тілдерін, әсіресе ағылшын тілін еркін меңгеруі маңызды. Қазіргі кезде ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынастың негізгі құралы болып табылады және туризм саласының барлық аспектілерінде қолданылады.

Бұл мақалада болашақ туризм мамандарына ағылшын тілін оқыту барысында креативті ойлауды қалыптастыру әдістері, сондай-ақ олардың білімін жетілдіруге арналған жаңа тәсілдер мен әдістемелер қарастырылады. Бұл зерттеу осы саладағы білім сапасын арттыруға әсер етуі мүмкін.

Кілт сөздер: шетел тілі, ағылшын тілі, креативтілік, туризм, креативті әдістер.

Annotation. Tourism currently plays a key role in the global economy. This industry serves as a driver of economic growth in various countries around the world and contributes to the creation of new jobs. However, successful development of tourism requires highly qualified specialists. As tourism is strongly linked to international interaction, it is essential for professionals in the field to have a strong command of foreign languages, particularly English. In the modern world, English serves as the primary means of global communication and is utilized across all areas of the tourism sector.

This article examines methods for developing creative thinking in future tourism professionals during English language learning, as well as new approaches and techniques used to improve their knowledge. The research may have an impact on improving the quality of education in this field.

***Keywords**:* foreign language, English language, creativity, tourism, creative methods.

Введение

Процесс обучения английскому языку включает не только развитие языковых навыков, но и важную задачу — развитие креативного мышления студентов. Креативность — это способность предлагать новые идеи и инновационные решения, а также использовать уникальные методы работы с клиентами в области туризма. Поэтому важно научить будущих специалистов думать эффективно и креативно на английском языке, что позволит повысить их профессиональную квалификацию и сделать их конкурентоспособными на международной арене.

В настоящее время с развитием методов преподавания иностранных языков в филологических университетах растет потребность в включении социолингвистических факторов в методологию и процесс обучения. Концепция компетенции в системе современного высшего образования особенно актуальна в связи с интенсивным развитием информационных технологий, что привело к значительным изменениям в сфере экономической деятельности и повседневной жизни людей. Этот фактор вызвал рост потребности в подготовке высококвалифицированных и инициативных специалистов. [1]

Обучение английскому языку в системе среднего профессионального образования (СПО) имеет свою специфику. Главная структурная особенность содержания обучения заключается в его делении на два модуля: основной и профессионально направленный. Первый модуль направлен на совершенствование навыков, полученных в школе, и осваивается всеми обучающимися, независимо от профиля среднего профессионального образования, в то время как профессионально направленный модуль предназначен для освоения профессии СПО.

Особенности обучения английскому языку также включают относительно небольшой объем учебных занятий, что приводит к отсутствию систематических тренировок. Преподавателю СПО необходимо грамотно распределить учебный материал и нагрузку, чтобы обучающиеся овладели всеми компетенциями, и правильно выбрать учебный материал, соответствующий специальности «Туризм». [2]

Креативность как объект исследования

Широкое исследование креативности подчеркивает важность ее влияния на личностное развитие и профессиональную деятельность. Креативность — это не только способность предлагать новые идеи и решения, но и важный компонент, который улучшает эффективность действий. Психологи и педагоги определяют креативность как «изобретение нового» или «восприятие обычных вещей с новой точки зрения». Различные исследования подтверждают, что креативность является неотъемлемым элементом учебного

процесса, способствующим развитию критического мышления студентов и их способности предлагать новые методы и решения. Эти качества важны для будущих специалистов в области туризма, поскольку они должны уметь разрабатывать новые туристические маршруты, устанавливать креативные связи с клиентами и повышать качество обслуживания.

Креативность может продемонстрировать решение, которое напрямую связано с повседневными задачами учителей. Креативность — это естественная способность думать по-другому, находить различные решения для определенной проблемы или ситуации. [3]

Креативность часто описывается как «мышление вне рамок», выдвижение новых, оригинальных идей и решений для решения проблем или поиска новых способов их рассмотрения.

Креативность — это качество личности, проявляющееся в творческой активности, потребности в новом продукте, появлении оригинальных идей, эффективном решении нестандартных задач, оптимизации информации, нестандартном подходе к мышлению, поведению, общению и прогнозированию результатов. [4]

«Язык по своей природе креативен. Мы можем выразить одну идею разными способами. Более того, каждая выраженная или переданная идея может вызвать множество различных реакций. Каждое предложение, фраза или слово, которое мы произносим или пишем, создаются в уникальный момент общения и могут быть изменены, переформулированы или изменены в зависимости от целей говорящего или пишущего». [5]

Методологическая основа

В ходе исследования в качестве основного метода использовался теоретический анализ литературы и практические данные. Через исследования, учебные программы и методики преподавания английского языка в туризме были выявлены эффективные подходы для формирования креативного мышления у будущих специалистов. В качестве методов исследования были использованы анкеты и опросы, которые позволили собрать данные о уровне креативности студентов и их опыте в процессе обучения.

Результаты

В процессе обучения английскому языку были применены различные методы, способствующие развитию креативности:

1. **Интерактивные методы обучения:** Для формирования коммуникативных навыков студентов были организованы ролевые игры, дебаты и дискуссии. Этот метод способствовал развитию способности студентов предлагать новые идеи и решения.

2. **Проектное обучение:** Студенты разрабатывали туристические проекты на английском языке и защищали их. Такие задания стимулировали творческое мышление, обработку информации и умение свободно излагать свои идеи.

3. **Использование мультимедийных инструментов и новых технологий:** Через видеоматериалы, презентации и онлайн-ресурсы студенты не только получали теоретические знания, но и развивали навыки работы с визуальной и аудиовизуальной информацией.

4. **Творческие задания:** Студенты выполняли креативные задания, решая проблемы туризма, разрабатывая новые туристические маршруты и создавая уникальные сервисы для иностранных туристов.

Результаты исследования показали, что методы, направленные на развитие креативности, способствовали повышению мотивации студентов, развитию их способности свободно выражать свои мысли и принимать творческие решения в профессиональной среде.

Обсуждение

Выводы исследования подчеркивают важность применения креативных методов в обучении будущих специалистов в области туризма. Местный специалист должен быть способен предложить креативные решения, потому что в туризме всегда важны инновации и внедрение новых концепций. Эти результаты также подтверждают необходимость использования различных инструментов в обучении, что помогает развивать индивидуальные взгляды студентов.

Для повышения креативности студентов необходимо вводить дополнительные практические задания и новые технологии в учебные программы. В этом процессе важную роль играют творческий подход и мастерство преподавателей.

Заключение

Обучение английскому языку должно способствовать развитию креативного мышления у будущих специалистов в области туризма. Исследование показало, что использование интерактивных методов, проектного обучения, мультимедийных инструментов и новых технологий значительно повышает уровень креативности студентов. Для повышения конкурентоспособности специалистов в туризме в будущем необходимо совершенствовать обучение английскому языку с использованием инновационных методов.

Список литературы:

1. Akeshova M., Aripzhan G., Rizahojaeva G. Formation of Sociolinguistic Competence of Tourism Specilaty Students in the Process of Teaching English// Bulletin of the International university of Tourism and Hospitality. –2024. –No1(3). –Б. 15–32. https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2024-1.02

2. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Коммуникативная компетенция: владение языком или готовность к иноязычному общению // Иностранные языки в школе. - 2017. - № 7. - С. 2-11.

3. Siddiqi, M. (2022). Creativity in Language Teaching. Pakistan Journal of Applied Social Sciences, 13(2), 1–16. https://doi.org/10.46568/pjass.v13i2.600

4. Болашақ информатика мұғалімдерінің педагогикалық креативтілігін қалыптастыру [Мәтін] : философия докторы (PhD) дәреж. алу үшін дайындал. дисс.: 6D010300 - педагогика және психология / Ж. Б. Бураева ; ғыл. жетекші: Ш. Т. Таубаева ; ғыл. кеңесші.: К. М. Беркимбаев, В. В. Гриншкун ; Қожа Ахмет Ясауи атын. халықаралық қазақ-түрік ун-ті... – Алматы : [б. ж.], 2021. - 185 б.

5. Stepanek, L. (2015). A creative approach to language teaching: A way to recognise, encourage and appreciate students' contribution to language classes. In A. Maley & N. Peachey (Eds.), Creativity in the English language classroom (pp. 98–103). London: British Council.

БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ В СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ И ФИНАНСОВАЯ ОТЧЕТНОСТЬ

Сатенов Б.И., Саркулова Н.К., Байнурова Б.Ә.
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова
(Шымкент, Казахстан)

Аннотация. В статье рассмотрен бухгалтерский учет страховых компаний в Республике Казахстан. Изучены основные принципы и нормативное регулирование страховых операций законодательству Республики Казахстан. Учет страховых операций по МСФО (IFRS) 17 «Договоры страхования». Основным видом деятельности страховой организации является оказание страховых услуг. Правильное, своевременное и полное отражение сведений о заключенных договорах страхования, о причитающихся и поступивших страховых премиях (взносах), о формируемых страховых резервах, о произведенных страховых выплатах является важнейшей задачей бухгалтерского учета в страховых организациях

***Ключевые слова*:** Страхование, страховая премия, страховое покрытие, прямое страхование; операции по перестрахованию, страховая премия, страховое возмещение

Annotation. The article considers the accounting of insurance companies in the Republic of Kazakhstan. The basic principles and regulatory regulation of insurance operations have been studied in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan. Accounting for insurance transactions under IFRS 17 "Insurance Contracts". The main activity of an insurance company is the provision of insurance services. The correct, timely and complete reflection of information about insurance contracts concluded, insurance premiums (contributions) due and received, insurance reserves formed, and insurance payments made is the most important task of accounting in insurance organizations.

***Keywords*:** Insurance, insurance premium, insurance coverage, direct insurance; reinsurance operations, insurance premium, insurance indemnity

Страховые компании играют ключевую роль в финансовой стабильности общества, предоставляя защиту от различных рисков. Однако их деятельность сопряжена со специфическими особенностями, которые необходимо учитывать при ведении бухгалтерского учета и составлении финансовой отчетности.

В условиях геополитической нестабильности и сложной макроэкономической ситуации усиливается роль страхования как института управления рисками [1].

Ключевым фактором устойчивости страхового сектора являются достаточный запас прочности и устойчивое финансовое положение страховщиков.

За последние три года активы страховых компаний выросли на 74,6% до 2 трлн тенге. Это позволило увеличить участие страхового сектора в ВВП страны за последние три года с 1,7% до 2,22%, но проникновение страхования все еще остается на низком уровне. Тем не менее, показатели страхового сектора оптимистичны. Объем страховых премий увеличился на 69,1% и достиг 642 млрд тенге. Количество договоров страхования выросло в 1,5 раза до 10,3 млн договоров, из которых 86% заключено с физическими лицами. Общий объем страховых выплат увеличился на 23%.

Основным драйвером роста сектора является добровольное страхование. Премии по добровольному страхованию только за десять месяцев текущего года составили 502 млрд тенге, тогда как по обязательному 140 млрд тенге.

Наибольший рост показывает добровольное страхование имущества, в частности, страхование автомобильного транспорта выросло на 44%. Увеличение активности продаж КАСКО напрямую связано с реализацией государственных программ по автокредитованию.

Страховые организации – это контролируемые субъекты рынка. В отношении них действует пруденциальное регулирование, которое определяет уровень их финансовой устойчивости и платежеспособности. Инвестиционный портфель страховщиков хорошо диверсифицирован. Доля финансовых инструментов, номинированных в иностранной валюте, составляет 20% от совокупного инвестиционного портфеля. [2].

С 1 января 2023 года в силу вступил МСФО (IFRS) 17 «Договоры страхования». Это будет существенным вызовом для страхового рынка, поскольку потребуется вести учет договоров страхования исходя из оценки ожидаемых будущих денежных потоков, по-новому раскрывать информацию и предоставлять финансовую отчетность. [3].

Чтобы помочь рынку реализовать эту задачу Агентство в текущем году разработало «Руководство по оценке страховых обязательств» - рекомендацию для участников рынка по внедрению основных принципов МСФО 17. [1].

Продолжается активная цифровизация страховой отрасли. Она не только повысит доступность страховых услуг для потребителя, но и сделает страховой рынок более прозрачным.

До 2024 года предстоит внедрить второй этап цифровизации – онлайн урегулирование страхового случая по всем обязательным видам страхования. Это позволит перевести в электронный формат взаимоотношения клиента со страховой организацией и значительно упростить процедуру получения страховых выплат.

Для защиты прав страхователей реформирована инфраструктура, обеспечивающая гарантии выплат и урегулирование споров. Так, застрахованным предоставлена полная гарантия Фонда гарантирования страховых выплат по всем обязательным и социально значимым классам страхования, в том числе по договорам пенсионных аннуитетов и страхования жизни в рамках Государственной образовательной накопительной системы. А кроме того, предусмотрено обязательное досудебное урегулирование страховым омбудсманом разногласий клиентов со страховой организацией. Все споры, участниками которых являются физические лица, субъекты малого и среднего бизнеса, в обязательном порядке будут рассматриваться омбудсманом и, только в случае несогласия с его решением, потребитель отправится в суд. Данные меры увеличат страховое покрытие и повысят интерес населения и бизнеса к страхованию. [2].

Основным видом деятельности страховой организации является оказание страховых услуг. Правильное, своевременное и полное отражение сведений о заключенных договорах страхования, о причитающихся и поступивших страховых премиях (взносах), о формируемых страховых резервах, о произведенных страховых выплатах является важнейшей задачей бухгалтерского учета в страховых организациях. От успешности решения этой задачи во многом зависят платежеспособность организации, ее финансовая устойчивость и способность своевременно выполнять обязательства по договорам страхования [4, с. 964].

По своему характеру и особенностям отражения в бухгалтерском учете все страховые операции делятся на [5, с. 34]:

- операции по прямому страхованию;
- операции по перестрахованию, которые предполагают передачу (принятие) рисков между страховыми организациями;
- операции по сострахованию, предполагающие участие нескольких страховых организаций в страховании.

Особенности бухгалтерского учета в страховых компаниях:

1. Формирование страховых резервов
2. Учет страховых премий и выплат
3. Специфические счета и проводки
4. Учет операций перестрахования
5. Финансовая отчетность страховых компаний

Бухгалтерские проводки по учету страховки могут варьироваться в зависимости от типа страховки (имущественная, личная, ответственность), а также от того, кто является страхователем (организация или физическое лицо).

Рассмотрим основные виды проводок:

1. Начисление страховой премии:

Для организации (страхователя):

Дебет счета затрат (например, 7010, 7110, 7210) – Кредит счета 3310 «Расчеты с разными кредиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию»).

Для страховой компании:

Дебет счета 1210 «Расчеты с разными дебиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию») – Кредит счета 6010 «Продажи» (субсчет «Выручка от страховой деятельности»).

2. Оплата страховой премии:

Для организации (страхователя):

Дебет счета 3310 «Расчеты с разными кредиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию») – Кредит счета 1030 «Расчетные счета».

Для страховой компании:

Дебет счета 1030 «Расчетные счета» – Кредит счета 1210 «Расчеты с разными дебиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию»).

3. Начисление страхового возмещения:

Для организации (получателя возмещения):

Дебет счета 3310 «Расчеты с разными кредиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию») – Кредит счета 6290 «Прочие доходы» (субсчет «Прочие доходы»).

Для страховой компании:

Дебет счета 7210 «Административный расходы» (субсчет «Прочие расходы») – Кредит счета 1210 «Расчеты с разными дебиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию»).

4. Выплата страхового возмещения:

Для организации (получателя возмещения):

Дебет счета 1030 «Расчетные счета» – Кредит счета 1210 «Расчеты с разными дебиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию»).

Для страховой компании:

Дебет счета 3310 «Расчеты с разными кредиторами» (субсчет «Расчеты по страхованию») – Кредит счета 1030 «Расчетные счета».

Страховая премия - это сумма денег, которую страхователь обязан уплатить страховщику за принятие последним обязательств произвести страховую выплату страхователю в размере, определенном договором страхования.

Страховые премии отражаются как доходы, а страховые выплаты — как расходы.

Что касается налоговой политики Республики Казахстан в отношении развития страховой отрасли, то согласно ст. 99 Налогового кодекса при

определении налогооблагаемого дохода по корпоративному подоходному налогу юридическим лицам-страхователям разрешено относить на вычеты из совокупного годового дохода расходы по уплате страховых премий. [6].

Финансовая отчетность страховых компаний должна обеспечивать прозрачность их деятельности и отражать:

- Финансовое положение компании.
- Результаты деятельности.
- Движение денежных средств.
- Информацию о страховых резервах и обязательствах.

Бухгалтерский учет и финансовая отчетность в страховых компаниях имеют свои особенности, обусловленные спецификой страховой деятельности. Соблюдение требований законодательства и надзорных органов является обязательным для обеспечения финансовой устойчивости и прозрачности страховых компаний.

Список литературы:

1. https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/press/news/details/462001?lang=ru Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. (Запрос от 12.03.2025)
2. Указ Президента Республики Казахстан «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.12.2024 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32553336 (Запрос от 12.03.2025)
3. МСФО (IFRS) 17 «Договоры страхования»., Источник cdb.kz: https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/standart. (Запрос от 11.03.2025)
4. Страхование: учебник / под ред. Т.А. Федоровой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Магистр, 2008. – 1006 с.
5. Миронова О.А., Азарская М.А. Учет, налогообложение и аудит в страховых организациях / О.А. Миронова. – М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2005. – 256 с.
6. Ст. 99 Налоговый Кодекс РК 25 декабря 2017 года № 120-VI ЗРК., https://kodeksy-kz.com/ka/nalogovyj_kodeks/99.htm (Запрос от 12.03.2025)

АНАЛИЗ И СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ТОО «ГРЭС ТОПАР»

Абдурашидова К.М.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)
e-mail: ecp2019ecp@mail.ru

Аннотация: Анализ ТОО «ГРЭС Топар» за 2024 год выявил существенные отклонения от бюджетных показателей, указывающие на

необходимость улучшения управления расходами и финансовыми потоками. Проблемы с себестоимостью, высокие расходы на оплату труда и ремонт создают угрозу финансовой устойчивости компании. Введение новых тарифов и корректировка оборотного капитала, способствуют улучшению результатов. Основные рекомендации включают оптимизацию производственных затрат, модернизацию оборудования, пересмотр подходов к управлению персоналом и улучшение управления инвестициями для обеспечения устойчивого роста и повышения конкурентоспособности компании.

***Ключевые слова*:** энергетическая отрасль, тепловая энергия, электрическая мощность, Карагандинская область, себестоимость производства, тарифная политика, модернизация оборудования, финансовая устойчивость, управление затратами

Abstract: The analysis of GRES Topar LLP for 2024 revealed significant deviations from budget indicators, indicating the need to improve cost and financial flow management. Cost problems, high labor and repair costs pose a threat to the financial stability of the company. The introduction of new tariffs and the adjustment of working capital contribute to the improvement of results. The main recommendations include optimizing production costs, upgrading equipment, reviewing personnel management approaches, and improving investment management to ensure sustainable growth and enhance the company's competitiveness.

Keywords: energy industry, thermal energy, electric capacity, Karaganda region, production cost, tariff policy, equipment modernization, financial stability, cost management

ТОО «Главная распределительная энергостанция Топар» (ГРЭС Топар) значится важным предприятием энергетической отрасли, осуществляющим производство и распределение тепловой и электрической энергии в Карагандинском, Балхашском и Жезказганском регионах. Предприятие составляет огромное значение в обеспечении энергетической стабильности региона, являясь основным поставщиком тепловой энергии для жилищно-коммунального хозяйства посёлка Топар, города Абай, а также для предприятий, таких как ТОО «Топарские теплицы». Запуск ГРЭС Топар в эксплуатацию состоялся в 1962 году, и с тех пор предприятие служит основой энергоснабжения значительных территорий, обеспечивая как промышленные потребности, так и нужды местного населения.

Установленная электрическая мощность станции составляет 663 МВт, а тепловая мощность – 435 Гкал/час. Рассматриваемые показатели позволяют предприятию покрывать как текущие, так и прогнозируемые потребности региона в энергетических ресурсах. В состав основного оборудования входят 15 котлов высокого давления, а также восемь турбин различного типа, обеспечивающие теплофикационный регулируемый отбор для отпуска

тепловой энергии. Оборудование позволяет ГРЭС Топар эффективно генерировать и распределять энергию, что делает значимым звеном в энергетической системе региона.

Важность ГРЭС Топар для местной экономики трудно переоценить. Энергетическая инфраструктура, особенно в таких промышленных регионах, как Карагандинская область, служит основой для развития промышленности и сельского хозяйства. Поставки тепловой энергии, которые осуществляются через ГРЭС, поддерживают функционирование таких потребителей, как ТОО «Топарские теплицы», ЦТВЭС и ТОО «Абайские теплосети», что способствует поддержанию социальной и экономической стабильности. Например, объём тепловой энергии, отпущенной этим потребителям в первом полугодии 2019 года, составил 490,603 тыс. Гкал, что наглядно иллюстрирует значимость предприятия в обеспечении стабильного теплоснабжения региона.

ГРЭС Топар функционирует в сложных экономических условиях, связанных с изменением цен на энергоносители, повышением издержек на содержание и ремонт оборудования, а также с изменением тарифов на услуги. Фактическая себестоимость производства тепловой энергии за первое полугодие 2023 года составила 1770,06 тенге за Гкал, что значительно превышает утвержденный тариф в 1198,26 тенге за Гкал. Рассматриваемое превышение показывает, что предприятие сталкивается с проблемами в управлении затратами, что требует принятия мер по оптимизации процессов и снижению издержек. Одним из основных факторов роста себестоимости являются высокие расходы на топливо, которые за первое полугодие 2019 года составили 448,052 тыс. тенге, что на 1,4% превышает предусмотренные тарифной сметой расходы. В условиях повышенной нагрузки на энергетические мощности такие отклонения в расходах оказывают значительное давление на финансовую устойчивость предприятия [1, с. 7].

Основное внимание в стратегическом управлении предприятием уделяется модернизации и обновлению производственных мощностей. В 2023 году ГРЭС Топар инвестировало значительные средства в модернизацию котлов и реконструкцию теплофикационных установок. Например, приобретение вспомогательного оборудования для котла станции №3 обошлось в 23 млн. 479 тыс. тенге, а модернизация теплофикационной установки потребовала инвестиций в размере 133 млн. 089 тыс. тенге. Данные меры направлены на повышение эффективности производства и снижение себестоимости энергии, что в перспективе должно положительно сказаться на финансовых показателях компании. Однако, учитывая значительные расходы на модернизацию, важно обеспечить высокую отдачу от инвестиций, что требует тщательного планирования и оценки рентабельности каждого проекта.

Сезон 2019 года прошел в устойчивом режиме работы оборудования и тепловых сетей. Надежность теплоснабжения в зимний период обеспечена благодаря реализации мероприятий по подготовке к работе в осенне-зимний

период, что позволило избежать аварийных ситуаций и поддерживать стабильное теплоснабжение. Температурные параметры теплоносителя соответствовали утвержденным графикам, что свидетельствует о высоком качестве оказываемых услуг и соблюдении обязательств перед потребителями.

На основании проведенного анализа финансовых показателей ТОО «ГРЭС Топар» за 2024 год, можно выделить несколько ключевых аспектов, требующих детального рассмотрения и интерпретации. Прогноз финансовых результатов, представленный в отчете, демонстрирует существенные отклонения от бюджетных показателей. В частности, наблюдается негативная динамика по таким параметрам, как отклонение прогнозного значения по затратам на оплату труда с начислениями и ремонтный фонд, что указывает на определенные трудности в управлении расходами.

Объемы производства электрической и тепловой энергии находятся под влиянием неблагоприятных факторов, что также отражается на себестоимости продукции. Рост себестоимости производства электроэнергии и тепла по сравнению с плановыми показателями указывает на необходимость пересмотра затратных статей и более эффективного управления производственными процессами. При этом значительное увеличение тарифов на тепловую энергию, введенное в апреле и июне 2024 года, позволяет прогнозировать улучшение финансовых показателей в последующие периоды, при условии сохранения текущего уровня производства и потребления.

Другим значимым фактором, влияющим на финансовую устойчивость предприятия, является высокий уровень корректировки оборотного капитала. В отчете за 2023 год приводятся данные о существенных отклонениях по дебиторской и кредиторской задолженности, что свидетельствует о затруднениях в управлении денежными потоками и необходимостью оптимизации расчетов с контрагентами. Дефицит денежных средств до инвестиций, а также значительные объемы заемных средств свидетельствуют о возможных рисках кассовых разрывов и необходимости привлечения дополнительного финансирования.

Следовательно, для повышения финансовой устойчивости и минимизации рисков необходимо акцентировать внимание на сокращении производственных затрат, оптимизации управления оборотным капиталом, а также поиске возможностей для привлечения дополнительного финансирования на более выгодных условиях [2].

Анализ финансового бюджета ТОО «ГРЭС Топар» за 2024 год демонстрирует важные экономические аспекты, которые требуют детального рассмотрения и критического осмысления. В качестве продвинутого экономиста с большим стажем работы, я хотел бы подчеркнуть, что данный бюджет является не просто финансовым документом, но и мощным инструментом стратегического управления ресурсами предприятия, который определяет не только текущую экономическую стабильность, но и

устойчивость компании в долгосрочной перспективе.

Бюджет ТОО «ГРЭС Топар» включает прогнозные значения, бюджетные показатели по текущей и инвестиционной деятельности, а также их отклонения, что позволяет глубоко проанализировать факторы, оказывающие влияние на финансовое состояние компании. Основное внимание в данном контексте уделяется сравнению прогноза с бюджетом, что позволяет выявить отклонения, как положительные, так и отрицательные, которые представляют собой индикаторы эффективности управленческих решений.

Расходы по статье «Фонд оплаты труда» с начислениями» составляют значительную долю в общей структуре затрат, что говорит о высокой значимости человеческого капитала для предприятия. Несмотря на данный показатель, отклонение по данной статье составляет отрицательные значения, что указывает на недофинансирование относительно плановых показателей. Рассматриваемое значение свидетельствует о необходимости оптимизации расходов на персонал без ущерба для производительности, что включает внедрение автоматизации и цифровизации определенных процессов.

Анализ финансовых показателей ТОО «ГРЭС Топар» за 2024 год позволяет оценить состояние предприятия и способность поддерживать устойчивую деятельность в условиях изменяющейся экономической среды. По нашему мнению, следует акцентировать внимание на значении EBITDA, поскольку данный показатель значится важным индикатором операционной эффективности компании и способности генерировать прибыль до учета амортизации, налогообложения и процентных расходов. EBITDA (прибыль до уплаты процентов, налогов, износа и амортизации) в контексте энергетической компании, такой как ТОО «ГРЭС Топар», составляет главное значение для оценки финансового здоровья и рентабельности основной деятельности.

Согласно представленным данным, EBITDA компании имеет значительные колебания, что отражает как возможности для роста, так и риски, связанные с нестабильностью операционной деятельности. В условиях жесткой конкуренции на энергетическом рынке, уровень EBITDA компании является одним из главным показателей, демонстрирующий способность справляться с внутренними и внешними вызовами. Учитывая высокую капиталоемкость энергетической отрасли и большую зависимость от цен на топливо, управление EBITDA требует комплексного подхода к контролю затрат и повышению эффективности производства, (см. Рис. 1)

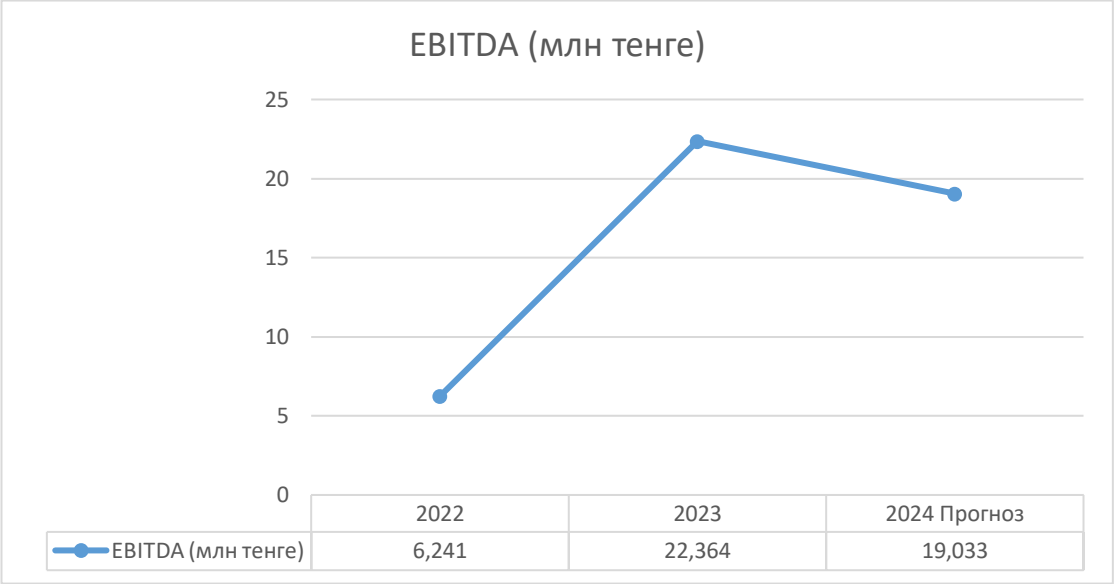

Рис. 1. Динамика EBITDA ТОО "ГРЭС Топар" (составлено по данным: [3].)

Согласно Рис. 1 – показатели EBITDA за 2022, 2023 и 2024 годы составили 6.241 млн, 22.364 млн и 19.033 млн соответственно. Следует отметить значительный рост показателя EBITDA в 2023 году по сравнению с 2022 годом, более чем в 3,5 раза. Рассматриваемые значения указывают на значительное улучшение операционной прибыльности бизнеса за этот период. Однако в 2024 году наблюдается снижение EBITDA до 19.033 млн тенге, что показывает спад в операционной прибыли по сравнению с предыдущим годом, в тоже время показатель остается выше уровня 2022 года.

Одним из наиболее значимых факторов, оказывающих влияние на показатель EBITDA, являются производственные затраты, включающие в себя расходы на топливо, эксплуатационные материалы и ремонтные работы. В 2024 году затраты на топливо составили 22.413–23.789 млн тенге, что подчеркивает необходимость эффективного управления ресурсами для минимизации издержек. В условиях роста мировых цен на энергоносители, снижение топливных затрат является важной задачей для улучшения операционной маржинальности. Важно отметить, что успешное управление данными затратами не только повышает значение EBITDA, но и создает условия для долгосрочной финансовой стабильности компании [3].

Ремонтный фонд и эксплуатационные материалы оказывают значительное влияние на формирование EBITDA. Рассматриваемые статьи затрат необходимы для поддержания технического состояния оборудования и обеспечения надежной работы. В условиях, когда расходы на ремонт составили 1,192–1,174 млн тенге, важно обращать внимание на своевременное и качественное техническое обслуживание, так как недостаток приводит к аварийным ситуациям и внеплановым простоям. С учетом того, что надежная работа оборудования является основой стабильного энергоснабжения, важно инвестировать в модернизацию и обновление производственных мощностей.

Фонд оплаты труда (ФОТ) с начислениями также вносит значительный вклад в формирование EBITDA. В энергетической отрасли, где высококвалифицированные кадры являются важным фактором успеха, расходы на оплату труда занимают значительную долю в общей структуре затрат. При этом отклонение по ФОТ в сторону уменьшения относительно плановых значений свидетельствует о сокращении штата или снижении затрат на заработную плату. С одной стороны, ФОТ способствовать росту операционной прибыли и увеличению значения EBITDA. С другой стороны, чрезмерное сокращение ФОТ приводит к нехватке квалифицированных специалистов и снижению качества выполняемых работ, что в долгосрочной перспективе отрицательно сказывается на финансовых показателях компании.

Коммерческие расходы и услуги сторонних организаций имеют прямое влияние на уровень EBITDA. Данные расходы связаны с реализацией продукции, оплатой услуг подрядчиков и консультантов. В условиях, когда необходимо повышать операционную эффективность, важно минимизировать издержки. Оптимизация коммерческих расходов позволит увеличить операционную прибыль.

Необходимо пересмотреть условия договоров с подрядчиками, стремиться к снижению стоимости оказываемых услуг и усилить контроль за расходами, связанными с маркетингом и продвижением продукции.

Одним из важных аспектов управления EBITDA значится контроль за уровнем энергозатрат. В условиях роста тарифов на электроэнергию, которые в 2024 году составили от 10,82 до 11,95 тенге за кВт-ч, требуется внедрение энергосберегающих технологий и повышение энергоэффективности производственных процессов. Данный аспект позволит снизить затраты на потребление электроэнергии и, соответственно, повысить операционную прибыль компании. Сокращение энергозатрат не только положительно скажется на значении EBITDA, но и позволит компании лучше адаптироваться к изменениям внешней среды.

Для анализа EBITDA необходимо учитывать корректировку оборотного капитала, влияющая на операционную прибыль. В отчете указаны значительные колебания в статьях дебиторской и кредиторской задолженности. Дебиторская задолженность составила 26,447 млн тенге, а кредиторская задолженность -29.764 млн тенге, что указывает на необходимость улучшения расчетной дисциплины и оптимизации управления оборотным капиталом. Снижение уровня задолженности позволит высвободить дополнительные средства для операционной деятельности, что позитивно отразится на EBITDA.

Инвестиционная деятельность составляет важную сторону в формировании EBITDA. В 2024 году объем инвестиций составил 15,672 млн тенге. Рассматриваемые инвестиции направлены на модернизацию оборудования и повышение производственной мощности, что в перспективе должно привести к росту операционной прибыли. Однако следует отметить,

что привлечение дополнительных кредитных ресурсов для финансирования инвестиций увеличивает долговую нагрузку компании. Погашение процентов и основного долга по кредитам требует значительных финансовых ресурсов, что негативно скажется на уровне EBITDA, особенно в краткосрочной перспективе.

Следовательно, EBITDA ТОО «ГРЭС Топар» за 2024 год отражает как достижения компании, так и существующие проблемы, требующие решения. Для повышения уровня EBITDA и обеспечения устойчивого финансового развития необходимо сосредоточиться на нескольких ключевых направлениях. В первую очередь, оптимизация производственных затрат, включая топливо, ремонт и оплату труда. Снижение данных издержек позволит повысить операционную прибыль и создать более устойчивую финансовую базу для дальнейшего развития. Следует инвестировать в модернизацию оборудования и внедрение энергосберегающих технологий, что снижает энергозатраты и повышает производственную эффективность.

Не менее важным является улучшение управления оборотным капиталом. Снижение дебиторской и кредиторской задолженности позволит высвободить дополнительные ресурсы для операционной деятельности и улучшить показатели ликвидности компании. Рассматриваемый аспект, положительно влияет на уровень EBITDA и позволит компании поддерживать высокий уровень операционной эффективности.

Оптимизация коммерческих расходов и усиление контроля за затратами на услуги сторонних организаций способствует повышению операционной прибыли. В условиях жесткой конкуренции на рынке энергетики необходимо стремиться к минимизации всех видов издержек, которые не связаны напрямую с производственной деятельностью. Оптимизация улучшает финансовые показатели компании и создать условия для устойчивого роста.

В заключение следует отметить, что EBITDA является важным показателем финансового состояния ТОО «ГРЭС Топар», который отражает операционную эффективность и способность компании генерировать прибыль. Уровень EBITDA в 2024 году демонстрирует как возможности для роста, так и риски, с которыми сталкивается компания. Для достижения устойчивого роста и повышения конкурентоспособности необходимо концентрировать усилия на оптимизации затрат, повышении производственной эффективности и улучшении управления ресурсами. Комплексный подход к управлению операционной деятельностью позволит компании повысить значение EBITDA и создать основу для долгосрочного развития и укрепления позиций на рынке энергетических услуг.

Необходимо минимизировать привлечение заемных средств, чтобы не увеличивать долговую нагрузку и не ухудшать финансовую устойчивость. Важно пересмотреть текущие инвестиционные проекты с точки зрения их рентабельности и соответствия стратегическим целям компании. Привлечение дополнительных инвестиций необходимо осуществлять с учетом

возможности быстрого возврата и создания добавленной стоимости для компании.

Следует тщательно следить за оптимизацией управления оборотным капиталом так как оптимизация значится одним из значимых приоритетов для компании. Сокращение дебиторской задолженности, улучшение расчетной дисциплины и ускорение оборачиваемости капитала позволят высвободить дополнительные средства для операционной деятельности и снизить потребность в привлечении заемных средств. Важно минимизировать объемы неликвидных активов и оптимизировать управление запасами, чтобы улучшить финансовое положение и повысить уровень ликвидности.

В заключение следует отметить, что прогнозные значения ТОО «ГРЭС Топар» на 2024 год указывают на необходимость принятия ряда мер для обеспечения финансовой устойчивости и повышения конкурентоспособности компании. Оптимизация затрат, повышение эффективности использования ресурсов, улучшение управления персоналом и инвестиций, а также укрепление финансовой дисциплины позволят компании улучшить финансовые результаты и создать основу для долгосрочного устойчивого развития. В условиях изменяющейся экономической среды важно не только реагировать на текущие вызовы, но и формировать проактивные стратегии, направленные на улучшение операционной деятельности и создание добавленной стоимости для компании. Только комплексный подход к управлению всеми аспектами деятельности позволит ТОО «ГРЭС Топар» достичь поставленных целей и обеспечить устойчивый рост в будущем.

Список литературы:

1. ТОО «ГРЭС Топар» Отчет Факт 8 месяцев, прогноз до конца 2024 г. - [Электронный ресурс] // URL: https://kazakhmys-energy.kz/wp-content/uploads/2019/11/prezentacziya-otchet-gres-1-polug.2019.pdf
2. Баланс электроэнергии - [Электронный ресурс] // URL: https://ar2023.kegoc.kz/ru/electricity-balance.html
3. Увеличение мощности Топарской ГРЭС сгенерирует прибыль. - [Электронный ресурс] // URL: https://inbusiness.kz/ru/news/uvelichenie-moshnosti-toparskoj-gres-sgeneriruet-pribyl

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРҒА САЛЫНАТЫН САЛЫҚ ЖҮКТЕМЕСІ

Ажигулова А.Ж.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
aliyash.76@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада жеке табыс салығы мен меншікке салынатын салықтар жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі

ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада Қазақстан Республикасының Салық кодексіне сәйкес жеке тұлғалардың табыстарына салық салу тәртібі мен ерекшеліктері сипатталған. Азаматтардың табыстарына салық салудың негізгі мәселелері және оны реттеуде шетелдік тәжірибені пайдалану перспективалары қаралды, жеке табыс салығы жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар келтірілді.

***Кілт сөздер*:**ең төменгі жалақы, жарна, жеке табыс салығы, бюджет, мүлік салығы, жер салығы

Аннотация. В этой статье индивидуальный подоходный налог и налоги на собственность рассматриваются как один из основных источников формирования местных бюджетов. В статье также описаны порядок и особенности налогообложения доходов физических лиц в соответствии с Налоговым кодексом Республики Казахстан. Рассмотрены основные вопросы налогообложения доходов граждан и перспективы использования зарубежного опыта в его регулировании, даны рекомендации по совершенствованию системы налога для физических лиц.

***Ключевые слова*:** минимальная заработная плата, взносы, индивидуальный подоходный налог, бюджет, налог на имущество, земельный налог.

Annotation. In this article, individual income tax and property taxes are considered as one of the main sources of formation of local budgets. The article also describes the procedure and features of taxation of personal income in accordance with the Tax Code of the Republic of Kazakhstan. The main issues of taxation of citizens' incomes and the prospects of using foreign experience in its regulation are considered, recommendations for improving the tax system for individuals are given.

Keywords: minimum wage, contributions, individual income tax, budget, property tax, land tax.

КІРІСПЕ. Салықтар барлық дерлік мемлекеттер өмірінде маңызды рөл атқарады, өйткені олар білім беру, денсаулық сақтау, қорғаныс, әлеуметтік қамсыздандыру және инфрақұрылым сияқты әртүрлі мемлекеттік бағдарламалар мен қызметтерді қаржыландырады. Сонымен қатар, салық төлеу мемлекеттік органдардың жұмысын қамтамасыз етеді және қоғамдық игіліктердің пайда болуын және олардың халықтың пайдалана алуын қамтамасыздандырады. Сонымен қатар, салық жүйесі халықтың ауқатты топтарынан салық жинауды және бұл қаражатты азырақ топтарға қолдау көрсету үшін бағыттау арқылы байлықты бөлу мен әлеуметтік әділеттілікке ықпал ете алады. Салықтар сонымен қатар инвестицияларды ынталандыру, белгілі бір тауарлар мен қызметтерді тұтыну және нарықтарды реттеу арқылы адамдардың экономикалық мінез-құлқына әсер етеді.Қызметкерлер жалақы

алады, оны тауарларды, қызметтерді тұтыну және салық төлеу үшін пайдаланады. Осыған байланысты салықтардың экономикаға әсері жалақы деңгейіне байланысты. Сонымен, салық сомасы салық төлеуді қамтитын жалақы деңгейін анықтайды. Олар жиынтық сұраныстың деңгейі мен құрылымына әсер етеді және нарықтық механизмдер арқылы өндірістің дамуына ықпал етеді немесе кедергі келтіреді.

Жеке тұлғалар немесе кәсіпорындар төлейтін салықтардың жалпы сомасы, әдетте олардың табысына немесе мүліктік құнына пайызбен көрсетіледі және салық ауыртпалығын көрсетеді. Бұл сіздің табысыңыздың немесе байлығыңыздың қанша бөлігін салық төлеуге тура келетінін бағалауға мүмкіндік беретін маңызды көрсеткіш. Салық ауыртпалығы әртүрлі факторларға байланысты өзгеруі мүмкін, мысалы: елдің салық жүйесі, табыс деңгейі, кіріс түрлері және басқа да түрлері.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ. Қазіргі уақытта мынандай салық түрлері ел бюджеттінің кірісін қалыптастыруда қолданылады: корпоративтік табыс салығы, жеке табыс салығы, қосылған құн салығы, акциздер, экспортқа рента салығы, жер қойнауын пайдаланушылар үшін арнайы төлемдер мен салықтар, әлеуметтік салық, көлік құралдарына салынатын салық, жер салығы, мүлік салығы, ойын бизнесіне салынатын салық. Салықтар, мемлекеттік қарыздар мен мемлекеттік шығындар сияқты, қаржылық қатынастар жүйесінің элементтерінің бірі болып табылады және басқа қаржылық категориялармен өзара байланысты және тәуелді. Сонымен бірге салықтардың оларды қаржылық категориялардың барлық жиынтығынан ажырататын айрықша белгілері бар. Біріншіден, салық қатынастарындағы құн қозғалысы ақысыз, екіншіден, бір жақты. Салық төлеуші мемлекетке салық төлеген кезде, сату-сатып алу актісіндегідей баламалы мәннің қарсы қозғалысы болмайды. Мемлекет қолданатын және реттейтін салықтар салықтан босатудың әр түрлі әдістері арқылы бөлу сатысында жұмыс істейді. Жалпы қоғамдық өнім қозғалысының басқа сатыларына шешуші әсер етеді: өндіріске, айырбастауға және тұтынуға, қоғамдық өндіріс процестерін жеделдетуге немесе олардың бәсеңдеуіне. Салық өндірістік қатынастардың нақты формасы ретінде қоғамдық өндірістің негізгі факторларына және әр түрлі әлеуметтік топтарға әсер етеді [1, 146 бет].

2024 жылдың 1 қаңтарынан бастап елде ең төменгі жалақы мөлшері өсті. Бұл кейбір төлемдердің мөлшеріне әсер етті. Әлеуметтік медициналық сақтандыру қорында қазақстандықтар ағымдағы жылы медициналық сақтандыру үшін қанша төлеуге тиіс екендігі айтылды.Жұмыс берушілер қызметкерге жалақының 3% мөлшерінде аударымдар жасайды. Бұл ретте салық салынатын ай сайынғы табыс 10 ең төменгі жалақы (ЕТЖ) (2024 жылы 850 000 теңге) аспауға тиіс, яғни жұмыс берушінің аударымдарының ең жоғары ықтимал сомасы айына 25 500 теңгені құрайды.Бұл қаражат қызметкердің жалақысынан ұсталмайды, оларды жұмыс беруші кәсіпорын есебінен төлейді.

Қызмет көрсететін жалдамалы жұмыскерлер мен жұмыскерлер міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру қорына ай сайынғы табысының 2% мөлшерінде жарна жасайды. Салық салу объектісі барлық жұмыс орындарынан айына 10 ЕТЖ (2024 жылы 850 000 теңге) аспауы тиіс, яғни қызметкердің ең жоғары мүмкін жарнасы 17 000 теңгені құрайды.Егер жеке кәсіпкер есептілікті "нөлмен" тапсырса, бірақ өз қызметін ресми түрде тоқтатпаса, онда ол Салық кодексі талап еткендей жарналарды төлеуді жалғастыруы керек. Әйтпесе, қарыз пайда болады.Облыстағы орташа номиналды табыс – 130 мың теңге болса, орташа жалақы –257 мың теңге, әрине, облысымызда жалақының деңгейі басқа өңірлермен салыстырғанда ең төмен деңгейде. Біз негізі традициялық түрде солай қалып отыр. Біріншіден, оны арттыру үшін бізге ірі индустриялық жобаларды іске қосып, экспортты ұлғайтып, жаңа жұмыс орындарын ашып, жалақының көлемін арттыру керек. Әрине, халықтың әл-ауқатын көтеру – ең өзекті мәселенің бірі.

Облыс бойынша орташа табыс 130 мың теңгені құрайтынын ескерсек, жеке тұлғаларға бірнеше салықтық міндеттер жүктеледі. Олардың негізгілеріне жеке табыс салығы 10%, зейнетақы қорына жарна 10% және кірістің 2,5% міндетті медициналық сақтандыру қорына аударылады. Мүлік және көлік салығы олардың сипаттамалары мен түріне байланысты. Мүлік салығы қозғалтқыш түріне байланысты 0,01%-дан 0,5%-ға дейін, ал көлік құралдарына салынатын салық жылына 0,01%-дан 1%-ға дейін. Бұған қоса 0,01% жер салығы жердің көлемі мен орналасқан аймаағына байланысты төленетін сомма көлемі өзгеріп отырады.

Жоғарыда келтірілген деректерді ескере отырып, бұл өңірде жеке тұлғаларға айтарлықтай салық жүктемесі бар деген қорытынды жасауға болады. Дегенмен, бұл салықтар зейнетақымен қамтамасыз ету және медициналық сақтандыру сияқты әртүрлі әлеуметтік және экономикалық бағдарламаларды қолдайтынын есте ұстаған жөн.Осы салықтардың ішіндегі жеке тұлғалар міндетті түрде төлейтін төрт салық түріне тоқталсақ. Жамбыл облысында жеке тұлғалардан мына салықтар бойынша 2023-2024 жылғы бюджеттік кірістердегі түсімдер төмендегідей:

2023 жылы жергілікті бюджетке 786 493 925 мың теңге жалпы салық түсімдері түсті. Оның ішінде жеке табыс салығы – 252 283 531 мың теңге, жеке тұлғалардың мүлік салығы – 2 052 611 теңге, жер салығы – 2 327 284 мың теңге, жеке тұлғалар үшін көлік салығы – 29 911 198 мың теңгені құрады. 2023 жылға жалпы соманың 30%-дан астамын құрайтын жеке табыс салығын, сондай-ақ салық түсімдерінің жалпы көлеміне 3,8%-ға жуығын құрайтын жеке тұлғалардың көлік салығын да айтарлықтай әсер етті. бюджет. Сонымен қатар, жеке мүлік салығы мен жер салығы жергілікті бюджетке аз болса да, маңызды үлес қосқанымен, олардың жалпы сомасы 2023 жылға салық түсімдерінің жалпы көлемінің шамамен 0,6 пайызын құрағанын атап өтуге болады.

1-кесте.Жергілікті бюджетке жеке тұлғалардан түсетін ең ірі салықтық түсімдер мың тг.

№	Салықтардың атауы	2023 жыл	2024 жыл	Ауытқуы (+;-)
1.	Жеке табыс салығы	252 283 531	389 877 567	137 594 036
2.	Мүлік салығы	2 058 611	2 986 546	927 935
3.	Жер салығы	2 327 284	3 065 754	738 470
4.	Көлік құралдарына салынатын салық	29 911 198	33 077 456	3 166 258
Барлығы		**286 580 624**	**429 007 323**	**142 426 699**

2024 жылды 2023 жылмен салыстырғанда көлік құралдарына салынатын салық 3 166 258 мың теңгеге; жеке табыс салығы 137 594 036 мың теңгеге; жер салығы 738 470 мың теңгеге; мүлік салығы 927 935мың теңгеге артып отыр.Бұл деректер салықтарды төлеу арқылы жергілікті бюджетті қалыптастыруға азаматтардың қосқан қомақты үлесін көреміз, бұл жергілікті бюджет деңгейде мемлекеттік қажеттіліктерді қаржыландырудың негізгі көзі ретінде салықтық кірістің маңыздылығын көрсетеді(Диаграмма 1).

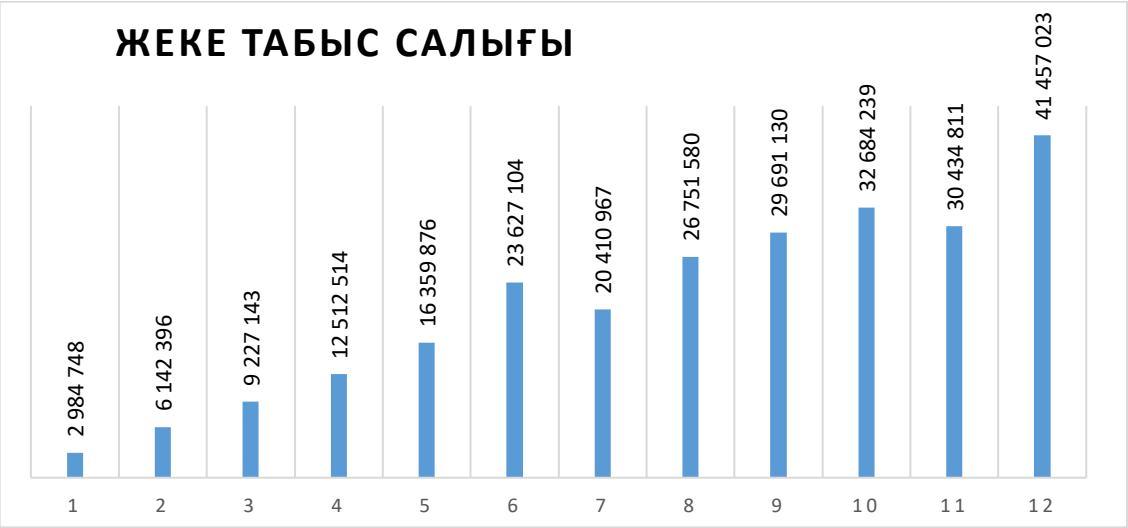

Диаграмма 1. Жеке табыс салығының қозғалысы

Жыл ішінде жеке табыс салығы бойынша жергілікті бюджетке орташа салық түсімдері шамамен 23 137 528 мың теңгені құрады. Дегенмен, бір жыл ішінде түсімдер көлемінде айтарлықтай ауытқу болғанын айта кеткен жөн. Мысалы, жылдың алғашқы айларында бұл сомалар салыстырмалы түрде аз, шамамен 3-6 милиард теңге болса, кейін жылдың соңғы айларында айда 41,457милиард теңгеге жетті. Жыл ішінде жеке табыс салығы бойынша жергілікті бюджетке түскен орташа салық түсімдері шамамен 252 283 531 мың теңгені құрады. Бұл бір жылда жергілікті бюджетке түскен жалпы салық түсімдерінің шамамен 786 493 925 мың теңгенің 32,08 пайызын құрап отыр.

Осылайша, жеке табыс салығы жергілікті бюджеттің айтарлықтай кіріс көзі болып табылады және жалпы жергілікті бюджеттің салықтық кірісінің үштен бірінен астамын құрайды[2].

ҚОРЫТЫНДЫ. Жергілікті бюджетті қалыптастыруда жеке тұлғалардан түсетін салықтардың маңыздылығын атап өткен жөн. Бұл кіріс көзі қоғамдастықты жақсартуға және аймақты дамытуға бағытталған әртүрлі бағдарламалар мен бастамаларды қаржыландыруға маңызды ынталандыру болып табылады. Салық түсімдері жыл бойы өзгеріп отырса да, бұл қорлар қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуде және жергілікті өзін-өзі басқару мақсаттарына жетуде басты рөл атқарады. Қоғамның әл-ауқаты үшін олардың әлеуетін барынша арттыру үшін бұл ресурстарды тиімді басқару маңызды. Жеке тұлғалардан түсетін салық түсімдері жергілікті бюджеттің қаржылық жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Бұл кіріс көзі өңірдің дамуына ықпал ететін әлеуметтік бағдарламаларды, инфрақұрылымдық жобаларды және басқа да бастамаларды қолдау үшін қажетті ресурстарды қамтамасыз етеді. Салық түсімдерінің ауытқуы сөзсіз болуы мүмкін болса да, ұзақ мерзімді фискалдық тұрақтылық пен экономикалық белсенділікті қамтамасыз ету үшін тиімді қаржылық жоспарлауды және ресурстарды басқаруды жүзеге асыру маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Ермекбаева Б. Ж., Налоговая система Республики Казахстан [Текст] : учебное пособие / Б. Ж. Ермекбаева, А. К. Мустафина. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 186 с.

2. Жамбыл облысы бойынша мемлекеттік кірістер департаментінің есебі.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ НА РАЗВИТИЕ РЫНКА ТРУДА КАЗАХСТАНА

Атенова А.М.
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова (Шымкент,Казахстан)
@e.mail: super.nurilya2017@mail.ru

Аннотация. Аналитики считают, что экономика должна генерировать потребность на специалистов высокой компетентности. Для этого необходимо проводить эффективную государственную политику;

- повышать конкурентоспособность и создавать рабочие места преимущественно в высокопроизводительных отраслях с более высоким уровнем доходов,

- стимулировать НИОКР в области образования, социальной защиты и развития инфраструктуры рынка труда,

- бизнесу активизироваться на инновационное технологическое развитие, т.к. именно бизнес является фактором «выживаемости» экономики, сохранения конкурентоспособности.

Аннотация. Сарапшылар экономика жоғары құзыретті мамандарға деген қажеттілікті тудыруы керек деп санайды. Ол үшін тиімді мемлекеттік саясат жүргізу қажет;

- бәсекеге қабілеттілікті арттыру және негізінен табысы жоғары өнімділігі жоғары салаларда жұмыс орындарын құру,

- білім беру, әлеуметтік қорғау және еңбек нарығының инфрақұрылымын дамыту саласында ҒЗТКЖ-ны ынталандыру,

- бизнес инновациялық технологиялық дамуды жандандыра түсуде, өйткені дәл осы бизнес экономиканың "өмір сүруінің", бәсекеге қабілеттіліктің сақталуының факторы болып табылады.

Abstract: Analysts believe that the economy must generate a demand for highly competent specialists. To do this, it is necessary to conduct an effective state policy;

- increase competitiveness and create jobs primarily in high-productivity industries with higher income levels,

- stimulate R&D in the field of education, social protection and development of labor market infrastructure,

- businesses should become more active in innovative technological development, since it is business that is the factor in the “survival” of the economy and maintaining competitiveness.

ВВЕДЕНИЕ

На основе второго Национального доклада по рынку труда – «Рынок труда Казахстана: на пути к цифровой реальности» аналитиков АО «Центр развития трудовых ресурсов» (ЦРТР) приведена информация по цифровизации, ее влияние на профессии, угрозы «технологической безработицы», а также возможности по занятости благодаря цифровой экосистеме.

По данным Всемирного банка, цифровая экономика составляет 15,5% мирового ВВП, и она растет в 2,5 раза быстрее, чем мировая экономика за последние 15 лет. Однако, при определении рисков цифровизации, во-первых, вызывает обеспокоенность уровень ее влияния на рынок человеческих ресурсов.

В условиях цифровизации мир сталкивается с нехваткой квалифицированных IT-специалистов и Казахстан не исключение. Согласно анализу ЦРТР, сегодня 69,5 тыс. ИКТ-специалистов имеют 84,1 тыс. электронных трудовых договоров с казахстанскими предприятиями, т.е., каждый пятый одновременно работает в нескольких фирмах. А

среднемесячная зарплата ИКТ-специалиста - 516 тыс. тенге, а медианная – 352 тыс. тенге.

Согласно анализу ЦРТР, в 2021 году 1 млн 49 тыс. человек работали фрилансерами в Казахстане, при этом для 228,3 тыс. человек фриланс был основным способом заработка, 820,5 тыс. человек работали одновременно как фрилансерами, так и наемными сотрудниками. На рынке гиг-экономики в стране работает около 500 тыс. человек (Яндекс.Такси, Naimi.kz, Glovo, Quick Work, InDrive и Chocofood).

Эксперты провели собственную оценку влияния цифровизации на рынок человеческих ресурсов - 22% групп занятий в стране находятся в высоком риске автоматизации, где трудятся 587 тыс. чел., или 7% занятых.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА РЫНОК ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ.

Наличие компетентных IT-специалистов является главным фактором развития экономики страны. Так, эксперты обеспокоены проблемой «технологической безработицы», которая может привести к негативному эффекту от цифровизации благодаря замены человеческих ресурсов роботами и ИИ (искусственным интеллектом). Как показывает опыт, с появлением инноваций в производственном процессе, возникает замена кадров новыми технологиями, частично или полностью. «Технологическая безработица» в современных реалиях несет в себе угрожающие перспективы из-за оперативности и масштабов инноваций на конкурентном рынке. Современное общество не успевает оперативно реагировать на происходящие изменения, на основе развития искусственного интеллекта (ИИ).

Таким образом, основные тенденции влияния цифровизации на рынок человеческих ресурсов:

- Полная автоматизация незначительной доли профессий. Однако некоторые задачи будут решаться работником.
- Решение новых задач специалистом, связанные с взаимодействием с роботами или ИИ (искусственным интеллектом). Эти задачи включают- анализ сводных данных, генерируемых машинами, управление системами, оценка состояния роботов.
- Наличие профессий, где технологии никогда не заменят человека, а только будут способствовать ему – это сферы образования, здравоохранения, сервисные структуры, где необходимы коммуникации со специалистами.
- В различных странах различная материально-техническая база для цифровизации, отсюда воздействие на них будет различаться в разрезе развитых и развивающихся стран. Развитые страны имеют больше инвестиций в инновации, соответственно и скорость цифровизации в них будет выше. Это будет снижать спрос на человеческие ресурсы развивающихся государств со стороны развитых государств.

- При замещении человека высокими технологиями учитывается и стоимость данного замещения – на этом этапе это будет еще очень дорого и не эффективно.
- Замещение произойдет прежде всего на «рутинных» профессиях с перманентно повторяющимися циклами операций, которые будут касаться работы среднего уровня сложности.

По индексу сложности экономики Казахстан находится на 81-м месте из 133 стран, из-за высокой доли производства с низкой добавленной стоимостью. Непропорционально высокая доля сырьевого сектора привела к сокращению других секторов и снизила производительность в них. Отсюда, нехватка сложных рабочих мест – лишь 37% требуют от работников продвинутых навыков.

С учетом того, что цифровизация может коснуться, *во- первых*, именно работников средней квалификации, даже при ее отложенном наступлении по сравнению с развитыми странами большая часть человеческих ресурсов может оказаться «за бортом».

Во-вторых, перекос в сырьевую направленность так же будет отдалять страну от развитых государств. Сильная зависимость экономики от частых внешних шоков (н-р, падение нефтяных котировок) из-за большой уязвимости бюджета от доходов в Национальный фонд является важным барьером для стабильности экономического роста. Данное положение повлияет на скорость внедрения новых технологий в Казахстане; это приведет к увеличению разрыва отечественной экономики с развитыми странами, которые будут стабильно внедрять выгоды цифровизации.

Таким образом, во избежание «технологической безработицы», параллельно с развитием рынка специалистов будущего, решающие задачи технологической революции, необходимо развивать инфраструктуру экономики - развитие новых отраслей. В свою очередь, инновации не только замещают часть специалистов, но и всегда являются источником создания новых рабочих мест с более высокой производительностью труда [1,15].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

По прогнозам **Exclusive.kz**, в ближайшие 20 лет в Европе и США будут автоматизированы до 50% рабочих мест. В среднем, по всему миру эффекту будут подвержены около 30% профессий. Как утверждают ученые, полноценной автоматизации будут подвержены профессии с высокой долей рутины, то есть частых повторяющихся однообразных действий (у 7% занятых в 22% всех занятий рутинность задач превышает 70%). К ним относятся - операторы оборудования, сборщики, почтальоны и курьеры, работники полиграфии, упаковщики, сварщики и т. д., Например, аналитики-исследователи показали наименьший риск автоматизации в средне- и долгосрочной перспективе на такие профессии - воспитатели в детских садах, школьные учителя, топ-менеджеры, юристы, Доля таких занятых в экономике

составила около 7,5%. В остальных случаях нейросеть будет новым производственным механизмом, чем заменит человеческий ресурс.

По прогнозам экспертов Европейской комиссии, к 2030 году 1 из 16 работников в мире будут выполнять новые обязанности в связи с цифровизацией, а к 2036 году будет автоматизировано 50% всех производственных процессов. В крупном бизнесе применение ИИ и больших баз данных составит до 75%.

Аналитики сделали вывод, что широкое распространение высоких технологий, способных изменить рынок труда, произойдет примерно через 10 лет из-за экономических, правовых, этических барьеров.

Сегодня в Казахстане большое количество (16%) низкоквалифицированных рабочих и низкая, по сравнению с другими государствами, доля рабочих мест с высоким уровнем навыков – суммарно 37%. Это является одним из самых низких показателей среди развивающихся государств.

Большинство Казахстанского населения (суммарно 61%) работает в профессиях, относящихся к среднему и низкому уровням навыков. Работники со стажем и навыками сложной деятельности зачастую не могут найти соответствующую работу и вынуждены уезжать в другие, экономически более развитые, регионы или, и вовсе, государства. Отсюда, «Утечка мозгов» приводит к тому, что Казахстан сталкивается с низкой производительностью труда, территориальными и отраслевыми дисбалансами и замедлением технологического развития.

В итоге, из десяти профессий с наибольшим количеством трудовых договоров за последние три года, можно определить следующую картину; три должности низкого уровня навыков: подсобный рабочий, грузчик, уборщик, четыре – среднего: охранник, водитель автомобиля, продавец-консультант, санитар, и три – высокого: бухгалтер, медсестра, воспитатель дошкольного учреждения.

По оценке ОЭСР (Организа́ция экономи́ческого сотру́дничества и разви́тия- Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD), в Казахстане высокой или значительной степени автоматизации подвержены 52% рабочих мест. Это на 5% больше среднего показателя стран, входящих в ОЭСР (сейчас 38). Из них около 17% находится под риском высокой степени автоматизации (вероятность более 70%), около 35% – значительной степени (вероятность 50-70%).

По данным общества «Центр развития трудовых ресурсов», в *ТОП-10 занятий, подверженных наибольшему риску автоматизации*, вошли профессии, по которым в Казахстане сейчас работает 0,5 млн. человек, или 6,3% от всего занятого населения: 1**)** Операторы производственного и стационарного оборудования (461,4 тыс. человек, или 5,4% занятого населения); 2) Сборщики и испытатели изделий (25,7 тыс. человек, или 0,3%); 3) Почтальоны, курьеры и работники родственных занятий (18,4 тыс., или

0,2%); 4) Агенты по таможенной очистке и сопровождению грузов и товаров (11,3 тыс., или 0,1%); 5) Формовщики, сварщики, вальцовщики и родственные занятия **(8,1 тыс., или 0,1%); 6)** Работники полиграфии **(6,6 тыс., или 0,1%); 7)** Упаковщики вручную **(6,1 тыс., или 0,1%); 8)** Изготовители молочных продуктов питания (2,1 тыс., или 0,02%); 9) Ремесленники (2,1 тыс., или 0,02%); 10) Кузнецы, штамповщики и прессовщики (1,4 тыс., или 0,02%). Эти профессии не исчезнут, а усложнятся и перейдут в более высокую категорию рабочих мест. Новая экономика предъявляет все большие требования к качеству рабочей силы и приводит к разрыву между навыками, которые хотят работодатели, и теми, что имеют потенциальные специалисты [2,25].

ТОП-10 занятий, которым не грозит автоматизация. По данным консалтингового агентства McKinsey, в США при современном уровне развития технологий только 5% профессий могут быть полностью автоматизированы. Остальные будут использовать технологии только для упрощения отдельных задач. Указывается, что не менее 30% задач в 62% профессий могут быть автоматизированы. Автоматизация не грозит рабочим местам низкого уровня сложности. Дело в том, что их экономически невыгодно автоматизировать. Данный труд низкооплачиваемый, а внедрение технологий, напротив, повысит его стоимость. Также полной автоматизации трудно поддаются профессии высокого уровня сложности. Это связано с большим количеством нерутинных задач в работе, для которых необходимы несвойственные для робота гибкость, креативность, умение решать задачи и налаживать коммуникацию.

В число наименее подверженных автоматизации занятий входят работники сферы образования, рекламщики, разработчики и аналитики. Суммарно это 0,6 млн. человек в Казахстане, или 7,5% от всего занятого населения.

В Казахстане на основе методологии прогнозирования будущего разработан «Атлас новых профессий и компетенций». Согласно нему, уже в ближайшие 5-10 лет в девяти приоритетных отраслях экономики появятся 239 новых профессий. Еще 95 трансформируются, а исчезающими станут 129**.**

В «Глобальной дорожной карте новых технологий на 2021-2023 годы» американской консалтинговой компании Gartner, отмечено, что IT-руководители считают нехватку талантов наиболее серьезным препятствием для современной экономики. К 2030 году в странах Европейского союза будет не хватать 11 млн. ИКТ-специалистов. В Казахстане сегодня, ежегодная потребность в ИКТ-кадрах - около 30 тыс. человек [3,37].

Помимо этого, до 2030 года сохранится спрос на работников со средним и низким уровнем навыков. Согласно расчетам Центра, для них будет создано 56% рабочих мест. В список входят охранники, продавцы, водители, повара, офисные служащие, уборщики, дворники, подсобные рабочие и так далее. Эти рабочие места не требуют наличия высшего или профтехобразования и

сопровождаются невысокой оплатой труда. Только следующие профессии из ТОП-20 востребованных профессий к 2030 году относятся к высокому уровню навыков – это бухгалтеры, воспитатели, учителя, медсестры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Аналитики считают, что экономика должна генерировать потребность на специалистов высокой компетентности. Для этого необходимо проводить эффективную государственную политику;

- повышать конкурентоспособность и создавать рабочие места преимущественно в высокопроизводительных отраслях с более высоким уровнем доходов,
- стимулировать НИОКР в области образования, социальной защиты и развития инфраструктуры рынка труда,
- бизнесу активизироваться на инновационное технологическое развитие, т.к. именно бизнес является фактором «выживаемости» экономики, сохранения конкурентоспособности [4,13].

Государство должно создать одинаковые условия для населения к базовым инфраструктурным сервисам, функционированию интернета по всей стране и продолжать использовать цифровые госуслуги в государстве.

К 2025 году правительство Казахстана планирует войти в число 20 лучших в Индексе развития электронного правительства ООН, в число 50 лучших в Индексе электронной коммерции B2C (Business to Consumers) и в число 40 лучших стран по Индексу развития информационно-коммуникационных технологий.

Список литературы:

1. Inbusiness.kz
2. Exclusive.kz
3. Рахметулина Ж.Б., Урекешова А.Б., Сулейменова А.О. ФРИЛАНС НА РЫНКЕ КАЗАХСТАНА: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ. *Central Asian Economic Review*. 2023;(4):45-55. https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-4-45-55
4. Карабанова О.В. Мировая практика формирования и использования человеческого капитала в особых экономических зонах // Вопросы инновационной экономики. — 2021. — № 9 (9). — с. 13-19. — www.creativeconomy.ru/articles/14588

ЭКОНОМИКАНЫҢ ӨНЕРКӘСІПТІК СЕКТОРЫНДАҒЫ БІЛІКТІ ЖҰМЫСШЫ КАДРЛАРДЫҢ ТАПШЫЛЫҒЫ ПРОБЛЕМАСЫ

Кейкова Ж.К.

Мирас университеті

(Шымкент, Қазақстан)
e-mail:Akun_0609@list/ru

Аннотация. XXI ғасырдың басынан бастап пайда болған және біртіндеп өсіп келе жатқан "кадрлық аштық" проблемасы қазіргі уақытта ішкі және сыртқы еңбек нарығын, көптеген қызмет салалары мен Индустрия салаларын қамтитын өткір сипатқа ие болды. Мақала елдегі білікті кадрлар тапшылығы мәселесін талдауға арналған. "Кадрлық аштық"ұғымының анықтамасы берілген. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметіне әсер ететін кәсіпқойлардың жетіспеушілігінің себептері мен салдары қарастырылады.

Бұл тақырыптың өзектілігі қазақстандық өнеркәсіптік кәсіпорындарда жұмысшылардың жетіспеушілігінде жатыр, әсіресе 2021 жылдың басынан бастап, экономиканың дағдарыстан кейінгі қалпына келу кезеңінде қатты әсер етеді және қазіргі уақытта өзекті болып қала береді.

***Кілт сөздер*:** Кадрлық аштық, кадрлық дағдарыс, кадр тапшылығы, персоналды басқару, өнеркәсіп.

Аннотация. Проблема «кадрового голода», возникшая и постепенно увеличивающаяся с начала XXI в., в настоящее время приобрела острый характер, охватив как внутренний, так и внешний рынок труда, многие сферы деятельности и отрасли индустрии. Статья посвящена анализу проблемы дефицита квалифицированных кадров в стране. Дано определение понятия «кадровый голод». Рассмотрены причины и следствия нехватки профессионалов, влияющие на деятельность хозяйствующих субъектов.

Актуальность данной темы заключается в нехватки рабочих на казахстанских промышленных предприятиях, особенно остро сказывается с начала 2021 года, в период послекризисного восстановления экономики, и продолжает оставаться актуальной на данный момент.

***Ключевые слова*:** кадровый голод, кадровый кризис, кадровый дефицит, управление персоналом, промышленность.

Annotation. The problem of "personnel shortage", which has arisen and gradually increased since the beginning of the 21st century, has now become acute, covering both the domestic and foreign labor market, many fields of activity and industries. The article is devoted to the analysis of the problem of shortage of qualified personnel in the country. The definition of the concept of «personnel hunger» is given. The causes and consequences of the shortage of professionals affecting the activities of business entities are considered.

The relevance of this topic lies in the shortage of workers at Kazakhstani industrial enterprises, which has been particularly acute since the beginning of 2021, during the post-crisis economic recovery, and continues to remain relevant at the moment.

***Keywords*:** personnel hunger, personnel crisis, personnel shortage, personnel management, industry.

Кіріспе. Осы мақаланың мақсаты Қазақстанның өңірлері бойынша демографиялық шұңқырдың себебін және кадрлық ашаршылыққа тікелей әсерін қарастыру болып табылады. Сондай-ақ 2022 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңде жұмысшы халықтың күтулері және еңбекақының нақты мәндері бойынша жалақыны талдау.

Әдістері. Зерттеу барысында зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістері қолданылады, атап айтқанда: нормативтік құқықтық актілерді, түсініктерді, аналитикалық материалдарды және зерттеу объектісіне кіретін нақты мәселелерге авторлардың көзқарастарын зерттеу кезінде логикалық әдістер (талдау, синтез).

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ. Білікті кадрлардың жетіспеушілігі мәселелерін зерттей отырып, "кадрлық аштық"деген не екенін түсіну қажет. Осы мақсатта біз кадрлар тапшылығы мәселесін зерттейтін және осы Тұжырымдаманың анықтамасын ұсынатын дереккөздерге жүгінеміз. Князева и. о., кадр тапшылығы мәселесін зерттей отырып, келесі анықтама береді. "Кадрлық аштық" - мәлімделген талаптар бойынша қажетті мамандық қызметкерлерін жалдаудың қиындығы. [1].

Князева М. А. берген Кадрлық аштық ұғымы бір жағынан кәсіби қызметті білікті жүргізу үшін қажетті дағдылары мен дағдылары бар, екінші жағынан жұмыс орнын ұсынатын жұмыс берушіге қажетті персоналдың еңбек нарығында белгілі бір кәсіптің болмауынан тұратын негізгі проблеманы дәл анықтайды.

Жыл сайын ҚР-да техникалық және кәсіптік білім беруде 20 мыңға жуық бос жұмыс орны толтырылмайды.

Кадрларға деген қажеттіліктің 70% - дан астамы біздің колледждер мен ТжКБ ұйымдары (техникалық және кәсіптік білім беру бойынша) дайындайтын техниктер мен орта буын мамандарына тиесілі.

Елде шетелдік мамандардың сұраныстарымен расталған Кадрлық аштық байқалады. Қазақстандық түлектерді даярлаудағы кемшіліктер оқу ұйымдарындағы ескірген бағдарламалар мен материалдық-техникалық база сияқты бірқатар себептерге байланысты. Білім берудегі проблемалар жастар арасында жұмыссыздықтың өсуіне және орта арнаулы білім берудің беделінің төмендеуіне әкеледі.

Бүгінгі таңда кадрлық аштық мәселесі барлық өңірлерде бар. Жұмыс күшінің тапшылығы кәсіптік білім деңгейінің төмендеуімен байланысты, дейді сарапшылар. Еңбек ресурстарының тапшылығы нақты әлеуметтік-экономикалық процестердің нәтижесі болып табылады және бір жағынан біз көптеген салаларда кадрлардың тапшылығын, екінші жағынан басқа салаларда кадрлардың артық болуын байқаймыз. Іс жүзінде қазақстандық еңбек нарығы барған сайын поляризацияларда [2].

Демографиялық шұңқыр әлеуметтік, экономикалық, медициналық, этикалық, ақпараттық және басқа факторлардың, соның ішінде өмір сүру деңгейінің жалпы төмендеуінің, экологиялық жағдайдың нашарлауының және халықтың денсаулығының жалпы төмендеуінің нәтижесі болып табылады. Бұл мәселені статистикаға сүйене отырып, нақтырақ қарастырыңыз.

Ұсынылған статистикадан халықтың азаюы елдің 10 облысында байқалады: Солтүстік Қазақстан (-1,39%), Абай (-0,7%), Қостанай (-0,51%), Жетісу (-0,44%), Шығыс Қазақстан (-0,4%), Павлодар (-0,3%), сондай-ақ Қарағанды және Ұлытау (-0,12%), Ақмола және Жамбыл (-0,01%).

Ал халық санының ең жоғары өсу қарқыны (6,34%) Астанада. Елордада Алматы (2,59%), Шымкент (2,55%), Маңғыстау (2,13%) және Алматы (1,75%) облыстары орналасқан.

Халықтың өсуі туралы деректерді зерттей отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: халықтың ең көп өсуі негізінен Алматы, Астана, Шымкент, Түркістан сияқты миллионер қалаларда орын алады, өйткені бұл қалалардан белсенді даму, кәсіпорындардың ашылуы, демек, жаңа мүмкіндіктер жүріп жатыр.

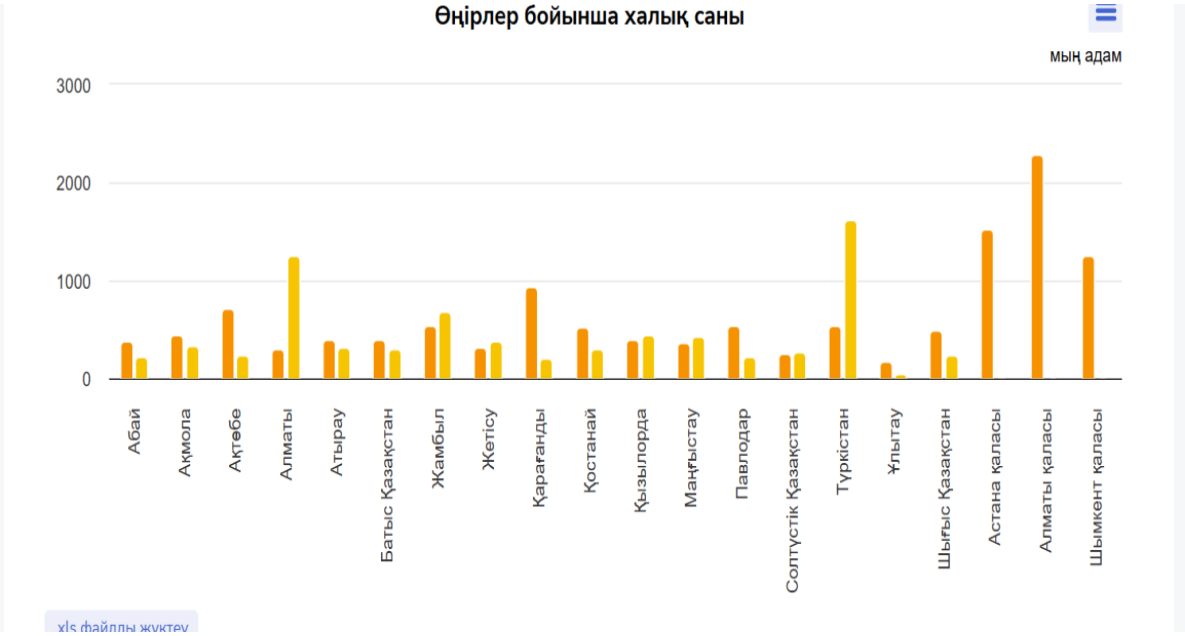

Сурет 1. Өңірлер бойынша халық саны

Аз дамыған қалалардан адамдар үйлерін белсенді түрде тастап кетеді. Демек, перспективалық және дамуға ұмтылу кезінде қаланың өзгеру үрдісі байқалады. Өмір сүру деңгейі маңызды емес, өйткені қауіпсіз баспана үшін көбірек нұсқалар, бос уақытты өткізуге болатын орындардың кең тізімі, өмір ритағы, бос жұмыс орындарының кең ауқымы. Кәсіби және жеке даму үшін көптеген мүмкіндіктер. Қол жетімді бағамен сапалы өнімдердің үлкен таңдауы. Әр түрлі мәдени өмір. Осы факторлардың барлығы адамдардың туған жерлерін қалдырып, үлкен қалаларға көшуіне әсер етеді.

Компаниялар әрдайым қанағаттандыра алмайтын жұмыс іздеушілердің өсіп келе жатқан талаптарына тап болады. 2023 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы бойынша орташа жалақы 364295 теңгені құрады, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 17,6%-ға артық, нақты мәнде жалақы 2,7%-ға өсті.

Соңғы бес жылда орташа жалақы 1,9%-ға өсті, бұл ретте әйелдердің жалақысы ерлерге қарағанда жылдам қарқынмен өсті.

Соңғы бес жылда орташа жалақы 1,9%-ға өсті, бұл ретте әйелдердің жалақысы ерлерге қарағанда жылдам қарқынмен өсті.

100000 теңгеге дейін орташа айлық жалақыны 6,1% қызметкерлер, 100001-ден 150000 теңгеге дейін – 12,0%, 150001-ден 300000 теңгеге дейін – 35,1%, 300001-ден жоғары – 46,8% алды.

Қазақстан Республикасында 2024 жылғы медианалық жалақы 285677 теңгені құрады. Номиналды жалақы 2023 жылға қарағанда 13,7%-ға өсті, нақты мәнде 4,6%-ға артты.

Қазақстан Республикасындағы жалақы, теңге

	2019	2020	2021	2022	2023	Номиналды жалақы индексі 2023 жыл 2019 жылға, пайызбен	Нақты жалақы индексі 2023 жыл 2019 жылға, пайызбен
Барлығы	186 815	213 003	250 311	309 697	364 295	195,0	128,4
Ерлер	222 514	243 524	281 239	355 072	418 788	188,2	124,0
әйелдер	150 779	182 679	220 160	265 643	311 217	206,4	135,9

Салалық құрылымда 2023 жылмен салыстырғанда медианалық жалақының ең жоғары өсуі көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсынуда – 39,9%, тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсетуде – 34,7%, электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен және ауаны кондициялаумен жабдықтауда – 32,6% белгіленген.

Медианалық жалақының ең төмен өсімі ақпарат және байланыста – 4,7%, сондай-ақ денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсетуде - 4,9% болып тіркелді.

Биыл "Еңбек ресурстарын дамыту орталығы" АҚ сарапшылары кадрлар тапшылығы мәселесін зерделеп, 2024-2030 жылдарға болжам жасады. Осы зерттеуге сәйкес, аталған кезеңде Қазақстанға қажетті қызметкерлердің жалпы

саны 1,8 миллион адамды құрайды. Оның ішінде жоғары білімі бар қызметкерлер — 494 мың, техникалық және арнайы білімі бар қызметкерлер — 1 миллион (оның ішінде 400 мың жұмысшы мамандығы). Біліктілігі жоқ басшылар мен қызметкерлерге шамамен 300 мың қажет болады.

Салалар бөлінісінде ең көп жұмыскерлер: білім беру салаларында — 331 мың, сауда — 228 мың, құрылыс — 213 мың, Денсаулық сақтау — 128 мың, әкімшілік — 119 мың, көлік және сақтау — 116 мың. Бұған ауыл шаруашылығы — 114 мың, өңдеу өнеркәсібі — 108 мың кіреді.

Құрылыс саласында жұмысшылардың тапшылығы байқалады — 111 мың. Негізінен сылақшылар мен суретшілерді, дәнекерлеушілерді, тас қалаушыларды, бетоншыларды табу қиын.

Жас топтары бойынша қызметкерлердің жалақысын салыстыру барысында ең төмен жалақыны 16-дан 24 жастағы қызметкерлер – 250518 теңге, ең жоғары жалақыны 35-тен 44 жаста (397468 теңге) және 45-тен 54 жасқа дейін (372824 теңге) алғанын көрсетеді.

Ең жоғары өсім 25-тен 34 жасқа дейінгі санатта – 14,4%, ең төмен 35-тен 44 жасқа және 55-тен 64 жасқа дейінгі санаттар – 11,6% құрады.

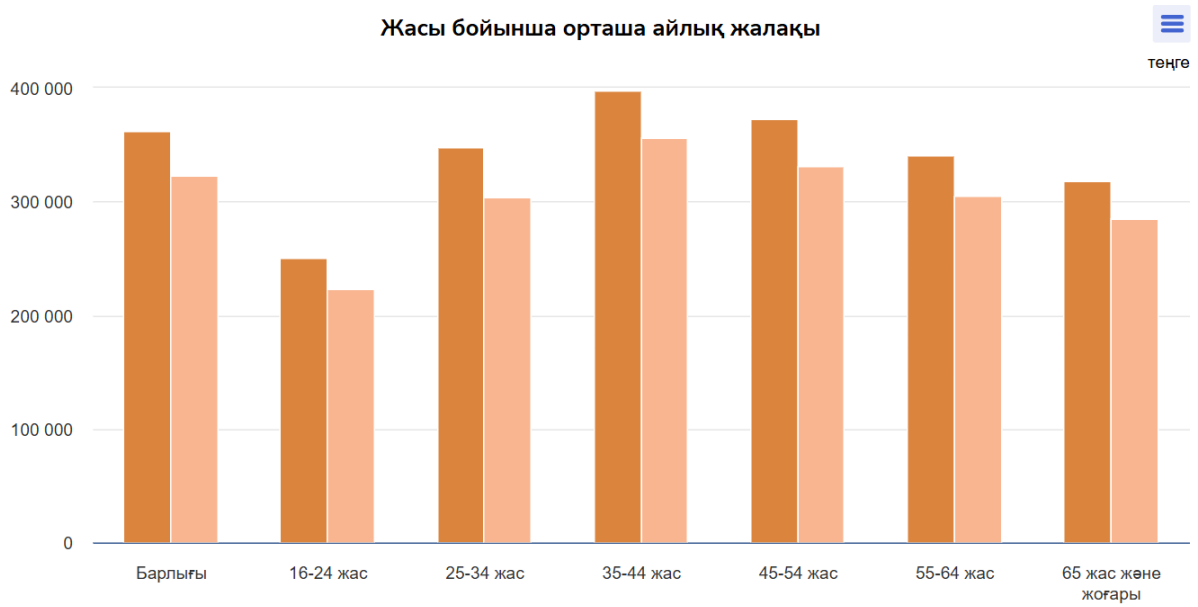

Сурет 2. Жасы бойынша орташа айлық жалақы

Ірілендірген қызмет топтары бойынша орташа айлық жалақы. Ұлттық кәсіптер жіктеуішіндегі ірілендірілген қызмет топтары аясында ең жоғары жалақы «Басшылар мен мемлекеттік қызметшілер» тобында белгіленді және 588138 теңгені құрады, бұл «Біліктілігі жоқ жұмысшылар» жалақысынан (158922 теңге) қарағанда 3,7 есеге жоғары.

Шетел меншігіндегі кәсіпорында жұмыс істейтін бір қызметкердің орташа айлық жалақысы 574408 теңгені құрады, бұл мемлекет меншігіндегі кәсіпорында жұмыс істейтін қызметкердің жалақысынан 1,9 есеге (301302

теңге) және жеке кәсіпорында жұмыс істейтін қызметкердің жалақысынан (361815 теңге) 1,6 есеге артық.

Жалақы сияқты фактор Кадрлық аштық тақырыбымен тығыз байланысты, өйткені ол жұмысқа орналасу және одан әрі жұмысқа орналасу орнын таңдау аспектілерінің негіздерінің бірі болып табылады.

Осылайша, Кадрлық аштықтың өзекті тақырыбы бойынша компанияның беделін көтеру және қызметкерлердің мінез-құлқын ынталандыру үшін мінез-құлық стандарттарын белгілеу және нәтижелер, кәсібилік, өзгеруге дайындық сияқты жағымды қасиеттерді ұсыну үшін ауқымды PR-науқан қажет деген қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, компаниялар қызметкерлерді таңдау кезінде осы факторларды ескеруі керек. Бірінші кезекте шығармашылық және практикалық тәсілді талап ететін ауқымды операцияларға, сондай-ақ жауапкершілікті беруге бағдарланған бастамашыл және білікті менеджерлердің болуы Кадрлық аштық проблемасын айтарлықтай жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, кадрлық аштық жағдайында компаниялар персоналды басқару

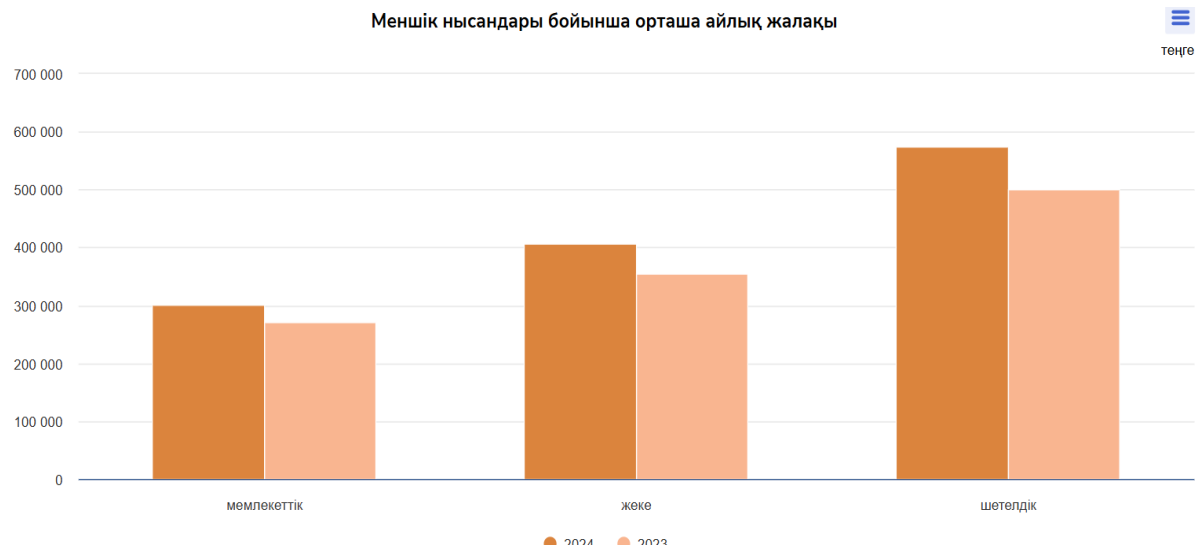

Сурет 3. Меншік нысандары бойынша орташа айлық жалақы

мен бизнесті дамытудың балама тәсілдерін іздеуге мәжбүр. Қызметкерлердің аутсорсингі компанияларға қажетті уақыт пен санды қамтамасыз ете отырып, осы мәселені шешудің негізгі құралдарының біріне айналуда.

Кез келген функциялар мен бизнес-процестерді аутсорсингке беруге болады: PR, маркетинг, ат, HR, бухгалтерлік есеп, тұтынушыларды қолдау, тазалау, қауіпсіздік және тамақтану.

Кадрлардың жетіспеушілігі проблемаларын бастан кешіретін ұйымдар үшін бұл құбылыстың пайда болуына қандай себептер ықпал ететінін түсіну

өте маңызды. Ұйымда Кадрлық аштық проблемасының пайда болуына тікелей әсер ететін бірқатар себептерді келтірейік:

- ұйым базасында кадрларды даярлау және қайта даярлау жөніндегі бағдарламаларды әзірлеумен және іске асырумен айналысатын жеке оқу орталықтарының болмауы;

- ұйымның қазіргі еңбек нарығы үшін мамандар даярлауды жүргізетін бейінді оқу орындарымен жолға қойылған байланыстарының болмауы;

- компания басшыларының жас кандидаттарға қойылатын жоғары талаптары, себебі жұмыс беруші жұмыс тәжірибесі бар мамандарға артықшылық беретіні жасырын емес;

- жаңа технологияларды енгізу және өндірісті жаңғырту кәсіптік білім беру мекемелерінде мамандар даярлау қарқынынан озып тұр;

- өткен ғасырдың аяғында жұмысшы мамандықтарының танымалдығы еңбек адамының беделін жоғалтуға әкелді;

- "кадрлардың қартаюы" - ұйым қызметкерлерінің орта жасын ұлғайту;

- көп қырлы өндірістік тәжірибені беру дәстүрін жоғалту, жас мамандардың тәлімгерлік жүйесі ұмытылды;

-тиісті қаржыландырудың болмауы және бейінді оқу орындарында мықты материалдық-техникалық базаның болуы;

Бұл жағдайда аталған себептер салдар тудыратынын ұмытпаңыз, бұл өз кезегінде бар проблемаларды күшейтеді. Ең маңызды салдардың қатарына мыналар жатады:

- кәсіптік білім беру сапасының төмендеуі оқушылардың дайындық деңгейінің төмендігін білдіреді;

- маманның жұмыс берушімен еңбек қатынастарын жалғастырғысы келмеуі;

- жас мамандарды жас кадрлармен алмастыру мүмкіндігінің болмауы;

- жас мамандардың өз күшіне деген сенімінің жоқтығы;

- жастардың өндіріс саласында жұмыс істегісі келмеуі;

- өңірлерден мегаполистерге жас білікті мамандардың кетуі;

- мансаптық өсу перспективасының болмауы.

Себептер мен салдарларды талдай отырып, олардың барлығы білікті кадрлардың жетіспеушілігі проблемасына айтарлықтай әсер ететіндігін атап өткен жөн, осыған байланысты компания басшылары персоналға қатысты мәселелерді бақылап, қажет болған жағдайда кадрлық аштық мәселесін шешу үшін пәрменді шараларды қолдануы керек.

Қорытындылар. Қорытындылай келе, біздің еліміздегі еңбек нарығындағы сұраныс төмендемейді деп айта аламыз. Бірақ азаматтар осы нарықтың талаптарына уақытында бейімделуі керек.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қорытындылар жасауға болады:

- Жалақы: мамандарды тарту үшін жеткілікті ынталандыру емес. Бонустар-бұл мамандар күтуге бейім ынталандыру. Мамандарды жалдау

кезінде нарықта жоғары бағаланатын дағдыларды игеруге баса назар аударылады.

- Оқыту: білім мен жаңа дағдыларды алу мүмкіндіктері кәсіби білім мен дағдылар мамандар арасында жоғары бағаланады, өйткені олар бәсекеге қабілеттілік факторы болып табылады.

- Жаңа қызметкерлер жұмыс берушіден стандартты емес жеңілдіктер ұсынады деп күтеді. Мысал ретінде икемді жұмыс кестесін, бала күтімі бойынша демалысты және т. б. келтіруге болады.

- Икемді жұмыс кестесі: қысқартылған жұмыс күні, еңбек бөлінісі, қашықтықтан жұмыс және т. б.

Қорытындылай келе, ұйымдағы Кадрлық аштық мәселесін шешу оң нәтижеге мүдделі барлық тараптардың күш-жігерін ескере отырып, мәселеге кешенді көзқарас жағдайында мүмкін болатындығын атап өтеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Князева И.О. Кадровый голод [Онлайн издание] // https:// delatdelo-com.turbopages/org/.

2. Алехина Л.Л., Васечкин А.С., Васечкина Е.А. Кадровый голод в условиях массовой безработицы [Текст] // Научные записки ОрелГИЭТ. 2016. №6. С.19-24.

3. Тинькова Е.В., Гулуа С. Дефицит квалифицированных кадров и производственный потенциал [Текст] // Дельта науки. 2018. №1. С. 12-14

4. Дефицит кадров: какие специалисты требуются в Казахстане. Муратбек Макулбеков. https://www.inform.kz/ru/defitsit-kadrov-kakie-spetsialisti-trebuyutsya-v-kazahstane

IT-СЕКТОР СЕКТОР СИПАТТАМАСЫ МЕН СЕГМЕНТТІК ЕСЕПТІЛІКТІҢ ОНЫ ТРАНСПАРЕНТИЗАЦИЯЛАУДАҒЫ РӨЛІ

Ахметова С.С., Атенова К.А., Джанабергенова К.А.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Шымкент, Қазақстан)
e-mail: salima.ahmetova@inbox.ru

Аннотация. Сегменттік есеп беру басқару тәсілін, яғни ішкі басқару есебін құрастыру үшін пайдаланылатын мәліметтерді пайдалана отырып, есеп беруге арналған бірегей талаппен сипатталады. Басқару тәсілін қолдану көптеген пікірталас пен қайшылықтарды тудырады. Бір жағынан, қаржылық және басқарушылық есеп арасында өзара әрекеттестік бар, екінші жағынан, басқару ақпаратын пайдалану деректермен манипуляциялау мүмкіндігін ашады, мысалы, басқару қызметінің кейбір аспектілері бойынша коммерциялық құпияны сақтау мақсатында жинақтауды қамтамасыз ету үшін

бәсекелестік артықшылықтар. Есеп беретін сегменттерді бөлуге қатысты дұрыс тұжырымдалмаған тәсілдер және жинақтауды теріс пайдалану сегменттік есеп беру бойынша стандарттарды қолдану тәжірибесін талдау кезінде анықталған ең жиі келтірілетін мәселелер болып табылады.
***Кілт сөздер*:** Ақпараттық технологиялар, есептілік, сегменттік есептілік, қызмет, IT сектор, автоматтандыру

Аннотация. Сегментная отчетность характеризуется уникальным требованием к отчетности с использованием управленческого подхода, то есть данных, используемых для составления внутреннего управленческого отчета. Использование управленческого подхода вызывает много споров и споров. С одной стороны, существует взаимодействие между финансовым и управленческим учетом, с другой стороны, использование управленческой информации открывает возможность манипулирования данными, например, конкурентными преимуществами для обеспечения накопления с целью сохранения коммерческой тайны по некоторым аспектам управленческой деятельности. Неправильно сформулированные подходы к распределению сегментов отчетности и злоупотребление накоплением являются наиболее часто цитируемыми проблемами, выявленными при анализе практики применения стандартов сегментной отчетности.

Annotation. Segment reporting is characterized by a unique requirement for reporting using the management approach, that is, the data used to compile an internal management report. The use of the management approach causes a lot of debate and controversy. On the one hand, there is an interaction between financial and management accounting, on the other hand, the use of management information opens up the possibility of data manipulation, for example, competitive advantages in order to ensure savings in order to preserve trade secrets on some aspects of management activities. Incorrectly formulated approaches to the allocation of reporting segments and the abuse of aggregation are the most frequently cited problems identified in the analysis of the practice of applying standards for segment reporting.
***Keywords*:** Information technology, reporting, segment reporting, service, IT sector, automation

Сегменттік есеп беру басқару тәсілін, яғни ішкі басқару есебін құрастыру үшін пайдаланылатын мәліметтерді пайдалана отырып, есеп беруге арналған бірегей талаппен сипатталады. Басқару тәсілін қолдану көптеген пікірталас пен қайшылықтарды тудырады. Бір жағынан, қаржылық және басқарушылық есеп арасында өзара әрекеттестік бар, екінші жағынан, басқару ақпаратын пайдалану деректермен манипуляциялау мүмкіндігін ашады, мысалы, басқару қызметінің кейбір аспектілері бойынша коммерциялық құпияны сақтау мақсатында жинақтауды қамтамасыз ету үшін бәсекелестік

артықшылықтар. Есеп беретін сегменттерді бөлуге қатысты дұрыс тұжырымдалмаған тәсілдер және жинақтауды теріс пайдалану сегменттік есеп беру бойынша стандарттарды қолдану тәжірибесін талдау кезінде анықталған ең жиі келтірілетін мәселелер болып табылады.

Ғалымдардың сегменттік есеп беруге айтарлықтай көңіл бөлуіне қарамастан, IT-компаниялар қызметінің ерекшеліктерін ескере отырып, сегменттік есептілікті дайындау мен ұсынудың әдіснамалық аспектілері жеткілікті түрде зерттелмеген.

IT-компаниялардың салалық сипаттамаларын анықтау үшін, ең алдымен, оларға тән негізгі қызмет түрлерін анықтау қажет. IT-компанияларға қатысты көптеген жіктеулер бар екенін ескереміз.

Сегменттер бойынша есептілікті қалыптастыру және талдау мәселелері корпоративтік есептілікті дайындау және ұсыну, халықаралық қаржылық есеп стандарттарының принциптерін енгізу, бухгалтерлік есеп пен есеп берудің әртүрлі түрлерін біріктіру сияқты тұжырымдамалық мәселелермен тығыз байланысты [1].

Осылайша, ICB (Industry Classification Benchmark) экономика секторларының халықаралық жіктеуішіне сәйкес, IT-компаниялардың индустриялық иерархиясында «технологиялар» (Technology) бөліміне түседі. Әрбір сала шеңберінде мега-сектор (Supersector), сектор (Sector) және кіші сектор (Subsector) бойынша одан әрі жіктеу қарастырылады, онда қандай компаниялар қандай кіші секторға түсетіні, қандай өнімдер шығаратыны, қандай қызметтер көрсететіні түсіндіріледі [2].

Бұдан әрі қаралатын РАЭКС («Эксперт РА» рейтинг агенттіктерінің халықаралық тобы) рейтингтерінде IT-компаниялар мынадай жеті санат бойынша жіктелген:

1) IT-қызметтер;
2) Телекоммуникация саласындағы қызметтер;
3) Бағдарламалық Қамтамасыз Етуді Әзірлеу (БҚ);
4) жабдықтар өндірісі;
5) тарату;
6) жабдықты жеткізу;
7) АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) саласындағы өзге де қызмет түрлері жатады.

Бұл жұмыста жоғарыда аталған жіктеулер пайдаланылатын болады, алайда қаржылық есептіліктің ерекшелігін көрсету мақсатында 3-сызбада көрсетілген IT-компаниялар қызметінің бағыттарын бөлген жөн деп санаймыз.

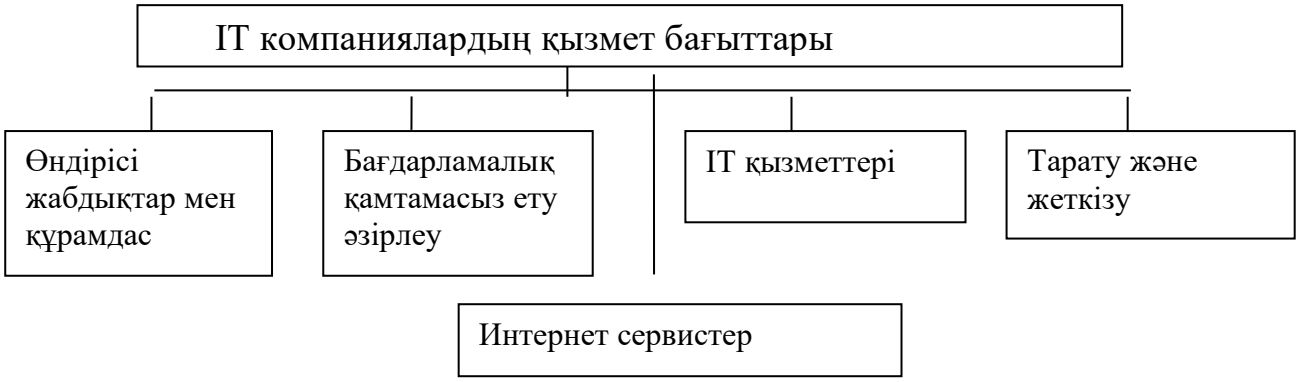

Сызба 1 - IT-компаниялар қызметінің жіктелуі

Бұдан әрі жабдықтар мен құрауыштарды өндіруге, бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеуге, Интернет-сервистерге және IT-қызметтерге ерекше назар аударылатын болады, өйткені қызметтің нақ осы бағыттары экономиканың өзге секторларынан ерекшеленетін және нақ осы IT-секторға тән ерекшеліктерді барынша айқын көрсетуі тиіс.

Жіктелімді анықтай отырып, оларға қатысты статистикалық және талдамалық деректер негізінен талдамалық және рейтингтік агенттіктер ұсынатын IT-компаниялардың қызметін шолуға көшеміз.

Қазақстандағы IT-компаниялардың қызметін сипаттау үшін біз жыл сайын ұсынылатын РАЭКС және CNews Analytics рейтингтеріне жүгінеміз [3].

Жоғарыда айтылғандай, барлық қазақстандық IT-компаниялар өздерінің есептерін ресми сайттарда ұсынбайды. 2017 жылғы РАЭКС рейтингінде ұсынылған компаниялардың ішінде тек 2 компания есептілікті ресми сайтта жариялайды, бірақ сегменттер бойынша ақпарат осы есептерде ұсынылмаған. Сондай-ақ, рейтингтерде ұсынылмаған IT-компаниялардың сайттарында Есептіліктің, атап айтқанда, сегменттер бойынша ақпараттың қолжетімділігі талданды. Бізді қызықтыратын ақпарат Яндекс және т. б. компаниялардың сайттарында қолжетімді mail.ru. Яндекс компаниясының 2017 жылғы және алдыңғы есептік жылдардағы есептілігі АҚШ ГААП форматында ұсынылған, компанияның есептілігі mail.ru 2018 және алдыңғы есептік жылдар үшін ХҚЕС форматында ұсынылды.

Сегменттік есептілікті одан әрі талдауда жоғарыда аталған екі IT-компанияның, сондай-ақ ірі халықаралық компаниялардың есептілігі пайдаланылатын болады, өйткені олар ашық нарықтарға енді ғана шығатын IT-компаниялар пайдалана алатын сегменттік есептілікті ұсынуда үлкен тәжірибе жинақтады.

Халықаралық компаниялардың қызметін талдау үшін Fortune Global 500 рейтингінде ұсынылған деректер пайдаланылды. Осы рейтингке қатысатын барлық компаниялар үшін міндетті талап қаржылық есептілікті ұсыну болып табылады. Сонымен қатар, компаниялардың акциялары халықаралық қор нарықтарында бағаланады, бұл автоматты түрде халықаралық стандарттарға (ХҚЕС немесе GAAP USA) сәйкес дайындалған қаржылық есептілікті ашық

қолжетімділікте ұсынуды білдіреді, ал бұл есептіліктің өзі сегменттік есептілікті қамтуы тиіс.

Fortune Global 500 рейтингісіне сәйкес, соңғы 7 жылдағы ең үлкен үлесті (орта есеппен 38%) электроника және электр жабдықтарын өндіретін компаниялар алады, екінші орынды (орта есеппен 24%) компьютерлер мен кеңсе жабдықтарын шығаратын компаниялар алады.

Естеріңізге сала кетейік, РАЭКС қазақстандыкк рейтингіне сәйкес IT - қызметтер (орта есеппен – 38%) мен жабдықтарды жеткізу (орта есеппен - 23%) IT нарығындағы ең үлкен үлесті иеленді. Осылайша, қазақстандық компаниялардың қызмет көрсетуге және жабдықтарды жеткізуге (импортқа) бағдарлануы айқын, ал халықаралық компаниялар арасында ең көп үлесті өндіріспен айналысатын компаниялар алады.

Рейтинг кіріс туралы мәліметтерге негізделгендіктен, пайда көрсеткіші компанияның позициясына әсер етпейді. Осылайша, 2018 жылғы рейтингке енгізілген 5 IT-компания есепті жылдың қорытындысы бойынша шығынға ұшырады. Сегменттік есептілікті жасау және талдау кезінде IT-компаниялар түсім көрсеткішіне де көп көңіл бөледі деп болжауға болады .

IT-компаниялардың негізгі қызметіне тән салалық сипаттамаларға материалдық емес активтердің жоғары үлесі, зерттеулер мен әзірлемелерге, маркетингке елеулі салымдар, сондай-ақ адами капиталдың ерекше рөлі жатады [4].

Зерттеу үшін таңдалған IT-сектордың маңызды рөлі, сондай-ақ оның негізгі салалық сипаттамалары «Қазақстанның цифрлық экономикасы» бағдарламасында «Қазақстанның Білім қоғамының дамуына жағдай жасауға, заманауи цифрлық технологияларды қолдана отырып, цифрлық экономикада өндірілген тауарлар мен қызметтердің қол жетімділігі мен сапасын арттыру арқылы еліміздің азаматтарының әл-ауқаты мен өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған, азаматтар үшін мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын, сондай-ақ ел ішінде де, одан тыс жерлерде де қауіпсіздікті жақсарту». Цифрлық технологиялар адамдардың күнделікті өміріне, біліміне, өндірістік қатынастарына, экономика құрылымына әсер етеді, сондай-ақ коммуникацияларға, есептеу қуаттылығына, ақпараттық жүйелер мен сервистерге жаңа талаптар қояды. Бағдарламаға сәйкес, «деректер жаңа активке айналуда, оның үстіне негізінен олардың баламалы құндылығы есебінен, яғни деректерді жаңа мақсаттарда қолдану және оларды жаңа идеяларды іске асыру үшін пайдалану шамасына қарай» [5].

Осылайша, цифрлық технологиялар мен зияткерлік ресурстардың маңызды рөлі атап өтіледі.

«Цифрлық экономика» бағдарламасының нәтижесі 2024 жылға қарай Цифрлық экономика саласындағы ірі жобаларды іске асыруға қатысатын кемінде 10 қазақстандық ұйымды, сондай – ақ зерттеулер мен әзірлемелер шешуші мәнге ие жаһандық нарықтарда бәсекеге қабілетті кемінде 10 ұлттық технологиялық көшбасшы компанияны құру болуы керек.

Жоғарыда аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін қазіргі заманғы технологияларды дамыту, бизнес жүргізу және инновациялар үшін қолайлы орта құру қажет.

«Цифрлық экономика» бағдарламасында белгіленген мақсаттар Қазақстандағы IT-сектордың ашықтығын арттыруды, зерттеулер мен әзірлемелерге салымдардың үлкен үлесіне байланысты IT-компанияларға тән тәуекелдерді бағалауға көп көңіл бөлуді талап етеді, бұл өз кезегінде инвесторлар үшін қаржылық есептіліктің болжамды құндылығын арттыруға және IT-компаниялардың негізгі операциялық сегменттерінің қызметіне тән тәуекелдерді ашуға бағытталған IT-компаниялардың сегменттік есептілігінің маңыздылығын арттырады.

Қорытындылай келе, сегменттік есептілікті дамытудың негізгі тенденциясы жүйелі тәсіл болуы керек, ол әр түрлі есептердің – қаржылық, басқарушылық, тұрақты даму туралы есептіліктің, сондай-ақ интеграцияланған есептіліктің тығыз байланысын білдіреді. Жоғарыда келтірілген есептілікте ашылған ақпарат пайдаланушыларға компанияның ішкі құрылымы туралы да, сыртқы орта туралы да, олардың өзара әрекеттесуі мен өзара әсері туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сегменттік есептіліктің пайдалылығын арттыру және сегменттік есептілікті жасау және ұсыну бойынша қолданыстағы стандарттарды қолдануға байланысты анықталған проблемаларды шешу мақсатында мынадай ұсынымдар ұсынылды:

- біркелкі емес түсіндірмелерді жою үшін сегменттік есеп беру мақсаттары үшін жедел шешім қабылдайтын басты тұлғаның анықтамасын нақтылау ұсынылды;

- есептік сегменттерді агрегациялауды теріс пайдалану мәселесін шешу үшін операциялық сегменттер саны есептік сегменттер санынан едәуір асатын компаниялардағы агрегаттар санын азайтуға бағытталған есептік сегменттерді бөлудің жетілдірілген алгоритмі ұсынылады.

IT-секторын зерттеу үшін таңдау экономикалық және экономикалық қызметтің барлық салаларына әсер ететін цифрлық технологиялардың жоғары рөліне, сондай-ақ Қазақстанның цифрлық экономиканы дамытуға бағдарлануына байланысты.

IT-сектордың негізгі салалық сипаттамаларына материалдық емес активтердің жоғары үлесі, зерттеулер мен әзірлемелерге, маркетингке елеулі салымдар, сондай-ақ адами капиталдың ерекше рөлі жатады.

Зерттеулер мен әзірлемелердің рөлі өзгеріп жатқан жаһандық нарыққа да тән, оның толыққанды қатысушылары қазақстандық IT-компаниялар болуы керек.

Осыған байланысты IT-компаниялардың ашықтығын, олардың қаржылық, атап айтқанда, пайдаланушылардың кең ауқымы үшін сегменттік есептіліктің қолжетімділігін арттыру, сондай-ақ сегменттік есептіліктің ақпараттық құндылығын арттыру бойынша шаралар қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1.ҚЕХС 14 «Сегменттік есеп беру» (IAS 14 “Segment Reporting”)

2. Карагод, В. С. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебник / В.С. Карагод, Л.Б. Трофимова. - Москва: РГГУ, 2015. - 336 с.

3. Соколов А.А. Как составить сегментарную отчетность // Учет в производстве. 2011. N 1. С. 68 - 76.

4. Вахрушина М.А. Внутрипроизводственный учет и отчетность. Сегментарный учет и отчетность: практика (проблемы и перспективы) / М.А. Вахрушина. — Москва : АКДИ «Экономика и жизнь», 2014. — 192 с.

5. Бариленко В.И. Анализ сегментов бизнеса: учебник / В.И. Бариленко, О.Ю. Гавель, О.В. Ефимова [и др.]. М.: КноРус, 2019. — 404 с.

6. Монакова Л.С. Методика формирования и анализа сегментарной отчетности группы компаний: специальность 08.00.12. «Бухгалтерский учет, статистика»: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Воронежский государственный университет. — Воронеж, 2010. — 403 с.

ЭКОНОМИКАҒА АГРАРЛЫҚ САЛАНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Джумабаев М.Т.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

(Тараз, Қазақстан)

e-mail: murat306@mail.ru

Аннотация. Мемлекет пен бизнес арасындағы қарым-қатынастың мәселелері мен перспективалары әрқашан назарда болды. Олар экономиканың көптеген салалары мемлекеттік қолдауға мұқтаж болған кезде ерекше өзектілігі мен маңыздылығына ие болады. Агробизнесті жүзеге асыру қағидаттарын қайта қарау аграрлық секторда бәсекеге қабілетті кәсіпорындар құру тәсілін түбегейлі өзгертеді. Тиімді тетіктердің бірі-мемлекеттік-жекеменшік әріптестік , ол әлі толық зерттелмеген, оның әлеуеті ашылмаған. Астық өнімдері кіші кешенінде мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын табысты іске асыру үшін осы салада жоғары нәтижелерге қол жеткізген ұлттық және шетелдік компаниялардың оларды пайдалану тәжірибесін терең зерделеу, қорыту және жүйелеу талап етіледі. Отандық астық өнеркәсібінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, ең алдымен өндірісті дамытуды мақсатты инвестициялау бағыттарын егжей-тегжейлі талдау қажет.

***Кілт сөздер*:** агроөнеркәсіптік кешен, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, астық кіші кешені, агробизнес, өндірістің рентабельділігі, инновациялық-индустриялық даму, Инвестициялар, азық-түлік қауіпсіздігі, бәсекеге қабілеттілік.

Аннотация. Вопросы и перспективы взаимоотношений государства и бизнеса всегда находились в центре внимания. Особую актуальность и значимость они приобретают, когда многие отрасли экономики нуждаются в государственной поддержке. Пересмотр принципов осуществления агробизнеса коренным образом меняет подход к созданию конкурентоспособных предприятий в аграрном секторе. Один из действенных механизмов – государственно-частное партнерство , которое еще не в полной мере изучено, не раскрыт его потенциал. Для успешной реализации проектов государственно-частного партнерства в зернопродуктовом подкомплексе требуются углубленное изучение, обобщение и систематизация опыта их использования национальными и зарубежными компаниями, добившихся высоких результатов в данной сфере. Необходим детальный анализ направлений повышения конкурентоспособности отечественной зерновой промышленности, прежде всего, целевого инвестирования развития производства.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, государственно-частное партнерство, зерновой подкомплекс, агробизнес, рентабельность производства, инновационно-индустриальное развитие, инвестиции, продовольственная безопасность, конкурентоспособность.

Annotation. Issues and prospects of relations between the state and business have always been in the spotlight. They become particularly relevant and important when many sectors of the economy need government support. The revision of the principles of agribusiness fundamentally changes the approach to creating competitive enterprises in the agricultural sector. One of the most effective mechanisms is public–private partnership, which has not yet been fully explored and its potential has not been revealed. Successful implementation of public-private partnership projects in the grain-product subcomplex requires in-depth study, generalization and systematization of the experience of their use by national and foreign companies that have achieved high results in this area. A detailed analysis of the directions of increasing the competitiveness of the domestic grain industry is needed, first of all, targeted investment in production development.

Keywords: agro-industrial complex, public-private partnership, grain subcomplex, agribusiness, profitability of production, innovative and industrial development, investments, food security, competitiveness.

Кіріспе. Қазақстанда аграрлық секторды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Мал шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы, көкөніс шаруашылығы және бау-бақша шаруашылығы сияқты салалар жеделдетілген қарқынмен дамуда. Ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу және өнімді сақтау инфрақұрылымын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Соңғы жылдары Қазақстанның ауылшаруашылығы экономиканың басқа салаларында айтарлықтай өсім байқалмаған күрделі жағдайларда да дамуға қабілеттілігін дәлелдеді. Агроөнеркәсіптік кешенді (АӨК) дамытудың ұлттық мемлекеттік бағдарламасының түпкі мақсаты агроөнеркәсіптік кешеннің

тұрақты, өндірістік және қаржылық базасын құру басты бағыт болып табылады. Қабылданған шаралардың арқасында ауыл шаруашылығы құрғақшылыққа және әлемдік экономикадағы тұрақсыз жағдайға қарамастан тұрақтылықты сақтап қалды. Өнеркәсіпті қарапайым субсидиялау жанама қолдаумен алмастырылады, мемлекет мен бизнестің күш – жігерін біріктіру ауыл шаруашылығын дамытудың негіздерінің біріне айналады. Әлемде мемлекеттік-жекешелік әріптестік тәжірибесін белсенді түрде таратуда.Серіктестіктің құрылымы, жұмыс жағдайы мен бизнесі кеңінен қолданылып және осылайша табысты болды және жыл сайын бүкіл әлемде жақсарып келеді. Бұл орталықтың қызмет көрсетуі қаржы министрлігі мен көлік және құрылыс министрлігінде орналасқан тәуелсіз консалтингтік компания болып табылады.Бірлескен іс-шаралар мемлекеттік сектор үшін де, жеке кәсіпкер үшін де қажет. Оның басты мақсаты-халықты қолжетімді бағамен сапалы азық-түлікпен қамтамасыз ету мүмкіндігі. Дегенмен, заманауи қоймалар, қосымша өңдеу қуаты, өткізу қабілеті жоғары көлік қажет. Үшіншіден, ауылдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге көбірек көңіл бөлу керек. Бұл жағдайда мемлекеттік-жекешелік әріптестік іс-әрекеттің ең қолайлы моделіне айналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазіргі уақытта "мемлекеттік-жекешелік әріптестік" мағынасы танымал болуда. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ), жалпы мағынада, мемлекеттік жүйе мен мемлекеттік сектордың бірігуі болып табылады, бірігудің мақсаты экономикалық салалардың стратегиялық маңызды салаларын дамыту және бүкіл ел бойынша әлеуметтік қызметтерді жүзеге асыру үшін маңызды жобаларды жүзеге асыру болып табылады. МЖӘ субъектілерінің әрқайсысының қаржыландырудағы рөліне байланысты мүліктік және басқарушылық қатынастар МЖӘ-нің бес моделін бөле алады: оператор, лизинг, концессия, ынтымақтастық және модельдік келісімшарт.Серіктестік ынтымақтастық мақсаттарына және шешілетін әлеуметтік-экономикалық мәселелерге сәйкес МЖӘ-нің үш моделін бөлу:

● ұйымның моделі-бұл құқық иеленуші мен тапсырыс беруші арасындағы концессиялық келісім;

● қаржыландыру моделіне коммерциялық жалдау, жалдау, лизинг, жобаны алдын ала және ілеспе қаржыландыру кіреді;

● ынтымақтастық моделі серіктестікке қатысушылардың күш-жігерінің әртүрлі интеграциялық нысандары мен әдістерін ұсынады,

Серіктестік көбеюдің ажырамас бөліктеріне жауап береді және тұтынудың жаңа құнын жасайды.Мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы серіктестіктің екі сценарийі қалыптасуда, институционалдық өзгерістердің құрамы бір-бірінен ерекшеленеді. Мемлекеттік және іскерлік ынтымақтастықтың бірінші сценарийін әзірлеу әлеуметтік - экономикалық даму деңгейі жоғары елдерде жүзеге асырылады және елдің экономикалық жүйесінің басым бағыттарының өзгеруіне байланысты институционалдық

дамудың құрылымдық өзгерістерін сипаттайды. Іске асыру екінші сценарий шығыс Еуропа мен ТМД мемлекеттерінде, сондай-ақ біртұтас дамушы елдерде заңнамалық базаны түбегейлі өзгерту және МЖӘ институционалдық қолдау құрылымын дамыту негізінде жүзеге асырылады.

Жүйелеудің іргелі бағыттарының ішінде экономикалық ынтымақтастық Ұйымы, БҰҰ, Дүниежүзілік Банк, ұлттық қайта құру және даму банкі сияқты ұлттық ұйымдар жүзеге асыратын қолданыстағы модельдердің, формалардың, сондай-ақ МЖӘ тетіктерінің алуан түрлілігін құрылымдауға әр түрлі іс-шаралар мен рұқсаттар бар.Олар:

• МЖӘ-нің институционалдық және келісімшарттық нысандарын бөлісетін жобаларды заңнамалық құрылымдау моделі. Бірінші жағдайда арнайы заңды тұлға жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің немесе акционерлік қоғамның заңды нысанында құрылады және капиталдандырудың әр түрлі тәсілдері негізінде МЖӘ объектісін құрады. Келісімшарттың МЖӘ нысаны МЖӘ келісімшарттарына қол қою арқылы жобаны жүзеге асыруды көздейді;

• жобаның тікелей циклінің әртүрлі кезеңдеріндегі жеке сектор міндеттемелерінің нақты шекараларын анықтау (жобалау-сметалық құжаттар, құрылыс немесе қайта құру, қаржыландыру немесе бірлесіп қаржыландыру, пайдалану, қызмет көрсету және т.б.)[1, 157].

МЖӘ - нің әртүрлі нысандары мен модельдері, ең алдымен, мемлекеттік секторға жеке сектордың инвестицияларын тартуға мүмкіндік береді және инфрақұрылымды дамытуға байланысты әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешуде оның мүмкіндіктерін кеңінен пайдаланады. Алайда, шетелдік және отандық ережелер, әдетте, аталған МЖӘ модельдері әр түрлі жұпта қолданылатындығын көрсетеді.

Сипатталған МЖӘ нысандары мен модельдерінің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар, сондықтан құрылымдық мемлекеттік - жекеменшік әріптестік жобасы сектордың басым қажеттіліктеріне және жобаның мақсаттарына сәйкес келуі керек[2, 107].

Қорытынды. Мемлекет пен бизнестің ынтымақтастығы негізінде өсуді қамтамасыз етудің дайын түсімдері ауыл шаруашылығында жоқ екені сөзсіз.

1. Әр жағдайда белгілі бір аумақтың ерекшеліктерін, оның ресурстарын, даму перспективаларын есепке алу қажеттілігі туындайды. Мамандар аграрлық кешендегі мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің бірнеше нақты бағыттарын бөледі, оларды жеке-жеке де, аймақтың нақты жағдайына байланысты да қолдануға болады.

2. Қазірдің өзінде сыналған және агроөнеркәсіптік кешенде әлі кең таралмаған мемлекеттік - жекешелік әріптестік нысандарының әртүрлілігі күш-жігерді біріктіруге және ресурстарды ұтымды бөлуге кең мүмкіндіктер ашады. Табысты серіктестік нысандарын табу-әр аймақтың мақсаты. Оны шешу жеке инвестицияларды тартуға және Қазақстанның ауыл

шаруашылығын дамытудың қазіргі заманғы міндеттерін одан әрі шешуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3. Біздің еліміздегі агроөнеркәсіптік кешендегі аграрлық өндірістің нақты және жоғары тәуекелділігіне негізделген мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті пайдалану туралы пікірталастар. АӨК-тегі МЖӘ-нің маңызды рөлі мен өзектілігі көптеген мемлекеттік мақсатты бағдарламалар мен саланы дамыту стратегияларында атап өтілген. Ауыл шаруашылығындағы МЖӘ тетігі ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі тиімді факторы және құралы бола алады.

4. МЖӘ ұзақ мерзімді серіктестікке және жүйелі мемлекеттік қолдауға бағытталған, бұл бағдарламалық-нысаналы және жобалық тәсілдер негізінде осы ынтымақтастықты дамытуға кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді. АӨК - де мемлекеттік және іскерлік әріптес-кемені енгізудің оң тәжірибесі инновациялық дамуға бейімділігін ұзақ мерзімді перспективада қалыптастыруға мүмкіндік береді, ал ғылыми - теориялық, әдістемелік және әдістемелік қамтамасыз етуді уақтылы түзету, институционалдық қолдау барабар әдістер мен құралдарды қолдануға бастамашылық етеді.МЖӘ тең қатынастар институты болып табылады, олар міндетті түрде олар үшін бірыңғай мақсатқа жету үшін күш - жігер бірлестігімен заңды тұлғалар арасындағы келісімдермен ресімделеді.

Қарапайым тілмен айтқанда, мемлекеттік және жеке бизнес әрқашан МЖӘ тараптары болып табылады және олардың өзара іс-қимылы тең сипатқа ие және ресми құқықтық келісімшарт жасасады. МЖӘ жобаларының барлығында дерлік бар әлеуметтік бағдарланған, жобаны іске асыруға байланысты тараптардың барлық ресурстары, сондай-ақ барлық қаржылық тәуекелдер, шығындар мен нәтижелер тараптар арасында алдын-ала келісілген пропорцияларда бөлінеді.

Мемлекеттік-жекеменшік серіктестікте екі тарап та жалпы жобаға өз үлестерін қосады. Егер бизнес қаржылық ресурстарды, кәсіби тәжірибені, тиімді басқаруды, шешім қабылдаудағы икемділік пен тиімділікті, инновацияларға қабілеттілікті қамтамасыз етсе, онда мемлекет ресурстарды тиімді пайдалану, салықтық және басқа да жеңілдіктерді, кепілдіктерді ұсыну үшін шарттар жасайды. Әдетте, бизнес тиімді басқаруды, технологияларды жаңарту мен жетілдіруді қолдана отырып, шетелдік инвестицияларды тарта отырып, жаңа кәсіпкерлікті қалыптастырады, сол арқылы жаңа жұмыс орындарын ашады.

Ауыл шаруашылығы Қазақстанның экономикалық дамуының басым бағыты болып жарияланғандықтан, оның негізгі стратегиясы техникалық және технологиялық жаңғырту болып табылатындықтан, жаңғырту оның басым секторлары мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің әртүрлі нысандары негізінде жүзеге асырылады деп күтуге болады.Нәтижелері үшін мемлекет пен бизнес арасындағы тәуекел мен жауапкершілікті бөлісу инновациялық процестер. Бұл одақта министрліктер мен ведомстволар, ғылыми және білім беру

мекемелері, ақпараттық-консультациялық орталықтар мемлекеттік мүдделерді білдіреді. Әр түрлі шаруашылық нысандарындағы ауыл шаруашылығы мамандары, сондай-ақ салалық кәсіподақтар, бірлестіктер олар тұратын кеме іскерлік мүдделерді білдіреді.

Сонымен бірге, АӨК өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторы ретінде ауыл шаруашылығы ғылымының одан әрі дамуын тежейтін жүйелі сипаттағы бірқатар проблемалар орын алуда.Олардың негізгілері:

- қаржыландырудың жеткіліксіздігі - ауыл шаруашылығы өнімін жетекші экспорттаушы елдермен салыстырғанда қаржыландыру көлемінің бірнеше есе айырмасы;
- жоғары білікті жас кадрлардың - ғылыми қызметкерлердің, көмекші және техникалық персоналдың тапшылығы;
- ғылыми әзірлемелерді енгізудің және бизнеспен өзара іс-қимылдың дамымаған құралдары;
- отандық аграрлық ғылымды әлемдік ғылыми жүйеге интеграциялаудың жеткіліксіз деңгейі. Осы орайда ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін білім беру және консультациялық қызметтердің қолжетімділігін арттыру мақсатында аграрлық ғылымды реформалауды жүргізу қажет. Елде органикалық өндіріс саласындағы сертификаттау қызметтерінің ішкі нарығы жоқ. Органикалық өнім өндірушілерді ұжымдық сертификаттау нысандары жоқ. Органикалық өнім өндірісі мен айналымының нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру қажет.Өсімдік шаруашылығы саласының негізгі проблемалары:
- әртараптандырудың төмен деңгейі;
- селекциялық жұмыстың және тұқым шаруашылығы жүйесінің артта қалуы,
- отандық селекция тұқымымен қамтамасыз етілмеуі;
- топырақ құнарлылығының нашарлауы;
- суаруда су үнемдеу технологияларын қолданудың төмен деңгейі;
- саланың төмен техникалық және технологиялық жарақтандырылуы;
- саланы цифрландырудың төмен деңгейі.

«Мемлекеттік-жекешелік әріптестік» ұғымының мәні мен әртүрлі түсіндірмелері көрсетілді, кәсіпкерлік қызметті ынталандыру институты ретінде МЖӘ-нің қазіргі және пайда болып жатқан жаңа нысандарын жетілдірудің шетелдік тәжірибесі қаралды, Мемлекеттік-жекешелік әріптестік шеңберінде қоғамның, мемлекеттің және бизнестің артықшылықтары, сондай-ақ оның дамуын тежейтін проблемалар анықталды.

Деректерді түсіндіру негізінде республикадағы МЖӘ мәселелері бойынша пікірталастар аграрлық өндірістегі ерекшеліктер мен жоғары тәуекелдерге байланысты екені анықталды, алайда бірқатар экономикалық дамыған елдерде серіктестіктің бұл түрі практикалық тиімділікті дәлелдеді және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің, агроөнеркәсіптік кешенге ұзақ мерзімді инвестицияларды тартудың, оның рентабельділігін арттырудың,

шығарылатын өнімнің жоғары сапасын алудың және оның қол жетімділігі де маңызды элементіне айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Ян, Ю. Даму Туралы Өтпелі Эко саласындағы мемлекеттік-Жекеменшік Әріптестік-номиналдар: Түсіндірме Шеңбері / Ю. Ян, Ю.Хоу Және Ю. Ванг/ / Мемлекеттік Басқаруға Шолу.-2013.- Том. 73.- № 2.- Б.301-310.

2. Жилкибаева, М.А. Государственно- частное партнерство в Казахстане: оценка динамики, институциональное обеспечение, приоритеты развития // Экономика Центральной Азии. – 2020. – Т.4. – № 4. – С. 311-328. https://doi: 10.18334 / азия.4.4.41506.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САҚТАНДЫРУ КОМПАНИЯСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ РЕТТЕУДІ ДАМЫТУ

Заурбекова Л.Е.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
E-mail: zaurbekova-1974@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы сақтандыру компанияларындағы қаржылық есептілікті жетілдіру және интеграциялау жағдайындағы реттеуді дамыту мәселелері қарастырылады. Қаржылық есептіліктің ашықтығы мен сенімділігін арттыру сақтандыру нарығының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды. Халықаралық қаржылық есеп стандарттарын (IFRS) енгізу, цифрлық технологияларды қолдану және қадағалау жүйесін жетілдіру басты назарда. Реттеуді дамыту сақтандыру компанияларының тиімділігін арттырып, олардың қаржылық тұрақтылығын нығайтады.

Кілт сөздер: табиғи қауіптер, техногендік қауіптер, таяси және құқықтық қауіптер, теке сақтандыру, түліктік сақтандыру, түліктік сақтандыру, тралас сақтандыру, цифрлық технологиялар, дәйектілік, сақтандыру, қаржылық тұрақтылық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития регулирования в условиях совершенствования и интеграции финансовой отчетности в страховых компаниях Казахстана. Повышение прозрачности и достоверности финансовой отчетности играет важную роль в обеспечении стабильности страхового рынка. Внедрение международных стандартов финансовой отчетности (IFRS), использование цифровых технологий и совершенствование системы надзора являются основными направлениями.

Развитие регулирования способствует укреплению финансовой устойчивости и повышению эффективности страховых компаний.

Ключевые слова: природные опасности, техногенные опасности, финансово-правовые риски, страхование имущества, продовольственное страхование, продовольственное страхование, транспортное страхование, цифровые технологии, непрерывность, страхование, финансовая устойчивость.

Annotation. This article examines the development of regulation in the improvement and integration of financial reporting in Kazakhstan's insurance companies. Enhancing the transparency and reliability of financial reporting is crucial for ensuring market stability. The implementation of International Financial Reporting Standards (IFRS), the use of digital technologies, and the improvement of supervisory mechanisms are key areas of focus. Regulatory development strengthens financial stability and increases the efficiency of insurance companies.

Keywords: natural hazards, man-made hazards, financial and legal risks, property insurance, food insurance, food insurance, transport insurance, digital technologies, continuity, insurance, financial stability.

Кіріспе

Қазақстанда сақтандыруды жүргізу «Сақтандыру қызметі туралы» заңымен және Қаржы нарығын реттеу агенттігінің ережелерімен реттеледі. Сақтандыру ұйымдары заңнама талаптарына сәйкес есеп жүргізіп, резервтер қалыптастыруы тиіс.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы — статистика саласында мемлекеттік саясатты қалыптастырушы және іске асырушы, Қазақстан Республикасындағы статистиканы жетілдіру бойынша бағдарламаларды әзірлейтін және жүзеге асыратын уәкілетті орган ("Мемлекеттік статистика туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес).

Сақтандыру ұйымдарындағы есеп саясаты — бұл сақтандыру ұйымдары жүзеге асыратын қаржылық және басқару есебін жүргізу ережелері мен әдістерінің жиынтығы. Есеп саясаты ұйымның ішкі құжаттарында бекітіліп, Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік актілеріне сәйкес реттеледі.

Есеп саясатының негізгі элементтері:

Сақтандыру ұйымдары қаржылық есепті Халықаралық қаржылық есеп стандарттарына (ХҚЕС) немесе Қазақстанда қабылданған басқа да стандарттарға сәйкес жүргізеді.

Сақтандыру сыйақыларының түсуін тану.

Сақтандыру шарттары бойынша міндеттемелерді есепке алу.

Сақтандыру ұйымдары сақтандыру төлемдеріне арналған резервтерді (сыйақы резервтері, өтем резервтері, т.б.) міндетті түрде есепке алады.

Шығындар сақтандыру келісімшарттарын орындауға және ұйымның жалпы қызметін жүзеге асыруға байланысты топтастырылады.

Қайта сақтандыру бойынша табыстар мен шығыстар бөлек есепке алынады.

Сақтандыру ұйымдарының инвестициялық кірістерін, оның ішінде бағалы қағаздардан және депозиттерден алынатын кірістерді есепке алу ерекшеліктері.

Сақтандыру ұйымдарына арналған салық салу ерекшеліктерін ескере отырып, салықтық есеп жүргізу [1, 10 б.].

Баланс, табыс және шығындар есебі, ақша ағындарының есебі, меншікті капитал өзгерісі туралы есеп.

Есептілікті мемлекеттік органдар мен акционерлерге ұсыну.

Есеп саясатын әзірлеу принциптері:

Үздіксіздік принципі — ұйым өзінің қызметін ұзақ уақыт жалғастырады деп болжайды.

Дәйектілік принципі — есеп саясатындағы әдістер уақыт бойынша өзгеріссіз қалады.

Ашықтық принципі — қаржылық есептілікте барлық маңызды ақпарат толық көрсетіледі.

Есеп саясаты сақтандыру ұйымдарының стратегиялық мақсаттарына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының сақтандыру қызметі туралы заңына және қаржы нарығын реттеуші органдардың талаптарына сәйкес келуі тиіс [2, 19 б.].

Сақтандыру қорын ұйымдастыру — бұл сақтандыру процесін тиімді әрі жүйелі түрде жүргізу үшін қажет негізгі элементтердің бірі.

Сақтандыру қоры — сақтандыру ұйымдарының резервтерін басқарудың және сақтандыру қызметін іске асырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл қорға сақтанушының төлеген жарналары, сонымен қатар инвестициялардан алынған табыстар енгізіледі. Сақтандыру қорының ұйымдастырылуы сақтандыру компаниясының қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қажет [3, 25 б.].

Сақтандыру қорының негізгі екі түрі бар:

Қызмет көрсету қоры – сақтандыру компаниясы клиенттердің талабын орындау үшін қажет қаражаттардан тұрады. Ол сақтандыру оқиғалары бойынша төлемдер мен басқа да шығыстарды өтеуге жұмсалады.

Резервтік қоры – сақтандыру ұйымының қаржылық тұрақтылығын сақтау үшін құрылған. Бұл қор тәуекелдер мен төлемдердің өзгермелі деңгейін ескере отырып қалыптастырылады.

Сақтандыру қорын ұйымдастыру принциптері

Сақтандыру қорының тиімді жұмыс істеуі үшін бірнеше маңызды принциптерді сақтау қажет:

Қаржылық тұрақтылық: Сақтандыру ұйымы өз міндеттемелерін орындауы үшін қажетті мөлшерде қаржы жинақтауы тиіс.

Өзгермелілікті ескеру: Сақтандыру оқиғаларының жиілігі мен ауырлығын болжау қиын, сондықтан қордың көлемі тәуекелдерге байланысты реттелуі керек.

Тәуекелдерді бөлу: Сақтандыру қоры бірнеше бағыт бойынша бөлініп, әр түрлі тәуекелдерді қамтуы керек. Бұл компанияның қаржылық дағдарысқа қарсы төтеп беру қабілетін арттырады [4, 31 б.].

Қорды басқарудың тиімділігі: Қордың дұрыс басқарылуы оның өсімін қамтамасыз етуге және клиенттердің барлық талаптарын қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Қорды қаржылық басқару әдістері

Сақтандыру қорын тиімді ұйымдастыру үшін қаржылық басқарудың бірнеше негізгі әдістері қолданылады:

Қаражаттың инвестициялануы: Сақтандыру қорлары көбінесе қаржылық нарықтарда инвестицияланып, табыс әкелетін құралдар арқылы өседі. Бұл әдіс қордың тұрақтылығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Құрылымдық стратегия: Қордың құрылымы мен резервтерін нақты бөлшектеу сақтандыру компаниясының қаржылық жағдайына және нарықтағы жағдайға сәйкес өзгертілуі мүмкін.

Тұрақты аудит және бақылау: Қордың жағдайын үнемі бақылап, қажетті өзгерістер енгізу сақтандыру ұйымының сенімділігін арттырады.

Қордың қалыптасу және пайдалану ерекшеліктері

Қорды қалыптастыру кезінде сақтандыру компаниясы нарықтық жағдайды, заңнамалық талаптарды және клиенттердің қажеттіліктерін ескеруі қажет. Келесі факторлар маңызды:

Талаптар мен міндеттемелер: Әрбір сақтанушыға қатысты нақты есеп жүргізіліп, оның сақтандыру төлемдері мен талаптарын өтеу үшін қажетті қаражат мөлшері белгіленеді.

Қаржылық тұрақтылық: Сақтандыру қорлары дұрыс қалыптасып, олар қажетті резервтер мен резервтер деңгейінде болуы тиіс. Бұл қорлардың көлемі міндетті сақтандыру көлеміне сәйкес анықталады.

Құқықтық реттеу: Мемлекет тарапынан қойылатын талаптарға сәйкес сақтандыру қорлары реттеліп, заңды негізде жұмыс істейді.

Қауіп түрлері және сақтандыру объектісі бойынша сыныптау сақтандырудың әртүрлі салалары мен түрлерін жүйелеу үшін маңызды. Бұл сыныптау сақтандыру компаниялары мен сақтанушыларға қауіптерді анықтау және оларды тиімді басқару мүмкіндігін береді [1, 50 б.].

Төменде негізгі сыныптау келтірілген:

Қауіптің сипаты мен пайда болу көзіне қарай олар бірнеше санаттарға бөлінеді:

Жер сілкінісі, Су тасқыны, Дауыл, боран, Өрт (табиғи ормандардағы өрттер), Климаттық өзгерістер, Өндірістік авариялар, Экологиялық апаттар, Құрылыс немесе өндірістегі, ехникалық ақаулар. Жарылыстар, өрттер (өндірістік объектілерде), Жұмыссыздық, Инфляция, Несиені қайтара алмау,

Саяси тұрақсыздық, Әкімшілік өзгерістер, Соғыс және терроризм. Аурулар (жануарлар мен адамдарға қатысты)

(Сақтандыру объектілері – сақтандыру шартында қорғалатын материалдық немесе материалдық емес мүліктер мен құқықтар.

Өмірді сақтандыру: қауіп – адамның өмір сүруіне немесе өмірден өтуіне байланысты.

Денсаулықты сақтандыру: қауіп – жарақат алу, ауру немесе уақытша еңбекке жарамсыздық.

Қауіп – мүліктің зақымдануы немесе жойылуы. Жеке мүлік: үйлер, көліктер, тұрмыстық техника. Өндірістік мүлік: зауыттар, машиналар, жабдықтар.

Қауіп – үшінші тұлғаларға келтірілген зиян үшін жауапкершілік:

Автокөлік жүргізушілерінің жауапкершілігі. Өндірістік қызметтен келтірілген зиян.

Қауіп – қаржылық шығындар: Несиені төлемеу. Кіріс жоғалту.

Бірнеше объектілер мен қауіптерді қамтиды. Мысалы, ипотекалық сақтандыру (жеке өмір, денсаулық, және мүлікті бірге сақтандыру).

Бұл сыныптау жүйесі сақтандыру шарттарын жасасқанда қауіптерді нақты бағалап, ең тиімді шешім қабылдауға көмектеседі [1, 10 б.].

Сақтандыру ұйымдары сақтандырушылар мен жеке заңды тұлғалар арасындағы, сондай-ақ сақтандыру ұйымдарының өздерінің арасындағы жеке және заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғау жөніндегі құқықтық қатынастар. Сақтандыру ерікті және міндетті нысандарда жүзеге асырылады. Ерікті сақтандыру сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы шартқа негізделеді. Ерікті сақтандырудың ортақ шарттарын және оның жүргізілу тәртібін айқындайтын ережелерін сақтандырушы дербес айқындайды. Міндетті сақтандыру заңға сәйкес жүзеге асырылады.

Сақтандыру объектілеріне Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келмейтін мүліктік мүдделер жатады, олар: сақтанушының немесе сақтандырылған тұлғаның өмірімен, денсаулығымен, еңбек етуге қабілеттілігімен, зейнетақымен қамсыздандырылуымен байланысты мүдделер (жеке басты сақтандыру), мүлікті иеленумен, пайдаланумен, байланысты мүдделер (мүлікті сақтандыру), сақтанушының жеке адамға немесе жеке тұлғаның мүлкіне келтірген зиянын өтеумен байланысты мүдделері (жауапкершілікті сақтандыру). Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін (қайта сақтандыру мен өзара сақтандырудан басқа) және ҚР резиденттері болып табылатын жеке тұлғалардың мүлкін тек сақтандыру қызметін жүзеге асыруға лицензиясы бар заңды тұлғалар ғана сақтандыра алады [5, 15 б.].

Сақтандырушы сақтандыру қызметін өз агенттері мен делдалдары арқылы жүзеге асырады. Сақтандырылатын болжалды оқиға сақтандыру тәуекелдігі (қатері) болып табылады. Сақтандыру тәуекелдігі ретінде қарастырылатын оқиғаның басталуында ықтималдық пен кездейсоқтық

белгілер болуға тиіс. Ол белгілі болған жағдайда сақтандырылған тұлғаға, пайда алушыдан сақтандыру өтемі түрінде немесе сақтандыру жағдайы басталғанда сақтандыруды қамсыздандыру түрінде сақтандыру төлемі төленеді. Сақтандыру шартында айқындалған немесе заңда белгіленген ақшалай сома сақтандыру сомасы деп аталады, осы соманың негізінде сақтандыру жарнасының немесе сақтандыру төлемінің мөлшері белгіленеді. Мүлікті сақтандыруда сақтандыру сомасы оның шарт жасасу сәтіндегі шын құнынан (сақтандыру құнынан) аспауға, ал сақтандыру жағдайы басталғанда сақтандыру өтемі сақтанушының немесе үшінші бір тұлғаның сақтандырылған мүлкіне келтірілген тікелей зиянның мөлшерінен аспауға тиіс. Жеке адамды сақтандыруда сақтандыру сомасын сақтанушы сақтандырушымен келісе отырып белгілейді. Сақтанушы сақтандыру шартына немесе заңға әйкес сақтандырушыға төлеуге міндетті сақтандыру төлемі сақтандыру жарнасы деп аталады. Сақтандыру жарнасының мөлшерлемесі сақтандыру тарифі болып табылады. Сақтандырудың міндетті түрлері бойынша сақтандыру тарифтері міндетті сақтандыру туралы заңдарда белгіленеді. Жеке адамды, мүлікті және жауапкершілікті сақтандырудың ерікті түрлері бойынша сақтандыру тарифтерін сақтандырушылар дербес есептейді. Сақтандыру тарифінің нақты мөлшері тараптардың келісуімен арнаулы шартта айқындалады [6, 55 б.].

Сақтандыру ұйымдарындағы табыстар мен шығындардың құрамы келесі негізгі элементтерден тұрады:

Сақтандыру ұйымдарының табыстары төмендегі негізгі көздерден қалыптасады:

Сақтандыру сыйақылары (премиялар): Сақтанушыдан алынатын төлемдер, яғни сақтандыру келісімшарттары бойынша ұйымға түскен қаржы.

Инвестициялық табыстар: Сақтандыру ұйымы қаражатты инвестициялау арқылы алған пайда. Бұл табыс сақтандыру ұйымының активтерін басқару нәтижесінде пайда болады.

Өтімділікті басқару табыстары: Сақтандыру ұйымының қаржылық құралдарды тиімді пайдалануынан, мысалы, қарыздардан алынған пайыздық табыстар.

Құнды қағаздардан түскен табыстар: Акцияларды, облигацияларды немесе басқа қаржылық құралдарды сатып алу мен сатудан алынатын табыстар.

Қосымша қызметтерден алынған табыс: Мысалы, қайта сақтандыру қызметтері немесе басқа да қосымша қызметтерден алынатын табыс.

Сақтандыру ұйымдарының шығындары да бірнеше негізгі түрге бөлінеді:

Төленген сақтандыру төлемдері (құрылымдық шығындар): Сақтанушыға болған шығындарды өтеу үшін төленген ақшалай қаражат.

Әкімшілік және жалпы шығындар: Сақтандыру ұйымын басқару, қызметкерлерге жалақы төлеу, кеңсе шығындары, бухгалтерлік және заңгерлік қызметтерге арналған шығындар.

Маркетинг және сату шығындары: Сақтандыру өнімдерін жарнамалау, клиенттермен байланыс орнату және сату қызметтеріне жұмсалатын шығындар.

Қайта сақтандыру төлемдері: Қайта сақтандыру ұйымына төленетін ақшалай қаражат, егер сақтандыру ұйымы сақтандыру тәуекелдерін қайта сақтандыру ұйымдарына тапсырса.

Қаржылық шығындар: Қарыз бойынша пайыздар мен басқа да қаржылық міндеттемелерге байланысты шығындар.

Инвестициялық шығындар: Сақтандыру ұйымы қаржы нарығында жасайтын инвестициялардан келген шығындар [4, 63 б.].

Сақтандыру ұйымдары (сақтандырушылар) мен жеке заңды тұлғалар арасындағы, сондай-ақ сақтандыру ұйымдарының өздерінің арасындағы жеке және заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғау жөніндегі құқықтық қатынастар. Сақтандыру ерікті және міндетті нысандарда жүзеге асырылады. Ерікті сақтандыру сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы шартқа негізделеді. Ерікті сақтандырудың ортақ шарттарын және оның жүргізілу тәртібін айқындайтын ережелерін сақтандырушы дербес айқындайды. Міндетті сақтандыру заңға сәйкес жүзеге асырылады. Сақтандыру объектілеріне Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келмейтін мүліктік мүдделер жатады, олар: сақтанушының немесе сақтандырылған тұлғаның өмірімен, денсаулығымен, еңбек етуге қабілеттілігімен, зейнетақымен қамсыздандырылуымен байланысты мүдделер (жеке басты сақтандыру), мүлікті иеленумен, пайдаланумен, билеумен байланысты мүдделер (мүлікті сақтандыру), сақтанушының жеке адамға немесе жеке тұлғаның мүлкіне келтірген зиянын өтеумен байланысты мүдделері (жауапкершілікті сақтандыру). Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін (қайта сақтандыру мен өзара сақтандырудан басқа) және ҚР резиденттері болып табылатын жеке тұлғалардың мүлкін тек сақтандыру қызметін жүзеге асыруға лицензиясы бар заңды тұлғалар ғана сақтандыра алады [5, 22 б.].

Дамыған елдерде сақтандыру статистикасы экономиканың маңызды бөлігі болып табылады. АҚШ: NAIC (National Association of Insurance Commissioners) сақтандыру статистикасының бірыңғай стандарттарын қолданады.

Еуропа: Solvency II директивасы бойынша қаржылық тұрақтылық пен тәуекелдерді бағалау есептіліктің міндетті бөлігі болып саналады.

Жапония: Жоғары технологиялар арқылы сақтандыру статистикасын автоматтандыру белсенді жүргізіледі.

Қазақстандағы сақтандыру нарығының статистикалық ерекшеліктері

Елде сақтандыру статистикасына қойылатын талаптар келесі ерекшеліктермен сипатталады:

- Сақтандыру нарығының шағын сегменттелуі.
- Әлеуметтік маңызы бар сақтандыру түрлерінің (медициналық, міндетті автосақтандыру) басым болуы.
- Мемлекеттік реттеуші органдардың қатаң бақылауы.

Қазақстанда сақтандыру статистикасын жетілдіру үшін цифрландыру және есептілікті автоматтандыруға басымдық беріледі. Сонымен қатар, ұлттық деректер базалары арқылы сақтандыру ұйымдарына қолжетімділік қамтамасыз етіледі.

Сақтандыру статистикасының болашағы

1. Цифрлық технологияларды енгізу:

Бұл салада жасанды интеллект пен блокчейн технологияларын пайдалану есептілік сапасын арттырады.

2. Халықаралық стандарттарға бейімделу:

IFRS және Solvency II сияқты стандарттарды енгізу отандық сақтандыру ұйымдарының бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

3. Аналитикалық құралдарды дамыту:

Сақтандыру ұйымдары Big Data және predictive analytics негізінде клиенттерге жеке өнімдер ұсыну мүмкіндігін арттырады [6, 73 б.].

Сақтандыру ұйымдарындағы статистикалық есептілік – басқару шешімдерін қабылдаудың маңызды құралы. Жүйелі және сенімді статистика сақтандыру саласының тұрақтылығын қамтамасыз етіп, экономика мен халықтың әлеуметтік әл-ауқатын қолдауға мүмкіндік береді. Заманауи технологияларды енгізу және халықаралық тәжірибені қолдану арқылы Қазақстанның сақтандыру нарығының бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттыруға болады.

Сақтандыру қорының ұйымдастырылуы мен басқарылуы сақтандыру ұйымының тиімді қызмет етуінің кепілі болып табылады. Қордың дұрыс қалыптасуы мен тиімді басқарылуы, оның нарықтық тәуекелдерге қарсы тұру қабілетін арттырып, сақтандыру қызметін көрсетуші компанияның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1.Сақтандыру [Электрондық ресурс] : оқу құралы / А.М. Есиркепова. - 2-ші бас., толықт. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 268 б. http://e-lib.dulaty.kz/elib/document/2480576/

2. Сақтандыру ісінің қаржылық негіздері [Электрондық ресурс] / М. Д. Тінәсіл. - Алматы : [б. и.], 2011. - 413 б.

3. Сақтандыру құқығы. Жалпы және ерекше бөлімдері [Электрондық ресурс] : оқу құралы / С. М. Найманбаев. - Алматы : Жеті жарғы, 2007. - 448 б.

4.Сақтандыру ісі: Оқулық. / Тажибекова К.Б., Рауандина Г.К. - Қарағанды: ҚарМТУ, 2017. http://rmebrk.kz/book/1159474

5. Сақтандыру [Электрондық ресурс] : оқу құралы / А. М. Есиркепова. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 268 б.

6. Сақтандыру ісі [Электрондық ресурс] : оқу құралы / Ж.Қ Тайбек. - Қарағанды: "Medet Group" ЖШС , 2019. - 295 б.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫ: ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ ОРНЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Башар М.М.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)
E-mail: basharmad31na@gmail.com

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстанның әлеуметтік саясатының негізгі бағыттары, оның экономикалық даму үдерісіне ықпалы қарастырылады. Зерттеу барысында зейнетақы жүйесі, денсаулық сақтау саласы, жұмыспен қамту және еңбек нарығы мәселелері талданып, олардың тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар беріледі. Халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып, әлеуметтік саясаттың тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудегі рөлі қарастырылады.

***Кілт сөздер*:** әлеуметтік саясат, экономикалық даму, зейнетақы жүйесі, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные направления социальной политики Казахстана и её влияние на процесс экономического развития. В ходе исследования анализируются пенсионная система, сфера здравоохранения, занятость и рынок труда, а также предлагаются меры по повышению их эффективности. На основе международного опыта оценивается роль социальной политики в обеспечении устойчивого экономического роста.

***Ключевые слова*:** социальная политика, экономическое развитие, пенсионная система, занятость, здравоохранение.

Abstract. This article examines the key aspects of Kazakhstan’s social policy and its impact on economic development. The study analyzes the pension system, healthcare sector, employment, and labor market issues, providing recommendations for improving their effectiveness. Based on international experience, the role of social policy in ensuring sustainable economic growth is assessed.

***Keywords*:** social policy, economic development, pension system, employment, healthcare.

КІРІСПЕ

Қазақстанның экономикалық даму стратегиясы халықтың өмір сүру сапасын арттыруға және ұлттық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған. Әлеуметтік саясат осы процестің негізгі құралы ретінде теңсіздікті төмендетуге, адами капиталды дамытуға және экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуге ықпал етеді. Мемлекеттің білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту және әлеуметтік қолдау жүйесіне салған инвестициялары ұзақ мерзімді экономикалық өсімге әсер етеді. Дегенмен, бұл саладағы бағдарламалардың тиімділігі және олардың қаржыландыру тетіктері қосымша зерттеуді қажет етеді.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарына сәйкес, әлеуметтік саланың қаржыландырылуы жыл сайын орта есеппен 10%-ға артуда [1]. Сонымен қатар, Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында экономикалық өсімді қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде адами капиталдың сапасын арттыру көзделген [2]. Сондықтан, әлеуметтік саясаттың тиімділігін бағалау және оны жетілдіру жолдарын қарастыру маңызды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Қазақстанның экономикалық даму стратегиясы әлеуметтік саясаттың тиімді жүзеге асырылуын талап етеді. Елдегі макроэкономикалық тұрақтылық пен халықтың әл-ауқатының артуы үшін мемлекеттің әлеуметтік саланы қаржыландыруы, жұмыспен қамту деңгейін көтеруі және адами капиталды дамытуы маңызды. Бұл бөлімде Қазақстанның әлеуметтік саясатының негізгі бағыттары, олардың экономикаға ықпалы және халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау жасалады.

Білім беру саласы және адами капиталды дамыту

Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық даму стратегиясында білім беру жүйесінің сапасын арттыру негізгі басымдықтардың бірі ретінде қарастырылады. 2023 жылы білім беру саласына бөлінген мемлекеттік қаражаттың жалпы көлемі 165,2 млрд теңгені құрады. Бұл қаражаттың негізгі бөлігі орта білімге 113,6 млрд теңге, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуға 25,1 млрд теңге, техникалық және кәсіптік білім беруге 11,4 млрд теңге және басқа да шығындарға 15,2 млрд теңге бағытталды [3].

Салыстырмалы түрде қарағанда, 2024 жылы білім беру саласына бөлінген бюджет 186,7 млрд теңгеге дейін ұлғайды, бұл өткен жылмен салыстырғанда 17,9 млрд теңгеге артық [4]. Бұл өсім білім беру сапасын арттыруға және адами капиталды дамытуға бағытталған мемлекеттік саясаттың нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, 2023-2025 жылдарға арналған ғылым саласының жалпы бюджеті 3,3 есе артып, 643 млрд теңгені құрады, бұл ғылым мен жоғары білімді дамытуға қосымша серпін береді [5].

Бірақ білім беру саласында бірқатар мәселелер сақталуда. PISA-2022 халықаралық бағалау нәтижелері бойынша қазақстандық оқушылардың білім деңгейі дамыған елдерден төмен екені анықталды [6]. Бұл білім беру жүйесін

жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Осыған байланысты оқу бағдарламаларын жаңарту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және материалдық-техникалық базаны жақсарту шаралары қолға алынады.

Жұмыспен қамту және еңбек нарығы

Қазақстан экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жұмыспен қамту саясаты мен еңбек нарығының тиімділігі ерекше маңызға ие. Мемлекет жұмыспен қамтуды қолдау мақсатында «Еңбек» және «Жұмыспен қамтудың жол картасы» сияқты бағдарламаларды жүзеге асырып келеді.

2023 жылғы деректерге сәйкес, Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі 4,6%-ды құрады, бұл Халықаралық еңбек ұйымының әдістемесіне сәйкес тұрақты көрсеткіш болып табылады. Бірақ өңірлер бойынша айырмашылықтар бар. Қала тұрғындарының жұмыспен қамтылу деңгейі жоғары болғанымен, ауылдық жерлерде жұмыссыздық көрсеткіші 5,2%-ға жетеді [7].

Жұмыссыздықты төмендету және халықтың табыс көзін тұрақтандыру мақсатында «Еңбек» бағдарламасы іске қосылған. Оның аясында:

- 2023 жылы 500 мыңнан астам адам жұмысқа орналастырылды.
- Жастарға арналған «Алғашқы жұмыс орны» жобасы бойынша 50 мыңнан астам жас маман еңбек нарығына кірді.

Қазіргі еңбек нарығындағы мәселелер:

1. Кадр тапшылығы – Қазақстанда инженерия, IT, жаратылыстану ғылымдары салаларында мамандар жетіспейді, ал экономика, құқық, басқару мамандықтары бойынша еңбек нарығында артық ұсыныс бар.
2. Жалақы айырмашылығы – урбанизацияға байланысты аймақтар арасында жалақы деңгейі едәуір өзгеше. Мысалы, Алматыда орташа айлық жалақы 450 мың теңге болса, ауылдық жерлерде бұл көрсеткіш 250-300 мың теңге шамасында.
3. Жастар арасындағы жұмыссыздық – 2023 жылы жастар арасындағы жұмыссыздық 3,9% құрады, бұл жалпы жұмыссыздық көрсеткішінен төмен болғанымен, жоғары білімі бар түлектердің өз мамандығы бойынша жұмысқа орналасу деңгейі төмен.
4. Германия мен Оңтүстік Корея сияқты елдерде кәсіптік-техникалық білім мен бизнес саласы арасында жоғары деңгейде интеграция байқалады, бұл өз кезегінде университеттер мен колледждердің түлектерін нарық сұранысына сәйкес даярлауға мүмкіндік береді. Қазақстанда осы бағытты күшейту үшін келесі шараларды қабылдау қажет.

Біріншіден, жұмыс берушілермен серіктестік механизмдерін дамыту қажет, бұл білім беру бағдарламаларын қалыптастыруда бизнестің талаптарын ескере отырып, оларды еңбек нарығының қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, жастарға арналған мақсатты гранттар мен кәсіби даярлау бағдарламаларын кеңейту маңызды. Осы шара кәсіби біліктілігін арттыруға және жұмысқа орналастыруға мүмкіндік бере алады.

Үшіншіден, аймақтық еңбек нарығының ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру бағдарламаларын бейімдеу керек. Бұл тәсіл жергілікті нарықтағы сұранысқа сәйкес мамандарды даярлауды қамтамасыз етеді.

Аталған шаралар Қазақстандағы еңбек нарығының икемділігін арттыруға және жұмыспен қамту деңгейін тұрақтандыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік қорғау жүйесі және зейнетақы жүйесі

Әлеуметтік қорғау жүйесі – халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ететін мемлекеттің негізгі механизмдерінің бірі. Оның маңызды бөлігі – зейнетақы жүйесі, ол қартаю мен еңбекке қабілеттіліктің төмендеуі жағдайында тұрақты табыс көзін қамтамасыз етеді.

Қазақстанда зейнетақы жүйесі үш деңгейден тұрады:

1. Мемлекеттік базалық зейнетақы – еңбек өтіліне байланысты төленеді.
2. Ынтымақты зейнетақы – 1998 жылға дейін еңбек өтілі бар азаматтарға беріледі.
3. Жинақтаушы зейнетақы жүйесі – әрбір жұмыс істейтін азаматтың міндетті жарналарынан қалыптасады.

Зейнетақы жүйесінің 2023-2024 жылдардағы негізгі көрсеткіштері:

- 2024 жылғы 1 маусымдағы орташа зейнетақы мөлшері – 132 401 теңге, ал 1 шілдеде – 132 110 теңге.
- 2023 жылғы БЖЗҚ-дан ең жоғары төлем – 742 692 теңге.
- Зейнетақы төлемдеріне бөлінген бюджет – 2024 жылы 3,1 трлн теңге, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 13%-ға артық.
- Көптеген дамыған елдерде зейнетақы жүйесі үш деңгейден тұрады: мемлекеттік зейнетақы, жұмыс берушінің жарналары және жеке жинақтар. Қазақстанда зейнетақы жүйесінің тиімділігін арттыру үшін келесі шаралар ұсынылады:
- Міндетті жарналарды 10%-дан 15%-ға дейін ұлғайту
- Жинақтарды мерзімінен бұрын пайдалануды шектеу
- Зейнетақы қорларының инвестициялық кірісін арттыру
- Жұмыс берушілердің қосымша зейнетақы жарналарын енгізу

Қазақстанның зейнетақы жүйесі тұрақты қаржыландыруды және халықаралық тәжірибені ескере отырып жетілдіруді талап етеді. Жинақтау жүйесінің тиімділігін арттыру, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және халықтың зейнетақы жинақтарының жеткілікті болуын бақылау қажет.

Денсаулық сақтау саласы және халықтың өмір сүру сапасы

Денсаулық сақтау жүйесі – әлеуметтік саясаттың маңызды бөлігі. 2023 жылы саланы қаржыландыру 1,5 трлн теңгені құрап, өткен жылмен салыстырғанда 12%-ға артты [8]. Бұл қаражат инфрақұрылымды жаңартуға, заманауи жабдықтар алуға және медицина кадрларын даярлауға бағытталды.

ДДСҰ деректері бойынша, денсаулық сақтау саласына жұмсалған 1 доллар экономикаға 4 доллар пайда әкеледі. Қазақстан үшін жүйені одан әрі дамыту мақсатында:

- Алғашқы медициналық көмекті күшейту – аурулардың алдын алу және ерте диагностика сапасын арттыру
- Медицина кадрларын даярлау – оқу бағдарламаларын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру
- Цифрландыруды енгізу – медициналық қызметтердің сапасын және қолжетімділігін арттыру

Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесін дамыту тұрақты инвестицияларды талап етеді. Алғашқы медициналық көмекті жетілдіру, цифрлық технологияларды енгізу және медицина кадрларын даярлау арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға болады.

Мемлекеттік әлеуметтік саясаттың экономикалық дамуға ықпалы

Әлеуметтік саясат – халықтың әл-ауқатын арттыруға, теңсіздікті азайтуға және тұрақты экономикалық дамуға ықпал ететін мемлекеттік шаралар кешені.

- Әлеуметтік саясаттың экономикалық дамуға әсері:
- Еңбек өнімділігін арттыру – білім беру мен денсаулық сақтау салаларына инвестиция салу жоғары білікті жұмыс күшін қалыптастыруға мүмкіндік береді.
- Ішкі сұранысты ынталандыру – әлеуметтік төлемдер мен жәрдемақылар халықтың тұтыну деңгейін көтеріп, экономикаға серпін береді.
- Әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету – теңсіздікті азайту және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту экономикалық және саяси тұрақтылыққа ықпал етеді.
- Адами капиталды дамыту – денсаулық сақтау мен білім беру жүйесін жетілдіру ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз етеді.

Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың ерекшеліктері:

Елдегі басты мәселелер – масылдықты төмендету, кедейлікті азайту, өзін-өзі жұмыспен қамтыған және жұмыссыз азаматтарды өнімді еңбекке тарту. Бұл бағытта мемлекет жұмыссыздықты азайту, әлеуметтік қорғау жүйесін жетілдіру және халықтың табысын арттыру бойынша шаралар қабылдауда.

Әлеуметтік саясат экономикалық дамудың маңызды факторы болып табылады. Әлеуметтік бағдарламалардың тиімді жүзеге асырылуы халықтың әл-ауқатын жақсартып қана қоймай, ел экономикасының тұрақты дамуына да ықпал етеді.

1.6. Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың өзекті мәселелері және оларды шешу жолдары

Қазақстанда әлеуметтік саясат халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталғанымен, масылдық, кедейлік, жұмыссыздық және әлеуметтік қорғау жүйесінің тиімділігі секілді мәселелер сақталуда.

Кесте 1. Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары

Мәселе	Сипаттамасы	Шешу жолдары

Мемлекеттік жәрдемақыларға тәуелділік	Кейбір азаматтар әлеуметтік көмекті негізсіз пайдаланып, жұмыс істеуге ынта білдірмейді.	Әлеуметтік көмекті тек мұқтаж жандарға беру, жұмысқа ынталандыру шараларын күшейту.
Кедейлік денгейінің жоғары болуы	2023 жылы халықтың 5,1%-ы кедейлік шегінен төмен өмір сүреді, әсіресе ауылдық аймақтарда.	Шағын және орта бизнесті қолдау, ауылдық жерлерде жаңа өндірістер ашу.
Жұмыссыздық және көлеңкелі экономика	2023 жылы жұмыссыздық деңгейі 4,6%, өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтардың көпшілігі көлеңкелі секторда жұмыс істейді.	Жаңа жұмыс орындарын құру, кәсіптік білім беру жүйесін реформалау.
Әлеуметтік қорғау жүйесінің тиімділігі төмен	Әлеуметтік төлемдерді әділ бөлу және бюджетке жүктемені азайту қажеттілігі бар.	Цифрландыруды енгізу, әлеуметтік бағдарламаларды тұрақты түрде бағалау және оңтайландыру.

Дереккөз: ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде құрастырылған.

Әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттыру үшін масылдықты төмендету, кедейлікпен күресу, еңбек нарығын тұрақтандыру және әлеуметтік қорғау жүйесін жетілдіру қажет. Бұл шаралар халықтың әл-ауқатын жақсартуға және елдің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында Қазақстанның әлеуметтік саясатының негізгі бағыттары мен оның экономикалық даму үдерісіне ықпалы жан-жақты талданды. Әлеуметтік саясат халықтың әл-ауқатын арттыруға, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және әлеуметтік теңсіздікті азайтуға бағытталған. Алайда, жүйенің тиімділігін арттыру үшін бірқатар өзекті мәселелерді шешу қажет.

Жүргізілген талдау негізінде келесі негізгі қорытындылар жасалды:

1. Зейнетақы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ету – Қазақстандағы зейнетақы жүйесі жинақтаушы және ынтымақты элементтерден тұрады, алайда оның қаржылық тұрақтылығын сақтау маңызды міндет болып табылады. Бұл үшін зейнетақы жарналарын кезең-кезеңімен ұлғайту, жинақтаушы қорлардың инвестициялық кірістілігін арттыру және жұмыс берушілердің қосымша жарналарын енгізу ұсынылады.

2. Денсаулық сақтау жүйесін дамыту қажеттілігі – 2023 жылы денсаулық сақтау саласын қаржыландыру 1,5 трлн теңгені құрады, бұл салаға

мемлекеттік қолдаудың артып келе жатқанын көрсетеді. Алайда, медициналық қызметтердің қолжетімділігін кеңейту, алғашқы медициналық-санитариялық көмекті күшейту және цифрлық технологияларды енгізу денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары болып табылады.

3. Әлеуметтік саясаттың экономикалық дамуға ықпалы – мемлекеттік әлеуметтік бағдарламалар еңбек өнімділігін арттыруға, ішкі сұранысты ынталандыруға және экономикалық өсімді қамтамасыз етуге ықпал етеді. Әлеуметтік шығындарды оңтайлы басқару экономикалық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік береді.

4. Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың өзекті мәселелері:

- Масылдықты төмендету және азаматтарды еңбекке ынталандыру механизмдерін күшейту
- Кедейлік деңгейін азайту және халықтың табысын арттыруға бағытталған саясатты дамыту
- Жұмыспен қамту шараларын жетілдіру және көлеңкелі экономиканы азайту
- Әлеуметтік төлемдерді цифрландыру арқылы ашықтықты қамтамасыз ету және мемлекеттік ресурстарды тиімді пайдалану.

Қорытындылай келе, әлеуметтік саясатты тиімді жүзеге асыру Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Жүйенің қаржылық тұрақтылығын нығайту, әлеуметтік төлемдерді оңтайландыру және халықтың өмір сүру деңгейін арттыру бойынша кешенді реформаларды жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Бұл шаралар Қазақстан экономикасының тұрақтылығын нығайтып, халықтың әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.

2. Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің ресми ақпараттық ресурсы. «Стратегиялық жоспар 2025».

3. Қазақстан Республикасы Білім министрлігі 2023. Білім беру саласының қаржыландырылуы туралы есеп. ҚР Үкіметінің ресми сайты.

4. Қазақстан Республикасы Білім министрлігі. 2024 жылғы білім беру бюджеті туралы мәліметтер. ҚР Үкіметінің ресми сайты.

5. Нұрбек, С. 2023-2025 жылдарға арналған ғылым саласының бюджеті туралы мәлімдеме. Sputnik Қазақстан.

6. OECD. PISA 2022 Results: Student Performance in Mathematics, Reading and Science.

7. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Еңбек нарығындағы жағдай 2023-2024 жылғы II тоқсан.

8.Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Денсаулық сақтау саласындағы негізгі көрсеткіштер 2023.

АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДА БЮДЖЕТТІҢ АЛАТЫН РӨЛІ

Мыркалыков А.Ж.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
e-mail: aizan.2008@ mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада бюджет мемлекеттің орталықтандырылған ақша қорын жасау және оны ұдайы өндіріс пен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсаттарына пайдалану жолымен қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу процесінде мемлекет пен қоғамдық өндірістің басқа қатысушылары арасында пайда болатын экономикалық қатынастар болып табылады. Аймақтық даму - бұл өзара байланысты тұрақтылық, пропорционалдылық және әлеуметтік бағдар секілді үш сипаттама мен қасиеттерге негізделген даму болып табылады. Негізі жекелеген аймақты тиімді түрде дамыту дегеніміз нарықтық экономикада құндылық жасау арқылы жекелеген факторлар мен әлеуеттерді қолдану бағыттары қарастырылады.

***Кілт сөздер*:** Аймақ, аймақтық экономика, аймақтық даму, бюджет, бюджеттік жүйе, жергілікті бюджет, облыстық бюджет, орталықтандырылған қор.

Аннотация. В данной статье бюджет представляет собой экономические отношения, возникающие между государством и другими участниками общественного производства в процессе распределения и перераспределения стоимости общественного продукта путем создания централизованного денежного фонда государства и его использования в целях удовлетворения потребностей воспроизводства и общества. Региональное развитие-это развитие, основанное на трех характеристиках и качествах, связанных между собой, таких как стабильность, соразмерность и социальная ориентация. В основном, под эффективным развитием отдельного региона рассматриваются направления использования отдельных факторов и потенциалов путем создания ценности в рыночной экономике.

***Ключевые слова*:** Регион, региональная экономика, региональное развитие, бюджет, бюджетная система, местный бюджет, областной бюджет, централизованный фонд.

Annotation. In this article, the budget represents the economic relations that arise between the state and other participants in social production in the process of distributing and redistributing the value of a public product by creating a centralized monetary fund of the state and using it to meet the needs of reproduction and society. Regional development is development based on three interrelated characteristics and qualities, such as stability, proportionality, and social orientation. Basically, under the effective development of a particular region, the directions of using individual factors and potentials by creating value in a market economy are considered.

***Keywords*:** Region, regional economy, regional development, budget, budget system, local budget, regional budget, centralized fund.

Бюджет - ол жалпы қаржы категорияға қарағанда бөлек, ерекше тұрған экономикалық категория. Оның қаржыдан ерекшелігі тек қана абстракцияның басқа деңгейі мен қаржылық байланыстың әр түрлі дәрежеде болуына байланысты. Сондықтан, көптеген қаржылық байланыстардың ішінде бір-бірінен ерекше тұратын бөлек арнайы салаларды бөліп шығаруға болады, Сондай бір ерекше байланыс қоғамдық құндылық өнім бөлу аумағында мемлекет пен заңды және жеке тұлғалар арасындағы қаржылық қарым-қатынас болып табылады. Бұндай қаржылық қарым-қатынастың жалпы белгісі, біріншіден, олар мемлекеттің қатысуымен болатын құндылық бөлу процесінде орын алуы, екіншіден, жалпы мемлекеттік функцияларды атқаруға арналған орталықтандырылған акша қаражаттар қорын калыптастыру мен пайдалануына байланысты. Осындай барлық қаржылық қарым-қатынас мемлекеттік бюджет деген түсініктің экономикалық мазмұнын құрады [1,429 б.].

Қазақстан Республикасының Бюджеттік кодексінің 4-бабында бюджетке келесідей түсінік берілген: «Бюджет - ол мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыруын қаржылық қамтамасыз етуге арналған оның орталықтандырылған ақша қоры». Бюджеттің формасы - қаржылық жоспар, материалдық негізі - орталықтандырылған қор, экономикалық негізі - жалпы экономикалық қарым-қатынас, заңнамалық белсендіруі - заң[1].

Бюджет әр мемлекетке өзінің экономикалық, әлеуметтік және саясаттық функцияларын орындауға объективтік ақшалай түрде қажетті. Бюджет қай мемлекеттің болмаса да мазмұндары бірыңғай категориялардан қалыптасады, яғни салық, займдар, шығын және тағы басқалары, сонымен қатар олар бір қоғамдық-экономикалық формациядан басқа формацияға ауысса да өздерінің мазмұнын өзгерпейді. Дәл осы ұғым бюджетті экономикалық категория деп дәлелдейді. Сондықтан, бюджеттің экономикалық түбі басқа да экономикалық категорияларға сай ақша түріндегі және соған сәйкес материалды негізі бар өндірістік қарым-қатынаста жатыр.

Бюджет қаржы жүйесінің орталық тізбегі болғандықтан, ол сол қаржының барлық негізгі, сапалы сипаттамаларына сай. Басқаша айтқанда, егерде «қаржы» жалпы ақша қарым-қатынас жүйесі болса, яғни мемлекеттік

орталықтандырылған ақша қорын қалыптастыру және пайдалану процесі, онда «бюджет» өз алдына ақша қарым-қатынас жүйесін құрады, яғни бюджеттік қорды қалыптастыру және пайдалану процесі.

«Бюджет» деген көптеген ұғымға сүйене отырып, ол келесідей түсініктемелерден қалыптасады деп айтуға болады:

- ол өз алдында жеке бір экономикалық категория;
- ол мемлекеттің ақша қаражаттарының орталықтандырылған қоры;
- ол экономиканы реттеуге арналған құрал (бюджеттік механизм арқылы);
- ол мемлекеттің негізгі қаржы жоспары;
- ол барлық бюджеттік қарым-қатынасқа қатысушылар міндетті түрде орындайтын заң.

Бюджет экономикалық қарым-қатынасқа негізделгендіктен объективтік түрде сипатталады. Өз алды бюджеттік сала болуы адамзаттың субъективтік пікіріне байланысты емес, ең алдымен ол қоғамдық өндірістің дамуына керекті орталықтандырылған ресурстарға, мемлекеттің табиғаты мен функцияларынан туатын объективтік қажеттілікке байланысты. Ақша қаражаттары ресурстарын орталықтандырудың экономикалық және саясаттық мәні өте зор, себебі олар мемлекеттің жоспарлаған шараларын іске асырудың негізгі құралы, біріккен экономикалық және қаржылық саясатты жүргізуге қажет болып табылады.

Сондықтан, Бюджет кодексінде мемлекеттік бюджетке мынадай түсінік берілген - ол «республикалық және жергілікті бюджеттердің арасындағы қарама-қарсы өтеу операцияларын есептемегенде сараптамалық ақпарат ретінде пайдаланатын және бекітуге жатпайтын қосындысын құрайтын жалпы бюджет». Сонымен қатар, «мемлекетгік бюджет» термині - мемлекет құрастыратын және басқаратын орталықтандырылған бюджеттік қор мағынасында да пайдаланады.

Бюджеттік жүйе - мемлекеттің барлық қаржы жүйесінің маңызды құрамдық бөлігі болып табылады. Бюджеттік жүйе экономикалық категория ретінде мемлекеттің орталандырылған ақша қорын - бюджетті - қалыптасу мен пайдалану бойынша заңды, жеке тұлғалар мен аймақтар арасындағы барлығы қаржылық қатынастар, бюджеттік қалыптасу мен атқарудың әдіс-тәсілдері және сол қатынастарды басқару органдарымен танысты. Басқаша айтқанда, барлық деңгейдегі бюджеттер мен Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры және экономикалық қатынастар мен құқықтық нормаларға негізделген бюджеттік процесс пен бюджеттік қатынастар қосындысын бюджеттік жүйе деп түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасында жиынтығында мемлекеттік бюджетті құрайтын бекітілетін, атқарылатын және дербес болып табылатын мынадай бюджеттер жұмыс істейді (1-сызбаны қараңыз):республикалық бюджет; облыстық бюджет, республикалық маңызы бар қаланың, астананың бюджеті; ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) бюджеті.

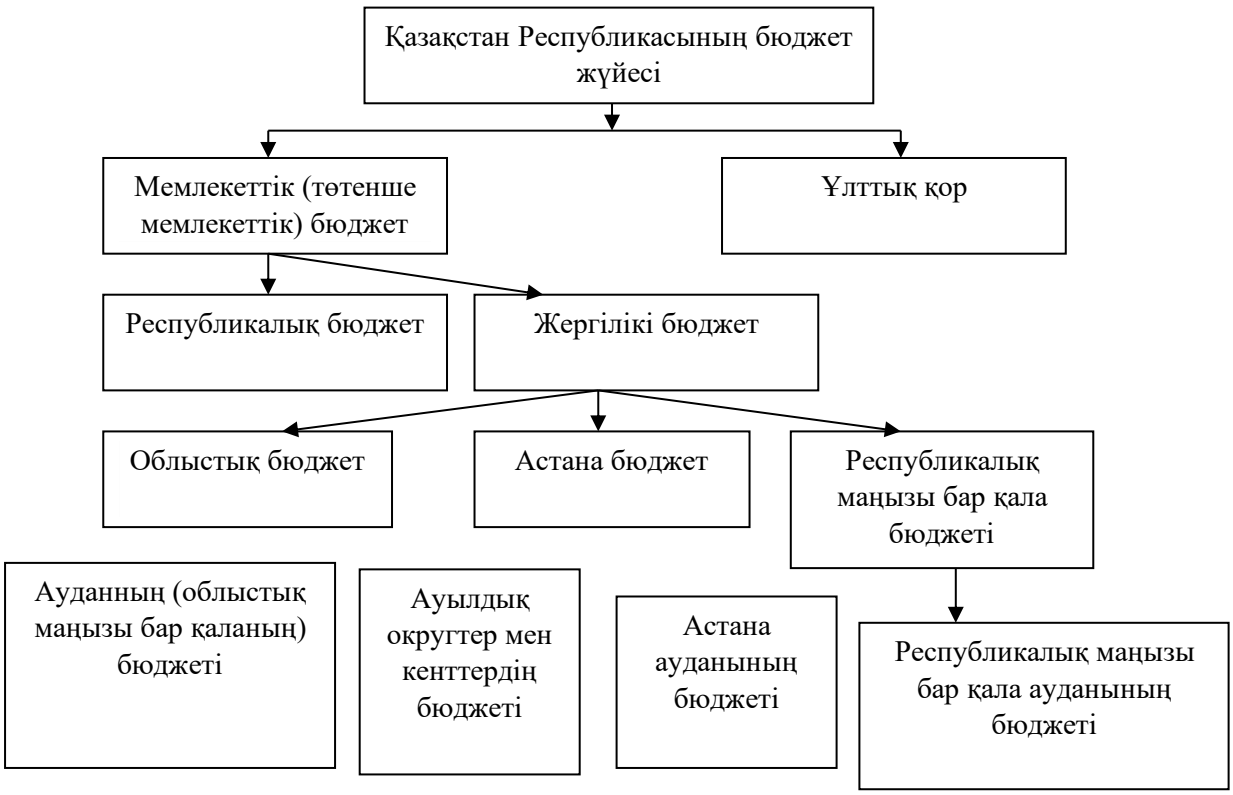

Сызба 1. Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі

Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі бюджет құрлымының унитарлық типімен анықталады, өйткені Қазақстан - федералдық емес, басқарудың Президенттік нысаны және сайланатын Парламенті бар унитарлық мемлекет.

Жергілікті бюджеттер жүйесі мемлекеттік құрылымдық пен тиісті әкімшілік-аумақтық бөлімге негізделеді. Жергілікті бюджеттер республиканың бюджеттік жүйесінің екінші деңгейі және облыс, республика маңындағы қала, астана, аудан, облыс маңындағы қала бюджеттерін құрайды. Бұлардың барлығы тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік бойынша биліктің жергілікті органдары өз функцияларын орындауды қаржылық қамтамасыз етуге арналған ақша қаражаттарының орталықтандырылған қоры болып табылады. Жергілікті бюджеттер жергілікті мемлекеттік органдардың функцияларын қаржымен қамту және аймақтар мен аудандарда мемлекеттік саясатты іске асыруға арналған орталықтандырылған ақша қоры.

Жергілікті бюджет - бұл ұлттық табысты аумақтық тұрғыда қайта бөлуге мүмкіндік жасайтын және билік пен басқарудың жергілікті органдарының қаржы базасын жасауды қамтамасыз ететін экономикалық қатынастардың жиынтығы.

Жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мен пайдалану өндіріс пен айырбасқа қатысушылар арасындағы, атап айтқанда: кәсіпорындар мен мемлекет арасындағы, меншіктің барлық нысандарындағы макроэкономиканың өндірістік және өндірістік емес салаларының кәсіпорындары, ұйымдары мен мекемелері арасындағы, бюджет жүйесінің

буындары арасындағы, мемлекет пен халық арасындағы қоғамдық өнім құнының қозғалысын білдіреді.

Жергілікті бюджеттердің экономикалық мәні олардың мынадай арналымында көрінеді:

- билік пен басқарудың жергілікті органдарының ақша қорларын қалыптастыру;
- бұл қорларды жергілікті деңгейдегі инфрақұрылым салалары мен халықтың арасында қайта бөлу.

Жергілікті бюджеттер билік пен басқарудың жергілікті органдарының сан қырлы қызметінің негізгі қаржы базасы бола отырып, олардың экономикалық дербестігін нығайтады, шаруашылық қызметін жандандырады, ведомствоға қарасты аумақтарда оларға инфрақұрылымды дамытуға, аумақтың экономикалық әлуетін кеңейтуге, қаржы ресурстарының резервтерін ашып пайдалануға мүмкіндік жасайды.

Сөйтіп, жергілікті бюджеттер жергілікті деңгейдегі экономикалық және әлеуметтік міндеттерді жүзеге асыруда елеулі рөл атқарады. Бұл тұтынудың қоғамдық қорларын бөлген кезде көрінеді. Жергілікті бюджет арқылы мемлекеттік бюджет қаражаттарының басым бөлігі әлеуметтік инфрақұрылымға жұмсалады.

Дүниежүзілік және отандық тарих жергілікті шаруашылықты дамытудағы, әкімшілік-аумақтық бөліністерді абаттандыру мен олардың санитарлық жағдайын жақсартудағы, сондай-ақ әлеуметтік сфера мекемелерін ұстаудағы жергілікті (муниципалды) қаржының маңызын дәлелдеп отыр.

Қазақстан Республикасының жергілікті бюджетінің құрамы облыстық бюджеттерді, қалалардың (аудандық маңызы бар қалаларды қоспағанда) және аудандардың (қалалардағы аудандарды қоспағанда) бюджеттерін қамтиды. Кәзіргі кезде Қазақстандағы жергілікті бюджеттер кірістері мен шығыстары бойынша мемлекеттік бюджеттің қаражаттары көлемінің 50% аралығын құрайды. Олар мемлекеттік бюджеттің құрамды бөлігі болып есептелмейді, республикалық бюджетпен бірге қоғамның мемлекеттік бюджетінің жиынтығын құрайды.

Қаржы қатынастарын ұйымдастырудың бюджет түрінде екі тенденция қатар өмір сүреді: [2,99 б.].

1) дағдарыстан шығу жене тұрақтандыру мақсатымен экономиканы басқаруда орталықтандырылған негіздерді дамытудың анағұрлым ортақ процесінің қамтып көрсетілуі ретінде қаржы ресурстары қозғалысын басқарудың нысандары мен әдістерінің жүйесін орталықтандыру;

2) қаржы қорларын қалыптастыру мен пайдалануда билікпен басқарудың жергілікті органдарының функцияларын күшейте отырып қаржыны орталықсыздандыру.

Екінші тенденция жергілікті органдардың жергілікті жағдайларға жуықтығымен дәлелденеді.

Қаржы қатынастарының әкімшілігін жүргізудің қағидаты қаржының бақылау функциясын жүзеге асыру мүмкіндігі болып табылады: неғұрлым аз дәрежеде белгілі бір қаржы қатынасы немқұрайды бақылауға берілсе, соғұрлым оны орталықсыздандырылған реттеуге жатқызған дұрыс.

Сондықтан басқарудағы централизмнің қажеттігін орынды, өндірістің нақтылы жай-күйімен шарттасылған шектерде қажет етеді. Аймақтардың экономикалық дербестігі абсолюттік бола алмайды. Ол әрдайым салыстырмалы және аймақ неғұрлым кіші болса, бұл дербестіктің көріну шегі де аз болады, яғни шешімдер қабылдауда орталыққа тәуелсіз еркін болады. Оның үстіне аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының кәзіргі деңгейі, бюджеттік өзара қатынастардың қалыптасқан сипаты, нарықтық экономикаға көшу кезеңінің күрделілігі республика жергілікті бюджеттерінің көпшілігінің нақтылы дербестігі туралы айтуға мүмкіндік бермейді. Сондықтан әлеуметтік инфрақұрылымды халықты әлеуметтік игіліктердің кепілдікті минимумымен қамтамасыз ететін мөлшерлерде қаржыландыру үшін қаражаттардың жеткіліктілігі қағидаты жүзеге асырылуы тиіс. Әрбір әкімшілік-шаруашылық бірлігі дербестігінің бір оңтайлы деңгейі болуы тиіс, бұл деңгейдің критерийі осы аймақтық экономикалық мүдделерінің ең жоғары мүмкіндікте іске асыруда болып келеді.

Аймақтардың экономикалық дербестігінің маңызды шарттарының бірі оларда аймақтық ресурстарды жаңғырту табиғатты қорғау жөніндегі шараларды қаржыландыруға қажет қаражаттардың кепілдікті көздерін жасау болып табылады.

Аймақтың экономикасын басқарудағы орталықтандырылған және жергілікті негіздердің оңтайлы үйлесуін анықтаудың ортақ қағидаты былайша тұжырымдалады: экономикалық дамудың стратегиясын анықтаудағы централизм, оны іске асырудағы дербестік.

Оперативтік-шаруашылық дербестігі жергілікті буында шығыстардың 50% кем емесін жабатын кірістердің оқшауланылған, бектіліп берілген жүйесін жасауды, бюджетке ұзақ мерзімге кірістердің қатаң бекітіліп берілуін қажет етеді.

Дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде ұлттық табысты бюджет арқылы қайта бөлу "фискалдық федерализм" теориясы негізінде жүзеге асырылады.

Теорияның мәні мынада. Бүкіл мемлекеттік шаруашылық жалпы (экономиканың мемлекеттік секторына кіретін барлық кәсіпорындар, мекемелер және әкімшілік құрылымдар) көпдеңгейлі жүйе болып келеді, онда басқарудың функцияларын деңгейлер арасында бөлу және олардың сатылас бойынша занды бағынышы болады. Осыған байланысты назар аударылатын мәселелер мыналар:

1) мемлекеттік секторды басқару деңгейлерінің оңтайлы саны;

2) басқару деңгейлерінің арасында өкілеттіктерді оңтайлы бөлу;

3) әлеуметтік шығыстарды неғұрлым тиімді қаржыландыру деңгейі;

4) биліктің жергілікті органдарын басқаруға және қаржыландыруға орталық үкіметтің араласу дәрежесі;

5) билік пен басқарудың жергілікті органдарының шығыстарын қаржыландырудағы меншікті қаражаттардың үлесі;

6) мемлекеттік экономиканың барлық деңгейлерінде қаражаттарды жұмсауға бақылау жасаудың нысаны.

Басқа елдердегі аумақтық басқаруды дамытудың тәжірибесі басқаруды орталықсыздандырудың, ведомстволық бағыныштағы аумақтарды дамытудың әлеуметтік және экономикалық проблемаларын шешуде биліктің жергілікті органдарына кең құқықтар берудің қажеттігін қолдайды. Унитарлық мемлекеттің жағдайына Қазақстанға сәйкес фискалдық федерализм ұғымның мәні сақталған кезде "фискалдық регионализмге" ауыстырылуы мүмкін.

Елдің мемлекеттік құрылысында аумақтық құрылымдардың болуы оларда тіршілік ету қызметін қамтамасыз ету үшін оларға белгілі бір өкілеттіктер мен қаржы ресурстарының көлемін беру қажеттілігін негіздейді. Осыған байланысты қаржылық жүйенің құрылымында жергілікті бюджеттер ерекше буын ретінде бөлінеді.

Жергілікті бюджет тиісті мәслихаттың шешімімен бекітілетін, түсімдердің және жергілікті атқарушы орган өзіне жүктелген функцияларды жүзеге асыру үшін айқындайтын жергілікті бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыруға арналған бюджеттің тапшылығын (профицитті пайдалану) қаржыландырудың есебінен қалыптастырылатын әкімшілік аумақтық бірліктің ақшалай қорын білдіреді.

Жергілікті бюджеттердің рөлі, олардың құрамы мен құрылымы жергілікті мемлекеттік органдарға жүктелген функциялар мен міндеттердің мазмұнымен және сипатымен, сондай-ақ мемлекеттің әкімшілік-аумақтық құрылысымен және саяси-экономикалық бағыттылығымен толықтай айқындалады.

Жергілікті бюджеттердің жай-күйі әр түрлі факторларға тәуелді болады. Оларға мыналар жатады: [3,78 б.].

- елдің жалпы экономикалық жағдайы;
- тиісті аумақтың экономикалық әлеуеті;
- жергілікті билік және басқару органдарының құқықтары мен міндеттерін реттейтін мемлекеттік заңнаманың деңгейі;
- жергілікті билік және басқару органдарының өздеріне берілген құқықтарды іске асырудағы құзыреттілік дәрежесі.

Жергілікті бюджеттер тұрақтылығының басты шарты нақты қаржы кезеңі мен нақты аумақтың шеңберінде жергілікті мемлекеттік органдардың келіп түсетін кірістер мен жүзеге асырылатын қажетті шығыстардың арасындағы тиісті тепе-теңдікті қамтамасыз ете білу шеберлігі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Құлпыбаев С. Қаржы. Оқулық. –Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011 - 784 бет

2.Нұрымов А.А., Бұлақбай Ж.М. Қаржы. - Астана: Мастер По ЖШС - 2014 ж. -309 б.

3.Молдабекова А.Ш., Нурманалиева Г.А., Омар А., Қаржы қатынастары: Оқу құралы. Тараз: Dulaty university, 2022-274 б.

ПОЗАКАЗНЫЙ МЕТОД УЧЕТА ЗАТРАТ И КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ СЕБЕСТОИМОСТИ

Сатенов Б.И., Сарыкулова Н.К., Кесікбаева Ұ.Б.
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова
(Шымкент, Казахстан)
bakhytzhan.satenov@auezov.edu.kz

Аннотация. Тапсырыс бойынша өзіндік құн-бұл мақсатты шығындар (есеп объектісі) өнімнің өзі (жұмыс, қызмет) немесе өнімнің шағын партиясы болатын өзіндік құн әдісі. Бұл әдіс әдетте жеке және шағын өндірістерде, құрылыста, баспаханаларда, ұшақтар мен кеме жасауда, жиһаз фабрикаларында, жөндеу жұмыстарын жүргізуде, аудиторлық немесе кеңес беру қызметтерінде, ҒЗТКЖ-да қолданылады. Тапсырыс калькуляциясының орталық элементі және негізгі есеп регистрі Тапсырыс картасы болып табылады.

***Ключевые слова*:** Заказ, метод, карточка заказа, прямые расходы, дебит, кредит

Annotation. Order-based cost calculation is a cost calculation method in which the target cost (accounting object) is the product itself (work, service) or a small batch of product. This method is commonly used in individual and small-scale industries, construction, printing houses, aircraft and shipbuilding, furniture factories, when performing repair work, providing audit or consulting services, and R&D. The central element of the order calculation and the main accounting register is the order card.

***Keywords*:** Order, method, order card, direct expenses, debit, credit

Позаказный метод является родоначальником всех методов учета затрат и калькулирования себестоимости. В чистом виде он применяется в индивидуальные и мелкосерийные производства. Там изготовляются единичные не повторяющиеся изделия. Кроме того, позаказный метод применяется в ремонтно-механических цехах при осуществлении ремонтных работ.

Позаказная калькуляция себестоимости (job-order costing) - это метод калькуляции себестоимости, при котором целевой затратой (объектом учета) является сам продукт (работа, услуга) или небольшая партия продукта [1, с.69]. При этом часто этот продукт называют заказом, отсюда и исходит название данного метода калькулирования. При позаказной калькуляции себестоимости затраты легко отслеживаются до конкретного заказа. Поэтому эти затраты связывают с заказами, а не с другими целевыми затратами - операциями, процессами и т.д.

Метод позаказной калькуляция себестоимости относится к системе калькуляции затрат, которая требуется в организациях, где каждая единица или партия выпускаемой продукции или услуг по-своему уникальна, либо количество необходимой продукции настолько маленькое, что не имеет смысла привлекать к производству другие предприятия и специально заниматься планированием и установками. В связи с этим требуется знать издержки каждой выпускаемой единицы продукции, и поэтому их приходится вычислять отдельно. Таким образом, термин «заказ» в данном случае относится к каждой отдельной единице или партии выпускаемой продукции.

Позаказный метод учет затрат и калькулирования себестоимости применяется на тех предприятиях, где производственные затраты легко (соотнести) с конкретной продукцией (услугой) или ее группой. Этот метод обычно используется в индивидуальных и мелкосерийных производствах, строительстве, типографиях, самолетов и судостроении, мебельных фабриках, при выполнении ремонтных работ, оказании аудиторских или консультационных услуг, НИОКР и др. [2, с.33]

Можно выделить три сферы применения позаказной калькуляции:

1.Предприятия, работающие по индивидуальным (специальным) заказам. Объектом учета затрат и объектом калькулирования является отдельный заказ;

2.Производство товаров партиями. Объектом учета затрат и единицей калькуляции является производственный наряд, который включает определенное количество единиц продукции или партию товаров;

3.Предприятия, работающие по контракту. Объектом учета затрат и калькулируемой единицей является каждый контракт.

Показанная калькуляция предусматривает следующие принципы учета и сбора затрат:

Принцип учета 1. Все прямые затраты учитываются по отдельному заказу, производственному наряду или контракту.

Принцип учета 2. Все остальные затраты учитываются по местам возникновения и включаются в себестоимость единицы калькуляции в соответствии с принятой базой распределения. [3]

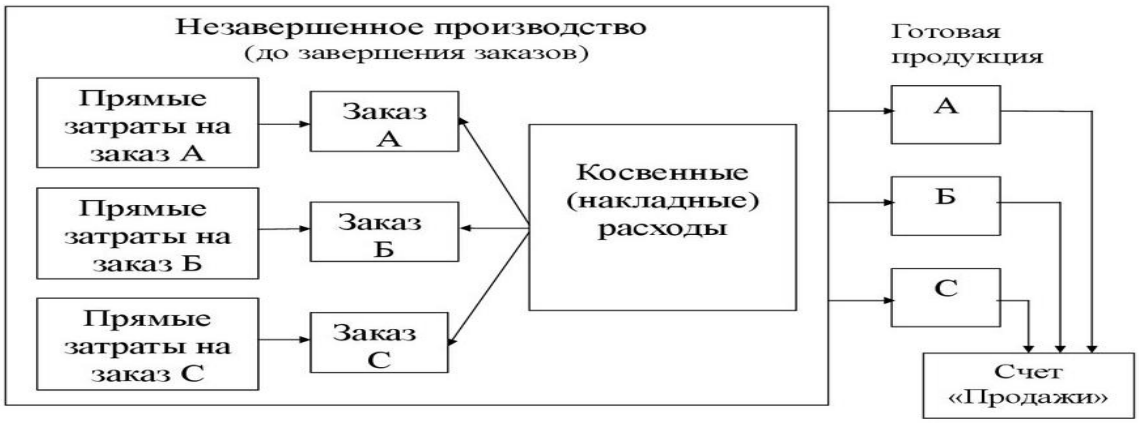

Рисунок 1 – Движение счетов по позаказной калькуляции

Центральным элементом позаказной калькуляции и основным учетным регистром является карточка заказа, образец которой представлен на рисунке - 2.

Таблица 1

Компания: "Any Corporation, Inc."
Таблица калькуляции заказа

Номер заказа:	МТ-2400123	Департамент:	Интегрир.систем	Изготовлено штук:	2
Деталь (изделие):	Интегриров. система "Мышеловка-12У"	Дата начала:	12 января 200Х года	Общая стоимость, ден.ед.:	4025,82
		Дата изготовления:	17 марта 200Х года	Стоимость единицы изделия:	2012,91

Отдел	Прямые материалы				Прямой труд					Производственные накладные затраты			Итого, ден.ед.
	Дата	Номер складского требования	Количество затребовано, шт.	Стоимость, ден.ед.	Дата	Количество часов	Часовая ставка, ден.ед./час.	Номер наряда на работу	Стоимость, ден.ед.	База перенесения (Количество часов прямого труда)	Норма переноса затрат, ден.ед./час.	Стоимость, ден.ед.	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
Отдел машинной интеграции	12/01/200X	A-S-00123	16	448,00	15/01/200X	6,25	14,50	NN-0012154	127,78	6,25	12,5	78,125	653,91
	13/01/200X	A-S-00145	20	352,00	18/01/200X	5,00	11,00	NN-0012155	76,45	5,00	12,5	62,5	490,95
	15/01/200X	A-S-00148	20	600,00			-		-				600,00
							-		-				-
							-		-				-
Итого по отделу			56	1400,00	-	11,25	-	-	204,23	11,25		140,63	1 744,86
Отдел тестирования	12/01/200X	A-S-00246	12	1009,80	18/02/200X	10,50	4,50	NN-0012168	64,97	10,50	8,5	89,25	1 164,02
							-		-				-
							-		-				-
							-		-				-
							-		-				-
Итого по отделу			12	1009,80	-	10,5	-	-	64,97	10,50		89,25	1 164,02
Отдел установки	07/03/200X	A-S-00222	39	70,00	28/02/200X	4,25	22,00	NN-0012181	131,84	4,25	6,5	27,625	229,46
					08/03/200X	19,00	24,00	NN-0012182	642,96	19,00	6,5	123,5	766,46
					17/03/200X	3,00	24,00	NN-0012183	101,52	3,00	6,5	19,5	121,02
							-		-				-
							-		-				-
Итого по отделу			39	70,00	-	26,25	-	-	876,32	26,25		170,63	1 116,94
Всего затрат			**107**	**2479,80**	**-**	**48,00**	**-**	**-**	**1145,52**	**48,00**		**400,50**	4 025,82

Рисунок 2 – Карточка заказа

Отдельная карточка открывается по каждому заказу потребителя, где учитывается следующее:

(a) материалы, приобретенные специально для осуществления заказа (на основе приемных актов или счетов-фактур поставщиков)

(b) материалы, извлеченные из запасов (на основе заявок)

(c) заработная плата производственные рабочих (на основе карточки табельного учета времени, затраченного на выполнение заказа)

(d) прямые расходы (на основе счетов-фактур и т.д.).

По выполнении заказа, в калькуляционной карточке выводится общая сумма прямых затрат, после чего на основе одного из принятых методов могут быть подсчитаны и внесены накладные расходы.

Если в конце учетного периода заказ не завершен, общий размер затрат на определенное число, записанный в калькуляционной карточке, дает цифру по незавершенному производству. Себестоимость заказа можно сравнить с предварительными подсчетами, что дает возможность проанализировать разницу между реальной и ориентировочной стоимостью. В случае, если продукт состоит из нескольких компонентов, желательно проверять, чтобы все компоненты затрат были учтены.

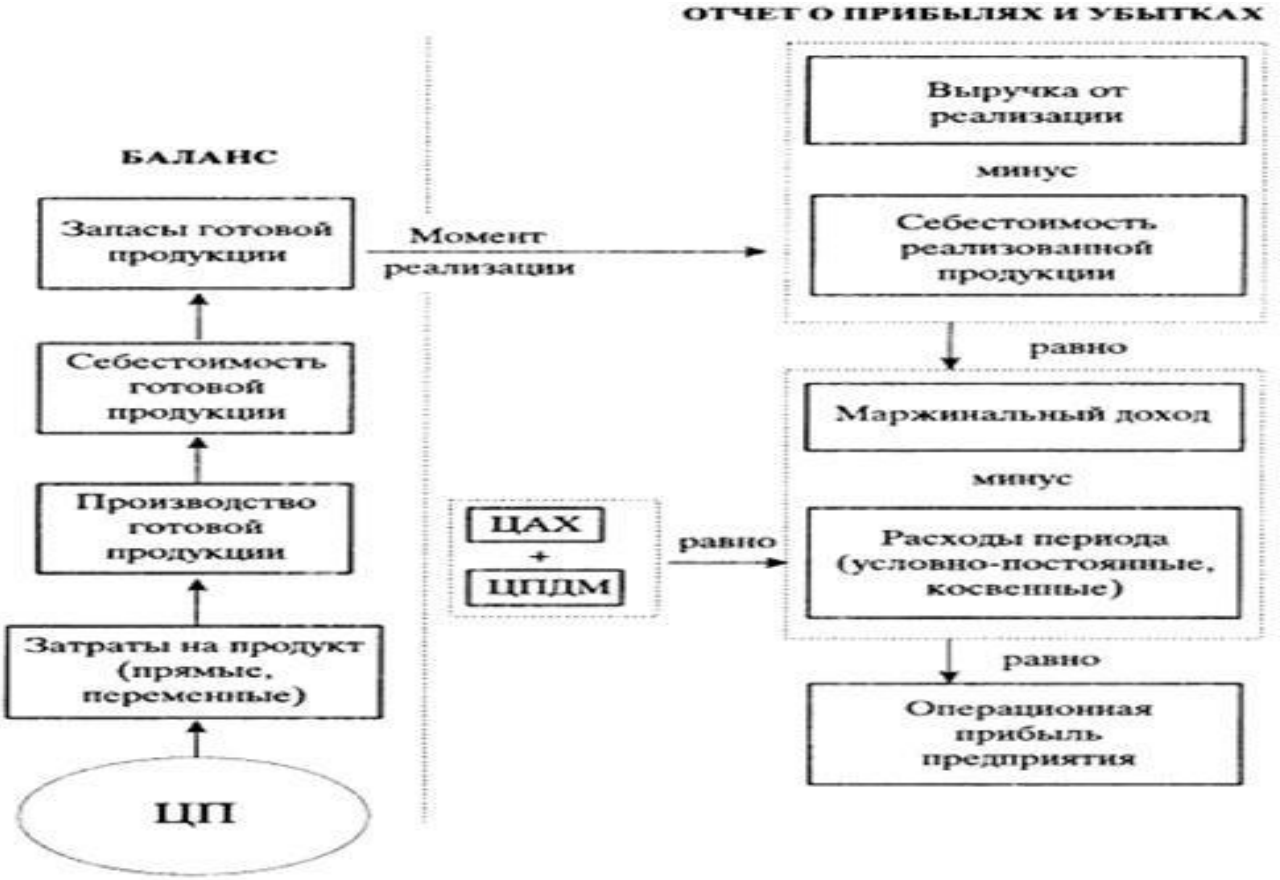

Рисунок 3 - Схема связи Центра затрат с Балансом и Отчетом о прибылях и убытках

В системе позаказного учета затрат обычно осуществляются следующие восемь типичных бухгалтерских проводок с корреспондирующими счетами [4].

1.Поступление основных и вспомогательных материалов от поставщиков:
Дт Материалы xxx

Кт Счета к оплате xxx

Стоимость приобретенных материалов записывается на счет запасов, так как за них подотчетен кладовщик. Регистр счета «Материалы» должен иметь как минимум три колонки: для поступлений, отпуска и остатка.

2.Отпуск основных и вспомогательных материалов в производство:
Дт Основное производство xxx
Дт Общепроизводственные расходы xxx
Кт Материалы xxx

Основанием для записей являются требования на отпуск материалов. Основные материалы,указанные в требованиях на отпуск, относятся прямо на заказ. Вспомогательные материалы заносятся в индивидуальный для каждого цеха журнал.

3.Начисление заработной платы:
Дт Основное производство (зарплата основных производственных рабочих) xxx
Дт Общепроизводственные расходы (зарплата обслуживающего персонала цеха) xxx
Кт Расчеты по оплате труда xxx

Основанием для начисления заработной платы являются рабочие талоны (наряды) или индивидуальные табели.

4.Выплата зарплаты за месяц;
Дт Расчеты по оплате труда xxx
Кт Касса xxx

5.Запись прочих общепроизводственных расходов:
Дт Общепроизводственные расходы xxx
Кт Касса xxx

6.Распределение общепроизводственных расходов по заказам:
Дт Основное производство xxx
Кт Распределенные общепроизводственные расходы xxx

Общепроизводственные накладные расходы относят на заказ в соответствии с заранее определенной нормативной (плановой) ставкой распределения на основе принятой базы распределения накладных расходов.
7.Окончание заказа:
Дт Готовая продукция xxx
Кт Основное производство xxx

Как только заказы изготовлены, в карточках заказов подводятся итоги. В карточке отражаются фактические затраты основных материалов, фактически начисленная зарплата и распределенные общепроизводственные расходы.

8.Списание себестоимости реализованной продукции:
Дт Себестоимость реализованной продукции xxx
Кт Готовая продукция xxx

Список литературы:

1. Назарова В.Л. Управленческий учет: Учебник. – Алматы: «Фортуна полиграф», 2021. – 414 с.
2. Сатенов Б.И., Тулегенова Р.Ж., Учебное пособие по дисциплине «Управленческий учет 1,2» для студентов обучающихся по ОП 6В04130 «Учет и аудит», 2022г, Шымкент ЮКУ им. М.Ауезова, 178 с., ISBN 978-9965-20-609-2
3. Друри, Колин Управленческий и производственный учет : учебный комплекс для студентов вузов / Колин Друри ; перевод В. Н. Егорова. — 6-е изд. — Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2017. — 1423 с. — ISBN 978-5-238-01060-1. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: https://www.iprbookshop.ru/81579.html (дата обращения: 05.03.2025). — Режим доступа: для авторизир. пользователе
4. Тайгашинова К.Т., Ержанов М.С. Управленческий учет: Учебник, изд. 3-е доп. дораб. – К.Т. Тайгашинова, М.С.Ержанов. – Алматы: АЭСА, 2020. – С. 99.

ЖЕРГІЛІКТІ ҚАРЖЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА САЛЫҚТАРДЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ТӨЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мыркалыков А.Ж., Молдабекова А.Ш.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
e-mail: aizan.2008@ mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада бюджет мемлекеттің орталықтандырылған ақша қорын жасау және оны ұдайы өндіріс пен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсаттарына пайдалану жолымен қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу процесінде мемлекет пен қоғамдық өндірістің басқа қатысушылары арасында пайда болатын экономикалық қатынастар болып табылады. Бюджет кірісіне салықтар арқылы жиналған ақша қаражаттары мемлекеттің әлеуметтік саясатын жүргізуге мүмкіндіктер беру жолдары қарастырылады.

***Кілт сөздер*:** Бюджет, жергілікті қаржы, салықтвр, алымлар, бюджет кірісі, Ұлттық табыс, салық салудың обьектісі, субьектісі.

Аннотация. В данной статье бюджет представляет собой экономические отношения, возникающие между государством и другими участниками общественного производства в процессе распределения и перераспределения стоимости общественного продукта путем создания централизованного денежного фонда государства и его использования в целях удовлетворения потребностей воспроизводства и общества. Денежные средства, собранные в доход бюджета за счет налогов, рассматриваются пути предоставления возможностей для проведения социальной политики государства.
***Ключевые слова*:** Бюджет, местные финансы, налоги, сборы, доход бюджета, национальный доход, объект, субъект налогообложения.

Annotation. In this article, the budget represents the economic relations that arise between the state and other participants in social production in the process of distributing and redistributing the value of a public product by creating a centralized monetary fund of the state and using it to meet the needs of reproduction and society. The funds raised in the budget revenue from taxes are considered ways to provide opportunities for the implementation of social policy of the state.
Keywords: Budget, local finances, taxes, fees, budget revenue, national income, object, subject of taxation.

Бюджет кірістері – ол мемлекеттік функцияларды орындауға қажетті елдің бір ортаға топталған қаржы ресурстарының бөлігін және заңнамаларға сәйкес билік органдарының әр деңгейлеріне иелік істеуге ақысыз және қайтарылмайтын тәртіппен түсетін ақша құралдарын көрсетеді. Олар ақша құралдар қоры қалыптасу процесінде пайда болатын экономикалық қатынастарды әлпеттейді. Бюджет кірістері түсінігі мемлекет кірістері түсінігінен біршама қысаң, бірақ олардың республиканың мемлекеттік кірістер құрылымында шешімді мәні бар.

Бюджет кірістерінің басты материалды көзі – ол Ұлттық табыс. Ұлттық табыстың өсуі мемлекет кірістері мен мемлекеттік бюджет кірістері көлемінің тұрақты ұлғаюын қамтамасыз етеді. Мемлекеттік кірістердің айтарлықтай бөлігі – ол өндіріс пен айналым салалары мен әр түрлі меншік формаларының кәсіпорындарында жасалынған қоғамның таза табысы. Сонымен бірге, мемлекет жалпымемлекеттік мұқтаждықтарды қанағаттандыру үшін әр түрлі кәсіптік іс-әрекетпен және өндірістік пен өндірістік емес салаларда шұғылданатын азаматтардың табысының бөлігін өз кірістеріне алады.

Бюджет түсімдерінің негізін салықтар мен алымдар түрлерінде жұмылдыратын төлемдер құрайды. Республика аумағында орналасқан меншік және шаруашылық формаларынан тәуелсіз барлық заңды тұлғалар мен азаматтар қолданыстағы заңнамаларға сәйкес бюджетке салықтар, алымдар және міндетті төлемдер төлеуге тартылады. Салықтар, алымдар мен төлем төлеушілер, яғни заңды және жеке тұлғалар оларды бюджетке төлеудің басқа

төлемдерден басымдылығын қамтамасыз ету мен әрекеттегі заңнамаларға сәйкес оларды уақытымен және толығымен төлеуге жауапкершіліктері тағайындалған.

Мемлекеттік бюджет кірістері салықтық түсімдерге, салықтық емес түсімдерге, негізгі капитал сатудың кірістеріне, ресми трансферттерге, мемлекетке ақысыз негізде берілген ақшаларға бөлінеді. Республикада бюджет кірістерінің құрылымында ең үлкен үлес салмақты салықтық түсімдер құрайды.

Қазақстан Республикасы бюджетінің кірістері әр түрлі құрауыштардан қалыптастырылады, олардың ішінде салықтық және салықтық емес түсімдер, трансферттер, негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер және т.б. Бұл құрауыштар бюджеттің құрылымына арналған бөлімде неғұрлым егжей-тегжейлі қарастырылады. Барынша елеулі үлесті, әрине, салықтық құрауыш енгізеді.

Салықтар – бұл заңды және жеке тұлғалардың бюджетке төлейтін міндетті төлемдері. Салық салу – мемлекетпен бірге дүниеге келген аса ежелгі экономикалық тетіктердің бірі. Өзінің әскері жоқ мемлекеттер бар, бірақ салықсыз мемлекет жоқ. Салықтар туралы мәселе қоғамның барлық жіктерінің мүдделерін қозғайды және сондықтан да тоқталмайтын пікірталастардың нысанасы болып табылады. Даулар салық салудың жалпы деңгейі туралы, салықтардың әр түрінің қатынастары туралы, оларды жинау тәсілдері туралы жүреді. Қорытындысында салықтар жүйесі қоғамның, сондай-ақ тұтастай алғанда, елдің және оның жекелеген өңірлерінің арасындағы бітімгершілік болып табылады.

Салықтардың көмегімен мемлекет елде өндірілетін өнімнің бір бөлігін жинайды, және содан соң оны мемлекеттік шығыстар арқылы қайта бөледі. Ішкі жалпы өнімнің көрсеткіші жоғары болған сайын бюджеттің мүмкін болатын жиынтық кірістері мен шығыстары да жоғары болады. Жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) сөйтіп, мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлерінің бюджеттерін қалыптастыру үшін негіз болып табылады.

Салықтар, алымдар, баж салықтары арқылы экономиканың басымдылық салалары мен бөлек экономикалық аумақтарды жетілдіруге немесе олардың дамуын баяулауға, тұрғындардың бөлек топтарының табыстарын реттеуге, белгілі бір экономикалық іс-әрекетті ынталандыруға не болмаса одан бас тартуға мүмкіндік жасауға болады.

Еліміздегі әкімшілік – өңірлік бөліктердегі өзіндік әлеуметтік - шаруашылық тетіктерді қаражаттандыруға арналған қаржылай ресурстардан түрады. Аймақтың бюджеттің жылдық мезгілдердегі жергілікті салықтардан түсетін кірістерден және олардың төлейтін шығындары, мемлекеттің бюджетінен берілген субсидиялар ескеріліп жасалынады. Аймақтың бюджеттерін өңірдегі маслихаттар бекітеді [1,260 б].

Салықты салудың обьектісі бар жеке азаматтар *жеке табыс салығын төлеуші* болып саналады. Салықты салудың обьектісі төлемдер көздерінен

салықты есептейтін кірістер және төлемдер көздерінен салықтар есептелмейтін кірістер түрлеріндегі кірістер саналады.

Салықты салудың обьектісі Салық кодексінде көзделетін жөндеулер ескеріліп салықты есептеуге жататын кірістер мен онда көзделетін тәртіптер және мөлшерлік жағдайда азайтымдар аралығындағы шегерім ретінде есептелінеді. Салықты есептейтін оьектілер болып саналатын кірістердің сомалары салықтарды есептеуге саналмайтын кірістердің сомаларынан шегеріледі.

Салықты төлеушілердің төлемдер көздерінен салықты есептейтін кірістеріне келесілер жатқызылады: қызметкерлердің табыстары, жеке азаматтардың салықтық агенттерінен түсетін кірістері, жинақталған зейнетақы қорынан есептелінентін зейнетақы төлемдері, акцияны иеленуден тұсетін дивидендтерден, сыйақылары, ұтыстары тұрлеріндегі кірістер, шәкірақылар, жинақталатын сақтандыру компанияларындағы шаттар бойынша кірістері.

Жеке табыс салықтарын есептеу салықтар агенттері төлемдер көздерінен салықтарды есептейтін кірістер, салықты есептеуге жатқызатын кірісті есептеріне жазу уақытысында есептейді, ал жеке пайда салықтарын төлемдер көздерінен салықты есептейтін кірісті төлейтін күндерден кешіктірілмей жүргізулері тиіс. Салықтар агенттері салықтар төлейтін кірістер бойынша жеке пайда салықтарын аударуларды кірісті іске асырылған айдың аяқталғаннан соң күнтізбенің 25 күндерінен кешіктірмей өздерінің тұрақты мекендері бойынша іске асырады.

Салықтық агенттердің құрылымдық бөлңмшесі қызметкерлердің кірістері бойынша жеке пайда салықтарын төлеу құрылымдық бөлімшенің тұрақты мекен жайлары бойынша тиісті орталық қорға аударады. Салықтар кодексінде белгіленген жұмыс түрі бойынша арнайы салықтық режімдерді пайдаланатын салықтар агенттерінің жеке пайда салықтарын есептеудің тәртіптері мен уақыттары белгіленген.

Салықты төлеушілердің төлемдер көздерінен салықтар есептелмейтін кірістеріне жылжымайтын мүліктен кірістер, жеке бизнестерден алатын кірістер, адвокат және жеке нотариустардың қызметтерінен түсетін табыстар, және де өзге де кірістер жатады. Төлемдер көздерінен салықтар есептелінбейтін кірістеріне жеке пайда салықтарын жүргізуді салықты төлеушілер салықтық кезеңдер үшін төлемдер көздерінен салықтарды есептемейтін кіріс сомаларына көзделген мөлшерді пайдалану жолымен дербес есептейді. Төлемдер көздерінен салықтар есептелінетін кірістерден салықтар агенттері жеке пайда салықтарын есептеу үшін салықтар кезеңінің күнтізбесінде ай, ал төлемдер көздерінен салықтар есептелмейтін кірісттерден салықтарды есепеу үшін күнтізбеде жыл болып есептелінеді. Салық төлеушілердің кірістерінеу 10 % мөлшер белгіленген. Мемлекетіміздің көздерінен және одан тыс жердегі көзден алынатын дивидендттер түріндегі кірістерге 5 % мөлшер бойынша салық салынады.

Әлеуметтік салық 1999 жылдардан қазіргі уақытқа дейін қолданып жүрген әлеуметтік ресурстарға: зейнетақыға, мемлекеттің әлеуметтік сақтандыруға, міндетті медициналық сақтандыруға, азаматтарды жұмыспен қамтылу қорларына аударылған қамсыздандыру жарналарына аударудың орнына ауыстырылған [8].

Жеке бизнесмендер, жеке нотариустар мен адвокаттар, мемлекетіміздің шаруашылық жүргізуші субъектілері, мемлекетімізде қыметтерді нақты ұйымдар негізінде іс жүзіне асыратын заіды тұлғалар әлеуметтік салықты төлеуші болып есептелінеді.

Әлеуметтік салықтың есептемесін есептеу, төлемдерді жүргізу мен табыс етулері: егін және мал щаруашылығының өнімдерін өндірушілер, ауылдық тұтынушылар адамдардың үлеспұлдық бірігуі жолымен құрылған ұйымдар үшін, шаруашылық және фермерлік қожалықтар үшін, салықтар заңдарында көрсетілген ерекшелікті ескеріп арнайы салықтық режимді пайдаланатын төлеушілер қолданады.

Жер салығы. Бұл салық келесідегідей мақсаттарға жұмсалады: экономикалық тәсілдермен жерлерді тиімді қолдану және жерлерге орнықтыру, жерлердің құнарын жақсарту, оларды қорғау жөндеріндегі шараларды жүргізу. Жерлерге салынатын салықтарды есептеу барлық жерді иеленушңлер, жерлерді қолданушылар, жалға алғандар мен жерді иеленушілер үшін міндетті болып есептелінеді.

Жеке меншіктік құқықтарындағы, нақты жерлерді қолдану құқықтарындағы және алғашқы өтелусіз белгісіз мерзімге жерлерді қолдану құқықтарындағы салықты салудың обьектілері бар ззаңды және жеке азаматтар жерге салынатын салықты төлеуші болып саналады.

Жерге салынатын салықтарды есептеу үшін жерлер аумағының алаңдары *салықтық база* болып саналады.

Салықтық мөлшерлер жерлердің құнарлығына, орналасқан жеріне, жердің ылғалдылығын қамтылуына, топырақтың құрамы бойынша сұрыпталған және жердің көлемінің бір шаршы алаңына есептелінеді.

Жерге есептелінетін базалық салықтық мөлшерлер салықтық заңмен бекітіледі. Мөлшері жоғары пайыз елді мекенді жерлерге белгіленеді. Мөлшері төмен сусыз, құрғақ, таулы аймақтағы және тау бөктеріндегі жерге есептелінеді.

Егін және мал шаруашылығындағы жерге базалық салықтық мөлшер келесідей белгіленген:

- көлемі 0,50 шаршыны қоса алғанда – 0, 01 шаршыға 20 теңге;
- көлемі 0,50 шаршыдан асатын көлемге – 0, 01 шаршыға 100 теңге.

Өнім өндіретін өндірістер мен өзгеде сала мақсаттарындағы жерге мөлшер жердің бір шаршысына сапалық балға байланысты есептелінеді. Жерге салынатын салықтың базалық мөлшері 1-100 балға және оданда жоғары болады.

Мүлікке салынатын салық. Бұл салықты төлеушілердің мүліктерінің бағаларына қатысты есептелінеді. Бұл салық мүліктердің тиімді пайдалануына әсер етеді. Мүлікке салынатын салықтарды келесілер төлейді: шаруашылық жүргізуші субьектілер мен жеке бизнесмендер мен жеке азаматтардың мүліктеріне салынатын салық.

Қаржылық есеп беру мәліметтері бойынша анықталатын салықты салудың обьктілері орташа жылдық баланстық бағасы шаруашылық жүргізуші субьектілер мен жеке бизнесмендердің салықты есептеу обьектілерінің *салықтық базасы* болып саналады.

Шаруашылық жүргізуші субьектілер мүлікке салынатын салықтың салықтық базасының 1,5% шамасында, ал жеңілдетілген арнайы салық режимдерін пайдаланатын жеке бизнесмендер мен заңды тұлғалар 0,5% шамасында есептейді. Коммерциялық емес ұйымдардың мүліктеріне салықтық базаның 0,1% шамасында мүліктер салығы есептелінеді.

Меншіктік құқықтарында салықты салу обьектілері бар жеке азаматтар жеке тұлғаның мүлікке салынатын салығын төлеуші болып саналады.

Жеке азаматтардың меншігінде тұратын үйлері, саяжайлары, ғимараттары мен үй жайлары және аяқталмаған құрылыстары бар обьектілерін қолдану кезеңінен бастап мүлікке салынатын салықтың обьектісі болып есептелінеді.

Жеке аззаматтардың мүліктеріне салынатын салық салудың обьектілерінің бағасына байланысты (1 млн. теңгеден 120 млн. теңге және жоғары) жыл сайын 0,05% - дан 1,0% - ға дейінгі мөлшерде төлейді. Жеке азаматтар 1 тамыздан кешіктірмей мүлікке салынатын салықты төлеуі тиіс.

Көлік құралдарына салынатын салық. Жалға алушылар қаражаттық жалдық шарттар бойынша берілген салықты салудың обьектісі арқылы көлік құралдарына салынатын салықты төлеушілер болып саналады [2,13б.].

Мемлекетімізде тіркеуде, есепте тұрған көліктердің құралы, тіркемені есептемегенде салықты саудың обьектісі болып саналады. Жүкті көтеретіндігі 40 тоннадан және одан жоғары ауыр жүк тасымалдайтын көліктер, маманданған дәрігерлік көліктік құралдар салықты салудың обьектісі болып саналмайды.

Көліктік құралдарға салынатын салықты есептеу мен есептесуге арналған салықтық кезеңдер күнтізбелік жыл болып саналады. Жеке азаматтар үшін орталық қорға салынатын салықтарды есептеу уақыты салықтық кезеідердің 31 желтоқсанынан кешіктірмеуі тиіс. Салықтарды есептесу салықты салудың обьектісі тіркелген орындары бойынша жүргізеді..

Көліктік құралдар тіркелуден және қайта тіркелуден және еліміздің техникалық бақылаулардан өткен жағдайларда, жеке азаматтардың көрсеткен істерді жасағанға дейін салық кодексінде бекітілген тәртіптермен салықтарға есеп жүргізеді және орталық қорға қаржы аударады.

Жергілікті қаржы – ақша нысанындағы қоғамдық өнімнің бір бөлігін жергілікті басқару органдары өздеріне артылған функцияларға сәйкес жасау,

бөлу, пайдалану процесіндегі қаржы қатынастарының жүйесі. Жергілікті қаржы мемлекеттің қаржы жүйесінің маңызды құрамды бөлігі болып табылады.

Кесте 1. Жергілікті бюджетке түсетін салықтық түсімдер мен алымдардың үлесін талдау мың теңге

№	Көрсеткіштер	2023 ж.		2024 ж.		Ауытқуы (+;-)	Өсу қар %
		сомасы	үлес салмағы %	сомасы	үлес салмағы %		
1	Салықтық түсімдер мен алымдар	255088,7	8,6	653990,0	19,5	398901,3	256,3
1.1	Жеке табыс салығы	545873,8	18,4	561018,8	16,7	15145	102,7
1.2	Әлеуметтік салық	408553,0	13,8	479915,3	14,3	71362,3	117,4
1.3	Мүлік салығы	618214,6	20,9	666075,1	19,8	47860,5	107,7
1.4	Жер салығы	111373,3	3,7	218107	7,2	106733,7	195,8
1.5	Көлік салығы	208136,9	7,0	213463,8	6,3	5326,9	102,5
1.6	Бірыңғай жер салығы	43357,2	1,4	36441,8	1,0	-6915,4	84,0
1.7	Акциз	472233,1	15,9	590407,4	17,6	118174,3	125,2
1.8	Табиғи ж/е өзге де ресурс-ды пайдалан-ғаны үшін түсім	77704,1	2,6	31756,6	0,9	-45947,5	40,8
1.9	Кәсіптік және кәсіптік қызмет-ті жүргізу үшін алымдар	100626,1	3,4	100382,8	2,9	-243,3	99,7
1.10	Мемлекеттік баж	111310,3	3,7	111577,7	3,9	267,4	100,2

Жергілікті бюджет	**2952471,1**	**100,0**	**3353136,3**	**100**	**400665,2**	**113,5**

Ол жергілікті бюджеттерді, арнаулы бюджеттен тыс қорларды және басқарудың жергілікті органдарының қарамағындағы шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысын қамтиды.

Есептеу нәтижелері бойынша Байзақ ауданы мемлекеттік кірістер басқармасы бойынша жергілікті бюджетке түсетін түсімдер 2023-2024 жылдар аралығында 400665,2 мың теңгеге немесе 13,5 пайызға өскен, себебі ол салықтық түсімдер мен алымдардың 398901,3 мың теңгеге несемес 56,3 пайызға, оның ішінде жеке табыс салығының 15145 мың теңгеге немесе 2,7 пайызға, әлеуметтік салықтың 71362,3 мың теңгеге, мүлік салығының 47860,5 мың теңгеге немесе 7,7 пайызға, жер салығының 106733,7 мың теңгеге немесе 95,8 пайызға, көлік салығының 5326,9 мың теңгеге немесе 2,5пайызға, акциз салығының 118174,3 мың теңгеге немесе 25,2 пайызға, өсулеріне байланысты болған.

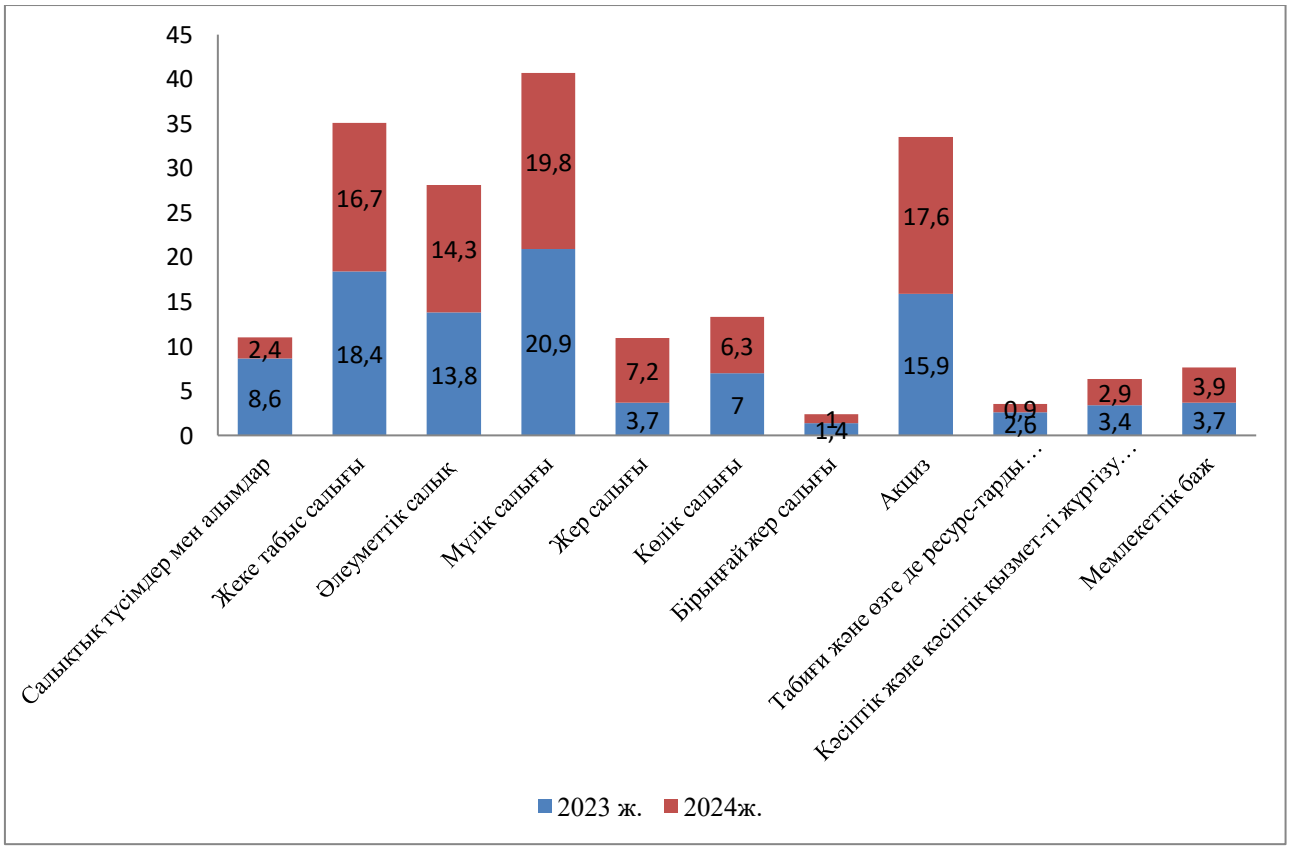

1-сурет. Байзақ ауданы мемлекеттік кірістер басқармасы бойынша жергілікті бюджет кірісіндегі салықтық түсімдер қозғалысы

Есептеу нәтижелері бойынша жергілікті бюджеттің құрамындағы салықтық түсімдер 2023-2024 жылдар аралығында 91,8 пайызды құраған:

- жеке табыс салығы – 5,5 пайызды;
- әлеуметтік салық 14,5 пайызды;

- мүлік салығы 20,4 пайызды;
- жер салығы 6 пайызды;
- көлік салығы 5,8 пайызды;
- бірыңғай жер салығы 1,2 пайызды;
- акциз салығы 16,5 пайызды;
- табиғи және өзге де ресурстарды пайдаланғаны үшін түсім 1,7 пайызды;
- мемлекеттік баж 3,5 пайызды құраған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құлпыбаев С. Қаржы. Оқулық. –Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011 -784 бет

2. Нұрымов А.А., Бұлақбай Ж.М. Қаржы. Оқу құралы. - Астана: Мастер По ЖШС -2014 ж. -309 б.

СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ МӘНІ МЕН ҚАЖЕТТІЛІГІ

Ахметова С.С., Узахова Б.У.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Шымкент, Қазақстан)

e-mail: salima.ahmetova@inbox.ru

Аннотация. Мақалада стратегиялық есептің түсінігі мен авторлық көзқарастар қарастырылады. Кәсіпорынды стратегиялық басқарудағы стратегиялық есептің дамуы мен оны ұйымдастыру мәселелері, әрқашан өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кәсіпорынды басқаруда экономикасы дамыған мемлекеттердің тәжірибесі және теория түріндегі жетістігі ол – шығындарды стратегиялық тұрғыдан басқару болып табылады. Осыған байланысты стратегиялық басқару жүйесіндегі стратегиялық есептің рөлі орасан зор. Шығындарды стратегиялық басқарудағы мәселелерді шетел ғалымдары Дж.Шанк, В.Говиндараджан шығындарды басқарудың әртүрлі деңгейінің стратегиялық шығынын ерекшелеп өтті. Олар шығындарды басқарудың іргелі ұғымдарының ескіргендігін және шығындарды стратегиялық басқарудың жаңа тұжырымға көшу қажеттігін атап өтті(SCM). "Шығындарды стратегиялық басқару" алдағы уақыттағы негізгі тапсырма болып табылады. алдағы бұл көшудің табысы болашақта басқару есебінің мәнін арттыруға ықпал ететін болады. Қазіргі дағдарыс жағдайында шығындарды стратегиялық басқаруға аса назар аудару керек.

***Кілт сөздер*:** Басқару есебі, стратегиялық есеп, пайымдау, бухгалтерлік есеп, стратегия, мақсат

Аннотация. В статье рассматриваются понятие стратегического учета и авторские подходы. Вопросы развития и организации стратегического учета в стратегическом управлении предприятием, всегда являются одними из актуальных. Опыт и достижения экономически развитых государств в управлении предприятием в виде теории-это стратегическое управление затратами. В этой связи роль стратегического учета в системе стратегического управления огромна. Проблемы стратегического управления затратами были решены зарубежными учеными Дж.Шанк, В. Говиндараджан выделили стратегические затраты различного уровня управления затратами. Они отметили устаревание фундаментальных концепций управления затратами и необходимость перехода стратегического управления затратами к новому выводу(SCM). "Стратегическое управление затратами" является ключевой задачей в будущем. успех этого предстоящего перехода будет способствовать повышению значимости управленческого учета в будущем. В условиях нынешнего кризиса особое внимание следует уделить стратегическому управлению затратами.

Ключевые слова. Управленческий учет, стратегический учет, видение, Бухгалтерский учет, стратегия, цель

Annotation. The article discusses the concept and author's views of the strategic report. The problems of the development of strategic accounting in the strategic management of an enterprise and its organization, as always, are one of the most pressing. In enterprise management, the success of developed economies in the form of experience and theory is strategic cost management. In this regard, the role of strategic accounting in the strategic management system is enormous. Problems in strategic cost management are addressed by foreign scientists J.Shank, V. Govindarajan highlighted the strategic cost of different levels of cost management. They noted the obsolescence of the fundamental concepts of cost management and the need for strategic cost management to move to a new formulation(SCM). "Strategic cost management" is the main task for the coming period. the success of this upcoming transition will contribute to increasing the value of management accounting in the future. In the current crisis, more attention should be paid to strategic cost management.

***Keywords*:** Management accounting, strategic accounting, reasoning, accounting, strategy, goal

Қазақстандық ұйымдардың бәсекелестіктің, ақпараттық технологиялардың дамуымен, бизнестің жаһандануы және басқа да факторлардың әсерінен іскерлік ортасының түбегейлі өзгеруі бухгалтерлік есеп қалыптастыратын және ұсынатын ақпаратқа жаңа талаптар қоюда.

Отандық ұйымдардың әдетте қолданып жүрген бухгалтерлік есеп пен басқару есептерінің әдістері және олардың есептілік нысандары ұйымның қаржылық-шауаршылық қызметінің орындалған фактілері бойынша сенімді ақпаратпен қамтамасыз етеді. Дегенмен, олар ұзақ мерзімді стратегиялық маңызы бар басқару шешімдерін толық деңгейде негіздей алмайды. Себебі,

ұйымның дәстүрлі есептілік нысандары ұйымның саладағы бәсекелестік жағдайы немесе клиенттердің қанағаттану деңгейі және тағы басқа сыртқы орта факторларын қарастырмайтын көрсеткіштерді бақылау мен талдауға негізделгендіктен ұйымның ұзақ мерзімді стратегиясын жүзеге асыру шеңберінде тиімді шешімдер қабылдауға жеткілікті ақпараттық базаны қалыптастыра алмайды. Осылайша, есеп-аналитикалық қызметте стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу үшін қызметті жоспарлауды, талдауды және бақылауды жүзеге асыратын және сыртқы ортаның өзгеру шарттарында стратегияға уақтылы түзетулер енгізуге мүмкіндік беретін стратегиялық басқару есебінің ұйымдастырылуының маңыздылығын айтқымыз келіп отыр.

Кесте 1- Стратегиялық басқару есебіне шетел зерттеушілерімен берілген анықтамалары

Зерттеушілер	Анықтамалары, ойлары
АҚШ-ның басқарушы бухгалтерлерінің институты	Ұйымға әсер ететін сыртқы факторлармен байланысты ақпаратқа басымдылық жасалатын басқару есебінің нысаны
Дж. Иннес	Стратегиялық басқару есебін ұйымның стратегиялық шешімдерін қабылдауға көмектесетін ақпаратты беру ретінде қарастырады. Көбінесе стратегиялық шешімдер ұзақ мерзімді болып табылады және ұймның қызметі мен өміріне тікелей әсер етеді.
Коад	Стратегиялық басқару есебі – бұл жаңадан пайда бола бастаған сфера, оның нақты шегі әлі анықталмаған және нені, қалай дамыту керек екендігі туралы пікірлер толығымен қалыптаспаған
М. Бромвич	Стратегиялық басқару есебі – бұл компанияның өнім нарықтары туралы, бәсекелестердің шығыстары туралы, шығыс құрылымдары туралы қаржылық ақпаратты талдау әдісі және бірнеше есепті кезең ішінде кәсіпорын стратегиясы мен бәсекелестер стратегиясын зерттеу
Купер және Каплан	стратегиялық басқару есебінің әдістері ұйымның бәсекелестік стратегиясын қолдау үшін әзірленеді
Симмондз	Стратегиялық басқару есебі - өз бизнесін және бәсекелестер бизнесін талдау әдісі
И.Ю.Юрасова, Д.Волошин, В.А. Терехова, О.Е.Николаева, О.В.Алексеева, О.В.	Стратегиялық есеп – стратегиялық менеджменттің ақпараттық қажеттіліктерін қамтамасыз ететін кешенді жүйе.

Митина, Г.И.Мальцева, С.И.Крылов	
И.Н. Богатая, А.Н. Щемелев, Н.Ю.Салова, В.Э. Керимов	Стратегиялық есеп – басқару есебі мен қаржылық есепті біріктіретін және басқарушылар мен мамандарды тиімді басқару шешімдерін қабылдау мақсатында ақпаратпен қамтамасыз ететін жүйе.

Стратегиялық басқару есебі ХХ-ғасырдың 80-жж пайда болып, бөлек бағыт ретінде қалыптасқанымен, дәл анықталған концептуалды негізі жоқ. Қазіргі кезде стратегиялық басқару есебі шетел авторлары тарапынан кең зерттелуде. Бұл есеп түрінің маңызын түсіндіре келе, авторлар өз жұмыстарында келесідей анықтамалар берген(1-кесте):

Көріп отырғанымыздай, шетел ғалымдары стратегиялық басқару есебін зерттеуге үлкен мән беруде. Ал отандық ғылым үшін стратегиялық басқару есебі жаңа бағыт болып табылады және зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, стратегиялық басқару есебі – бұл ұйымның ішкі және сыртқы ортасының талдауын жүргізу мақсатындағы қаржылық және қаржылық емес ақпараттарды жинақтау, өңдеу, дайындау, өлшеу, сәйкестендіру және стратегияның жүзеге асыруын бақылау үрдісі болып табылады **[1]**.

Стратегиялық басқару есебінің мақсаты – қаржылық, салық және статистикалық есептердің берілгендері негізінде стратегиялық мақсаттарды анықтау үшін ұйымның ішкі және сыртқы ортасының жағдайы жөнінде ақпараттарды қалыптастыру, сонымен қатар, қабылданған стратегияның жүзеге асырылуын бақылау.

Старатегиялық басқару есебінің негізгі міндеттері:

- Ұйымды басқарушы жоғарғы деңгейдегі менеджерлердің белгілі бір басқару шешімдерін қабылдауға маңызды, сонымен қатар, құпия ақпаратты қалыптастыру;
- Ішкі және сыртқы ортаны экономикалық талдау, оның ішінде ұйымның нарықтағы стратегиялық позициясын, жауапкершілік орталықтарының қызметінің тиімділігін;
- Ұйымның алдында қойылған стратегиялық мақсаттар мен міндеттердің орындалу деңгейін бақылау;
- Ұйымның оперативті және стратегиялық қызметінің байланысын қамтамасыз ету және тағы басқа.

Стратегиялық басқару есебінің әдіс-тәсілдері ұйым басшыларын стратегиялық мақсаттар мен міндеттердің орындалуына бағытталған басқару шешімдерін қабылдауға қажетті шынайы ақпаратпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Стратегиялық басқару есебін ұйымдастыру әдістемесі ұйымның стратегиялық мақсаттары мен міндеттеріне байланысты болып табылады. Стратегиялық басқару есебінің әдістеріне және жүйесіне келесілер жатады: «Стандарт-кост», «Директ-кост», «JIT», «ABC», «ФСА», «баланстaлған көрсеткіштер жүйесі», «экономикалық қосылған құн»**[2]**.

Стратегиялық басқару есебін ұйымдастыру және жетілдіру – күрделі ішкі үрдіс. Дегенмен, экономикалық ортаның дамуы бұл есеп түрінің енгізілуін қажет етеді. Нарықтық қатынастардың жетілдірілуі ұйым басшыларын ұйым қызметінің әр түрлі мәселелері бойынша шешім қабылдауды және олар бойынша тәуекелдер мен жауапкершілікті қабылдауды мәжбүрлейді.

Осылайша, бұл бағыт менеджменттің барлық тармағын қамтитын күрделі жүйе. Бірақ, стратегиялық басқару есебінің әдістерін тәжірибеге енгізу ұйым дамуының стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін орындауға мүмкіндік береді.

«Стратегиялық басқару есебі» терминін алғаш рет Симмондз (1982), оны өз бизнесінің стратегиясын жасау мен қадағалау кезінде, өз бизнесі мен қарсыластар бизнесін талдау тәсілі ретінде қарастырады. Көптеген түрлі түсіндірмелерді жинақтау, бұл терминге қатысты және жалпы оның мәнін ашатын зерттеудің үш бағытын ерекшелеуге мүмкіндік береді:

1) Бәсекелестер туралы мәлімет алу;

2) Компания таңдалған стратегиялық позиция мен күтілетін басқару есебін (немес стратегиялық позициялау тұрғысынан есептемелерді құрау) қолдану арасындағы тәуекелділікті анықтау;

3) Құндылықтар тізбегін талдау мен жұмсалымдар факторларын оитимизациялау есебінен бәселестік үстемдікке жету**[3]**.

Қарсыластар (бәсекелестер) туралы сыртқы ақпарат. Симмондз: басқару есебі - сыртқы әлемге жоғары дәрежеде бағытталуы және компанияға саланың басқа қатысушыларымен салыстырғанда өзінің бәсекелестік позициясын бағалауға көмектесуге тиіс екенін айтқан. Бұл үшін негізгі бақталастардың шығындары мен бағалары, сату көлемі мен нарықтағы үлесі, нақты қаражат ағымдары мен қолда бар ресурстары туралы мәліметтерді жинау керек. Бұл мәліметтер бәсекелестік стратегиясы дер кезінде өзгеріс енгізу қажеттігіне «ескерту» болады. Сиимондз сонымен бірге, үйрету қисығының маңызын, стратегиялық «артықшылығын алу» құралы ретінде қарсыластардағы болашақ шығындарының қысқаруын болжау және оның нәтижесі – олардың өнімдері сатылу құнының төмендеуі арқылы қарастырылған.

Стратегиялық позициялау тұрғысынан есептемелер. Стратегиялық менеджмент туралы әдебиеттерде, компания өзіне таңдай алаты стратегиялық позициялаудың түрлі топтамалары жасалған. Портер (1985) елеулі бәсекелестік үстемдікке жету үшін, компания үш стратегияның ішінен таңдау мүмкіншілігі бар деп айтқан. Оларға:

- Шығындар бойынша көшбасшылық, оның көмегімен кәсіпорын саладағы «ең төмен жұмсалымдағы» өндіруші болуға ұмтылады;

- Дифференциация, оны қолданған кәсіпорын, өз өнімдері немесе қызметтеріне тұтынушы бақылайтын және оған кәсіпорын бағалық қосымшаны тағайындауы мүмкін, бірқатар жеке қасиеттерін ұсынуға ұмтылады;

- Назарда ұстау (сфокусированность) , не шығындр бойынша көшбасшылық есеібнен, не өнімді дифференциалау есебінен нарықтың «тар сегментінде» артықшылыққа ие болуға ұмтылу жатады.

Майлз бен Сноу (1978) компанияларды қорғаушылар мен пионерлерге бөледі. Қорғаушылар салыстырмалы түрде тұрақты салаларда істейді, шектелген тауар серияларын шығарады және кәдімгі жаппай өндірі технологияларын қолданады. Олар шығындарды қысқарту, өнім сапасн арттыру мен тұтынушыларға қызмет көрсетуді жақсарту есебінен көшбасшылыққа ұмтылып, бәсекеге түседі.Дәл осы параметрлер бойынша көшбасшылыққа ұмтыла, олар жаңа өнімдер мен перспективті нарықтарды зерттеумен аз айналысады. Пионерлер – өнімдер инновациясы мен нарықтарды қалыптастыру есебінен бәсекелеседі, сондықтан да үнемі жаңа нарықтық мүмкіншіліктерді іздеуге ұмтылады. Осының нәтижесінде олар қорғаушыларға қарағанда «аса белгісіздік» жағдайларында істейді.

Компаниядағы орын алған стратегиялық позициясына байланысты, онда тиімді есептік жүйелер таңдалады. Мысалы, екі түрлі бәсекелестік стратегиялар: шығындар бойынша көшбасшылық және өнімді дифференциациялау – шығындарды талдауға қатысты түрлі амалдарды қажет етеді. Инженерлік көзқарастан, ұқыптылықпен жасалған нормативтер – шығындар бойынша көшбасшылық стратегиясына ұмтылған коспания менеджерлері үшін басқарудың маңызды құралы болып келеді. Және керісінше, өнімді дтфференциациялау стратегиясын таңдаған компанияға, жаңа өнімнің инновациясы, құрастыру циклінің мерзімі, зерттеу мен маркетингтік талдау шығындары туралы, шығындар бойынша көшбасшыға қарағанда көлемді мәліметтер қажет болады.

Бәсекелестік арытқшылығын қамтамасыз ету. Портер (1985) бәсекелестік артықшылықты алуға мүмкіндік беретін құндылықтар тізбегін құндылықтар тізбегін талдауын қолдануды жақтайды. Құндылықтар тізбегінде әр қызмет түріне шығындар мен активтер бекітіледі. Әр қызмет түрі үшін шығындар динамикасының үлгісі, Портер: жұмсалымдар факторы деп аталған факторлар санының ықпалына тәуелді **[4]**.

Стратегиялық жұмсалымдар таңдауы – құндылықтар тізбегін анықтау мен қарсыластардың жұмсалым факторларының әрекетін қарастырады, бұл саладағы салыстырмалы бәсекеге қабілеттілікті түсінуге мұрсат береді. Компаниялар мұндай ақпаратты , шығындарды қысқарту мүмкіндігін анықтау, жұмсалым фактрларын басқаруды жақсарту немес құндылықтар тізбегінің учаскелері бойынша шешім қабылдауды қарастырады. Бәсекелестік артықшылық барлық уақытта қамтамасыз етілуі үшін, компанияның өзінің де, негізгі қарсыластарының да, «шығындарды қысқарту» бойынша көрсеткіштері үнемі қадағалануы өте маңызды.

Өнімнің өзіндік құнын дұрыс есептеу оның қалыптасу процесстерін басқару тиімділігін, ішкі шаруышылық резервтерін ұстау мен өндірістік ұстанымдардың одан әрі қарай төмендеуі, кәсіпорын жұмысын жақсарту

сапасының көрсеткіштері бойынша, өзіндік құнның өте жоғарғы болуының себебін анықтау және өндірістің төмен дәрежедегі рентабельділігі процесстерінің нәтижелігін береді. Өнімнің өзіндік құнының калькуляциясы, шығындардың жеке калькуляциялық баптары және элементтерімен қатар, өнімдерді сату мен өндірістік шығындардың бухгалтерлік есеп мәліметтеріне негізделеді. Стратегиялық басқару есебіне көп көңіл бөлінсе де, қазіргі кезде оның дәл анықталған концептуалды негізі жоқ.

Мысалы, Коад келесідей ой білдірді: «Стратегиялық басқару есебі – бұл жаңадан пайда бола бастаған сфера, оның нақты шегі әлі анықталмаған және нені, қалай дамыту керек екендігі туралы пікірлер толығымен қалыптаспаған «.Инюз стратегиялық басқару есебін ұйымның стратегиялық шешімдерін қабылдауға көмектесетін ақпаратты беру ретінде қарастырады. Көбінесе стратегиялық шешімдер ұзақ мерзімді болып табылады және ұймның қызметі мен өміріне тікелей әсер етеді.

Купер және Капланның ойынша, стратегиялық басқару есебінің әдістері ұйымның бәсекелестік стратегиясын қолдау үшін әзірленеді **[5]**. Әр түрлі авторлардың ойынша, стратегиялық басқару есебіне жататын әдістер – бұл өзіндік құнның мақсатты калькуляциясы, өнімнің бүкіл өмірлік цикліндегі шығындар калькуляциясы және функционалды менеджмент.Симмондз стратегиялық басқару есебін өз бизнесін және бәсекелестер бизнесін талдау әдісі ретінде қарастырады.

Бромвич стратегиялық басқару есебіне келесі анықтама берді: «Стратегиялық басқару есебі – бұл компанияның өнім нарықтары туралы, бәсекелестердің шығыстары туралы, шығыс құрылымдары туралы қаржылық ақпаратты талдау әдісі және бірнеше есепті кезең ішінде кәсіпорын стратегиясы мен бәсекелестер стратегиясын зерттеу [6].

Сонымен қорыта айтқанда стратегиялық есеп - бұл компанияның өнім нарықтары туралы, бәсекелестердің шығыстары туралы, шығыс құрылымдары туралы қаржылық ақпаратты талдау әдісі және бірнеше есепті кезең ішінде кәсіпорын стратегиясы мен бәсекелестер стратегиясын зерттеу ғана емес кәсіпорын қызметінің тиімділігн арттыру жолы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Николаева О.Е., Алексеева О.В. стратегический управленческий учет. – М:2003;
2. Стратегический учет.Под ред. В.Э.Керимова. – М.: Омега-Л, 2010
3. Стратегический учет / Под ред. В. Э. Керимова. – М. : Омега-Л, 2015
4. Simmonds K. Strategic management accounting // Management accounting, 1981. 59(4). P 26-29.
5. Kaplan R.C. and P. Linking Strategy to planning and Budgeting //Harvard Business School Publishing. 5/15/00.3p.

6. Айтжанова Ж.Н. Стратегический учет собственности: теория и практика (на материалах Республики Казахстан): автореф.докт.экон.наук. – Алматы, 2003. – 47 с.

7. Стратегиялық басқару есебінің Қазақстандағы кәсіпорындардың стратегиялық дамуын ақпараттық қамтамасыз ету // Вопросы экономики и управления. — 2017. — №1.1. — С. 10-12. — URL https://moluch.ru/th/5/archive/51/1731/ (дата обращения: 28.02.2018).

УПРАВЛЕНИЕ ЛИКВИДНОСТЬЮ И ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Дархан Д.А., Омарбакиев Л.А.
Университет «Туран»
(Алматы, Казахстан)
e-mail: 23242250@turan-edu.kz, l.omarbakiyev@turan-edu.kz

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные стратегии управления ликвидностью в условиях цифровой экономики анализируется влияние цифровых технологий на финансовые процессы, а также оцениваются ключевые риски, возникающие в ходе цифровизации финансовых операций. В условиях цифровых изменений управление ликвидностью становится стратегически важной задачей для предприятий так как цифровые технологии меняют принципы работы финансовых потоков снижая операционные затраты и повышая прозрачность расчетов. Особое внимание уделено практике применения цифровых инструментов управления ликвидностью в Казахстане и перспективам их дальнейшего развития.

***Ключевые слова*:** ликвидность, цифровая трансформация, новые способы управления деньгами, блокчейн системы, управление денежными потоками, платежные платформы, Казахстан.

Abstract. This article examines modern liquidity management strategies in the digital economy, analyzes the impact of digital technologies on financial processes, and assesses the key risks arising during the digitalization of financial transactions. In the context of digital changes, liquidity management is becoming a strategically important task for enterprises, as digital technologies change the principles of financial flows, reducing operating costs and increasing the transparency of settlements. Particular attention is paid to the practice of using digital liquidity management tools in Kazakhstan and the prospects for their further development.

***Keywords*:** liquidity, digital transformation, new ways of money management, blockchain systems, cash flow management, payment platforms, Kazakhstan**.**

ВВЕДЕНИЕ

Современные технологии развиваются с огромной скоростью оказывая большое влияние на управление финансами компаний. В прошлом финансовые директора уделяли внимание традиционным методам контроля денежных потоков таким как бухгалтерский анализ кредитное управление и использование краткосрочных кредитных линий. Но в современной быстро меняющейся рыночной среде эти подходы уже не совсем актуальные и точные для обеспечения эффективного управления. В цифровизированную эпоху управление ликвидностью нуждается в уникальных подходах, основанных на автоматизации анализе больших данных и внедрении финансовых технологий. Такой подход позволяет организациям предвидеть будущие потребности в денежных средствах оптимизировать расчетные процессы и сократить финансовые затраты.

Неиспользование современных решений в управлении финансами ставит компании перед большими рисками и ограничивает их возможности для эффективного управления капиталом. McKinsey (2023 г.) отмечает, что компании внедрившие интеллектуальные программы и прогнозную аналитику в управление денежными средствами добились значительных результатов в частности:

- На 35% сократили кассовые разрывы
- На 20% снизили потребность в краткосрочных кредитах.

В Казахстане также быстро развивается цифровизация финансовых процессов. По данным Национального Банка Республики Казахстан объем безналичных платежей в стране увеличился на 62% в 2022 году и более 75% крупных предприятий уже используют ERP-системы и цифровые платежные решения для управления финансовыми потоками. Крупные казахстанские банки в том числе Kaspi Bank и Halyk Bank активно внедряют API которые позволяют корпоративным клиентам автоматизировать платежи и своевременно управлять денежными средствами (Национальный банк Республики Казахстан 2023 г.). Внедрение новых технологий в управление денежными средствами открывает важные перспективы, но также создает проблемы. Одной из этих проблем является нормативное давление так как государственные регуляторы ужесточают требования к защите финансовых данных и транзакций электронных платежей. В этой статье рассматриваются стратегии управления ликвидностью включая использование искусственного интеллекта прогнозной аналитики блокчейна и цифровых платежных систем, а также оценку возможностей и угроз цифровой трансформации для финансового сектора.

Управление денежными средствами является одним из ключевых аспектов финансового менеджмента так как оно обеспечивает способность компании вовремя выполнять свои обязательства перед поставщиками сотрудниками, а также регуляторами. При классическом подходе ликвидность определяется как баланс между активами доступными для покрытия краткосрочных обязательств и операционными расходами компании. Однако в контексте цифровой трансформации финансовых процессов понимание ликвидности расширилась и теперь включает такие аспекты как контроль над финансами без сложностей использование прогнозной аналитики и интеграция цифровых платежных платформ. Компании, адаптирующиеся к этим изменениям, выигрывают от ускоренного оборота капитала снижения рисков дефицита ликвидности и повышения прозрачности финансовых операций. Цифровые технологии позволяют перейти от классического управления денежными потоками, основанного на ретроспективном анализе бухгалтерской отчетности к динамическим моделям, использующим прогнозные данные и автоматизированные алгоритмы принятия решений. Современными решениями являются ERP-системы такие как SAP Oracle и Microsoft которые интегрируют процессы бухгалтерского учета автоматизируют расчеты и предоставляют подробные отчеты об отчете о движении денежных средств в режиме реального времени (PwC 2023) такие решения позволяют компаниям не только контролировать текущий уровень ликвидности, но и контролировать текущую ликвидность. моделируйте различные сценарии его развития в соответствии с рыночными условиями. В Казахстане крупные компании в том числе Казмунайгаз и Казахстан Темир Жол уже активно используют ERP для финансового планирования что позволяет им снизить уровень неэффективного использования оборотных средств и снизить потребность в краткосрочных кредитах (Национальный банк Республики Казахстан 2023). Еще одним важным компонентом цифровой трансформации является использование технологий искусственного интеллекта и аналитики больших данных для управления денежными средствами. Традиционные методы оценки ликвидности такие как расчет текущих и быстрых коэффициентов ликвидности по-прежнему актуальны, но они дополняются сложными алгоритмами машинного обучения, которые анализируют макроэкономические факторы поведение клиентов и динамику рыночных цен (Mckinsey 2023) в банковской сфере в Казахстане эти технологии уже используются для прогнозирования кредитных рисков в том числе в розничной торговле и логистике. Например, сеть супермаркетов Magnum использует прогнозную аналитику для прогнозирования денежных потоков и управления покупками что снижает вероятность чрезмерного замораживания оборотных средств и повышает финансовую стабильность компании (Deloitte 2023). Современная скорость и надежность платежных операций являются важным аспектом ликвидности. В традиционной модели денежные переводы могут задерживаться из-за сложных межбанковских

процедур и бюрократических требований что увеличивает риск нехватки денежных средств.

В цифровой экономике этот процесс оптимизирован за счет использования открытых API, которые позволяют предприятиям напрямую взаимодействовать с банковскими системами и мгновенно производить платежи. Финансовые API широко используются в Казахстане: такие банки как Kaspi Bank и Halyk Bank уже предлагают корпоративным клиентам API-решения для автоматизации платежей и интеграции с системами бухгалтерского учета снижая операционные затраты и ускоряя расчеты между контрагентами (Kaspi 2023). Следовательно цифровая трансформация радикально меняет управление денежными средствами делая его более технологичным и эффективным. Компании использующие ERP-системы прогнозную аналитику и автоматизированные платежные платформы получают значительные конкурентные преимущества за счет точного прогнозирования денежных потоков снижения рисков ликвидности и увеличения скорости расчетов. Эти технологии уже широко используются в Казахстане, но их дальнейшее развитие потребует дополнительного регулирования и адаптации финансового сектора к новым условиям цифровой экономики. Цифровая трансформация коренным образом изменила управление денежными средствами сделав его более гибким автоматизированным и предсказуемым. Учитывая высокую динамику денежных потоков традиционных инструментов таких как ручное управление кредитами или классические методы прогнозирования денежных потоков компаниям уже недостаточно. Технологии, включая ERP-системы умные компьютерные программы большие данные блокчейн и интеграцию API позволяют предприятиям не только контролировать денежные потоки, но и прогнозировать ликвидность с высокой точностью сводя к минимуму разрывы в движении денежных средств и снижая затраты на обслуживание. транзакция. Цифровая трансформация коренным образом изменила управление денежными средствами сделав его более гибким автоматизированным и предсказуемым. Учитывая высокую динамику денежных потоков традиционных инструментов таких как ручное управление кредитами или классические методы прогнозирования денежных потоков компаниям уже недостаточно. Например, ERP-системы такие как SAP и Oracle объединяют все финансовые транзакции компании на одной платформе обеспечивая автоматизированный анализ потоков платежей и управление краткосрочными обязательствами что значительно снижает риски недостатка денежных средств (PWC 2023). В Казахстане уже сегодня многие крупные компании включая КазМунайГаз и Казахстан Темир Жолы используют ERP для автоматизации управления финансами что позволило снизить операционные затраты на 15% и ускорить процесс обработки платежей на 40% (Национальный банк РК 2023).

Другим важным направлением цифровизации является ускорение расчетов и снижение транзакционных издержек за счет финансовых API цифровых платежных платформ и технологии блокчейн. В традиционной банковской системе международные платежи могут занимать от одного до пяти дней при этом комиссии за конвертацию и обслуживание транзакций достигают 3-5% от суммы платежа что негативно сказывается на ликвидности компаний (McKinsey 2023). Современные решения такие как SWIFT GPI позволяют значительно сократить время обработки платежей и сделать их полностью прозрачными, а финансовые API, например внедренные Kaspi Bank и Halyk Bank позволяют корпоративным клиентам интегрировать свои ERP-системы с банковскими сервисами обеспечивая автоматическую обработку платежей и мгновенное обновление данных о движении денежных средств (Kaspi 2023). В Казахстане цифровизация банковского сектора уже позволила значительно ускорить расчеты между компаниями, а тестируемая Национальным банком цифровая валюта цифровой тенге может стать следующим шагом в повышении скорости и прозрачности финансовых операций сделав межбанковские расчеты мгновенными (Национальный банк РК 2023).

С развитием цифровых технологий компании вынуждены адаптироваться к новым методам управления ликвидностью что приводит к автоматизации прозрачности и лучшему контролю над денежными потоками. Введение технологий искусственного интеллекта предиктивной аналитики финансовых API и блокчейна позволило предприятиям оптимизировать движение денежных потоков не допускать финансовых проблем и сократить операционные затраты.

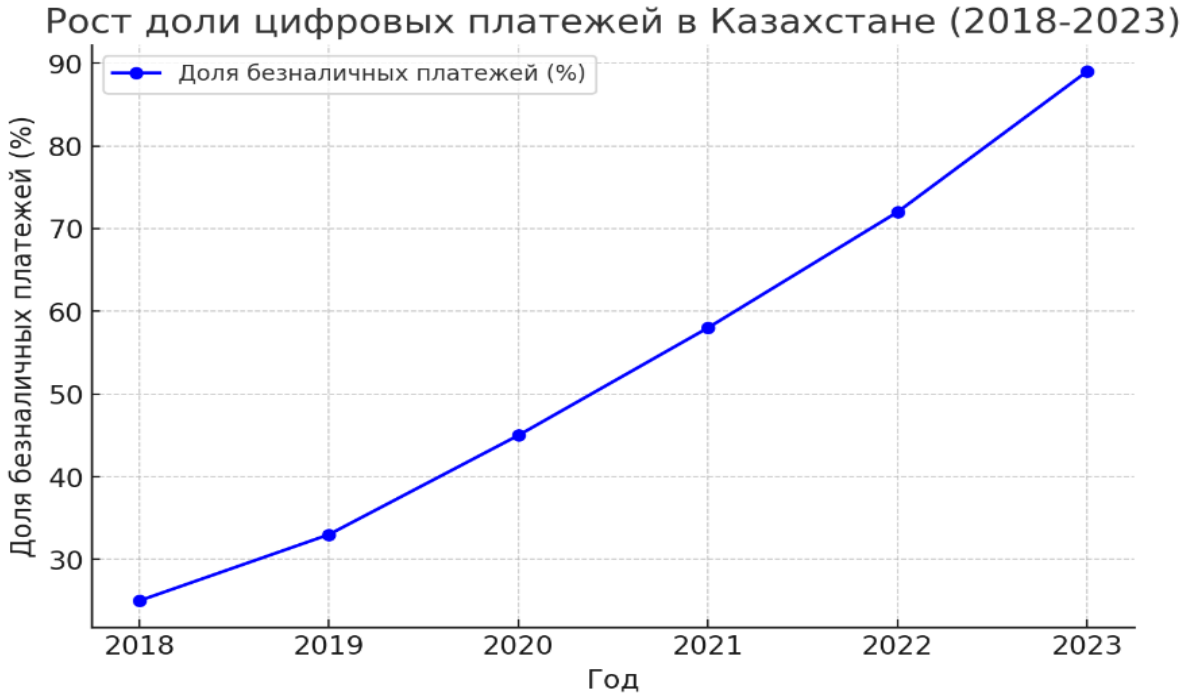

Однако несмотря на очевидные преимущества цифровизации она несет в себе и определенные риски связанные с киберугрозами зависимостью от технологий и изменениями в регуляторной среде. В ходе анализа было выявлено что наиболее эффективные стратегии управления ликвидностью в цифровую эпоху включают использование искусственного интеллекта и больших данных для прогнозирования денежных потоков автоматизацию платежных операций через финансовые API внедрение блокчейн-технологий для ускорения расчетов, а также диверсификацию источников ликвидности с использованием альтернативных финансовых инструментов таких как краудфандинг и P2P-кредитование. Казахстанский бизнес уже активно внедряет эти технологии: ERP-системы стали стандартом для крупных компаний банки предлагают API-решения для автоматизации расчетов, а тестирование цифрового тенге открывает новые перспективы для прозрачных и мгновенных платежей. В то же время компании сталкиваются с рядом вызовов таких как рост киберугроз необходимость адаптации к новым требованиям регулирования и высокая стоимость внедрения цифровых решений. Таким образом цифровизация ликвидности — это не просто технологический тренд, а стратегическая необходимость для современных предприятий, стремящихся к устойчивому финансовому развитию. Однако для успешного перехода на цифровые методы управления ликвидностью необходимо учитывать не только возможности, но и потенциальные угрозы. Компании должны инвестировать в кибербезопасность диверсифицировать платежные каналы создавать резервные стратегии на случай технологических сбоев и следить за изменениями в законодательстве. В Казахстане цифровизация финансов продолжается и ее дальнейшее развитие будет зависеть от того насколько эффективно бизнес сможет адаптироваться к новым технологиям минимизируя риски и используя инновационные инструменты для управления ликвидностью.

Список литературы:

1. Deloitte. (2023). *AI and big data in financial management*. Deloitte Insights. Retrieved from https://www.deloitte.com/ng/en/services/risk-advisory/services/how-artificial-intelligence-is-transforming-the-financial-services-industry.html
2. Deloitte. (2023). *Cybersecurity risks in digital financial management*. Deloitte Insights. Retrieved from https://www2.deloitte.com/us/en/pages/consulting/topics/finance-modernization-and-ai.html
3. IBM. (2023). *Blockchain for global trade finance: The case of TradeLens*. IBM Report. Retrieved from https://www.ibm.com/think/topics/trade-finance
4. International Monetary Fund. (2023). *Global financial security and cyber threats in the digital age*. IMF. Retrieved from

https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2023/01/01/Global-Financial-Security-and-Cyber-Threats-in-the-Digital-Age-528123

5. McKinsey & Company. (2023). *Transforming liquidity management with AI and digital payments*. Retrieved from https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/transforming-liquidity-management-with-ai-and-digital-payments

6. McKinsey & Company. (2023). *The cost of digital transformation in liquidity management*. Retrieved from https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/the-cost-of-digital-transformation

7. PricewaterhouseCoopers. (2023). *The future of ERP systems and liquidity optimization*. PwC. Retrieved from https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/insights/erp-liquidity-management.html

8. PricewaterhouseCoopers. (2023). *Regulatory challenges in digital finance and open banking*. PwC. Retrieved from https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/publications/regulatory-challenges-in-digital-finance.html

САУДА КӘСІПОРЫНДАРЫНДА КІРІСТЕР МЕН ШЫҒЫСТАР КӨРСЕТКІШТЕРІН ЕСЕПКЕ АЛУ

Сатымбекова К.Б., Аязбекова Ж.С., Арқат А.А.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университет
(Шымкент, Қазақстан)

Аннотация. Ұйымның кірістері мен шығыстары кез-келген сауда ұйымында пайда табуға әсер ететін негізгі факторлар болып табылады, бұл бухгалтерлік есептің элементтерінің бірі ретінде кірістер мен шығыстарды есепке алудың маңыздылығын анықтайды. Сауда ұйымдарында бухгалтерлік есептің кірістерін есепке алудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мақалада сауда ұйымдарындағы қарапайым қызметтен түсетін кірістер мен шығыстардың есебін жүргізу және бухгалтерлік есеп шоттарындағы кірістер мен шығыстарды көрсету ерекшеліктері қарастырылған.

***Кілт сөздер*:** халықаралық қаржылық есептілік стандарты, роялти, дивиденд, пайыз, қаржылық есептілік.

Аннотация. Доходы и расходы организации это основные факторы влияющие на получение прибыли в любой торговой организации, что и обуславливает важность учета доходов и расходов, как одних из элементов бухгалтерского учета. По учету доходов бухгалтерского учета в торговых организациях есть свои специфические особенности. В статье рассмотрено ведения учета доходов и расходов от обычных деятельности в торговых

организациях и особенности отражения доходов и расходов на счетах бухгалтерского учета.

***Ключевые слова*:** международные стандарты финансовой отчетности, роялти, дивиденды, проценты, финансовая отчетность.

Сауда ел экономикасының тіршілікке қажетті салаларының бірі болып, халықпен, олардың халық тұтынатын әр түрлі сапалы тауарларға деген материалдық және мәдениеттік қажеттілігін қанағаттандырумен күнделікті және өте тығыз байланыста. Сондықтан ол барлық казақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы туралы мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асыруда үлкен рол атқарады. Сауданың бұл рөлі халық тұтынатын тауарларды өндірістен тұтынушыларға жеткізу туралы өзінің негізгі, ең маңызды міндеттерін орындауда көрінеді.

Бұл міндеттерін орындау үшін сауда ел экономикасының көптеген салаларымен бірлесіп қызмет етуі керек, себебі онын тауарлық ресурстары жеңіл, тамақ, ет-сүт, балық және тағы басқа өнеркәсіп салалары мен ауыл шаруашылық өнімдерінен құралады. Өнеркәсіппен қарым-катынас жасау барысында сауда тауарларды жеткізіп тұруға тапсырыс пен мәлімдеме беру және көтерме жәрменкелерде жасалған сауда мекемелері мен өнеркәсіп орындары арасында шаруашылык келісім-шарттары арқылы өндірісті өркендетуге, тауарлардың сапасын жақсарту мен олардың түр-түрін ұлғайтуға белсенді ықпал жасайды.

Өндіріске ыкпал жасай отырып, сауда тұтынушыларга ең қажетті жоғарғы сападағы тауарларды кең ассортиментте сатып, олардың әр түрлі, әсерлі өсіп келе жатқан төлеу қабілеттілігі бар сұранысын қанағаттандыру мен халықтың материалдық және мәдениеттілік өмір деңгейін көтеруге мүмкіндік туғызады.

Сонымен, сауда халық тіршілігін камтамасыз ететін маңызды сала ретінде халықтың әл-ауқатын арттыру мен еліміздің ақша-қаржы жүйелерін нығайту туралы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалык бағдарламасын орындауда ерекше рөл атқарады.

Саудадағы кірістер мен шығыстарды есепке алу кез - келген сауда кәсіпорны үшін қаржылық менеджменттің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл салық есептілігін дұрыс жүргізуге ғана емес, сонымен қатар бизнестің қаржылық ағындарын тиімді басқаруға көмектеседі. Бұл мақалада саудадағы кірістер мен шығыстарды есепке алудың маңызды сәттерін қарастырамыз.

Саудадағы кірістерді есепке алу. Сауда кәсіпорындарының кірістері - бұл тауарларды сатудан немесе қызмет көрсетуден түсетін барлық ақшалай түсімдер. Кірістердің барлық түрлерін есепке алу маңызды, соның ішінде:

- тауарларды сату: көптеген сауда компанияларының негізгі кіріс көзі. Ол тауарларды бөлшек саудада сатуды да, көтерме сатуды да қамтиды.

- басқа кірістер: бұл жылжымайтын мүлікті жалға беруден, қайтарылатын тауарларды сатудан, өтемақылардан және негізгі қызметпен тікелей байланысты емес кірістердің басқа түрлерінен түсетін кірістер болуы мүмкін.

Табыс салығы және басқа салықтар бойынша есептілікті дұрыс жүргізу үшін кірістерді есепке алу дәл және уақтылы болуы керек.

Кірістерді есепке алудың негізгі әдістері:

- есептеу әдісі бойынша: кірістер ақша алу фактісіне қарамастан табыс алу құқығы туындаған сәтте танылады.

- кассалық әдіс әдісі бойынша: кірістер ақша түскен кезде танылады.

Қызметтен (кірістен) түсетін кірістерді есепке алуды 18 "Кіріс"ХҚЕС (IAS) реттейді. Кіріс - бұл кәсіпорынның әдеттегі қызметі барысында белгілі бір кезеңдегі экономикалық пайданың жалпы түсімі, бұл капиталға қатысушылардың жарналарымен байланысты емес капиталдың өсуіне әкеледі. 18 ХҚЕС (IAS) келесі операциялар мен оқиғалардан алынған кірісті есепке алу кезінде қолданылады: - тауарларды сату; - қызмет көрсету; - басқа Тараптардың пайыз, роялти және дивидендтер төлейтін кәсіпорын активтерін пайдалануы. Тауарлар дегеніміз-кәсіпорынның сату үшін өндірген өнімі және одан әрі сату үшін сатып алынған тауарлар (мысалы: сатушы сатып алған тауарлар, жер немесе қайта сатуға арналған басқа мүлік).

Басқа тараптардың кәсіпорын активтерін пайдалануы кірістің пайда болуына әкеледі:

- пайыздар - ақшалай қаражатты және ақшалай қаражаттың баламаларын пайдаланғаны үшін немесе кәсіпорын алдындағы берешек сомасынан алынатын төлемдер;

- роялти-кәсіпорынның ұзақ мерзімді активтерін пайдаланғаны үшін төлемдер, мысалы: патенттер, брендтер, авторлық құқықтар және компьютерлік бағдарламалық қамтамасыз ету;

- дивидендтер - пайданы акционерлік капитал иелері арасында бөлу олардың белгілі бір сыныптың капиталына қатысуына пропорционалды.

Тауарларды сатудан түскен табысты тану ХҚЕС (IAS) 18 сәйкес, кәсіпорын сатып алушыға меншік құқығымен байланысты елеулі тәуекелдер мен сыйақыларды беретін сәтті анықтау операция шарттарын зерттеуді талап етеді. Көп жағдайда меншік құқығына байланысты тәуекелдер мен сыйақыларды беру сатып алушыға заңды меншік немесе меншік құқығын берумен сәйкес келеді. Бұл көптеген бөлшек саудада болады.

Басқа жағдайларда, меншік құқығына байланысты тәуекелдер мен сыйақылардың берілуі заңды меншік құқығын беруден немесе иелік етуден басқа уақытта болады. Егер кәсіпорын меншік құқығымен байланысты елеулі тәуекелдерді сақтаса, операция сату болып табылмайды және ол бойынша кіріс танылмайды.

Әр түрлі жағдайларда кәсіпорын меншік құқығымен байланысты айтарлықтай тәуекелді сақтай алады. Кәсіпорында меншік құқығымен

байланысты елеулі тәуекелдер мен сыйақылар қалатын жағдайлар мынадай мән-жайларды қамтиды:

- кәсіпорын стандартты кепілдік шарттарымен қамтылмаған қанағаттанарлықсыз жұмыс үшін жауапкершілікті жалғастыруда;

- нақты сатудан түскен түсімді алу сатып алушының тауарларды одан әрі сату нәтижесінде түскен түсімді алуына байланысты;

- жеткізілген тауарлар орнатылуы керек, ал орнату кәсіпорын әлі орындамаған келісімшарттың едәуір бөлігін құрайды;

- сатып алушы шартта белгіленген себеппен сатып алу-сату мәмілесін бұзуға құқылы. Сондай-ақ кірістер негізгі құралдар, материалдық емес активтер сияқты ұзақ мерзімді активтер шығарылған кезде, активтерді өтеусіз алған кезде және т. б. қалыптасады.

Сауда кәсіпорнының шығындары - бұл компанияның өз қызметі барысында көтеретін шығындары. Қайсысы қарапайым қызметке, қайсысы экономикалық емес қызметке жататынын анықтау үшін шығындарды дұрыс жіктеу маңызды.

Шығындардың негізгі түрлері:

- Тауарларды сатып алу: бұл тауарларды кейіннен қайта сату үшін сатып алуға кететін шығындар. Сатып алу бағаларын, көлік шығындарын, тауарларды сақтандыруды және тауарларды алуға байланысты басқа шығындарды қамтиды.

- Еңбек шығындары: қызметкерлердің жалақысы, жалақыға салынатын салықтар, сыйлықақылар, Өтемақылар және қызметкерлерге төленетін басқа да төлемдер.

- Жалға алу және коммуналдық қызметтер:сауда нүктелерін жалға алу ақысы, электр энергиясы, жылыту, су және басқа да коммуналдық қызметтер.

- Маркетинг және жарнама: тауарлар мен қызметтерді жылжыту шығындары, жарнамалық кампаниялар, маркетингтік зерттеулер.

- Басқа шығындар: бұл мүліктің амортизациясы, көлік қызметтері, байланыс қызметтері, банктік төлемдер және басқа шығындар болуы мүмкін.

Шығыстарды есепке алу түрлері:

- Тікелей шығындар: өндіріс процесіне немесе сату үшін тауарларды сатып алуға байланысты (мысалы, тауарларды сатып алу).

- Жанама шығындар: бұл белгілі бір өнімге тікелей жатқызуға болмайтын шығындар, мысалы, әкімшілік шығындар, үй-жайларды жалға алу.

ХҚЕС қолдану жағдайындағы шығыстарды есепке алу әрбір нақты жағдайда белгілі бір стандартқа сәйкес жүзеге асырылады.

Кесте 1 - Кәсіпорынның кірісін есепке алу бойынша бухгалтерлік жазбалар

Операция мазмұны	Дебет	Кредит
Сатылған өнім тауарлар, жұмыстар, қызметтер үшін табыс есептелді	1210	6010

Сатып алушыларға берілген жеңілдіктер сомасына табыс түзетілді	6030	1210
Сыйақылар, берілген қарыздар, алынған вексельдер және т. б. бойынша табыс есептелді	1270, 2170	6110
Дивидендтер бойынша табыс есептелді	1270	6120
Қаржылық жалдау бойынша табыс есептелді	1270, 2170	6130
Негізгі құралдарды жою кезінде жарамды қосалқы бөлшектер, Металл және басқа да материалдық құндылықтар кіріске алынды	1310, 1350	6210
Негізгі құралдардың құнсыздануынан болған шығын қалпына келтірілді	2430	6240
Сатып алушылардың дебиторлық берешегі бойынша оң бағамдық айырмашылық көрсетілген	1210, 2110	6250
Тоқтатылатын қызметке байланысты активтерді сатудан түскен табыс танылды	1210, 1280	6310

Есепті кезеңнің соңында кәсіпорынның қаржылық нәтижесін анықтау үшін 6 және 7 бөлімдердің уақытша шоттары жабылуы керек. Бұл шоттар 5610 "қорытынды пайда (қорытынды залал)" шотына жабылады, ол кірістер мен шығыстарды есепке алу жөніндегі шоттарды жабу жөніндегі функцияны орындағаннан кейін өзі 5510 "есепті жылдың бөлінбеген пайдасы (жабылмаған шығыны)"шотына жабылуға жатады. Кірістер мен шығыстарды жабу, сондай-ақ қаржылық нәтижені анықтау бойынша бухгалтерлік жазбалар 3 кестеде көрсетілген:

1 "Қаржылық есептілікті ұсыну" ХҚЕС (IAS) сәйкес есептелген кірістер мен шығыстар жиынтық табыс туралы есепте көрсетіледі

Кәсіпорын шығындар сипатына немесе кәсіпорын шеңберіндегі олардың функцияларына негізделген жіктеуді қолдана отырып, пайда немесе шығын құрамында танылған шығыстарды талдауды ұсынуы керек, бұл тәсілдердің қайсысы сенімді және орынды ақпарат беретініне байланысты.

Кесте 2 – Шығындарды есеп ке алу бойынша бухгалтерлік жазбалар

Операция мазмұны	Дебет	Кредит
Сатылған өнімнің, тауарлардың өзіндік құны есептен шығарылды	7010	1320, 1330
Іске асырылған жұмыстардың, қызметтердің өзіндік құны есептен шығарылды	7010	8110, 8310

Сату саласында тұтынылған жұмыстар мен қызметтер бойынша өнім берушілер мен мердігерлерге берешек есептелді	7110	3310, 3190
Өткізу саласының қызметкерлеріне жалақы және басқа да кірістер есептелді	7110	3350
Өткізу саласының қызметкерлеріне есептелген табыстардан әлеуметтік салық және әлеуметтік аударымдар есептелді	7110	3150, 3210
Әкімшілік салада тұтынылған қызметтер мен жұмыстар үшін жеткізушілер мен мердігерлердің шоттарын төлеуге қабылданды	7210	3310, 3390
Іссапар шығындары есептен шығарылды	7210	1250

Барлық көрсеткіштер үшін әрине, қаржы жоспар негізгі көрсеткіштен тәуелділіктің ұқсас тегі айқындалуға болады. Керісінше, біртұтас қаржы жоспарлардағы негізді және жоспарлалатын көрсеткіштердің арасындағы тәуелділік қандай болмасын бір қатар жағдайда тіпті бар болмауы мүмкін. Мысалы, инвестициялық қызмет бойынша біртұтас қаржы жоспарлар операциялық қызмет бойынша жоспарлармен байланыстырмауға және іске асырудың көлемдерінің көрсеткіштері нақ сол инвестициялық жоспардың тиісті көрсеткіштеріне ықпал етпеуі мүмкін. Кәсіпорындар жоғарғы менеджмент. Сонымен бірге, әдеттегідей, шешім қабылдауда қолдану формализацияланған процедуралар осы кезеңде ұсынылмайды. Бұдан жиынның себептері. Ең алдымен, үлгіде көрсеткіштердің қорытынды мәнге барлық факторларын ықпалды мүмкін емес ескергенін айтып тұруға керек, яғни көрсеткіштердің болжам мәндері болуы мүмкін кәсіпорынның қаражаттарының келешек күйі варианттары туралы тек қана ұсыныстарды береді. Сонымен бірге үлгілерде есепке алынбайтын нақтылы тәуекелдермен сабақтас түрлі шаралар оны табыс үшін талап етеді. Әйтеуір, және кәсіпорынның қаражаттары тек қана сөз жоқ, ақырғы шешім қабылдауда кәсіпорынның жоғарғы менеджменттерімен есепке алынатын құндылықтардың жүйенің бір бөлігі ұсынатынын айтып тұруға керек

Кейбір жағдайда шығындар аралас шығындар болып келеді. Олардың құрамында тұрақты және өзгермелі шығындар компоненттері орын алуы мүмкін. Барлық тікелей шығындар өзгермелі шығындар болуы мүмкін, ал жалпы өндірістік, жалпы шаруашылық және коммерциялық шығындардың құрамында тұрақты және өзгермелі шығындардың құрамдас бөліктері болады. Мысалы, телефонға төлейтін айлық төлемде абоненттік төлем тұрақты бөлігін құраса, ал өзгермелі бөлігіне қалааралық және халықаралық телефон сөйлесулерінің саны мен ұзақығына қарай төленетін ақыны жатқызуға болады. Сондықан шығындарды есептеуде тұрақты және өзгермелі шығындардың арасындағы айырмашылықты нақты көрсету қажет болады.

Кесте 3 – Қаржылық нәтиже бойынша бухгалтерлік жазбалар

Операция мазмұны	Дебет	Кредит
Есепті күнге кірістерді есепке алу бойынша шоттарды жабу	6010, 6110-6420	5610
Есепті күнге кірістерді есепке алу жөніндегі реттеуші шоттарды жабу	5610	6020, 6030
Есепті күнге шығыстарды есепке алу жөніндегі шоттарды жабу	5610	7010-7710
Есепті күнге пайданы тану	5610	5510
Есепті күнге залалды тану	5510	5610
Есепті жылдың қаржылық нәтижесін өткен жылдардың (пайданың)қаржылық нәтижесіне есептен шығару:		
пайда	5510	5520
Залал	5520	5510

Қорытындылай келе, саудадағы кірістер мен шығыстарды есепке алу - бұл кәсіпорынға қаржы ағындарын тиімді басқаруға, салық салуды оңтайландыруға және есеп беруді уақтылы қамтамасыз етуге көмектесетін маңызды процесс. Бухгалтерлік есепті дұрыс жүргізу салық органдарының қателіктері мен санкцияларын болдырмауға, сондай-ақ кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаржылық есеп: Оқу құралы . / Б.Б. Султанова, Ж.А. Абишева, Ф.М. Тулегенова, М.Б. Байдаулетов, А.З. Арыстамбаева . - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 348б.

2. Қойшиева Т.Қ. Қаржылық есеп: оқулық / Т. Қ. Қойшиева, Ж. Ж. Қожамқұлова. – Шымкент : Эврика-media, 2015. – 209 с.

3. Таштанова Н.Н. Бухгалтерский учет в торговле и на предприятиях общественного питания: Учебное пособие ТОО Издательство «Фортуна Полиграф»: - 2020.- 130 с.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Жошибаева Д.А., Пазилов Г.А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Шымкент, Қазақстан)

Аннотация. Бұл мақалада ауыл шаруашылығындағы инновациялардың мәні, инновациялық қызметтің негіздері, оның ұйымдастырушылық-

экономикалық мәні, алғышарттары мен ерекшеліктері, инновациялық процестердің мәселелері зерттелді. Ауыл шаруашылығы саласындағы инновациялық процесті қалыптастыру мен дамытудың негізгі ерекшеліктері қарастырылды. Инновацияларды әзірлеу және енгізу мәселесі, ауыл шаруашылығы өндірісін жаңғырту, техникалық және технологиялық жарақтандыру мәселелері тұтастай алғанда елдің экономикалық дамуының өзекті және негізгі бағыттарының бірі болып қала береді. Сондықтан бұл бағыттағы жұмысты жалғастыру және одан әрі дамыту маңызды болып табылады.

***Кілт сөздер*:** ауыл шаруашылығы, инновация, инновациялық қызмет, инновациялық процесс, инвестициялар, қаржыландыру.

Abstract. This article examines the essence of innovation in agriculture, the foundations of innovative activity, its organizational and economic essence, prerequisites and features, the problems of innovation processes. The main features of the formation and development of the innovation process in the field of Agriculture were considered. The problem of development and implementation of innovations, modernization of agricultural production, technical and technological equipment remains one of the most relevant and key areas of economic development of the country as a whole. Therefore, it is important to continue and further develop work in this direction.

***Keywords*:** agriculture, innovation, innovation activity, innovation process, investment, financing.

КІРІСПЕ

Ауыл шаруашылығы экономиканың аса маңызды және жетекші салаларының бірі болып табылады. Сала ЖІӨ-нің шамамен 5% құрайды және елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қазіргі жағдайда ауыл шаруашылығын дамытудың маңызды стратегиялық басымдықтары ғылым, техника және технология жетістіктері негізінде өндірісті үздіксіз жаңартуға мүмкіндік беретін инновациялар болып табылады. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығында ескі дәстүрлі технологиялар басым, инновациялық жаңару баяу қарқынмен жүріп жатыр, бұл саланың ұзаққа созылған дағдарыстық жай-күйінің басты себептерінің бірі болып табылады [1]. Осы тұрғыда ауыл шаруашылығының дамуы жаңа технологияларды ғана емес, сондай-ақ жаңа шаруашылық жүргізу әдістерін кеңінен енгізусіз мүмкін емес.

Еліміз нарықтық экономикаға көшпес бұрын, инновациялардың нормативтік-қаржылық реттеушісі мемлекеттік жоспарлау арқылы жүзеге асырылды. Ірі ауқымды инновацияларды мемлекет өзі енгізу арқылы және ғылым мен технологияларды дамытудың басым бағыттарына әр түрлі ресурстарды шоғырландырумен іске асырып отырды. Қазіргі уақытта еліміздің ауыл шаруашылық саласын және түгел агроөнеркәсіптік кешенді

дағдарыс жағдайынан шығарудың ең дұрыс жолы ғылыми - техникалық прогрестің мүмкіндіктерін барынша пайдалану және экономиканың нақты секторында инновациялық қызметті дамытуға бағыттау болып табылады.

Инновацияларды енгізу ауыл шаруашылығы өндірісінің орнықты өсуі, еңбек өнімділігін арттыру, саланың бәсекеге қабілеттілігі мен экспортқа бағдарлануын арттыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды, бұл елдің жалпы экономикалық дамуына ықпал ететін болады. Өндірістің одан әрі өсуі саладағы прогресті қамтамасыз ететін инновациялық саясатты бағалауға және әзірлеуге мүмкіндік беретін ауыл шаруашылығының инновациялық дамуының қазіргі жай-күйін терең және жан-жақты талдаусыз мүмкін емес. Ауыл шаруашылығының үлкен әлеуеті мен үлкен резервтері бар, елдің әртүрлі климаттық жағдайлары өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығын белсенді дамытуға мүмкіндік береді. Қолда бар әлеуетке қарамастан, ауыл шаруашылығының инновациялық даму проблемалары өзекті болып келеді, бұл ел ішінде де, сыртқы әлемде де, әсіресе интеграция процестерінің шиеленісуі жағдайында әлеуметтік– экономикалық жағдайды анықтайды.

Сонымен қатар, инновациялардың табиғатын қазіргі заманғы түсінуге және оларды ауыл шаруашылығына енгізуге қатысты бірқатар теориялық және әдіснамалық тәсілдер, ауыл шаруашылығы өндірісін инновациялық дамытуға инвестициялар мәселелері, инновациялық қызмет нәтижелерін бағалау әдістерін жетілдіру тиісті түрде қамтылмағанын атап өткен жөн. Зерттелетін мәселенің көп қырлылығына қарамастан, ауыл шаруашылығының инновациялық даму модельдерін негіздеу бойынша интеграциялық процестер бөлігінде саланың инновациялық даму әлеуеті ғылымда жеткілікті дәлелденбеген. Қазіргі уақытта жеке елдің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, инновациялық жүйелерді қалыптастыру тұжырымдамасын практикалық қызметте қалай қолдану керектігі туралы нақты түсінік қалыптаспаған, инновациялық қызметті мемлекеттік ынталандыру тетіктері жеткіліксіз пысықталған. Аталған мәселелер инновациялар саласындағы қолданыстағы теориялар олардың ерекшеліктерін ескере отырып, ауыл шаруашылығында оларды түзетуді және бейімдеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы экономикасының даму кезеңінің мәнін «инновация» категориясы көрсетеді, бұл ұғым отандық және шетелдік әдебиеттерде кеңінен қарастырылған. Дегенмен, ауыл шаруашылығындағы инновациялардың мәні мен мазмұнын анықтайтын ұғымды нақтылау өте маңызды. Инновация – бұл жаңа идеяларды, әдістерді немесе өнімдерді енгізу процесі, олар белгілі бір саланың немесе қоғамның дамуын жақсартуға бағытталған. Инновациялар тек жаңа технологиялар ғана емес, сонымен қатар ұйымдастыру, басқару және өндірістік процестердегі өзгерістерді де қамтиды. Ал ауыл шаруашылығындағы инновация – бұл ауыл шаруашылығындағы өнімділікті арттыру, ресурстарды тиімді пайдалану, экологиялық таза өндіріс әдістерін енгізу, еңбек өнімділігін жоғарылату мақсатында қолданылатын

жаңа технологиялар, әдістер мен өндірістік тәсілдер [2]. Мұндай инновациялар жер өңдеу, егіншілік, мал шаруашылығы, агрономия және агротехнология салаларындағы ғылыми жетістіктерді тәжірибеде қолдануды білдіреді.

Ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестер идеяларды инновацияға дәйекті түрлендіру тізбегі бола отырып, егер инновацияларды әзірлеу және оларды өндіріске енгізу "ғылыми зерттеулер – техникалық–технологиялық әзірлемелер – өндіріс – енгізу" циклі шеңберінде өтетін бірыңғай үздіксіз процесті құраса, сәтті болуы мүмкін.

Ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестер ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінде инновацияларды игеруге ынталандыру болмаған кезде ғылыми–енгізу қызметінің әлсіз механизмімен ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестердің дамуын ынталандыру үшін оның ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттік деңгейде институционалдық, экономикалық жағдайлар жасау және бірқатар шараларды іске асыру қажет, атап айтқанда, аграрлық ғылымды және оның жаңа технологияларды әзірлеудегі жетекші позициясын қолдау, сондай-ақ инновациялық технологияларды енгізгені үшін өтемақыларға кепілдік бере отырып, инновацияларға құқықтарды беру саласындағы лицензиялық қызметті заңнамалық тұрғыдан реттеу. Ауыл шаруашылығында инновацияларды игеруді жеделдету үшін салалық инновациялық нарық құру қажет.

ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізін ауыл шаруашылығындағы инновацияға, оны дамытуға қатысты ғалымдардың ғылыми еңбектері және статистикалық көрсеткіштер деректері құрады. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде жүйелік және статистикалық әдістер қолданылды.

Ауыл шаруашылығы бірінші кезектегі міндеттерді шешуді талап етеді, олардың ішінде ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және елдің интеграциялық бірлестіктерге қатысуы нәтижесінде қалыптасатын отандық және әлемдік нарықтардағы позицияларды бекіту. Қазіргі уақытта елдің ЖІӨ дегі ауыл шаруашылығының үлесі тұрақсыздықпен сипатталады және шамамен 5% құрайды (кесте 1). Бұл еңбек өнімділігінің төмендігімен, жерді тиімсіз пайдаланумен және заманауи технологияларды енгізудің жеткіліксіз деңгейімен байланысты. Сектордың дамуына әрдайым ықпал етпейтін мемлекеттік субсидияларға тәуелділік те әсер етеді.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының экономикасындағы ауыл шаруашылығының үлесі, %

Көрсеткіштер	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж	2024 ж.

ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі	5,8	5,4	5,2	4,1	5,4%
Экспорттың жалпы көлеміндегі ауыл шаруашылығының үлесі	18,0	19,0	19,0	17,0	24,0
Ескерту- https://stat.gov.kz/					

Ауыл шаруашылығының елдің ЖІӨ-ге қосқан үлесі 2020 жылғы 5,8% - дан 2023 жылы 4,1% - ға дейін төмендеді. Ал өткен жылы бұл көрсеткіш 5,4%-ды құрап отыр. Соңғы жылдары ауыл шаруашылығының ЖІӨ-дегі үлесінің төмендеуі негізінен экономиканың басқа салаларының, әсіресе өнеркәсіппен байланысты салалардың қарқынды дамуына байланысты болды. Ауыл шаруашылығының ЖІӨ –дегі төмен үлесі және тұрақсыздығы инновациялық дамудың тежелуіне әсер етуі мүмкін. Бұл жағдайда ауыл шаруашылығын тиімді дамыту үшін мемлекеттік қолдау мен қаржыландыруды арттыру, жаңа технологияларды енгізуге ынталандыру, сондай-ақ саланың экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды.

Ауыл шаруашылығы өндірісін инновациялық дамыту үшін саланың негізгі капиталына инвестициялар көлемі маңызды рөл атқарады. Бұл инвестициялар ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға, өндіріс процесін модернизациялауға және жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік береді. 2024 жылы Қазақстанның ауыл шаруашылығына инвестиция көлемі 19,4% - ға қысқарды. Қаңтардан шілдеге дейін ауыл шаруашылығы саласындағы негізгі капиталға салынған инвестициялар 407 млрд теңгені құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 17,1% - ға аз. Қаржыландыру көздеріне келетін болсақ, бизнестің өз қаражатына барлық инвестициялардың 77,5% - ы немесе 315,4 млрд теңге, 9,1% - ға төмендеді. Қарыз қаражаты есебінен 83,2 млрд теңге немесе инвестициялардың барлық көлемінің 20,4% салынды [3]. Сонымен қатар, банктік несиелер есебінен сектордағы инвестициялар тек 2% -. құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 67,3% - ға аз. Бюджет қаражатына тек 335,4 млн теңге немесе инвестициялардың жалпы сомасының 0,1% - ы ғана жұмсалды.

Жалпы, ауыл шаруашылығына инвестициялардың азаюы экономикалық өсуді тежей отырып, ауыл шаруашылығының тұрақты және инновациялық дамуына теріс әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы өндірісін инновациялық дамыту үшін саланың негізгі капиталына инвестициялар көлемін ұлғайту тетіктерін ұдайы енгізу қажет.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ауыл шаруашылығының инновациялық қызметін реттеуде осы процесті ынталандыруға бағытталған мақсатты саясатымен мемлекетке маңызды рөл беріледі. Меншік қатынастарының өзгеруімен, экономиканы нарықтық

реформалау шараларын жүзеге асырумен мемлекеттің рөлі заңдылық пен тәртіптің қарапайым кепілі функцияларымен шектелмей, жеткілікті белсенді болып қалуы тиіс, ол тек заңдылық пен тәртіптің кепілі болумен шектелмей, динамикалық өзгерістерге де жауап беруі керек. Мемлекеттік реттеу ауыл шаруашылығының инновациялық қызметінде шешуші рөл атқарады және нарықтағы сәтсіздіктерді түзетуге, жеке секторға даму бағыттарын беруге және әртүрлі мүдделі тараптардың күш–жігерін үйлестіруге ықпал ететін нормативтік-құқықтық актілерге, инновациялық стратегияларға, бағдарламалар мен жобаларға негізделген құралдардың кең ауқымын қамтуы мүмкін [4]. Бұл шараларды әзірлеу және жүзеге асыру тиімділікті бағалауға негізделуі керек, ол қазіргі жағдайдың тиісті диагностикасын қамтамасыз етеді және ауыл шаруашылығының ерекшеліктерін ескере отырып, инновациялық қызметті жетілдіру бағыттарын анықтайды.

Қазақстан Республикасында әртүрлі даму институттары құрылды және тұтастай алғанда экономиканы, атап айтқанда ауыл шаруашылығын инновацияларды және жаңғыртуды қолдауға арналған бағдарламалардың едәуір саны әзірленді. Инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру мен құруды қоса алғанда, инновацияларды дамытудың әртүрлі шаралары қабылданды, бірақ бұл күш-жігер әлі де жаңа үлгідегі жоғары технологиялық ауылшаруашылық кәсіпорындарының көбеюіне әкелген жоқ.

Инновациялық процестің кешенділігі оның барлық қатысушыларының қатысуын және тиімді өзара іс – қимылын талап етеді. Тек біріккен күш-жігермен ғана ауыл шаруашылығын инновациялық дамыту стратегиясын әзірлеуге болады, ол үшін инновациялық дамудың ғылыми негізделген модельдерін әзірлеу қажет.

Ауыл шаруашылығын инновациялық дамыту бойынша ұсыныстар мен практикалық ұсынымдар әзірлеу саланы дамыту стратегиясының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болуға тиіс. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығын инновациялық дамытудың негізгі бағыттарын ретінде келесілерді ұсынуға болады (сурет 1).

Сонымен, ауыл шаруашылығын инновациялық дамытудың негізгі бағыттарын қолдана отырып инновацияны дамыту бірнеше маңызды қадамдар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

1. Инновациялық технологиялар мен әдістерді енгізу үшін ауыл шаруашылығына бағытталған мемлекеттік және жеке инвестицияларды ұлғайту қажет. Бұл жаңа технологиялар мен өнімдерге қажетті қаржылық ресурстарды қамтамасыз етеді және ауыл шаруашылығында инновациялық бастамаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

2. Ауыл шаруашылығында инновацияларды дамыту үшін ғылыми – зерттеу жұмыстарын қолдау және білімдер мен технологияларды енгізу маңызды. Ғылыми қызметкерлер мен агроөнеркәсіп жұмысшыларына жаңа әдістер мен технологиялар бойынша білім беру арқылы саланың даму деңгейін көтеруге болады.

3. Ауыл шаруашылығында инновациялық технологияларды қолдану үшін инфрақұрылымды дамыту қажет [5].

Сурет 1. Ауыл шаруашылығын инновациялық дамытудың негізгі бағыттары

ҚОРЫТЫНДЫ

Ауыл шаруашылығының инновациялық қызметін реттеуде осы процесті ынталандыруға бағытталған мақсатты саясатымен мемлекетке маңызды рөл беріледі. Инновациялық қызметті мемлекеттік реттеу инновациялық стратегиялар, бағдарламалар мен жобалар негізінде әртүрлі әдістерді, құралдар мен нысандарды пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында инновациялық жобаларды басқару жүйесін құру және мемлекеттік реттеуді оның іске асырылыуына бағыттау басым маңызға ие.

Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығын инновациялық дамытудың негізгі бағыттарын қолдану арқылы салада жаңа технологияларды енгізу мен дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға болады. Бұл үдеріс тек ауыл шаруашылығындағы өндіріс тиімділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар елдің экономикалық тұрақтылығын нығайтуға және тиімді өндіріс жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Инновациялық қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 8 маусым № 775 қаулысы. – URL: https://adilet.zan.kz/ kaz/docs/P010000775_.

2. Капышева С.К., Каменова М.Ж., Аймурзина Б.Т. Развитие инновационного предпринимательства в сельском хозяйстве Казахстана [Электронный ресурс] // Научный журнал Вестник университета «Туран». – 2020. – № 3(87) – URL: https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/1007/895.

3. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. Инновациялық қызмет. Динамикалық кестелер [Электронды ресурс]. – URL: https://stat.gov.kz/.

4. Фарманов Ж.З. Теоретические основы развития инновационной сельскохозяйственной деятельности [Электронный ресурс] // Молодой ученый. – 2021. – № 15 (357). – С. 103-105. – URL: https://moluch.ru/archive/357/79916/.

5. Шаймерденова А.К., Ахметов Б.Ж., Шуленбаева Ф.А., Мусынова А.М. Ауыл шаруашылығы алқаптарын ұтымды пайдаланудың инновациялық әдістері [Электронды ресурс] // Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы. – 2022 – №3 (48). – URL: http://vestnik.kuef.kz/ web/uploads/file-vestnik/a3bee7597cfdf8163c2d3622326934e3.pdf.

УЧЕТ ВАЛЮТНЫХ ОПЕРАЦИЙ

Сатымбекова К.Б., Ахметова С.С., Сакитжанова А.Н.
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова
(Шымкент, Казахстан)

Аннотация: в статье рассмотрены учета валютных операций в Республике Казахстан. Изучены основные принципы и нормативное регулирование валютных операций законодательству Республики Казахстан. Учет валютных операций по МСФО регулируется стандартом МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов». Для учета валютных операций в Республике Казахстан используются следующие основные бухгалтерские счета. 1030 "Валютные счета в банках", 1210 "Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков", 6250 "Доходы от курсовой разницы".

Ключевые слова: Валютная операция, валютный курс, курсовая разница, функциональная валюта, доходы от курсовой разницы, расходы по курсовой разнице.

Annotation. The article considers the accounting of currency transactions in the Republic of Kazakhstan. The basic principles and regulatory regulation of currency transactions under the legislation of the Republic of Kazakhstan have been studied. Accounting for foreign exchange transactions under IFRS is regulated by the IAS 21 standard "The Effect of Changes in Foreign Exchange Rates". The following main accounting accounts are used to account for currency transactions in the Republic of Kazakhstan. 1030 "Foreign currency accounts in banks", 1210

"Short-term accounts receivable from buyers and customers", 6250 "Income from exchange differences".

Keywords: Tariff policy, freight transportation, railway transport, tariff regulation, locomotive, passenger transportation, freight turnover

Валютные операции являются неотъемлемой частью деятельности многих предприятий, особенно тех, которые ведут внешнеэкономическую деятельность. Правильный учет валютных операций позволяет обеспечить прозрачность финансовой отчетности, избежать ошибок и штрафов, а также оптимизировать налогообложение.

Значение валютных операций в рыночной экономике обуславливается тем, что внешнеэкономические связи являются важным фактором, от которого зависит экономический рост, темпы роста национального дохода, ускорение научно-технического прогресса, так как Республика Казахстан имеет богатые природные ресурсы, но испытывает дефицит трудовых и инвестиционных ресурсов.

Валютные операции играют важную роль в экономике Казахстана, особенно для предприятий, занимающихся международной торговлей. Правильный учет этих операций необходим для обеспечения прозрачности финансовой отчетности, соблюдения законодательства и оптимизации налогообложения.

В хозяйственной практике организации используют денежные средства и совершают сделки, как в казахстанских тенге, так и в иностранных валютах.

Учитывая всё это, объектом бухгалтерского учёта становятся наряду с ценностями и операциями, выраженными в тенге, валютные ценности и операции [1].

При учете валюты применяют следующие основные понятия:

- Валютная операция — это любая операция, связанная с использованием иностранной валюты. К ним относятся покупка и продажа валюты, расчеты с иностранными поставщиками и покупателями, получение и предоставление займов в иностранной валюте и т.д.
- Валютный курс — это цена одной валюты, выраженная в другой валюте. Валютные курсы постоянно меняются, что необходимо учитывать при учете валютных операций.
- Курсовая разница — это разница между тенговой оценкой актива или обязательства, выраженного в иностранной валюте, на разные даты. Курсовые разницы могут быть положительными (прибыль) или отрицательными (убыток).

Учет валютных операций в РК регулируется следующими основными нормативными актами:

Закон Республики Казахстан «О валютном регулировании и валютном контроле»[2].

Правила осуществления валютных операций в Республике Казахстан, утвержденные Постановлением Правления Национального Банка РК. [3].

Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). [4].

Основные принципы учета

- Все валютные операции должны отражаться в бухгалтерском учете в национальной валюте – тенге.
- Пересчет иностранной валюты в тенге осуществляется по рыночному курсу обмена валют, устанавливаемому на торгах межбанковского валютного рынка.
- Активы и обязательства, выраженные в иностранной валюте, должны переоцениваться на отчетную дату по курсу НБ РК.
- Курсовые разницы должны отражаться в составе доходов или расходов.

Валютный контроль в РК осуществляют следующие органы финансового надзора:

1. Национальный Банк РК осуществляет мониторинг валютных операций.
2. В определенных случаях валютные договоры подлежат учетной регистрации в обслуживающих их банках.
3. Банки второго уровня и территориальные подразделения Национального Банка РК осуществляют валютный контроль.

Учет валютных операций по МСФО регулируется стандартом МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов». Этот стандарт устанавливает правила учета операций в иностранной валюте и перевода финансовой отчетности в другую валюту [5].

1. Функциональная валюта: Определение функциональной валюты является ключевым моментом. Функциональная валюта – это валюта основной экономической среды, в которой организация осуществляет свою деятельность. Организация должна определить свою функциональную валюту, исходя из факторов, определенных в МСФО (IAS) 21.
2. Первоначальное признание: При первоначальном признании валютная операция учитывается в функциональной валюте по текущему обменному курсу на дату операции.
3. Отчетная дата. На каждую отчетную дату:

монетарные статьи в иностранной валюте переводятся по курсу закрытия; немонетарные статьи, оцениваемые по исторической стоимости в иностранной валюте, переводятся по обменному курсу на дату операции; немонетарные статьи, оцениваемые по справедливой стоимости в иностранной валюте, переводятся по обменному курсу на дату, когда была определена справедливая стоимость.

4. Курсовые разницы: Курсовые разницы, возникающие при переводе монетарных статей, признаются в составе прибыли или убытка за период, в котором они возникли. Курсовые разницы, возникающие при переводе немонетарных статей, учитываются в зависимости от того, как учитывается изменение справедливой стоимости этих статей.

5. Представление финансовой отчетности в другой валюте: Если организация представляет свою финансовую отчетность в валюте, отличной от ее функциональной валюты, она должна перевести свою финансовую отчетность в валюту представления.

МСФО (IAS) 21 устанавливает правила перевода финансовой отчетности.

Для учета валютных операций в Республике Казахстан используются следующие основные бухгалтерские счета:

1. Счета учета денежных средств:

1030 "Валютные счета в банках": Этот счет предназначен для учета денежных средств в иностранной валюте, находящихся на банковских счетах предприятия.

1010 "Денежные средства в кассе": Этот счет используется для учета наличной иностранной валюты в кассе предприятия.

2. Счета учета расчетов:

1210 "Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков": Используется для учета расчетов с иностранными покупателями и заказчиками.

3310 "Краткосрочная кредиторская задолженность поставщикам и подрядчикам": Используется для учета расчетов с иностранными поставщиками и подрядчиками.

3. Счета учета финансовых результатов:

6250 "Доходы от курсовой разницы": Используется для учета положительных курсовых разниц, возникающих при переоценке валютных активов и обязательств.

7430 "Расходы по курсовой разнице": Используется для учета отрицательных курсовых разниц.

4. Прочие счета: в зависимости от специфики валютных операций могут использоваться и другие счета, такие как счета учета займов, инвестиций и т.д.

Пример учета

ТОО, применяющим специальный налоговый режим (СНР) на основе упрощенной декларации, неплательщиком НДС, 12 мая 2024 года приобретено 1 000 российских рублей по курсу 6,125 тенге за 1 рубль. В этот же день производится оплата поставщику в рублях.

По какому курсу отражаются в учете приобретение валюты и перечисление поставщику?

Решение. Учет операций в иностранной валюте ведется по рыночному курсу валюты, размещенному на сайте Национального Банка РК, на дату таких операций.

Соответственно, оприходование приобретенной валюты и перечисление поставщику должны быть отражены в учете по рыночному курсу Национального Банка РК. При этом при приобретении валюты между курсом Национального Банка РК и курсом конвертации банка возникает

суммовая разница (доход или расход).

Рассмотрим пример с приобретением 1 000 рублей 12 мая 2024 года и перечислением поставщику в тот же день.

Содержание операции	Д-т	К-т	Сумма, тенге
Списаны с расчетного счета денежные средства в тенге на покупку иностранной валюты 12.05.2024 г.	1022	1030	6 125 *
Отражено поступление приобретенной иностранной валюты на расчетный счет 12.05.2024 г., из них:			6 125
– признана приобретенная иностранная валюта в тенге по курсу Национального Банка РК	1030	1022	6 080 **
– признана суммовая разница	1030	6290	45 ***
Перечислено поставщику в RUB 12.05.2024 г.	1710	1030	6 080 ****

* Списание денежных средств в сумме 6 125 тенге для приобретения 1 000 рублей по курсу конвертации коммерческого банка 6,125 тг./руб.

** 1 000 × 6,08 (курс Национального Банка РК – 6,08 тг./руб.).

*** 1 000 RUB × (6,125 – 6,08) (доход в виде суммовой разницы – разница между курсом конвертации и курсом Национального Банка РК).

**** 1 000,00 × 6,08 (в учете данная операция в иностранной валюте по перечислению поставщику отражается по курсу Национального Банка РК на дату перечисления (12.05.2024 г.) 6,08 тг./руб.).

Налоговый учет. Курсовые разницы учитываются при расчете налога на прибыль. Положительные курсовые разницы включаются в состав доходов, а отрицательные — в состав расходов.

Таким образом, резюмируя выше изложенное, можно отметить: Учет валютных операций — это сложный и ответственный процесс, требующий внимательности и профессионализма. Правильный учет позволяет избежать ошибок и штрафов, а также оптимизировать налогообложение.

Список итературы:

1. Бариленко В.И. Учет, анализ и аудит внешнеэкономической деятельности: Учеб, пособие / Под ред. В.И. Бариленко. М.: ИНФРА-М, 2019. 458 с.

2. Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 167-VI ЗРК. О валютном регулировании и валютном контроле. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000167 (Запрос от 06.03.2025 г)

3. Об утверждении Правил осуществления валютных операций в Республике Казахстан, Постановление Правления Национального Банка

Республики Казахстан от 30 марта 2019 года № 40. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 15 апреля 2019 года № 18512., https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018512 (Запрос от 06.03.2025 г)

4. Международные стандарты финансовой отчетности. https://uchet.kz/standarts/ (Запрос от 05.03.2025 г)
5. МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов»,
6. Источник cdb.kz: https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/standart/mezhdunarodnyy-standart-finansovoy-otchetnosti-ias-21 (Запрос от 06.03.2025 г)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ОРНЫ

Конакбаева У.Ж., Әбдіжаліл А.Қ.
Ж.А. Ташенев атындағы университет
(Шымкент, Қазақстан)
e-mail: ukonakbaeva@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнестің (ШОБ) экономикадағы маңызы талқыланады. ШОБ ұлттық экономиканың негізгі қозғаушы күші болып, жаңа жұмыс орындарын ашуға, инновацияларды дамытуға және бәсекелестік орта қалыптастыруға ықпал етеді. Мемлекет кәсіпкерлікті қолдау мақсатында түрлі бағдарламалар ұсынып, қаржылық және салықтық жеңілдіктер енгізуде. Алайда, ШОБ қаржыландырудың шектеулілігі, технологиялық дамуға бейімделу және нарықтағы бәсекелестік сияқты мәселелерге тап болуда. Шағын және орта бизнестің тұрақты дамуы елдің экономикалық тұрақтылығы мен халықтың әл-ауқатын арттыруға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: Шағын және орта бизнес, экономика, даму, тұтыну, тауар.

Abstract. This article examines the role of small and medium-sized businesses (SMEs) in the economy of the Republic of Kazakhstan. SMEs are key drivers of national economic growth, contributing to job creation, innovation, and competitive market development. The government supports entrepreneurship through various programs, financial incentives, and tax benefits. However, SMEs face challenges such as limited funding, adaptation to technological advancements, and market competition. The sustainable development of small and medium-sized businesses enhances economic stability and improves the well-being of the population.

Keywords:Small and medium-sized businesses, economy, development, consumption, product.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль малого и среднего бизнеса (МСБ) в экономике Республики Казахстан. МСБ являются основным двигателем экономического роста, способствуя созданию рабочих мест,

развитию инноваций и формированию конкурентной среды. Государство оказывает поддержку предпринимателям через различные программы, налоговые льготы и финансовые стимулы. Однако малый и средний бизнес сталкивается с проблемами, такими как ограниченное финансирование, необходимость адаптации к технологическим изменениям и высокая конкуренция. Устойчивое развитие МСБ способствует укреплению экономической стабильности и повышению благосостояния населения.

Ключевые слова: Малый и средний бизнес, экономика, развитие, потребление, товары.

КІРІСПЕ

Шағын және орта бизнес – бүгінгі өркениетті дүниежүзілік экономикалық даму жүйесіндегі болашағы күмән келтірмейтін салалардың бірі болып саналады. Нақты сектор және сауда кәсіпорындары мен компаниялары Қазақстан экономикасының дамуына, өсуіне, ұлттық табыс, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, жұмыспен қамтылу дәрежесі және тағы да басқа көрсеткіштердің артуына тікелей әсер етеді. Кейінгі жылдары елімізде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға көбірек көңіл бөліне бастады. Шағын бизнестің дамуының бірден-бір көзі банктік несие болып табылады. Экономиканың нақты секторын және де сауда фирмаларын коммерциялық банктердің несиелеуі – ұлттық экономиканың өсуіне олардың қосқан үлесі, басқа жағынан қарағанда банктердің атқаратын өзінің қызметтері қаржылық сектордың, яғни экономиканың ажырамас бөлігі. Олардың дамуы мемлекеттің, экономика агенттерінің шаруашылық өмірі үшін пайдалы, әрі тиімді [1].

Кәсіпкерлікті қолдап, шағын және орта бизнес субъектілерін дамыту әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына енуге бет алған Қазақстан үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өркениетті елдердің барлығы да өздерінің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуде шағын кәсіпкерлік және шағын бизнес нысандарына арқа сүйейді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың экономикада жүргізіп отырған саясатының арқасында соңғы жылдары Қазақстан Республикасы бірқатар әлеуметтік-экономикалық табыстарға қол жеткізді. Минералды – шикізаттық ресурстар экспорты ұлттық экономика үшін болып жатқан дағдарыстарға төтеп беруге және экономикалық өсудің жоғарғы қарқынын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Сондықтан, Президент Қ.Ж. Тоқаевтың «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауында Қазақстан экономикасы дамуының басым бағыттарының бірі ретінде кәсіпкерлікке кең ауқымды мемлекеттік қолдауды іске асыру, әсіресе шағын және орта кәсіпкерліктің тұғырын кеңейту мен нығайту қажеттігін атап өтті.

ТЕОРИЯЛЫҚ БӨЛІМ

Шағын және орта кәсіпкерліктің экономикадағы ролінің маңыздылығына және мемлекет тарапынан кәсіпкерлікке жан-жақты қолдаудың көрсетілуіне байланысты, бизнес субъектілерін несиелендірудің артуына және қаржыландырудың жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты бұл саладағы жан-жақты зерттеулер жүргізу өзекті болып келеді.

Шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау экономикалық саясаттың маңызды аясы, себебі кәсіпкерлік жаңа жұмыс орындарын қалыптастырады, сөйтіп жұмыссыздықпен күреседі, бюджетке түсетін төлемдерді тұрақтандырады; тұтыну тауарларын өндіретін отандық кәсіпорындардың құрылуына байланысты импорт ығыстыру процесі пайда болады, мемлекеттің экономикалық проблемалары біртіндеп шешіледі және жалпы әлеуметтік-экономикалық ахуал жақсарады.

Экономикалық өсу ретінде өндірістік қуаттардың дамуымен, халық шаруашылығы қызметінің және ресурстарды пайдалану нәтижелерінің өзгеруімен байланысты ұлттық өндірістің шынайы көлемінің өзгеруі түсіндіріледі. Экономикалық өсудің түпкі мақсаты – тұтыну және ауқаттылықтың артуы. Экономикалық өсу – бұл қоғамдық өнімнің және өндіріс факторларының сандық артуы және сапалық жетілдірілуі. Ол мемлекеттің экономикалық даму деңгейін, қажеттіліктердің қанағаттандырылу дәрежесін, халықтың тұрмыс деңгейін, әлемнің басқа мемлекеттері арасындағы орынды, бәсекелестік қабілетті және мемлекеттің даму болашағын анықтайды. Ал мұндай өсу себептерінің бірі – шағын және орта бизнестің өндірістік салаға бағытталып дамуы.

Шағын және орта бизнестің дамуы ірі өндіріс орындарымен салыстырғанда бірнеше артықшылықтарға ие: экономиканың құрылымдық жаңаруын белсендетеді, нарықтық таңдаудың еркіндігін береді, жаңа жұмыс орындарын қалыптастырады, шығындардың жылдам қайтарымдылығын қамтамасыз етеді және тұтынушылық сұраныстың өзгеруіне дереу бейімделеді. Шағын және орта бизнес нарықты тауарлармен және қызмет көрсетулермен қанықтыруға, салалық және аймақтық монополиялармен күресуге және бәсекелестік ортаны кеңейтуге көмектеседі [2].

Халықты жұмыспен қамтуда кәсіпкерлік едәуір әлеуетке ие, себебі өзінің технологиялық немесе басқа ерекшеліктеріне байланысты ірі өндірісте қамтылмайтын жұмыс күшін тартады. Бұл зейнеткерлер, оқушылар, мүгедектер және қосыша табыс алуға ұмтылған азаматтар. Шағын және орта бизнестің дамуын ынталандыру арқылы халқынты жұмыспен қамтуға болады және жалдамалы қызметкерлердің әлеуметтік жағдайын жоғарлатуға болады.

Шет елдердің тәжірибесі бойынша, шағын және орта бизнес экономиканың негізгі тетігіне айналды, сонымен бірге еңбектің жоғары сапасын, кәсіпорындардың бейімделу жеделдігін, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Нарықтық экономикаға икемділік беретіндіктен, халықтың қаржылық және өндірістік ресурстарын тартуға ықпал тигізетіндіктен, монополияға қарсы әлуетке ие болғандықтан, ғылыми-техникалық прогрестің болуына алғышарттар құрайтындықтан және нарықтық шаруашылықтың әлеуметтік проблемаларын шеше алатындықтан кәсіпкерліктің әлеуметтік-экономикалық мәні өседі.

Шағын және орта бизнес табиғаты бойынша монополияға қарсы болып келеді. Сондықтан да нарықтың қажеттіліктеріне жедел жауап беріп, соған сәйкес бизнесін қайта құрып, экономиканың бәсекелестік секторын қалыптастырады. Яғни, шағын және орта бизнес өнеркәсіптік кәсіпорындар жүгінетін қызмет етудің маңызды принципіне сай келеді: кәсіпорын шығарылатын өнімдерді сатуға тырысу емес, керісінше сұранысты қанағаттандыратын және сатуға болатын өнімдер шығару [3].

Өзінің әлеуметтік табиғатына байланысты шағын және орта бизнес қоғамдағы жұмыспен қамтылмаған адамдарды тартып, жұмыспен, жалақымен қамтамасыз етіп, нарықтық қатынастарды танып білуге мүмкіндік береді және қатаң бәсеке күресінде алға шығу қабілетін қалыптастырады.

Адамдардың мәдени, материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған кафе және мейрамханалар желісі, тұрмыстық қызмет көрсету, медициналық қызмет көрсету кәсіпорындары, құрылыс кооперативтері, білім беру орталықтары, демалыс өткізудің алуан түрлі мүмкіндіктері шағын және орта бизнестің жетістіктері болып келеді.

Экономиканың қандай бағытта дамитындығын шағын және орта бизнес анықтай алады, себебі елімізде кәсіпорындар көбейсе және отандық кәсіпорындарымыз бәсеке қабілетті өнімдер өндіре бастаса, мемлекет пен халықтың тұрмысы жақсарып, ауқаттылығы өседі. Мысалы, елімізде сатылып жатқан тауарлардың басым бөлігі шет елдерден әкелінеді, ал бұл біздің экономикамызға пайдасын аса тигізбей отыр, себебі шет елдік кәсіпорындар бізде өз тауарларын сату арқылы өз халқына жұмыс орындарын қамтамасыз етеді және өз елінің бюджетіне табыстарды әкеледі. Біздің ақшамызға олар өздерінің ғылым, білім беру, мәдениет, қорғаныс салаларын қаржыландырады .Ал біздің шет елдерден кем емес, әрі де сапалы өнімдер өндіре алатын тоқымашылар, тігіншілер, былғарышылар жұмыссыз қалып отыр. Сондықтан, отандық кәсіпкерлерге несиелер ұсынып, мемлекет тарапынан салықтық жеңілдіктер жасап, отандық өндірушілерді жан-жақты қолдау шаралары орынды болып келеді.

Шағын және орта бизнестің дамуы қайта өндірілетін және шектелген ресурстардың (барлық материалдық және материалдық емес жағдайлар мен өндіріс факторлары) тиімді пайдалануын көздейді. Кәсіпкер ресурстардың иесі ретінде олардың рационалды қолданылуына қызығушылық білдіреді. Дегенмен, кейбір кәсіпкерлердің жоғарғы пайда мен табыс түсіруге

ұмтылуы, табиғи және қоғамдық ресурстарының азаюына немесе мүлдем жоғалуына әкелуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шағын және орта бизнес бұл функцияларды жүзеге асырғанда экономика дамиды және экономикада шынайы нарықтық қатынастар қалыптасады.

Қорыта айтқанда кәсіпкерлік венчурлық бизнесте, зерттеу ұйымдарында, ғылым, жаңа техника мен технологиялардың дамуында сәйкесінше орын алуы мүмкін озық технологияларды және идеяларды әзірлеу мен ұсыну нәтижесінде еңбек өнімділігін жоғарлатуға, сапалы өнім өндіруге және жаңа өндірістерді қалыптастыруға болады. Кең мағынада нағыз кәсіпкерліктің кез келген түрі инновациялық кәсіпкерлік болып келеді. Сонымен қатар инновациялық бизнес бизнестің ерекше түрі ретінде шығып, оның қызметінің нәтижесі ерекше тауар – жаңашылдық болып келеді. Кәсіпорынның инновациялық қызметі – бұл бәсекелестік қабілетті экономиканы құру және экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін түрлі өндіріс салаларында жаңа идеялар мен ғылыми білімді, техника мен технологияларды, жаңа өнім түрлерін енгізу. Инновациялық қызметтің міндеттері: ғылым мен техниканың өрістеуі негізінде әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету, инновациялық инфрақұрылымды дамыту, экономиканың жоғарытехнологиялық секторын құру, қайта өңдеу өндірісін және экспортқа бағытталған өндірісті ұйымдастыру [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Елшібаев Р.К. «Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру» Алматы 2019ж.
2. Әділова Ж.Ж «Индустриалды инновациялық дамудың стратегиялық механизмі» ҚҰУ Хабаршысы 2018ж. №4
3. Төлегенова А.Д. Шағын және орта бизнестің экономикадағы маңыздылығы. Саясат-Policy №8 2014 ж.
4. Предпринимательство в республике Казахстан /Окаев К.О., Смагулова Н.Т., Яновская О.А., - Алматы: Экономика, 2016

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИИ: ПРАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Сатенов Б.И., Сарыкулова Н.К., Байтанова А.Ә.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова

(Шымкент, Казахстан)

e-mail: bakhytzhan.satenov@auezov.edu.kz

Аннотация. В статье рассматриваются практические аспекты организации системы управленческого учета на предприятии.

Управленческий учет позволяет эффективно планировать, контролировать и анализировать финансово-хозяйственную деятельность компании. Использование современных методов способствует оптимизации затрат, рациональному использованию ресурсов и принятию стратегических решений. В статье рассматриваются основные проблемы внедрения управленческого учета и предлагаются пути их решения.

***Ключевые слова*:** Управленческий учет, методы, контроль, анализ, прямые расходы, дебит, кредит

Annotation. This article examines the practical aspects of organizing a management accounting system in an enterprise. Management accounting allows for effective planning, control, and analysis of a company's financial and operational activities. The use of modern methods helps optimize costs, improve resource utilization, and support strategic decision-making. The article discusses key challenges in implementing management accounting and proposes solutions to overcome them.

***Keywords*:** Management accounting, methods, control, analysis, direct expenses, debit, credit

Аннотация. Бұл мақалада кәсіпорындағы басқарушылық есеп жүйесін ұйымдастырудың практикалық аспектілері қарастырылады. Басқарушылық есеп кәсіпорынның қаржылық және өндірістік қызметін тиімді жоспарлауға, бақылауға және талдауға мүмкіндік береді. Заманауи әдістерді қолдану шығындарды оңтайландыруға, ресурстарды тиімді пайдалануға және стратегиялық шешімдер қабылдауға ықпал етеді. Мақалада басқарушылық есепті енгізу барысында кездесетін негізгі мәселелер мен оларды шешу жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер:басқару есебі, әдістері, бақылау, талдау, тікелей шығындар, дебет, кредит.

Управленческий учет (management accounting) охватывает все виды учетной информации, которая измеряется, обрабатывается и передается для внутреннего использования руководством [1].

Управленческий учет играет ключевую роль в обеспечении эффективного функционирования предприятия.

Управленческий учет представляет собой важную область знаний для каждого, кто планирует сделать карьеру в мире бизнеса.

Основной целью управленческого учета является обеспечение менеджеров экономической информацией для выполнения функций управления, к которым относится: планирование, координирование, контроль, анализ, принятие управленческих решений, стимулирование коммуникации.

Эта информация необходима для обоснования принятия управленческих решений на различных уровнях, для определения поведения субъекта на рынке, выявление внутренних и внешних резервов, рационального

использования ресурсов, стабильных взаимоотношений с конкурентами, поставщиками, подрядчиками и т.д.

Организация эффективной системы управленческого учета требует комплексного подхода и учета специфики деятельности предприятия.

На первом этапе необходимо четко определить цели и задачи управленческого учета. Они должны соответствовать стратегическим целям предприятия и обеспечивать руководство информацией, необходимой для принятия решений.

К основным задачам относятся:

- Затраты предприятия;
- Определение себестоимости продукции (работ, услуг).
- Результаты деятельности
- Планирование и бюджетирование.
- Контроль затрат и анализ отклонений.
- Оценка эффективности деятельности подразделений и предприятия в целом
- трансфертная цена.
- Принятие управленческих решений.

Организационная структура управленческого учета должна обеспечивать эффективное взаимодействие между подразделениями и своевременное предоставление информации руководству.

- Ответственность за ведение управленческого учета.
- Порядок сбора и обработки информации.
- Формы отчетности.
- Порядок анализа и интерпретации данных.

Рисунок 1 - Эволюция управленческого учета [2]

Выбор методов управленческого учета зависит от специфики деятельности предприятия, его размеров и целей. К основным методам относятся:

- Позаказный метод учета затрат.
- Попроцессный метод учета затрат.
- Попередельный метод учета затрат.
- Стандарт-кост.
- Директ-костинг.
- ABC-костинг. [3]

Бюджетирование является важным инструментом управленческого учета. Необходимо разработать систему бюджетов, которая охватывает все аспекты деятельности предприятия. Важно обеспечить:

- Взаимосвязь между бюджетами различных подразделений.
- Гибкость системы бюджетирования.
- Контроль исполнения бюджетов.
- Анализ отклонений.

Система контроля и анализа должна обеспечивать своевременное выявление отклонений от плановых показателей и принятие мер по их устранению.

- Определить ключевые показатели эффективности (KPI).
- Установить нормативы и лимиты.
- Проводить регулярный анализ отклонений.
- Принимать корректирующие меры.

Использование информационных технологий позволяет автоматизировать процессы управленческого учета, повысить оперативность и точность информации.

- Выбрать программное обеспечение, соответствующее потребностям предприятия.
- Обеспечить интеграцию системы управленческого учета с другими информационными системами предприятия.
- Обучить персонал работе с программным обеспечением.

Система управленческого учета должна постоянно совершенствоваться в соответствии с изменениями внешней и внутренней среды предприятия. Проводить регулярный анализ эффективности системы управленческого учета.

- Внедрять новые методы и технологии.
- Обучать персонал.

Для повышения качества управленческого учета на предприятии:

- Не внедрять все методы управленческого учета одновременно.
- Привлекать к разработке системы управленческого учета сотрудников всех подразделений.
- Обеспечить прозрачность и доступность информации.

- Использовать наглядные формы представления информации.
- Регулярно проводить обучение персонала.

Для обеспечения учета и контроля за расходами на производство продукции применяют ведомость «Затраты по цехам», в которой учитывают обороты по счетам подразделов 8100 - 8300. В конце месяца бухгалтерия должна осуществлять свод затрат на производство. [4]

Аналитический учет затрат на производство ведут в калькуляционных карточках или ведомостях по установленной номенклатуре объектов калькуляции (учета) и статей затрат по цехам, производствам.

Внутри каждого подраздела производственные затраты подразделяются на три категории:

- прямые затраты на материалы;
- прямые затраты на рабочую силу;
- накладные расходы

К прямым затратам на материалы относят те материалы, которые входят в состав конечного продукта (сталь, древесина).

Прямые затраты на рабочую силу – оплата труда производственных рабочих (включая отчисления), непосредственно участвующих в изготовлении продукции.

Накладные расходы определяются как все затраты на производство, за вычетом прямых затрат на материалы и оплату труда (амортизационные отчисления, арендная плата, страховые взносы, коммунальные услуги, простои и др).

На средних и крупных предприятиях для учета затрат на производство и калькулирования себестоимости в составе бухгалтерии создаются две бухгалтерии: финансовая и производственная (управленческая).

Финансовая бухгалтерия ведет учет по счетам подразделов 10-80 Типового плана счетов бухгалтерского учета, а также составляет Главную книгу, баланс и все формы финансовой отчетности.

Производственная (управленческая) бухгалтерия ведет счета раздела 8000. Она обобщает информацию о затратах на производство; калькулирует себестоимость продукции; разрабатывает нормы и нормативы затрат и контролирует их выполнение; составляет внутреннюю производственную отчетность; выполняет весь другой объем учетной, нормативной, плановой и аналитической работы, связанной с производством.

Для учета незавершенного производства (НЗП) в финансовой бухгалтерии предприятия ведутся счета 1341 «Основное производство», 1342 «Полуфабрикаты собственного производства», 1343 «Вспомогательное производство», 1344 «Прочие».

В группе этих счетов, являющихся транзитными, в течение одного – двух дней учитывают остатки НЗП, переданные в финансовую бухгалтерию в конце отчетного периода (Дт 1341-1344 Кт 8110,8210,8310) из производственной бухгалтерии и возвращенные из финансовой в

производственную бухгалтерию в первых числах следующего за отчетным периодом месяца (Дт 8110,8210,8310 Кт 1341-1344).

Таким образом, счета 1341-1344 являются «однодневными» и предназначены для включения остатков по этим счетам в финансовую отчетность.

Список литературы:

1. Друри К. Управленческий и производственный учет : .пер. с англ. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2016. – 735 с.

2. Назарова В.Л. Управленческий учет: Учебник. – Алматы: «Фортуна полиграф», 2021. – 414 с.

3. Сатенов Б.И., Тулегенова Р.Ж., Учебное пособие по дисциплине «Управленческий учет 1,2» для студентов обучающихся по ОП 6В04130 «Учет и аудит», 2022, Шымкент ЮКУ им. М.Ауезова

4. Стратегический управленческий учет: учебное пособие / Б. Ж. Акимова [и др.]. - Алматы :CyberSmith, 2021

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Бажигалиева М. Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университет

(Өскемен, Қазақстан)

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые тенденции в государственном управлении, формируемые в условиях глобализации, цифровизации и изменяющегося политического контекста. Особое внимание уделяется инновационным подходам, устойчивому развитию и вовлечению граждан в процесс принятия решений. Приводятся примеры из практики и статистические данные для подтверждения обсуждаемых тенденций.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, электронное правительство, открытость и транспарентность, эффективность управления

Аннотация. Мақала жаһанданудың, цифрландырудың және өзгеріп жатқан саяси контекстің ықпалымен қалыптасқан мемлекеттік басқарудағы негізгі трендтерді қарастырады. Инновациялық тәсілдерге, тұрақты дамуға және азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуына ерекше көңіл бөлінеді. Талқыланатын трендтерді қолдау үшін практикадан алынған мысалдар мен статистикалық деректер келтіріледі.

Кілт сөздер: цифрлық трансформация, электрондық үкімет, ашықтық және транспаренттілік, басқару тиімділігі

Annotation. The article examines key trends in public administration shaped by globalization, digitalization, and the changing political context. Special attention is given to innovative approaches, sustainable development, and citizen engagement in the decision-making process. Examples from practice and statistical data are provided to support the discussed trends.

Keywords: Digital transformation, e-government, openness and transparency, effective governance

XXI ғасырдағы мемлекеттік басқару жаңа мүмкіндіктерге тап болуда. Дәстүрлі басқару әдістері технологиялар мен өзгермелі әлеуметтік контексттің әсерінен трансформацияларуда. Осы мақаланың негізгі мақсаты – мемлекеттік басқару тиімділігіне әсер ететін заманауи үрдістерді талдау.

Қазақстандағы мемлекеттік басқару жаһандану және цифрландыру жағдайында елеулі өзгерістерден өтуде. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және басқа да бастамалар мемлекеттік аппаратты жаңғыртуға, оның тиімділігі мен ашықтығын арттыруға бағытталған.

Қазақстандағы мемлекеттік қызмет жаһандық сын-қатерлер мен үрдістер контекстінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырап келеді. Басқарудың жаңа стандарттарын енгізу, цифрлық дәуірге бейімделу және кадрлық әлеуетті дамыту басты бағыттарға айналып отыр.

Қазақстандағы мемлекеттік қызметтің терең тарихи тамыры бар, оның қалыптасуы кеңестік дәуірде, орталықтандырылған басқару жүйесі аясында басталған. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан тиімді әрі кәсіби мемлекеттік аппаратты құруға бағытталған белсенді реформаларды бастады.

1995 жылы жаңа Конституция қабылданып, заманауи мемлекеттік қызмет механизмін қалыптастыруға негіз қалады. Даму кезеңдерінің негізгі кезеңдері:

- 2000-шы жылдар: Мемлекеттік қызметтің алғашқы тұжырымдамасын енгізу.
- 2010-шы жылдар: Мемлекеттік аппаратты жаңғырту стратегияларын әзірлеу және іске асыру, жаңа стандарттар мен бағалау жүйелерін енгізу.

Заманауи әлемдік үрдістер, мысалы:

- Цифрландыру: Мемлекеттік басқару үдерістеріне электронды үкімет пен цифрлық технологияларды енгізу.
- Ашықтық пен ашықтықты қамтамасыз ету: Ашық деректер мен кері байланыс механизмдері арқылы мемлекеттік органдар жұмысының ашықтығын арттыру.
- Тұрақты даму: Экология мен әлеуметтік әділеттілік сын-қатерлеріне бейімделу.

Бұл үрдістер Қазақстандағы мемлекеттік қызметті реформалауға елеулі әсер етіп, ұсынылатын қызметтердің сапасын жақсартуға және азаматтардың сенімін арттыруға ықпал етті.

Қазақстандық мемлекеттік қызмет моделі келесі принциптерге негізделеді:

- Кәсібилік: Мемлекеттік қызметшілер үшін стандарттар мен құзыреттерді әзірлеу.
- Тиімділік: Жұмыс нәтижелерін бағалау және заманауи технологияларды енгізу.
- Азаматтық қатысу: Кері байланыс және қатысу механизмдеі арқылы азаматтарды басқару үдерістеріне тартуды ынталандыру.

2018 жылдан бастап кәсіби даярлық, мансаптық бағыттарды дамытуға және мемлекеттік аппаратты жаңғыртуға бағытталған жаңа тұжырымдама белсенді жүзеге асырылуда.

Мемлекеттік басқаруды цифрландыру

Цифрлық технологиялар мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттырудың маңызды құралына айналуда. Электронды қызметтерді енгізу, үлкен деректерді және жасанды интеллектті қолдану процестерді оңтайландыруға және азаматтармен өзара әрекеттесуді жақсартуға ықпал етеді. Цифрландыру қазіргі басқаруда маңызды рөл атқарады. 2018 жылы іске қосылған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы цифрлық экономиканы дамытуға және мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсартуға бағытталған. Жаһандық цифрландыру мемлекеттік органдардан электронды қызметтерді енгізуді талап етеді. Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы жүзеге асырылып, ол ұсынылатын қызметтердің сапасын арттыруға және ішкі процестерді оңтайландыруға бағытталған.

1.1. Электронды қызметтер

Электронды үкіметтің дамуы азаматтарға мемлекеттік мекемелерге бармай-ақ қызметтер алуға мүмкіндік береді. Бұл бюрократиялық жүктемені азайтып, қызмет көрсету үдерісін жеделдетеді. ЭЫДҰ деректеріне сәйкес, мүше елдердің азаматтарының 70%-дан астамы күнделікті өмірінде электронды қызметтерді пайдаланады, бұл мемлекеттік органдармен өзара әрекеттесуді айтарлықтай жеңілдетеді.

Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің деректері бойынша, Қазақстанда мемлекеттік қызметтердің 80%-дан астамы электронды форматта қолжетімді болды. Бұл қызмет көрсету уақытының қысқаруына және бюрократиялық кедергілердің азаюына ықпал етеді.

1.2. eGov платформасы және үлкен деректер мен аналитика

eGov платформасы азаматтарға 700-ден астам қызметке онлайн түрде қол жеткізуге мүмкіндік береді. 2022 жылы платформаны пайдаланушылар саны 17 миллионнан асты, бұл халықтың цифрлық қызметтерге деген жоғары қызығушылығын көрсетеді.

Үлкен деректер аналитикасын пайдалану мемлекеттік органдарға халықтың қажеттіліктері туралы нақты мәліметтерге негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

2. Тұрақты даму

Қазіргі заманғы мемлекеттік басқару тәсілдері тұрақты дамуға баса назар аударады. Бұл экономикалық, әлеуметтік және экологиялық аспектілер арасындағы тепе-теңдікті қамтиды.

2.1. Жасыл саясат

Мемлекеттер қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға бағытталған жасыл бастамаларды енгізуде, бұл жаңартылатын энергия көздерін қолдауды және тұрақты қала жоспарлауын қамтиды. Дүниежүзілік банк деректеріне сәйкес, тұрақты инфрақұрылымға инвестициялар ұзақ мерзімді перспективада 3-4 есе көп экономикалық қайтарым әкелуі мүмкін. Мысалы, Швецияда үкімет жаңартылатын энергия көздерін қолдау бағдарламаларын енгізіп, 1990 жылдан бері CO_2 шығарындыларын 50%-ға азайтуға қол жеткізді.

Мемлекеттік басқарудағы жасыл саясаттың және азаматтардың қатысуының айқын мысалы – АЭС салу мәселесіне қатысты Қазақстан Республикасында өткен соңғы Референдумдағы электоралды процесс болып табылады. Жастар бұл референдумды ұйымдастыру мен өткізудің барлық деңгейлерінде белсенділік танытты. Құрылысқа қолдау көрсету штабының атынан үгіт-насихат материалдарын тарату жұмыстарынан бастап, елдің белгілі бір аумақтық бірлігінде сайлау комиссиясында жұмыс істеуге дейін атсалысты.

2.2. Әлеуметтік жауапкершілік

Тұрақты дамудың маңызды аспектісі – шешім қабылдау үдерісіне әртүрлі халық топтарын тарту, бұл әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етіп, өмір сапасын арттыруға ықпал етеді. Мемлекеттік басқарудағы әлеуметтік жауапкершілікке бағытталған бастамалар, мысалы, халықтың осал топтарына қолдау көрсету бағдарламалары өмір сүру сапасының артуына ықпал етеді. Мысалы, Норвегияда енгізілген әлеуметтік көмек бағдарламалары кедейлік деңгейін 2000-жылдар басындағы 16%-дан 8%-ға дейін төмендетті.

2.3. Басқарудағы азаматтардың қатысуы және ашық үкімет

Қазіргі заманғы үрдістер басқару процестеріне азаматтардың қатысуына ерекше мән береді. Бұл кері байланыс платформаларын қолдануды және жергілікті деңгейде шешім қабылдау үдерістеріне қатысуды қамтиды. Азаматтарды басқару процесіне тарту Қазақстандағы мемлекеттік саясаттың маңызды аспектісіне айналуда.

Азаматтардың бастамалар мен жобаларға белсенді қатысуы олардың пікірлері мен қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді, бұл мемлекеттік қызметтердің сапасын жақсартады. Азаматтарды тиімді қатыстырудың мысалы ретінде Бразилиядағы ParticipatoryBudgeting платформасын атауға болады, онда тұрғындар қаланың бюджетінің бір бөлігін бөлуге қатысады. Бұл азаматтардың қызметтерге қанағаттанушылық деңгейін 30%-ға арттырды. «Қатысу бюджеті» сияқты бағдарламалар азаматтарға жергілікті бюджетті бөлуге қатысуға мүмкіндік береді. 2022 жылы осындай бастамаларға 1 миллиардтан астам теңге бөлінді, бұл азаматтардың басқаруға белсенді қатысуға деген қызығушылығының артып келе жатқанын көрсетеді.

Мемлекеттік органдардың ашықтығын арттыруға бағытталған деректерді ашық жариялау және олардың қызметінің айқындығы бойынша бастамалар азаматтардың билікке деген сенімін нығайтады. Ашық деректер бастамалары азаматтарға үкіметтің қызметі туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. WorldJusticeProject зерттеуіне сәйкес, ашық үкімет жүйесі бар елдер азаматтардың сенім деңгейінің жоғары екенін көрсетеді (жабық басқару жүйелерімен салыстырғанда 60%-ға дейін).

Қазақстандағы басқарудағы заманауи үрдістер мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігін арттыруға бағытталған. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік органдардың ашықтығы азаматтардың сенімін арттырады. Қазақстанда ашық деректер платформалары құрылып, мемлекеттік қызметкерлер жұмысының айқындығы артуда.

Қазақстан ашық деректер бастамаларын белсенді енгізуде. 2020 жылы мемлекеттік шығындар, бюджеттер және басқа да деректер жарияланатын Ашық деректер порталы құрылды. Бұл азаматтардың билікке деген сенімін нығайтуға ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің есептеріне сәйкес, соңғы жылдары мемлекеттік аппараттағы сыбайлас жемқорлық деңгейі төмендеп келеді. Бұл электронды құжат айналымы және бақылау жүйелерінің енгізілуімен байланысты.

Қазақстан билігі азаматтардан кері байланыс алу үшін әлеуметтік желілерді және басқа платформаларды белсенді пайдаланады. Зерттеулер көрсеткендей, азаматтардың 60%-дан астамы өздерінің пікірлері жергілікті деңгейде шешім қабылдау кезінде ескерілетінін атап өтеді.

3. Мемлекеттік қызметті дамытудағы жастардың рөлі

Жастар мемлекеттік қызметті жаңарту және модернизациялауда маңызды рөл атқарады.

Еліміздегі белсенді жастардың мемлекеттік басқарудағы рөлі күн сайын артып келеді. Жастар тек қоғамдық процестерге қатысушылар ғана емес, сондай-ақ өзгерістердің бастамашыларына айналуда. Олар жаңа идеялар, инновациялық тәсілдер мен әділеттілікке ұмтылысты алға тартып, демократиялық институттардың дамуына ықпал етеді.

Жыл сайын жастардың сайлау, референдум, қоғамдық қозғалыстар мен волонтерлік жобаларға белсенді қатысып жатқанын көреміз. Бұл олардың ел болашағына деген жауапкершілігін терең түсінетінін көрсетеді. Олардың бойында энергия, креативтілік бар, және олар сұрақ қоюдан, жергілікті жердегі жағдайды жеткізуден қорықпайды, бұл өзекті мәселелерді анықтап, оларды шешудің оңтайлы жолдарын табуға көмектеседі.

Қазіргі заманғы технологиялар жастарға бірлесуге және тәжірибе алмасуға мүмкіндік беріп, олардың қоғамдағы орнын нығайта түсуде. Идеяларды талқылауға және ұсынуға арналған платформалар қолжетімді болып, жастар мен мемлекеттік органдар арасында диалог орнатуға мүмкіндік беретін кеңістік құруда.

3.1. Жастарды тарту

Студенттер мен жас мамандарға арналған тағылымдамалар мен практикалық бағдарламалар жастарды мемлекеттік аппаратқа тартуға ықпал етеді. Бұл жаңа буынның жаңа идеялар мен тәсілдерді енгізуіне мүмкіндік береді.

3.2. Көшбасшылық және инновациялар

Жастар бастамалары, мысалы, жастар форумдары мен жоба байқаулары, жастарға мемлекеттік органдардың жұмысын жақсарту бойынша өз идеяларын ұсынуға мүмкіндік береді.

4. Мемлекеттік қызметкерлерді даярлау

Кадрларды сапалы даярлау – мемлекеттік қызметтің табысты жұмыс істеуінің негізгі аспектісі. Қазақстандағы «Жас мемлекеттік қызметкер мектебі» бағдарламасы жастарды мемлекеттік қызметке тартып, олардың кәсіби дағдыларын дамытуға бағытталған бастама болып табылады. Бағдарламаның мақсаты – жастарға мемлекеттік қызметтің негіздерін үйрету, жас мамандардың біліктілік деңгейін арттыру және мемлекеттік органдарға кадрлық резерв қалыптастыру. Бағдарламаға, әдетте, жоғары курс студенттері, магистранттар және 29 жасқа дейінгі жас мамандар қатысады. Бағдарламада құқықтық реттеу, жобаларды басқару, мемлекеттік қызмет этикасы және жеке даму сияқты тақырыптарды қамтитын теориялық және практикалық модульдер бар. Тренингтер мен семинарлар мемлекеттік орган өкілдерінің, сондай-ақ ғылыми және білім беру саласы мамандарының қатысуымен өткізіледі.

4.1. Білім беру бағдарламалары

Қазақстанда мемлекеттік қызметкерлерді даярлауға арналған арнайы білім беру бағдарламалары бар, оның ішінде біліктілікті арттыру курстары мен магистратура бағдарламалары кіреді.

4.2. Университеттердің рөлі

Университеттер мемлекеттік қызметке кадрлар даярлауда маңызды рөл атқарады. Олар өз бағдарламаларын қазіргі талаптар мен трендтерге бейімдеп, студенттерге қажетті білім мен дағдыларды қамтамасыз етуі тиіс.

Жастар мемлекеттік қызметті жаңартуда маңызды рөл атқарады. Маңызды аспектілерге мыналар кіреді:

- Басқаруға қатысу: Мемлекеттік құрылымдарда тәжірибе жинауға көмектесетін тағылымдамалар мен практикалық бағдарламалар.
- Бастамалар мен жобалар: Жастар форумдары мен байқаулар мемлекеттік аппарат жұмысын жақсарту үшін жаңа идеялар ұсынуға ықпал етеді.

Жастардың белсенді ұстанымы инновацияларды енгізуге және мемлекеттік органдардың халықпен өзара әрекетін жақсартуға көмектеседі.

Кадрларды сапалы даярлау мемлекеттік қызметтің табысты жұмыс істеуінің негізі болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік қызметтің даму бағыттары:

• Білім беру бағдарламалары: Мемлекеттік қызметшілерді даярлау үшін мамандандырылған бағдарламаларды, соның ішінде біліктілікті арттыру курстары мен магистрлік бағдарламаларды енгізу.

• Университеттердің рөлі: Жоғары оқу орындары кадрларды даярлауда маңызды рөл атқарады, олар студенттерді қазіргі талаптарға сай қажетті білім мен дағдылармен қамтамасыз етеді.

Университеттер мемлекеттік органдармен белсенді түрде ынтымақтасып, білім беру бағдарламаларын нарық талаптарына сай бейімдеуі қажет.

Мемлекеттік қызметті дамытуға арналған бірнеше ұсыныстар:

1. Цифрландыруды нығайту

• Электронды қызметтерді енгізу: Қолжетімді электрондық қызметтер санын көбейту және бар платформалардың, мысалы, eGov интерфейсін жетілдіру арқылы пайдалануға ыңғайлылықты арттыру.

• Цифрлық оқыту: Мемлекеттік қызметшілердің заманауи технологияларды қолдану бойынша цифрлық дағдыларын арттыру үшін курстар ұйымдастыру.

2. Ашықтық пен есеп берушілікті арттыру

• Ашық деректер: Мемлекеттік органдардың қызметі мен бюджеттік шығындары туралы деректердің жарияланымын кеңейту, бұл азаматтарға биліктің тиімділігін бақылауға мүмкіндік береді.

• Кері байланыс: Мемлекеттік қызмет сапасы мен азаматтардың қанағаттанушылық деңгейін бағалау үшін азаматтар арасында тұрақты сауалнамалар жүргізу.

3. Кадр саясатын жаңғырту

• Мансаптық жолды дамыту: Мемлекеттік қызметшілердің мансаптық даму бағыттарын анықтап, кәсіби дамуды және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін қамту.

• Бағалау жүйесі: Мемлекеттік қызметшілердің жұмыс тиімділігін нәтижелерге және жетістіктерге негізделген бағалау әдістерін енгізу.

4. Жастарды тарту

• Тағылымдама бағдарламалары: Студенттер үшін тағылымдама мен практика бағдарламаларын кеңейту, бұл жастарға мемлекеттік құрылымдарда нақты жұмыс тәжірибесін алуға мүмкіндік береді.

• Жастар бастамалары: Мемлекеттік қызмет жұмысын жақсартуға бағытталған жастар жобалары үшін байқаулар мен гранттар ұйымдастыру.

5. Университеттермен серіктестікті нығайту

• Бірлескен бағдарламалар: Мемлекеттік органдармен бірлесіп білім беру бағдарламаларын әзірлеу арқылы қазіргі заманғы талаптарға сай мамандарды даярлау.

• Ғылыми зерттеулер: Мемлекеттік басқару саласындағы ғылыми зерттеулерді қолдау, бұл инновациялар мен үздік тәжірибелерді енгізуге мүмкіндік береді.

6. Білім беру мен біліктілікті арттыруды күшейту

- Біліктілікті арттыру курстары: Мемлекеттік қызметшілерге заңнамалық өзгерістер мен өзекті тақырыптар бойынша курстар мен семинарларды тұрақты түрде өткізу.
- Тәжірибе алмасу: Мемлекеттік қызметшілер үшін шетелдік елдерде тәжірибе алмасу стажировкаларын ұйымдастыру, бұл мемлекеттік басқару саласындағы озық тәжірибелерді үйренуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы мемлекеттік басқару үрдістері Қазақстанда цифрландыруға, ашықтық пен есеп берушілікті арттыруға, азаматтарды белсенді тартуға, тиімділік пен тұрақтылықты күшейтуге бағытталған. Цифрландыру, тұрақты даму және азаматтарды тарту мемлекеттік басқаруды трансформациялаудың негізгі бағыттарына айналуда, бұл заман талаптарына бейімделуге және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Осы үрдістерді қолдау мен дамыту әділ әрі тұрақты қоғам құрудың маңызды факторлары болып табылады.

Қазақстанда мемлекеттік қызметті дамытуға әлемдік үрдістер ықпал етеді және жастардың белсенді қатысуын талап етеді. Жоғары сапалы кадрларды даярлау және университеттермен ынтымақтастық заманауи талаптарға сай әрекет ететін кәсіби және тиімді мемлекеттік аппаратты құруда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. United Nations. (2020). Digital Government: A Catalyst for Accelerating the 2030 Agenda.
2. OECD. (2019). Government at a Glance 2019.
3. World Bank. (2021). Digital Development in the Age of COVID-19: The Case of Emerging Economies.
4. World Justice Project. (2020). Rule of Law Index 2020.
5. Participatory Budgeting Project. (2021). Participatory Budgeting: A Guide for Local Governments.
6. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. (2022). Отчет о внедрении электронных услуг.
7. Агентство по противодействию коррупции РК. (2022). Ежегодный отчет.
8. Портал открытых данных РК. (2020). Открытые данные: доступ к информации.
9. Программа «Цифровой Казахстан» (2018). Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК.
10. Стратегия развития государственной службы в Республике Казахстан на 2018-2025 годы.
11. Отчеты НИЦ «Аналитика» по вопросам государственной службы.

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАР ЖӘНЕ ӨҢІРЛЕРДІҢ ДАМУЫНА ОЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Өмірболат Н.Н., Наренова А.Н.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
omirbolat.08@gmail.com, an.narenova@dulaty.kz

Аннотация. Мақалада өңірлік дамуды қамтамасыз етудегі мемлекеттік бағдарламалардың рөлі мен олардың іске асырылу тетіктері қарастырылады. Қазіргі жағдайда өңірлерді бағдарламалық-нысаналы басқару жүйесінің тиімділігін арттыру өзекті мәселе ретінде айқындалып отыр. Бұл бағытта мемлекеттік органдардың стратегиялық шешімдер қабылдауда практикалық және әдіснамалық тәсілдерді жетілдіруі аса маңызды. Жаңа жаһандық экономикалық және әлеуметтік-саяси сын-қатерлерді ескере отырып, өңірлік даму бағдарламаларын жүзеге асыруда инновациялық және креативті әдістерді қолданудың қажеттілігі артып келеді. Сонымен қатар, мақалада «Ауыл – Ел бесігі» жобасының шеңберінде ауылдық аумақтарды қолдау және олардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін арттыру мәселелері талданады.

Кілт сөздер: өңірлік даму, мемлекеттік бағдарламалар, өңірлік саясат, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық, бюджеттік тиімділік, кәсіпкерлікті қолдау, «Ауыл – Ел бесігі» жобасы.

Аннотация. В статье рассматривается роль государственных программ в обеспечении регионального развития и механизмы их реализации. В современных условиях повышение эффективности программно-целевой системы управления регионами определяется как актуальный вопрос. В этом направлении особенно важно совершенствование государственными органами практических и методологических подходов к принятию стратегических решений. С учетом новых глобальных экономических и социально-политических вызовов возрастает необходимость применения инновационных и креативных методов в реализации региональных программ развития. Кроме того, в статье анализируются вопросы поддержки сельских территорий и повышения их социально – экономического потенциала в рамках проекта «Ауыл-Ел бесігі».

Ключевые слова: региональное развитие, государственные программы, Региональная политика, социально-экономическая стабильность, бюджетная эффективность, поддержка предпринимательства, проект «Ауыл – Ел бесігі».

Annotation. In the article, the role of state programs in ensuring regional development and the mechanism of their implementation is considered. In modern conditions, improving the effectiveness of the program-oriented management system of the regions is determined as an actual issue. In this direction, it is important to improve state bodies ' practical and methodological approaches to the adoption of strategic decisions. With the participation of new global economic and socio-

political challenges, there is a need for the introduction of innovative and creative methods in the implementation of regional development programs. In addition, issues of supporting rural territories and improving their socio – economic potential are being analyzed in the framework of the project "Auyl-El besigi".

Keywords: regional development, state programs, regional politics, socio-economic stability, budget efficiency, Entrepreneurship Support, Project "Auyl – El besigi".

КІРІСПЕ.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» өңірлік саясат саласындағы өзекті проблемалардың бірі ретінде өңірлерді дамытудағы әлеуметтік теңсіздік проблемаларын шешу, орталық пен өңірлер арасындағы жауапкершілік пен өкілеттіктердің аражігін ажырату жөніндегі шараларды әзірлеу, жергілікті атқарушы органдарды күшейту, өңірлік даму саласындағы мемлекеттік органдардың жұмысын үйлестіруді күшейту және т.б. атап өтілді [1].

Стратегияда өңірлік даму саясатының және тұтастай алғанда экономикалық саясаттың мақсаттарына табысты қол жеткізу үшін мемлекеттік басқарудың төмен тұрған органдарына неғұрлым кең өкілеттіктер беру қажеттігі туралы түсінік көрсетілген. Стратегияда өңірлік және жергілікті басқару органдарына көп ресурстар бөлу, оларға үлкен жауапкершілік беру, сондай-ақ саяси орталықсыздандыру дәрежесін арттыру ұсынылады. Басшылық стратегияларда қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін осы бағытта ілгерілеу маңызды.

Жаһандану жағдайында экономикалық қатынастардың жаңа сапасын қалыптастыруды, өңіраралық әлеуметтік-экономикалық саралауды еңсеруді, халықтың әл-ауқатының деңгейін арттыруды көздейтін өңірлендіру процесі күшеюде.

Елдің өңірлері ауқымды аумақтармен, халықтың төмен тығыздығымен, қатты шоғырланған өндірістік әлеуетімен және ішкі нарықтың төмен сыйымдылығымен сипатталады. Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2020 жылға дейінгі болжамды схемасына сәйкес [2] ҚР тиімді аумақтық-кеңістіктік дамуының негізгі қағидаттарының бірі аумақтық шоғырлану мен басқарылатын урбанизация негізінде теңгерімді даму болып табылады.

ӘДІСТЕР.

Зерттеуде кешенді тәсіл, сандық және сапалық талдау әдістері пайдаланылды, халықаралық және ұлттық тәжірибені зерделеу үшін даму бағдарламаларын іске асыру және оларды іске асыру процесінде проблемаларды анықтау. Сандық аспект үшін ҚР Статистикалық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық деректері пайдаланылды. Өңірлерді дамытуға бағытталған қолданыстағы тұжырымдамалар мен бағдарламаларды бағалау үкімет пен жеке сектордың бастамаларын зерделеуді қамтиды, осы бастамаларға сапалы шолу олардың тиімділігін бағалауға және жақсартуға қол жеткізуге болатын

салаларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ.

Алдын ала бағалау бойынша 2024ж. 11 айының қорытындысы бойынша ЖІӨ өсімі 4,4% құрады, ол негізінен мұнай емес секторды дамытумен қамтамасыз етілген [3]. Экономика өсімінің 70% астамы өңдеу өнеркәсібі, сауда, ауыл шаруашылығы және құрылыс есебінен қалыптасты. Салалар бөлінісінде мынадай серпін байқалады: ауыл шаруашылығында жалпы өнім шығарудың 13,4% өсуі байқалды, бұл 2011ж. бері ең жоғары көрсеткіш болып табылады; құрылыста - 10,3%; саудада - 8,2%; көлік қызметтеріне - 8,1%; байланыс - 5,3%; өңдеу өнеркәсібі - 5,3%. Жалпы отандық тауарлар өндірісі 5%, қызметтер 4,5% өсті. Негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі 3,1% артып, 15,8 трлн.

Сыртқы сауда тауар айналымы 2024ж. 10 ай ішінде $116,9 құрады. Қазақстандық тауарлардың экспорты 5,1% өсіп, ақшалай эквивалентінде $68,5 млрд құрады. Бұл ретте өңделген тауарлар экспорты 10,2% ұлғайып, $23,3 млрд. жетті. Шикізаттық емес экспорттың тұрақты өсуі көбінесе қазақстандық тауарларды Қытай мен Түркияға жеткізу көлемінің ұлғаюымен, сондай-ақ Еуропа нарықтарында қатысудың кеңеюімен байланысты. Мемлекет пен бизнестің бірлескен белсенді жұмысының арқасында ҚХР-ға экспорт көлемі 5,3% артып, $12,3 млрд. құрады ЕО елдеріне (Ирландия, Швейцария, Франция) экспорттың өсуі олардың әртараптандырылғанын білдіреді. Сонымен қатар, Қырғызстан мен Тәжікстанға шикізаттық емес экспорттың өсуі ҚР саудасы үшін Орталық Азия өңірінің маңыздылығын көрсетеді [8].

Қызмет көрсету экспорты да 2024ж. 10,5% ұлғайып, $8,4 млрд. құрады. Бұл сектордағы драйверлер болып тасымалдау, IT, қаржы және басқа да іскерлік қызметтер салалары табылады. Сонымен қатар, есепті кезеңде импорт 3,3% қысқарды. Импорттың төмендеуімен бірге экспорт көлемінің ұлғаюының нәтижесі экономиканың оң сауда балансының 33,4% өсуі болды. Бұл көрсеткіш $20,1 млрд деңгейінде қалыптасты.

Қабылданған шаралар нәтижесінде инфляция 2024ж. төмендеп, қарашада жылдық көрсетуде 8,4% құрады. 2023ж. тиісті кезеңінде инфляция 10,3% деңгейінде болды.

2024ж. Үкімет кәсіпорындарды одан әрі ірілендіруге және қосылған құны жоғары өнім шығаруға назар аудара отырып, отандық тауар өндірушілерді қолдау жөнінде бірқатар шаралар қабылданды. Осындай шаралардың бірі шетелдік әлеуетті өнім берушілердің мемлекеттік сатып алуларға және квазимемлекеттік компаниялардың тауарларды, жұмыстар мен қызметтерді сатып алуларына қатысуын шектеу болып табылады. 2024ж. тізбе 3 еседен астам - 4536 атауға дейін кеңейтілді [7, 9]. Осының нәтижесінде тек қана 2024ж. 9 айында мониторинг субъектілерінің тауарларды, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алу көлемі ₸21,2 трлн. құрады, оның ішінде ішкі елдік құндылық ₸11 трлн. немесе 51,8% жетті. 11 айда отандық тауар өндірушілермен жасалған шарттардың сомасы 34,4% өсіп, ₸372,9 млрд

құрады. Офтейк-келісімшарттар бойынша көлем 14 есе өсіп, $134 млрд жетті. Қатты пайдалы қазбалар бойынша жер қойнауын пайдаланушылар мен отандық тауар өндірушілер арасында жалпы сомасы, ₸111,1 млрд болатын 248 ұзақ мерзімді шарт және, ₸27,8 млрд болатын 42 офтейк-келісімшарт жасалды. Салыстыру үшін: 2023ж. ұқсас кезеңінде ₸47,5 млрд сомасына 35 ұзақ мерзімді шарт және ₸4,8 млрд сомасына 10 офтейк-келісімшарт жасалды 2024ж. қорытындысы бойынша қатты пайдалы қазбалар бойынша жер қойнауын пайдаланушылардың жұмыстары мен қызметтерін сатып алудағы ел ішіндегі құндылық үлесі бойынша индикатор 81% деңгейінде анықталған; 2025ж. арналған жоспарларда - оны 82% дейін жеткізу.

2024 жылы. Мемлекеттік сатып алуды жүзеге асырудың жаңа ережесі бекітілді. Ережеде, 01.07.2024ж. «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заңына сәйкес [1], жұмыс тәжірибесі мемлекеттік сатып алу шеңберінде орындалған шарттар және олар туралы мәліметтер мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерінде қамтылған өзге де шарттар бойынша ескерілетін болады. Қосалқы мердігерлер біліктілік талаптарына олардың орындайтын жұмыс, қызмет түрлерінің тәжірибесі бойынша құжаттармен сәйкестігін растауы тиіс. Заңнамалық өзгерістер конкурс өткізу және өтінім беру мерзімдеріне қатысты. Тапсыру мерзімі 15 күннен 5 жұмыс күніне дейін қысқартылды.

Отандық тауар өндірушілерді қолдау шаралары ҚР экономикасындағы ШОБ үлесін 1,8% ұлғайтуға мүмкіндік берді және бүгінде ол 38,2% құрайды. 01.12.2024ж. жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 1,5% артып, 2 млн кәсіпорыннан асты [9]. Бұл секторда барлығы 4,2 млн астам қазақстандық жұмыспен қамтылған. Бұл ретте ШОБ субъектілерінің 2024ж. II тоқсанындағы өнім шығару көлемі 19,1% ұлғайып, ₸34,2 трлн құрады.

Қазақстанда экспорттаушыларды мемлекеттік қолдау жаңа деңгейге көтерілді: бизнес шығын өтемақысын алды Салаларды әртараптандыруға ерекше назар аударылады, бұл елдің экспорттық әлеуетін кеңейтуге ықпал етеді. Мақұлданған өтініштер саны бойынша Алматы қ., Қостанай, Алматы және Қарағанды обл. көш бастады. Барлығы 2024ж. шамамен 500 компания. экспорттық акселерация бағдарламасына қатысу, платформаға Alibaba.com шығару, көрмелер мен сауда-экономикалық миссияларға қатысу, шығындарды өтеу және т.б. сияқты түрлі қолдау шараларын алды. Олардың 90% астамы ШОБ субъектілері болып табылады және елдің тамақ өнеркәсібін білдіреді [10].

2024ж. бизнесті жүргізу мәселелері бойынша Президент қол қойған Заң аясында тексерулерден профилактикалық іс-шараларға көше отырып, мемлекеттік бақылау және қадағалау жүйесі қайта қаралды. 66 саланың тәуекелдерді басқару жүйесін автоматтандыру жүргізілді. Бизнес-ахуалды жақсарту және әкімшілік кедергілерді азайту мақсатында «нөлден бастап» реттеуді енгізу бойынша жұмыс жалғасуда [5]. Өңірлік маңызы бар актілерге талдау жасалып, бизнеске қойылатын 1 мыңға жуық негізсіз талаптар анықталды. Әкімдіктер оларды алып тастау бойынша жұмыс жүргізуде.

Сондай-ақ, 2024ж. кәсіпкерлік үшін міндетті талаптар тізілімі іске қосылды, оның ерекшелігі кәсіпкерлерді тізілімнен алынып тасталған және мерзімінде жойылмаған талаптарды бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершіліктен босату болып табылады.

«Бизнестің жол картасы» және «Қарапайым заттар экономикасы» сияқты екі бағдарламаның құралдарын біріктірген Президенттің бастамасымен шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау және дамыту жөніндегі кешенді бағдарламаның қабылдануы маңызды қадам болды [6]. Қуатты және бәсекеге қабілетті кәсіпорындар құру мақсатында тиімді жобаларға қолдау көрсету көзделген. Сонымен қатар, жаңа жобаларды субсидиялау үшін бюджетті бөлу негізінен өңдеу өнеркәсібі саласындағы кәсіпорындар арасында жүзеге асырылады (шамамен 50%).

Нарықтық жағдайларға кезең-кезеңімен көше отырып, ШОК жобаларын субсидиялаудың сараланған әдісі көзделген. Кредиттер бойынша кепілдендіру құралы кеңейтілді: кепілдіктер сомасы ₸3,5 млрд дейін ұлғайтылды және бизнес субъектілеріне нарықтық шарттарда кредит сомасы ₸1 млрд асатын кепілдік алуға мүмкіндік берілді. Барлығы 2024ж. несиелердің жалпы сомасы ₸840,5 млрд 14,5 мың жоба субсидияланды, төленген субсидиялар сомасы ₸226,2 млрд құрады Кредиттер сомасына 7,3 мың жоба бойынша ₸241,2 млрд кепілдіктер берілді. ШОБ қолдаудың тағы бір құралы синдикатталған несиелеу болды, ол ірі жобаларды бір мезгілде бірнеше банктермен ₸15 млрд дейін қаржыландыруды көздейді.

Облигациялық қарыздар беру шарттары кеңейтілді: эмитент-кәсіпкер облигацияларды шығару кезінде купондық сыйақы мөлшерлемесін субсидиялауды алып, 5 жыл мерзімге дейін ₸5 млрд дейін 6% қаржыландыруды тарта алады.

Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту үшін биыл ₸5 млн дейін мемлекеттік гранттар және салалық шектеулерсіз 7% мөлшерлемесі бойынша ₸1,5 млрд дейін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемені субсидиялау енгізілді [7].

Ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігі өңірлердің серпінді және орнықты дамуына байланысты. Барлық деңгейдегі бюджет жүйесінің басты міндеті өңірлік деңгейде де бюджет қаражатын тиімді жұмсау болып табылады. Бірінші кезекте, экономиканы дамытуды ынталандыруға және халық алдындағы әлеуметтік міндеттемелерді сөзсіз орындауға. 2023ж. қорытындысы бойынша жергілікті бюджетке түсімдер - ₸13 992,2 млрд, шығыстар - ₸13 713,6 млрд. Ұлттық статистика бюросының ақпараты бойынша жоғары экономикалық әлеуетке ие: Атырау обл. - жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнімнің ₸21 401,2 мың, Алматы қ. - ₸11 310,4 мың, Астана қ. - ₸9 247 мың, Ұлытау обл. - ₸8 802,1 мың.

Өз кезегінде, әлеуеті төмен - Түркістан -, 1955,5 мың, Жамбыл -, 2547,1 мың, Жетісу облысы -, 2754,6 мың Өңірлер арасындағы экономикалық әлеуеттің айырмашылығының негізгі себептері мыналар болып қалуда: республиканың оңтүстік өңірлерінде халықтың жоғары тығыздығы және

батыс өңірлерде мұнай өндіру. Республика өңірлерінің 2023ж. кіріс деңгейі 123,4% жылмен салыстырғанда 2022ж. ұлғайды және ₸13552,6 млрд құрады. Бұл ретте жергілікті бюджеттер кірістерінің құрылымындағы меншікті кірістердің үлесі 2023ж. аздап қысқарды: 48,1%-дан 47,1% дейін. Дәстүрлі түрде меншікті табыстың ең аз үлесі Түркістан обл. байқалады - 13,7%, және едәуір қысқару - Жамбыл обл. (-12,4 п.т.), Алматы обл. (-6,7 п.т.), Қарағанды обл. (-6 п.т.), Қостанай обл. (-4,6 п.т.): меншікті кірістер үлесінің ұлғаюы байқалатын 10 өңірде 2022ж. салыстырғанда ең жақсы нәтижелер. Оларды Ұлытау (+ 10,8 п.т.), Жетісу (+ 9,9 п.т.), Атырау обл. (+ 8,5 п.т.), Алматы қ. (+ 8,3 п.т.) көрсетті [7].

Аумақтардың қаржылық дербестігінің көрсеткіштерін жақсарту және келешекте донор өңірлерді дамыту үшін өңірлерге үлкен дербестік беру және салық саясатын қайта қарау ұсынылады (салықтарды орталықсыздандыру жөніндегі жұмысты жалғастыру, оның ішінде салық жеңілдіктерін түгендеуді жүргізу жолымен). Осыған байланысты, Қаржы министрлігі Ұлттық экономика министрлігімен және жергілікті атқарушы органдармен бірлесіп, жаңа Салық кодексін әзірлеу шеңберінде салық түсімдерінің қосымша түрлерін жергілікті бюджет деңгейіне беру, салық жеңілдіктеріне түгендеу жүргізу жолымен одан әрі орталықсыздандыру жөніндегі мәселелерді пысықтау ұсынылады.. Бұл ретте, өңірлердің іскерлік белсенділігін салықтық ынталандыру есебінен салықтық әлеуетті арттыруға бағытталған Үкімет жүргізіп отырған саясат салықтық әлеуетті дамытуға ықпал етуі тиіс және өңірлердің кірістерін арттыруға арналған құралдардың бірі жаңа жобаларды іске асыру, инвестициялар тарту болуы тиіс.

Бюджетке түсетін түсімдерді болжау жөніндегі жетілдірілген әдістемелерді және жалпы сипаттағы трансферттер бойынша есеп айырысуларды қолдануға қарамастан, жүйелі проблемалық мәселелер аяғына дейін шешілмеген. Түсімдер бойынша болжамды мәндерді жоспарлау тиісті деңгейде жүзеге асырылмайды. Жергілікті бюджеттер кірістерінің жоспарлы мәндерін төмендету практикасы жалғасуда, бұл нәтижесінде жалпы сипаттағы трансферттердің есептерін бұрмалау тәуекелдерін арттырады және жекелеген өңірлерде республикалық бюджеттен субвенциялар көлемінің ұлғаюына әкеп соғуы мүмкін.

Есепті кезеңде кіріс көрсеткіштерінің төмендеуімен байланысты жағдай 2022 жылдағыдай. (2022ж. жоспарлы мәндерді ₸1 041,2 млрд төмендету). Жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігінің атқарылуы 2023ж. (трансферттер мен субвенцияларсыз) ₸6 386,6 млрд құрады және бекітілген жоспардан - ₸5 175,2 млрд асты (жоспарлы мәндерді ₸1 211,4 млрд төмендету). Бұл бюджет түсімдерін болжау жөніндегі әдіснаманың жетілмегендігін көрсетеді [7].

2023ж. өңірлерге мақсатты трансферттер бөлінді - ₸1944,1 млрд, бұл 2022ж. салыстырғанда 2 есе аз (₸3 331 млрд ₸1 944,1 млрд дейін). Орындалу көлемі - ₸1 907,8 млрд (98,1%). Мақсатты трансферттерді орындамау көлемі 36,3 млрд құрады, оның ішінде игерілмеуі 30,7 млрд (оның ішінде Атырау обл.

₸4,8 млрд, Жамбыл обл. ₸3,5 млрд, Ақтөбе және Алматы обл. ₸3,3 млрд, Маңғыстау обл. ₸2,9 млрд). Негізгі себептер - ЖСҚ-ны түзету, орындалған жұмыстардың актілерін уақтылы ұсынбау, конкурстық рәсімдерді ұзақ уақыт өткізу, жұмыстарды өндіру (қызметтер көрсету) кестесінен артта қалу, мемлекеттік сатып алулардан үнемдеу. Бүгінгі күні республикада 6295 ауылдық елді мекен бар, онда 7,5 млн ауыл тұрғыны тұрады, жалпы халықтың 38% -ы. Осыған байланысты, ДПӘ АЕМ инфрақұрылымдық дамытуға бағытталған «Ауыл - Ел бесігі» бағдарламасы шеңберінде ЖАО-ның бюджеттік инвестициялық жобаларын іске асыруына бағалау жүргізді.

Есепті кезеңде «Ауыл-Ел бесігі» жобаларына ₸91,9 млрд бағытталды, 89,4 млрд теңге орындалды (бөлінген қаражаттың жалпы көлемінің 97,2%), орындалмау - ₸2,53 млрд, оның ішінде үнемдеу - ₸0,04 млрд, игерілмеу - 2,46 млрд теңгені құрады [7].

НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛҚЫЛАУ ЖӘНЕ ҚОРЫТЫНДЫ.

«Ауыл - Ел бесігі» жобасы шеңберінде бюджеттік инвестициялық жобалардың іске асырылуын талдау:

1. Ұлттық қордан трансферт есебінен бөлінген 9 жоба бойынша ₸1,2 млрд сомасындағы қаражатты сапасыз жоспарлау. Пайдалануға берілген объектілер Ұлттық қор қаражаты есебінен қаржыландыруға мәлімделді;

2. Жобаларды Ұлттық қор қаражаты есебінен қаржыландыру жөніндегі Бюджет кодексінің 23-бабының талаптары сақталмайды [7];

3. Қолданыстағы объектілердің сапалық сипаттамаларын, олардың техникалық жай-күйін және объектілерді салу немесе реконструкциялау қажеттілігін ескермей, қолданыстағы объектінің болуы ғана бағаланатын өңірлік стандарттар жүйесіне негізделген бюджеттен қаржыландырылатын жобаларды сапасыз іріктеу [7].

Жалпы, Жоғары аудиторлық палатаның бағалауы бойынша «Ауыл-Ел бесігі» бағдарламасы аясында өңірлерге бөлінген бюджет қаражатының тиімсіз пайдаланылуы ₸1,2 млрд құрады (аудиттердің қорытындылары бойынша анықталған бұзушылықтарды және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қолма-қол ақшаны бақылау шоттарындағы қаражат қалдықтарын есепке алмағанда (КСС ҚБШ)). Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, ЖАП:

1. Бюджеттік инвестициялық жоба (БИЖ) есепке алу және мониторингілеу бойынша автоматтандырылған жүйені іске қосуды оларды жоспарлау кезеңінен бастап іс жүзінде пайдалануға беруге дейін жеделдету (бүгінгі күні «Мемлекеттік инвестициялық жобалар» модулі әзірленді, БИЖ жөніндегі ережеге тиісті түзетулер енгізілді, мәселе мемлекеттік органдарда орындалу сатысында);

2. БИЖ-ны іске асыру кезінде мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесі шеңберінде әлеуметтік-экономикалық әсерді өңірлерді дамыту жоспарларының нысаналы индикаторларымен және нәтижелер көрсеткіштерімен байланыстыруды қамтамасыз ету (өңірлер ұсынған

шамамен 500 БИЖ-ны іске асырудан болатын әлеуметтік-экономикалық әсердің қорытындыланған нәтижелері және оларды тиісті аумақтарды дамыту жоспарларымен салыстыру мүмкін емес) [7].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заңы 2024 жылғы 1 шілдедегі №106-VIII// https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000106

2.https://www.gov.kz/uploads/2024/6/24/9fb806d6f5c9e71055ae5213099d9478_original.4559373.pdf

3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» 2023 жылғы 28 наурыздағы №270 қаулысы // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000270

4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: бр мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы

- Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400002014

5. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы 6 қазандағы Жолдауы // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K18002018_1

6. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың кейбір шаралары туралы» 2024 жылғы 17 қыркүйектегі №754 қаулысы// https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000754

7. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебіне Жоғары аудиторлық палатаның қорытындысы //https://www.gov.kz/uploads/2024/6/24/9fb806d6f5c9e71055ae5213099d9478_original.4559373.pdf

8. 2024 год: рост торговли и стабилизация цен в условиях глобальных вызовов // https://primeminister.kz/ru/media/video/2024-god-rost-torgovli-i-stabilizaciya-cen-v-usloviyah-globalnyh-vyzovov-3111522

9. Экономика Казахстана выросла благодаря несырьевому сектору // https://ru.sputnik.kz/20241218/ekonomika-kazakhstana-vyrosla-blagodarya-nesyrevomu-sektoru-49347865.html

10. Итоги года: рост экономики Казахстана через развитие несырьевого сектора, привлечение инвестиций и усиление мер поддержки бизнеса // https://ortcom.kz/ru/deyatelnost-pravitelstva/1734494827

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ӨНДІРІСТІК БӘСЕКЕЛЕСТІК ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

[1]С.С. Ыдырыс., [2]Б.Д. Бекназаров., [3]М.Т. Ахметова [2]Л.С. Колдасова
[1]э.ғ.д., профессор Халықаралық туризм және меймандостық университеті (Түркістан, Қазақстан)
[2]аға оқытушы М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент, Қазақстан)
[3] э.ғ.к.,доцент, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты
(Астана, Қазақстан)
E-mail: bakytt.8080@mail.ru

Аннотация. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Сыртқы экономикалық саясатына көп көңіл бөлінуде. Себебі елдің сыртқы экономикалық саясаты бізге, былайша айтқанда, әлем біздің еліміздің әлемдік аренадағы жағдайын анықтайтынын көрсетті. Басқаша айтқанда, Сыртқы сауда саясаты Қазақстанның әлемдегі жағдайын айқындайды. Бұл өте маңызды оқиға екенін білдіреді. Елдің сыртқы экономикалық саясатын дамыту бойынша бірқатар ұсыныстар тұжырымдалды. Онда Қазақстан Республикасының Сыртқы экономикалық саясатының негізгі бағыттары көрсетілген. Осы тұрғыдан алғанда, сыртқы экономикалық саясат сыртқы әлеммен үздіксіз байланыс жағдайында жекелеген елдердің даму моделін өзгертуге мүмкіндік берді.

***Кілт сөздер*:** экономикалық саясат, сыртқы сауда, халықаралық экономикалық байланыстар, табыс, тенденция, трансформация.

Аннотация. В настоящее время большое внимание уделяется внешнеэкономической политике Республики Казахстан. Потому что внешнеэкономическая политика страны показала нам, что, так сказать, мир определяет положение нашей страны на мировой арене. Другими словами, внешнеторговая политика определяет положение Казахстана в мире. Это означает, что это очень важное событие. Сформулирован ряд предложений по развитию внешнеэкономической политики страны. В нем отражены основные направления внешнеэкономической политики Республики Казахстан. С этой точки зрения внешнеэкономическая политика позволила изменить модель развития отдельных стран в условиях постоянного контакта с внешним миром.

Ключевые слова: экономическая политика, внешняя торговля, международные экономические связи, доход, тенденции, трансформация.

КІРІСПЕ

Орталық Азия мемлекеттері мен халықтары географиялық орнына байланысты ғасырлар бойы бірін-бірі мәдени жағынан байытуға және

құрлықта өркениетаралық диалог орнатуға ықпал етті, бейбітшілік пен өзара түсіністікті сақтау ісіне қомақты үлес қосты. Орталық Азия қазір де осы ізгі әрі жауапты миссиясын табысты жалғастырып келеді.
Жаңғыртуға және озық білімге ұмтылумен қатар, дәстүрлі құндылықтарды ұстану жолы – Орталық Азияның даму бағдары. Сөйтіп, біздің аймақ жаңарып жатқан халықаралық жүйенің дербес әрі ықпалды мүшесіне айналып келеді. Бүгінде біз халықаралық геосаяси және геоэкономикалық өзгерістердің Еуразиядағы орталығы ретіндегі рөлімізді нығайтуды көздеп отырмыз[1].

Өңірдің экономикалық салмағының арта түсуі, инновациялар үшін ашық болуы және зияткерлік әлеуеті оның қазіргі заманғы әлемдік құрылымның негізгі қозғаушы күштерінің біріне айналуына мүмкіндік беретін алғышарттарды қалыптастырады. Біздің мемлекеттеріміздің бұған қажетті барлық ресурсы мен мүмкіндігі бар.
Сыртқы әріптестерімізбен бірлесіп жүргізетін өңірлік жобалар аясындағы ортақ ұстанымдарымызды диалог алаңдарында жан-жақты ілгерілету үшін күш біріктіру мәселесі ерекше назар аударуға лайық.
Орталық Азияны Еуропа мен Азияның арасындағы көпір ретінде ғана емес, халықаралық қатынастар саласында жаһандық деңгейдегі жаңа орталыққа айналуға қабілетті жеке ойыншы ретінде танытатын уақыт келді [2].

Орталық Азия (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан) географиялық тұрғыдан Еуразияның орталығында орналасқан, ресурстарға бай әрі экономикалық әлеуеті зор аймақ. Бұл өңірде өндірістік бәсекелестік пен сыртқы экономикалық қатынастар негізінен табиғи ресурстар, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және логистика салаларына бағытталған.

Орталық Азия елдері арасында өндірістік сектордағы бәсекелестік бірнеше бағытта өрбиді:

Табиғи ресурстар және шикізат секторы бойынша.

Бұл аймақ табиғи ресурстарға өте бай, сол себепті негізгі өндірістік бәсекелестік мұнай-газ, металлургия және пайдалы қазбалар салаларында байқалады.

- Мұнай және газ
- Қазақстан – Орталық Азиядағы ең ірі мұнай өндіруші ел (Қашаған, Теңіз, Қарашығанақ кен орындары).
- Түрікменстан – табиғи газ қоры бойынша әлемдегі ең ірі елдердің бірі (Галкыныш газ кеніші).
- Өзбекстан – мұнай мен газ өндіруде алдыңғы қатарда, бірақ өндіріс көлемі Қазақстан мен Түрікменстанға қарағанда аз.
- Көмір және уран
- Қазақстан әлемдегі №1 уран өндіруші ел, сондай-ақ көмір қоры бойынша алдыңғы орында.
- Қырғызстан мен Тәжікстанда уран қоры бар, бірақ өндіріс ауқымы шағын.

- Металлургия және пайдалы қазбалар
- Қазақстан – мыс, мырыш, алюминий, алтын, темір өндірісінде жетекші ел.
- Өзбекстан – алтын өндірісі бойынша әлемде ТОП-10 елдің қатарында.
- Тәжікстан – алюминий мен алтын өндірісімен танымал.

Ауыл шаруашылығы бағыты бойынша

- Мақта өндірісі – Өзбекстан мен Түрікменстанда дамыған.
- Астық және мал шаруашылығы – Қазақстан бидай және ет экспорттау бойынша көшбасшы.
- Жеміс-көкөніс экспорты – Өзбекстан мен Қырғызстан Ресей, Қытай және Таяу Шығыс нарықтарына өнім жеткізеді.

Өнеркәсіп және өңдеу саласы бойынша

- Өзбекстан – Орталық Азиядағы автомобиль өндірісінің орталығы («UzAuto Motors» – Chevrolet маркасын шығарады).
- Қазақстан – металлургия, машина жасау және химия өнеркәсібін дамытқан.
- Қырғызстан мен Тәжікстан – су электр станцияларын (СЭС) дамытуда бәсекеге түсуде.

Сыртқы экономикалық қатынастар бойынша негізігі бағыттары

Негізгі сауда серіктестері

Орталық Азия елдері бірнеше ірі державалармен экономикалық байланыс орнатқан:

- Қытай – негізгі инвестор және сауда серіктесі («Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясында инфрақұрылымдық жобалар қарқынды дамуда).
- Ресей – Қазақстан мен Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) мүшесі, бұл сауда байланыстарын нығайтады.
- Еуропалық Одақ – Қазақстан мен Өзбекстаннан мұнай, газ, металл, мақта және ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттайды.
- Түркия – сауда және құрылыс саласында белсенді (әсіресе Қазақстан мен Өзбекстанда).
- АҚШ – негізінен мұнай-газ және уран салаларына инвестиция салады.

Инвестициялар және экономикалық интеграция

- Қытай – Қазақстан мен Өзбекстанда логистика мен көлік дәліздерін қаржыландырады.
- Ресей – энергетика және өнеркәсіптік жобаларға капитал құюда.
- Түркия және Оңтүстік Корея – жеңіл өнеркәсіп пен электроника өндірісіне үлес қосуда.

Көлік және логистика

Орталық Азияның экономикалық қатынастары көлік және логистикалық инфрақұрылымға да тәуелді:

• Қазақстан – Қытай мен Еуропа арасындағы негізгі транзиттік дәліз («Транскаспий халықаралық көлік бағыты»).

• Өзбекстан – логистикалық хабқа айналуды көздеп отыр (Түркіменстан, Иран арқылы Парсы шығанағына шығу жоспарланған).

• Қырғызстан мен Тәжікстан – Қытаймен жаңа теміржол және автокөлік бағыттарын дамытуда [3].

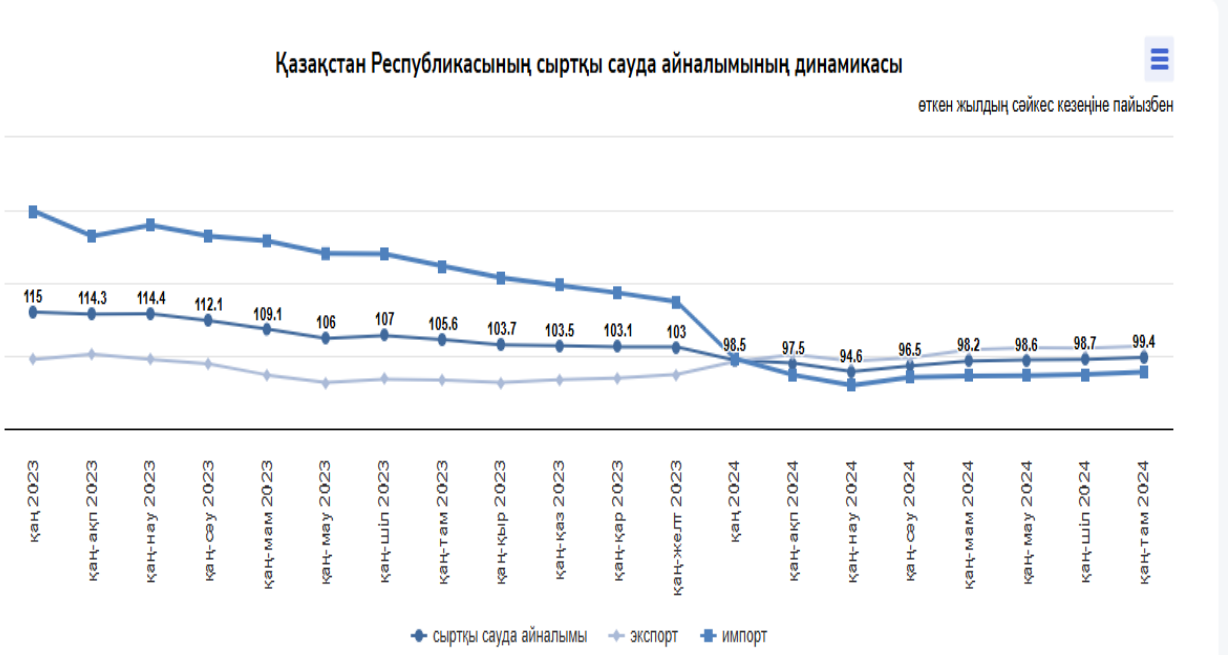

Өңірлік экономикалық ынтымақтастық

- Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО)
  Қазақстан мен Қырғызстан – ЕАЭО мүшелері, бұл елдердің Ресей, Беларусь, Армениямен еркін сауда жүргізуіне мүмкіндік береді.
- Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ)
  Қытай мен Ресейдің бастамасымен құрылған, Орталық Азия елдерінің қауіпсіздік және экономикалық әріптестігін дамытады.
- 3.3. Түркі мемлекеттері ұйымы
  Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия арасында сауда мен мәдени байланыстарды нығайтуға бағытталған.

Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен өзара сауда қатынастары. 2024 жылғы қаңтар–тамызда Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен өзара сауда 18930,7 млн. АҚШ долларын құрап, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда номиналды мәнде 3,3% азайды.

2024 жылғы қаңтар–тамызда тауарлар экспорты 6915,4 млн. АҚШ доллары (9,8% аз), импорт – 12015,3 млн. АҚШ доллары (0,9% көп) деңгейінде қалыптасты.

Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен сыртқы сауда айналымының жалпы көлемінде Ресей Федерациясына–91%, бұдан әрі

Қырғыз Республикасына–5,8%, Беларусь Республикасына–3,1%, Армения Республикасына–0,1% келеді.

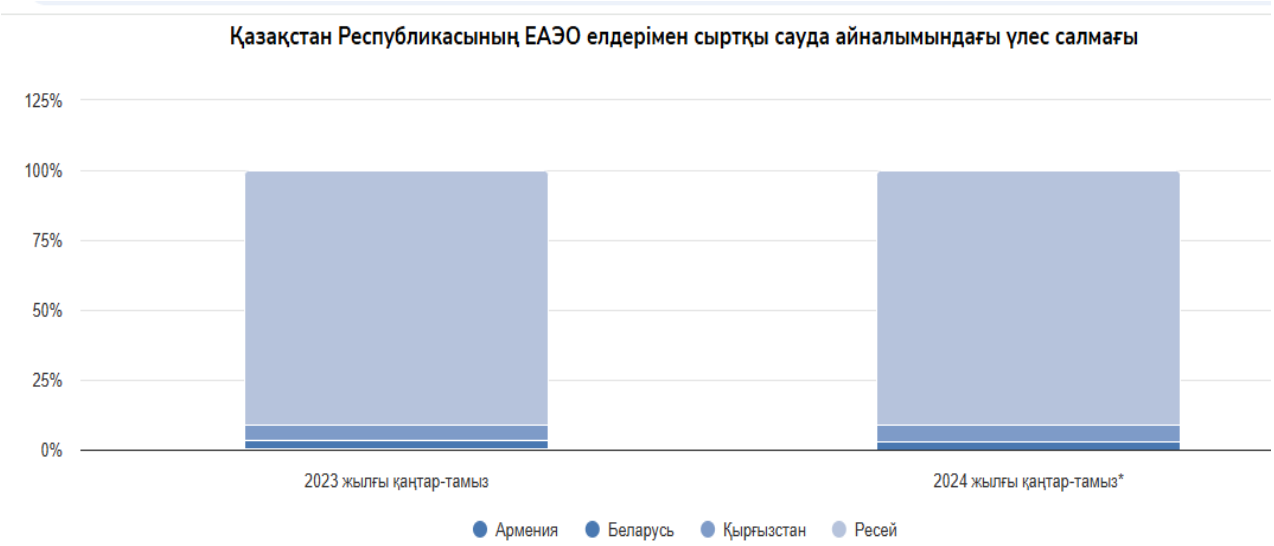

Қазақстан Республикасының экспорты бойынша тауарлардың негізгі үлес салмағы 2024 жылғы қаңтар–тамызда мынадай тауарларға тиесілі: шикі мұнай және битуминозды өнімдерден алынған шикі мұнай өнімдері (55,4%), тазартылған мыс және өңделмеген мыс қорытпалары (5,2%), химиялық радиоактивті элементтер және радиоактивті изотоптар (4,6%), кендер және мыс концентраттары (4%), ферроқорытпалар (2,8%).

Қазақстан Республикасының импорты бойынша ең көп үлес салмағы мынадай тауарларға тиесілі: жеңіл автокөліктер (3,9%), дәрілік заттар (3,3%), ұшу аппараттары (3,2%), телефон аппараттары (2,8%), моторлы көлік құралдарына арналған шанақ (2%).

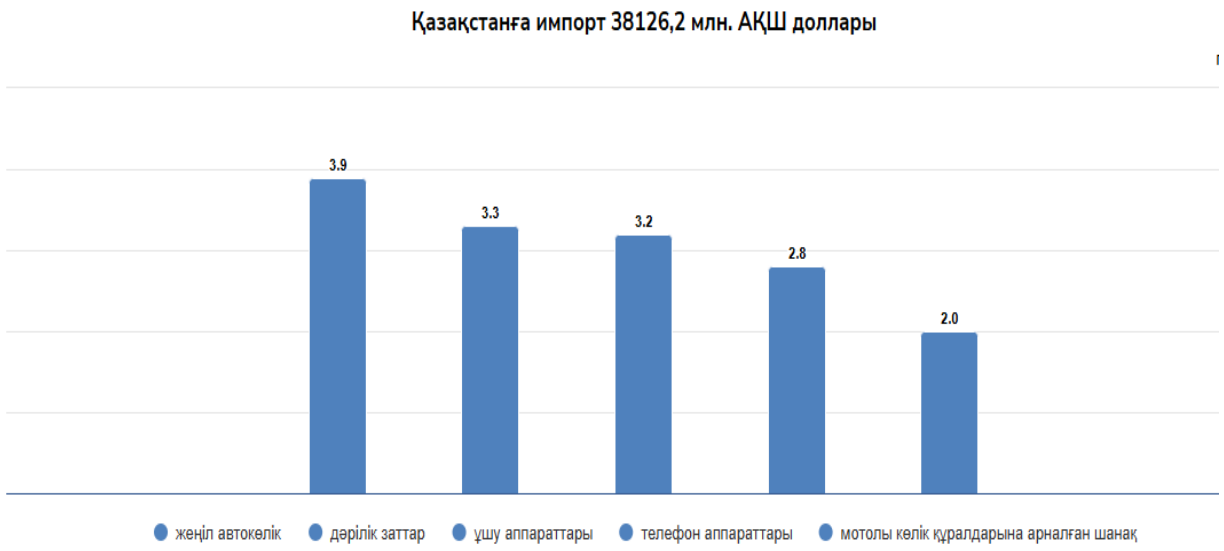

Қазақстан Республикасының экспорттағы негізгі әріптес елдері: Италия (24,2%), Қытай (18,3%), Ресей (11,2%), Нидерланды (6,1%), Франция (5%), Түркия (4%) болып табылады.

Қазақстан Республикасының импорттағы негізгі әріптес елдері: Ресей (29,4%), Қытай (24,9%), Германия (5%), АҚШ (4%), Франция (3,3%), Корея Республикасы (3,1%) болып табылады [4].

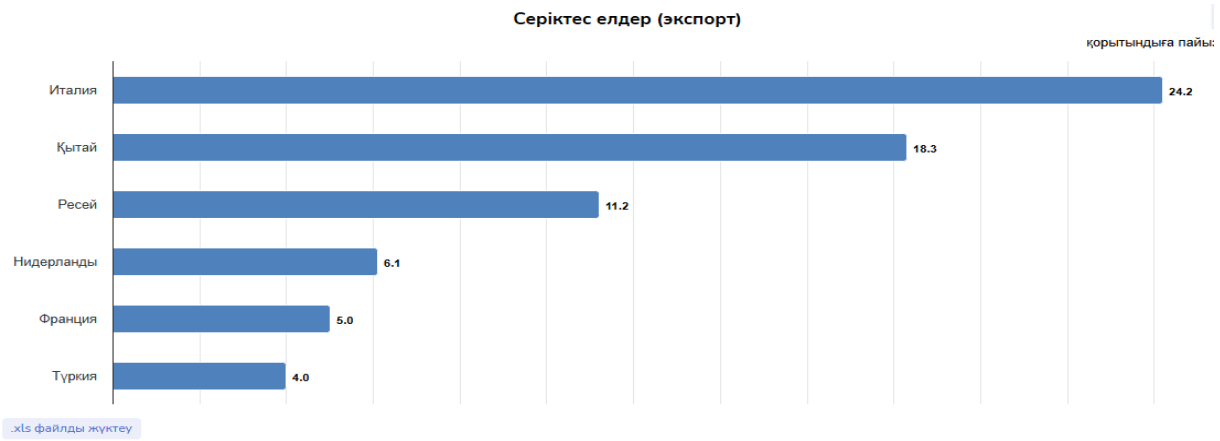

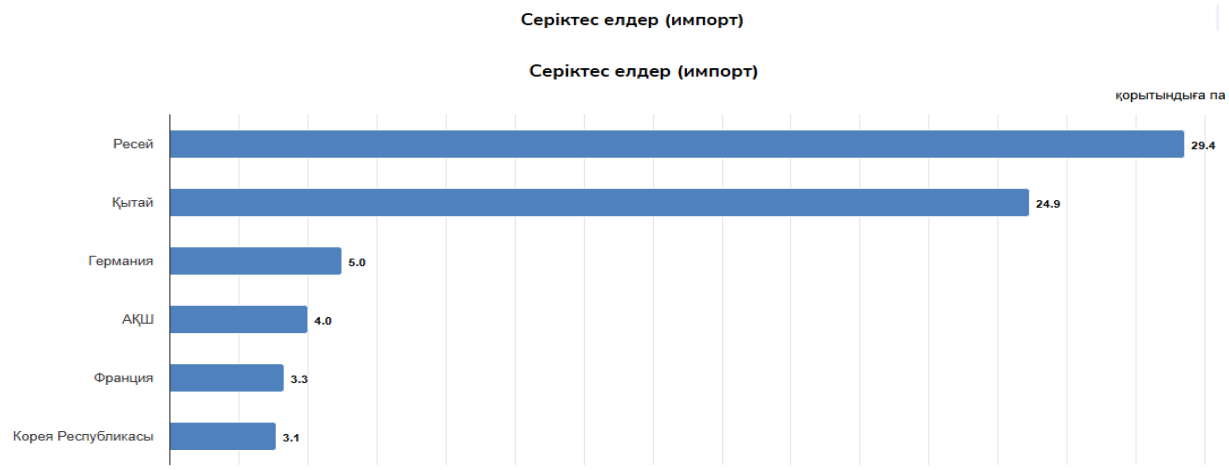

Қорытынды

Орталық Азиядағы өндірістік бәсекелестік табиғи ресурстар, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және көлік салаларында байқалады. Қазақстан мен Түрікменстан мұнай-газ нарығында бәсекелессе, Өзбекстан автомобиль және мақта өндірісін дамытуда көш бастап тұр. Қырғызстан мен Тәжікстан су электр энергиясын экспорттауға бағытталған. Сыртқы экономикалық қатынастарда Қытай, Ресей, Еуропалық Одақ, Түркия және АҚШ сияқты ірі державалар негізгі сауда серіктестері болып табылады. Сонымен қатар, көлік дәліздерін дамыту аймақтың геостратегиялық маңызын арттыруда. Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық интеграция мен ынтымақтастық артып келеді, бұл өңірдегі тұрақты даму мен өзара тиімді әріптестіктің нығаюына ықпал етуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов Н. Системный подход – методологическая основа создания эффективной модели национальной экономикой // Транзитная экономики.– 2003.–№1.–С.11-14.
2. Единая программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020»;
3. https://egemen.kz/article/369879-ortalyq-aziya-renessansy-ornyqty-damu-dgane-orkendeu-dgoly
4. https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/publications/221764/

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КАЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Шакаров А.Б.

Самаркандский институт экономики и сервиса

(Самарканд, Узбекистан)

В условиях современных глобальных вызовов достижение экономического роста в значительной мере зависит не только от инвестиций, эффективности экономических и финансовых инструментов, но и качества деятельности государственных институтов, реализующих функции социально-экономического управления. Выступая одновременно субъектами и объектами преобразований, институты государственного управления являются важнейшим элементом и драйвером проведения стратегических реформ.

На современном этапе развития Республики Узбекистан проблемы качества и эффективности государственного управления находятся в центре внимания органов исполнительной власти, представителей бизнеса, различных экспертных, общественных и международных организаций.

Хотя Республика Узбекистан в рейтинге Всемирного Банка легкости ведения бизнеса улучшил свои позиции (сразу на 13 позиций) стал занимать 69 место, но в рейтинге Всемирного Банка «Governance Matters» (Качество государственного управления) Узбекистан остается в отрицательной зоне, что говорит о низком качестве государственного управления.

Показатель качества государственного управления оценивает способность правительства «вырабатывать и реализовывать эффективное регулирование, способствующее развитию частного сектора».

Индикатор учитывает множество показателей из разных источников, в частности:

- организацию рынка и конкуренции;
- уровень недобросовестной конкуренции, контроль над ценами, дискриминационные тарифы и налоги, избыточный протекционизм;
- противоречивость налоговой системы и регуляторное бремя;
- инвестиционную и финансовую свободу;
- правоприменительную практику.

Таблица 8.

Рейтинг Республики Узбекистан по показателю качества и эффективности государственного управления. Рейтинг Всемирного Банка «Governance Matters» (Качество государственного управления) (в %).[3]

Название индикатора/год	**Контроль коррупции**	**Эффективность правительства**	**Политическая стабильность и отсутствие насилия**	**Качество законодательства**	**Верховенство закона**	**Учёт мнения населения и подотчётность государственных органов**
2003	10,61	10,71	12,06	5,10	8,42	2,99
2004	11,22	11,82	8,25	3,94	8,13	3,37
2005	9,76	10,78	3,88	5,39	5,74	1,92
2006	17,07	10,73	6,76	3,92	4,78	1,92
2007	16,02	12,14	10,14	4,85	10,53	1,44
2008	14,08	18,93	13,46	5,83	11,06	1,92
2009	5,74	32,06	18,48	5,74	6,16	1,42
2010	4,29	28,23	23,70	4,78	4,74	0,95
2011	3,79	27,96	28,44	3,79	3,76	1,41

[3] составлено автором работы на основе данных World Bank Policy Research: Governance Matters 1996–2018, https://info.worldbank.org/governance/wgi/

2012	4,74	18,48	29,86	3,32	7,98	1,88
2013	8,06	18,96	27,01	3,32	10,33	2,35
2014	9,62	27,40	36,67	3,37	10,10	2,46
2015	8,65	26,92	33,33	3,85	11,54	2,46
2016	11,06	31,73	36,19	4,33	11,54	2,96
2017	12,02	32,21	38,10	8,65	11,06	3,45
2018	12,50	33,65	35,71	12,02	12,98	6,40

Представление о положении Узбекистана в сравнении с другими странами дает ее ранг, также рассчитываемый Всемирным банком.

У Узбекистана он составляет 8,6%, то есть у 8,6% стран мира уровень регуляторной политики хуже, чем у Узбекистана, а значит, Узбекистан находится в замыкающей четверти стран по этому индикатору.

Годом ранее показатель был ниже — 4,3%, что, учитывая отсутствие изменений зоны, можно объяснить ухудшением ситуации в других странах, а не улучшением в Узбекистане.

Для сравнения, по итогам 2018 года у Сингапура, который традиционно получает лучшие оценки в рейтингах госрегулирования частной сферы, ранг составил 100% (то есть Сингапур стал лучшей юрисдикцией с точки зрения регуляторных условий для бизнеса).[4]

В рамках реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 – 2021 годах[5] осуществлена целенаправленная работа по формированию позитивного имиджа страны на международной арене в области качества государственного управления.

В области усовершенствования данного направления был принят ряд нормативно-правовых актов, направленных на координацию деятельности министерств и ведомств, национальных исследовательских институтов с закреплением за ними соответствующих специфике международных рейтингов и отдельных составных индикаторов[6]:

Индекс экономической свободы (The Index of Economic Freedom) определяет экономическую свободу как «отсутствие правительственного вмешательства или воспрепятствования производству, распределению и потреблению товаров и услуг, за исключением необходимой гражданам защиты и поддержки свободы как таковой».

[4] World Bank Policy Research: Governance Matters 1996–2018, https://info.worldbank.org/governance/wgi/

[5] Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017года №УП-4947//www.lex.uz

[6] Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года на основе Постановления Президента Республики Узбекистан «О МЕРАХ по повышению позиций Республики Узбекистан в международных рейтингах и индексах» от 25.02.2019 №ПП-4210// https://regulation.gov.uz/ // Дата обращения: 10.01.2020г.

Индекс базируется на 4 группах, отражающих измерение экономической свободы: верховенство закона, воздействие государства, регулятивная эффективность и открытость рынка.

Тенденция изменения рейтинга Узбекистан за последние 3 года имеет следующий вид: 2017 год - 148 место, 2018 год - 152 место , 2019 год - 140 место среди 186 стран.[7]

Индекс показывает, что преимуществом Узбекистана являются снижающееся налоговое бремя и улучшающееся фискальное здоровье, однако имеется ряд проблем по индикаторам «Свобода инвестиций» и «Финансовая свобода» и низкие показатели в индикаторах защита прав собственности, эффективность судебной системы и целостность правительства.

Приоритетными направлениями в целях улучшения позиции Узбекистана в индексе являются:

1.Полное обеспечение независимости судебной системы, прозрачности и справедливости судебных процессов, ограничение вмешательства исполнительных органов в эти процессы;

2. Дальнейшее усиление институтов защиты частной собственности;

3. Принятие Закона «О госслужащих» и обеспечения единой системной работы с кадрами;

4. Снятие или значительное смягчение ограничений в движении капитала в целях роста прямых иностранных инвестиций, приватизация государственных банков;

5. Улучшение индикатора «Инвестиционная свобода» путем обеспечения прозрачности инвестиционных вложений, направленность которых должна быть направлена на внедрение в законодательство и практику наличия национального режима для иностранных инвестиций, разработка и принятие инвестиционного кодекса, увеличение прозрачности и искоренение обременительной бюрократии;

6. Улучшение индикатора «Финансовая свобода» путем проведения децентрализации и снижения степени государственного регулирования финансовых услуг и государственного вмешательства в банки и другие финансовые структуры посредством прямого и косвенного владения, уменьшения влияния государства на распределение кредитов, развитие финансового рынка и рынка капитала, а также обеспечение открытости для иностранной конкуренции.

Индекс верховенства права (The Rule of Law Index) является показателем обеспечения правовой среды, которая базируется на универсальных принципах верховенства закона и рассчитывается международной неправительственной организацией The World Justice Project.

Республика Узбекистан в 2019 году занимает 94 место рейтинга среди 113 стран мира.[8]

---

[7]The Heritage Foundation. // https://www.heritage.org/index/ranking

[8]The World Justice Project https://worldjusticeproject.org/

Индекс показывает, что преимуществом Узбекистана является показатель индикатора порядок и безопасность, но в свою очередь остальные индикаторы имеют низкие показатели, в частности ограничение государственных полномочий и открытое правительство.

Основными направлениями в улучшении позиции Республики Узбекистан по индексу верховенства права является:

1.Дальнейшее совершенствование соответствующих НПА направленных на организацию эффективного надзора за деятельностью правительства;

2. Принятие действенных мер направленных на предупреждение и предотвращение коррупционной деятельности;

3. Расширение прав граждан на участие в решениях правительства, обеспечение доступа общественности к информации, касающейся важных социально-экономических вопросов.

4. Реализация гарантий и фундаментальных прав человека во всех сферах деятельности, обеспечение доступа к общедоступной информации и гендерного равенства.

5. Дальнейшее обеспечение защиты гражданских прав населения и подсудимых, прозрачность и подотчётность процедур расследования и изучений правоохранительными органами, применение адекватных норм наказания в судебном делопроизводстве.

Индекс восприятия коррупции (The Corruption Perceptions Index) рассчитывается международной неправительственной организацией Transparency International. Показатель отражает оценку уровня восприятия коррупции аналитиками и предпринимателями.

Республика Узбекистан в 2018 году занимает 158 место рейтинга со значением среди 180 стран.[9]

Переход Республики Узбекистан из рейтинга стран с восприятием коррупции «как более коррумпированный» в разряд «менее коррумпированный» в данном индексе требуют проведения следующих мероприятий:

1. Совершенствование организационно-методологической базы НПА;

2. Демократизация институтов власти;

3. Усиление противодействия коррупции;

4. Обеспечение защиты основных прав граждан, обеспечение порядка и безопасности;

5. Дальнейшее укрепление законности в судебно-правовой системе;

6. Поддержка свободных и независимых СМИ;

7.Дальнейшее совершенствование и расширение системы электронных платежей по государственным услугам, а также посредством Центров единого окна;

[9] Transparency International https://www.transparency.org/

8. Поэтапный переход к декларированию доходов и расходов государственных служащих;

9. Проведение разъяснительных работ и создание атмосферы неприязни коррупции в семье, коллективе и обществе;

10. Дальнейшее развитие общественного контроля над государственными институтами и подотчетности государственных служащих перед парламентом

Индекс развития электронного правительства (The UN E-Government Development Index) рассчитывается Сетью ООН по вопросам государственного управления. Индекс является комплексным показателем, характеризующим уровень развития электронного правительства в странах мира.

Для Узбекистана при переходе на новый качественный уровень функционирования электронного правительства важно уделить особое внимание на реинжиниринг бизнес-процессов и расширение использования системы межведомственного электронного взаимодействия.

Республика Узбекистан согласно отчета за 2019 год занимает 81 место рейтинга со значением 0,6207 среди 193 стран.[10]

Улучшение позиций Республики Узбекистан в данном индексе связано с проведением следующих мероприятий:

1. Увеличение количества предоставляемых электронных услуг государственными органами;

2. Обеспечение предоставления гражданам и организациям услуг с использованием современных информационных и телекоммуникационных технологий;

3. Обеспечение эффективного межведомственного взаимодействия при использовании информационно-коммуникационных технологий;

4. Обеспечение доступности информации для повышения качества жизни граждан, развития экономической, социально-политической, культурной и духовной сфер жизни общества, обеспечения кибер безопасности;

5. Дальнейшее развитие инфраструктуры и телекоммуникационных сетей в регионах республики, организация передвижных мобильных пунктов государственных услуг, а также целенаправленная работа по развитию системы образования в сфере ИКТ и подготовка специализированных кадров;

6. Развитие национальной цифровой экономики на основе преимуществ применения ИКТ, трансформация общественных институтов и сфер человеческой деятельности с учетом внедрения ИКТ;

7.Реализация возможности дальнейшей гармонизации законодательства в области связи и информатизации на основе общепризнанных принципов и норм международного права.

[10]UN Department of Economic and Social Affairs Public Institutions https://publicadministration.un.org/

Индекс «Ведение бизнеса» («Doing business») формируют Всемирный банк и Международная финансовая корпорация. Индекс служит для сравнения простоты предпринимательской деятельности между странами мира, по таким индикаторам как: регистрация предприятия, получение разрешений на строительство, подключение к системе электроснабжения, регистрация собственности, получение кредитов, защита миноритарных инвесторов, налогообложение, международная торговля, обеспечение исполнения контрактов, разрешение неплатёжеспособности.

Республика Узбекистан согласно отчета за 2019 год занимает 76 место рейтинга со значением 67,4 среди 190 стран.

Согласно отчета «Ведение бизнес 2019» несмотря на улучшение позиций отдельных составных индикаторов в республике остаются не оптимизированными такие сферы как: получение разрешения на строительство (134 место рейтинга), международная торговля (165 место рейтинга) и разрешение неплатёжеспособности (91 место рейтинга). При этом следует отметить реформы в текущем году в целях улучшения позиций во всех индикаторах в отчете «Ведение бизнес 2020» проведены широкомасштабные реформы.

Приоритетными направлениями для поэтапного улучшения позиции Республики Узбекистан и достижения целевых параметров в ежегодном отчете «Ведение бизнеса» является:

1. Сокращение количества процедур с текущих 3 до 1 при регистрации предприятия, а также затрачиваемого времени с текущих 4 до 1 рабочего дня;

2. Сокращение количества процедур для получения разрешения на строительство с 17 до 15, а также затрачиваемого времени с 246 до 120 дней;

3. Сокращение количества процедур при подключении к системе электроснабжения с 4 до 2, при этом затрачиваемого времени с 88 до 33 дней;

4. Сокращение количества процедур при регистрации собственности с 9 до 3, а также сроков с 46 до 2 дней;

5. Сокращение количества налоговых платежей и обязательных сборов в году с 10 до 8, а также затрачиваемого времени с 181 до 136 часов в год;

6. Сокращение затрачиваемого времени:

- на экспорт – пограничный и таможенный контроль с 112 до 5 часов, при этом время на оформление документов с 96 до 2 часов;

- на импорт – пограничный и таможенный контроль с 111 до 5 часов, оформление документов с 174 до 5 часов;

7. Снижение стоимости:

- экспорта – пограничный и таможенный контроль с 278 до 170 долл. США, оформление документов с 292 до 160 долл. США;

- импорта – пограничный и таможенный контроль с 278 до 180 долл. США, оформление документов с 292 до 190 долл. США.

Ожидается, что реализация приоритетов и мер, определенных в Концепции[11] относительно качества государственного управления, позволит экономике страны войти в страны со средним уровнем дохода (по классификации Всемирного банка) и к 2030 году ВВП на душу населения составит 4 538 долл. США.

. При этом недостаточно определить плановые показатели – необходимо обеспечить их достижение, т.е. обосновать объем ресурсов, гарантирующий достижение показателей (выполнение планов или контрактов). Решение этой задачи и означает, собственно, переход к бюджетированию по результатам.

Институты государственного управления должны быть встроены в реализацию Концепции социально-экономического развития. Систему управления сверху донизу следует рассматривать комплексно, то есть необходимо обеспечить взаимосвязь стратегического планирования и управления, государственного управления и функционирования хозяйствующих субъектов. Необходимым условием успешной реализации и одновременно одним из ключевых направлений реформирования государственного управления появляется обеспечение высокого уровня профессионализма, организованности и дисциплины государственных служащих, политической нейтральности и транспарентности их деятельности.

После приобретения независимости по итогам проведения первого этапа реформ была сформирована нормативно-законодательная основа, создавшая условия для формирования класса предпринимателей, конкурентной среды, рыночной инфраструктуры и создания фундамента рыночных отношений. На этом этапе наряду с преодолением последствий влияния на экономику страны административно-командной системы сформировались новые экономические отношения собственности, зародился и стал поступательно развиваться класс собственников-предпринимателей.

Однако ничто не стоит на месте. Новые политико-экономические условия требуют выработки современных подходов в организации жизни общества, более эффективного использования имеющихся в нашем распоряжении ресурсов.

В условиях современных глобальных вызовов достижение экономического роста в значительной мере зависит не только от инвестиций, эффективности экономических и финансовых инструментов, но и качества деятельности государственных институтов, реализующих функции социально-экономического управления. Выступая одновременно субъектами и объектами преобразований, институты государственного управления являются важнейшим элементом и драйвером проведения стратегических реформ.

---

[11] Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года на основе Постановления Президента Республики Узбекистан «О МЕРАХ по повышению позиций Республики Узбекистан в международных рейтингах и индексах» от 25.02.2019 №ПП-4210// https://regulation.gov.uz/ // Дата обращения: 10.01.2020г.

На современном этапе развития Республики Узбекистан проблемы качества и эффективности государственного управления находятся в центре внимания органов исполнительной власти, представителей бизнеса, различных экспертных, общественных и международных организаций.

Хотя Республика Узбекистан в рейтинге Всемирного Банка легкости ведения бизнеса улучшил свои позиции (сразу на 13 позиций) стал занимать 69 место, но в рейтинге Всемирного Банка «Governance Matters» (Качество государственного управления) Узбекистан остается в отрицательной зоне, что говорит о низком качестве государственного управления.

Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы и предложения:

Экономический рост относится к числу сложных и многогранных явлений. Категория экономического роста является важнейшей характеристикой общественного производства при любых хозяйственных системах. Экономический рост означает, что на каждом данном отрезке времени в какой-то степени облегчается решение проблемы ограниченности ресурсов и становится возможным удовлетворение более широкого круга потребностей человека.

Действие факторов экономического роста связано между собой. и достаточно трудно оценить долю того или иного фактора экономического роста. Более того, каждый фактор экономического роста является комплексным, состоит из ряда более мелких элементов, вследствие чего факторы подлежат перегруппировке.

Государственное управление можно назвать важнейшим фактором реализации стратегического развития экономики страны. Деятельность государства неразрывно связана с реализацией функций публичного управления. Обозначая основные цели экономического развития, государство выступает ключевым субъектом, определяющим, с одной стороны, ориентиры и условия функционирования бизнеса, с другой – порядок использования полученных от частного предпринимательства ресурсов.

Если государственное управление организовывается на должном уровне, то и экономическое и социальное развитие страны также будет налажено.

Хотя экономические показатели и дают сравнительную характеристику государственного устройства в целом и системы государственного управления в частности, но их главным недостатком с точки зрения создания новой модели развития общества является то, что невозможно конкретно понять, что нужно изменить в системе управления, чтобы повысить итоговую оценку и рейтинг страны.

Республика Корея – одна из немногих в прошлом экономически отсталых стран, сумевшая за последние 60–70 лет, несмотря на массу проблем, трудностей и острый дефицит природных ресурсов, не только перейти в число богатых развитых государств, но и выдвинуться в их группе как весьма

конкурентоспособная инновационная держава. Республика Корея приступила к осуществлению индустриализации, основанной на синергии рынка и сильного, ответственного государства, реализовывавшего комплексные планы развития. Трудолюбивая, образованная и здоровая рабочая сила в сочетании с хорошо продуманной инновационно ориентированной политикой государства, эффективным частно-государственным партнерством создали высокий инновационный потенциал.

По уровню развития информационно-коммуникационных технологий Республика Корея также среди мировых лидеров. Охват корпоративного сектора и государственных учреждений широкополосным подключением к Интернету почти 100-процентный.

Республика Узбекистан за годы независимости достигла успехов в формировании институтов своей государственности. Система органов государственной власти вносит важный вклад в развитие нашего общества. После приобретения независимости по итогам проведения первого этапа реформ была сформирована нормативно-законодательная основа, создавшая условия для формирования класса предпринимателей, конкурентной среды, рыночной инфраструктуры и создания фундамента рыночных отношений.

В рамках реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 – 2021 годах[12] осуществлена целенаправленная работа по формированию позитивного имиджа страны на международной арене в области качества государственного управления.

Изучив сущность экономического роста и государственного управления, и их взаимосвязь, предлагаем:

1. Увеличение прозрачности и искоренение обременительной бюрократии;
2. Институты государственного управления должны быть встроены в реализацию стратегии социально-экономического развития. Систему управления сверху донизу следует рассматривать комплексно, то есть необходимо обеспечить взаимосвязь стратегического планирования и управления, государственного управления и функционирования хозяйствующих субъектов.
3. Усиление противодействия коррупции, ужесточить меры наказания.
4. Обеспечение эффективного межведомственного взаимодействия при использовании информационно-коммуникационных технологий;
5. Обеспечение доступности информации для повышения качества жизни граждан, развития экономической, социально-политической, культурной и духовной сфер жизни общества, обеспечения кибер безопасности;
6. Увеличение количества предоставляемых электронных услуг государственными органами, углубленная цифроватизация системы

[12] Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017года №УП-4947//www.lex.uz

государственного управления и сокращение бюрократии. Развивать электронное правительство.

7. Утверждение стратегического плана развития страны на 5-7 лет, с проработкой различных сценариев.
8. Обеспечить достижение плановых показателей, т.е. обосновать объем ресурсов, гарантирующий достижение показателей. Полная и открытая отчетность по бюджету.
9. Обеспечить личную ответственность чиновников за выполнение/не выполнение стратегических планов.
10. Сокращение доли государства в экономике.

Список литературы:

1. Закон Республики Узбекистан. «О бюджетной системе» от 7 декабря 2013 года № ЗРУ-361. //www.lex.uz
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017года №УП-4947//www.lex.uz
3. «История Кореи» (Новое прочтение) / Под ред. А.В. Торкунова. – М.: МГИМО (Университет), РОССПЭН, 2003.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений. 2-е изд., т. 23.
5. Europe 2020. Europe ’s growth strategy. Luxemburg. Publications Office of the Europe an Union. 2013
6. Хотамов И.С. Трудовой потенциал как фактор устойчивого развития региона. Ташкентский государственный экономический университет, Узбекистан, г. Ташкент Тип: статья в сборнике трудов конференции Язык: русский Год издания: 2018 Страницы: 664-666 https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37128084
7. Махмудов Н.М.,Шакаров А.Б., Улашев Х.А., Шакаров Ж.А. Макроиқтисодиёт: дарслик.-с Самарканд.: “STEP-SEL” МЧЖ нашриёти. 2024-344 бет.
8. Шакаров А.Б. Качество государственного управления как основа экономического роста Республики Узбекистан. /Монография/- Самарканд.: Издательство “СамЧТИ”, 2024.-122 с.
9. Шакаров А.Б. Ахоли даромадлари ва харажатларини диверсификациялаш орқали турмуш фаровонлигини ошириш йўналишлари /Монография/- Самарканд.: “СамЧТИ” нашриёти. 2024.-128 бет.
10. Хотамов И.С. Инновационное развитие экономики узбекистана как фактор конкурентоспособности страны Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого Тип: статья в сборнике трудов конференции Язык: русский Год издания: 2018 Страницы: 98-101 https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36678855

Электронные ресурсы

11. www.stat.uz - Государственный комитет по статистике Республики Узбекистан

12. www.lex.uz- сайт законодательной базы Республики Узбекистан

13. www.norma.uz - Информационно-поисковые и экспертные системы все законодательство Узбекистана

14. www.mineconomy.uz – сайт Министерства Экономики Республики Узбекистан

ЭКОНОМИКАЛЫҚ БОЛЖАМ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Ниязбекова Р.К., Бекназаров Б.Д.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

(Шымкент, Қазақстан)

e-mail: bakytt.8080@mail.ru

Аннотация: Мақалада экономикалық болжамдар мен демографиялық өзгерістердің қоғам мен экономикаға әсері қарастырылады. Халықтың қартаюы және еңбекке қабілетті халықтың санының азаюы еліміздегі экономикалық жағдайға теріс әсер етіп, еңбек нарығында қиындықтар тудырады. Бұл үрдістер тек Қазақстан үшін ғана емес, көптеген дамыған және дамушы елдер үшін де маңызды мәселе болып отыр. Жастардың санының азаюы мен қартаюшы халықтың көбейуі әлеуметтік және экономикалық жүктемені арттырып, мемлекеттік бюджеттің қысқаруына, денсаулық сақтау мен әлеуметтік қамсыздандыру жүйелеріне қосымша жүктеме түсуіне әкеледі. Мақалада аталған мәселелерді шешудің мүмкін жолдары, оның ішінде еңбек нарығын реформалау, көші-қон саясатын жетілдіру және демографиялық жағдайды тұрақтандыру бойынша ұсыныстар қарастырылады.

Кілт сөздер: Демография, әлеуметік-экономика, қоғам, халық саны, еңбек бөлінісі, аймақ, болжам

Кіріспе

Демографиялық процестер қоғамда қалыптасқан белгілі бір әлеуметтік қарым-қатынастарға негізделеді. Сондықтан халықты зерттеуде демография саясат, экономика, медицина, математика, этнография, т.б. бірқатар ғылымдармен тығыз байланыста болады. Олардың зерттеу әдістері мен тәжірибелерін, материалдарын пайдалана отырып, демография өз тарапынан да өзге ғылымдарға қажетті деректер береді. Демографиялық процестердің өзіндік ерекшеліктері, көбінесе халықтың табиғи қозғалыстары демографияның өзіндік зерттеу әдістерін қалыптастыруға негіз болды.

Олар: әр түрлі буын өкілдері үшін жас айырымы көрсеткіштерін жасау арқылы дәл сол уақыттағы даму-құлдырау заңдылықтарын көрсететін

гипотетикалық ұрпақ әдісі; когорт әдісі (адамдардың нақтылы буынының дамуын зерттеу); потенциалды демография әдісі, т.б. демографияда ғылымның басқа салаларындағыдай болжамдар жасау, оларды деректер арқылы тексеру және соның негізінде ғылым қорытынды жасау қажет. Көбінесе халықтың санын ұйымдастырылған статистика жолымен есептеу әдісі қолданылады. Сондай-ақ демографиялық коэффициенттерді пайдалану, оларды салыстыру, салғастыру тәсілдері де демографияның өзіндік зерттеу әдістерінің бірінен саналады[1].

Демография ғылымының негізін салушы – ағылшын ғалымы Дж. Граунт. Ол алғаш рет Лондондағы тіркелген адам өлімдерінің бірнеше жылдық жазбалары негізінде халық арасындағы өлудің көрсеткішін жасауға және оның заңдылықтарын анықтауға талпыныс жасаған.

Халықтың ахуалын, оның экономикамен байланысын У.Петти және Г.Кинг (Ұлыбритания), одан соң А.Депарсье (Франция) зерттеді. XVII ғасырдада мұндай зерттеулерді математикалық әдістерді қолдану арқылы В.Керсеб (Голландия), П.В.Варгентин (Швеция), Л.Эйлер (Ресей) және т.б. жалғастырды. XIX ғасырдан бастап көптеген елдерде халықты тұрақты есепке алу жолға қойыла бастады және ол жөніндегі нақтылы талдаулар жасау мүмкіндіктеріне қол жеткізілді. А.Кетле (Бельгия), Ж.Бертильсон (Франция), У.Фарр (Ұлыбритания), В.Лексис, Г.Ф.Кнапп (Германия), т.б. көптеген статист-зерттеушілердің еңбектері нәтижесінде демографиялық процестерді сандық тұрғыдан екшеу мен талдаудың әдістері дами түсті. 1855 ж. француз ғалымы А.Гийардың еңбегінің тақырыбында «демография» термині тұңғыш рет қолданылып, автор оған «*адамзаттың табиғи және әлеуметтік тарихы*» деген анықтама береді. Қазақстандағы демографиялық процестерді тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырған алғашқы зерттеулер қатарында М.Шоқайдың шет ел баспасөзінде, М.Тынышбаевтың 1924 ж. «Сана» журналының 2-3-сандарында жарияланған деректерін, т.б. статистикалық еңбектерді атауға болады. Республикада бүгінгі таңдағы кәсіби демографтар М.Б.Тәтімов, Ұ.М.Ысқақов, Ә.Б.Ғали, М.Сембин, Е.Мұсабеков, С.Қарасаев, А.Елемесова, Н.Ермекова, А.Әлжанова, т.б. еңбектерінде жалпы қазақ халқының, Қазақстан халқының өсу, даму заңдылықтары зерттелді.

Демографиялық күрт өсу әлеуметтік- экономикалық немесе жалпы экологиялық жағдайлардың жақсаруымен байланысты халық санының күрт өсуі.

XX ғасырдағы адамзаттың санының жылдам артуын демографиялық жарылыс деп атайды. Соңғы 100 жылдағы өсімге Жердегі қазір өмір сүретін адамдардың 3/4-і сәйкес келеді. Ғасырдың екінші жартысында әр он жыл сайын жылдық өсім шамамен 10 млн-ға артып отырды. 50-жылдары 53,3 млн болса, 60-жыларда - 66,7 млн, 70-жылдарда - 70,3 млн. 80-жылдарда 86,4 млн адам болды. Адам санының 1 млрд.-тан — 2 млрд.-қа өсуі үшін 107 жыл қажет болса (1820-1927 ж), ол 3 млрд.-қа дейін - 32 жыл (1959 ж). 4 млрд.-қа - 15 жыл

(1974), 5 млрд.-қа - 13 жыл (1987), 6 млрд.-қа -12 жыл (1999), халық санының соңғы рет екі еселенуіне небәрі 38 жыл қажет болды[2].

Халық санының өзгеру сипатына қарай 4 сатыға бөледі.

- Бірінші сатысы кезінде өлім мен туу күрт төмендейді бірақ өлім коэффициентінің төмендеуі туу коэффициентінің төмендеуінен алда болады. Сондықтан, халықтың өсімі артады. Мұндай жағдай көптеген дамушы елдерде қалыптасып отыр, ал дамыған елдер бұл кезеңнен XX ғасырдың ортасында өтіп кетті.
- Екінші сатысында өлім минимумға жетеді де, одан төмендемейді, бірақ туу төмендей береді. Сондықтан, халық өсімі баяулайды.
- Үшінші сатысында халықтың қартаюына айланысты өлім коэффициенті артады, сонымен қатар туудың төмендеуі баяулайды. Үшінші сатының соңына қарай туу коэффициенті халықтың жай көбеюінің деңгейіне жақындайды, ал өлім коэффициенті бұл деңгейден төмен болып қалады, себебі халықтың жастық құрамы әлі де тұрақты емес. Экономикалық жағынан дамыған елдер өтпелі кезеңнің осы сатысына жақын.
- Төртінші сатысында өлім коэффициенті арта отырып, туу коэффициентіне жақындайды да, демографиялық тұрақтану аяқталады [3,4].

2024 жылы Қазақстан жағдайында соңғы 10 жылдағы ең жоғары демографиялық жүктеме тіркелді. Ұлттық статистика бюросының мәліметінше, ағымдағы жылы 1 мың еңбекке қабілетті азаматқа 748 еңбекке жарамсыз-қарттар мен балалар келеді. 2014 жылмен салыстырғанда көрсеткіш 27,6% -ға өсті. Он жыл бұрын елде 1 мың жұмысшыға 586 асырауындағылар келді. Балалар мен қарт азаматтарға қарағанда еңбекке қабілетті халық едәуір көп болатын жағдайды сарапшылар демографиялық дивидендтер деп атайды.

Бұл жағдайда әлеуметтік қорғауға байланысты бюджет жүктемесі әлі де аз және ресурстар адами капиталға инвестициялау үшін қайта бөлінуі мүмкін. Егер 10 жыл бұрын Қазақстанның демографиялық дивиденд алу мүмкіндігі жоғары болса, 2024 жылға қарай төмендеген.

Сурет -1. Демографиялық жүктеме көрсеткіштері

Ең жоғары демографиялық жүктеме ҚР Солтүстік өңірлерінде байқалады. Солтүстік Қазақстан облысында коэффициент 886, Қостанай облысында 826 құрайды. Бұл көрсеткіштер кейбір оңтүстік өңірлерде Қызылорда (826) және Жамбыл (818) облыстарында, сондай-ақ Шымкентте (811) ел бойынша орташадан жоғары. Ең төменгі коэффициенттер Алматы мен Астанада атап өтілді: тиісінше 637 және 644. Бұл осы қалалардың көші-қон жүктемесінің жоғары болуына байланысты.

Еңбекке қабілетті жастағы адамдар жұмыс іздеп мегаполистерге көшеді. Осы жылдар ішінде демографиялық жүктеменің өсуіне бірнеше факторлар әсер етті: өмір сүру ұзақтығы өсті, өлім-жітім төмендеді, пандемия кезінде нәресте бумының салдарынан туу коэффициенті өсті. BNS демографиялық жылнамасының мәліметтері бойынша, 65 жастан асқан қарт азаматтар мен балалар жалпы саны 2024 жылдың басында 7,6 миллион адамға жетті. Бұл жалпы халықтың 38%-дан астамын құрайды.

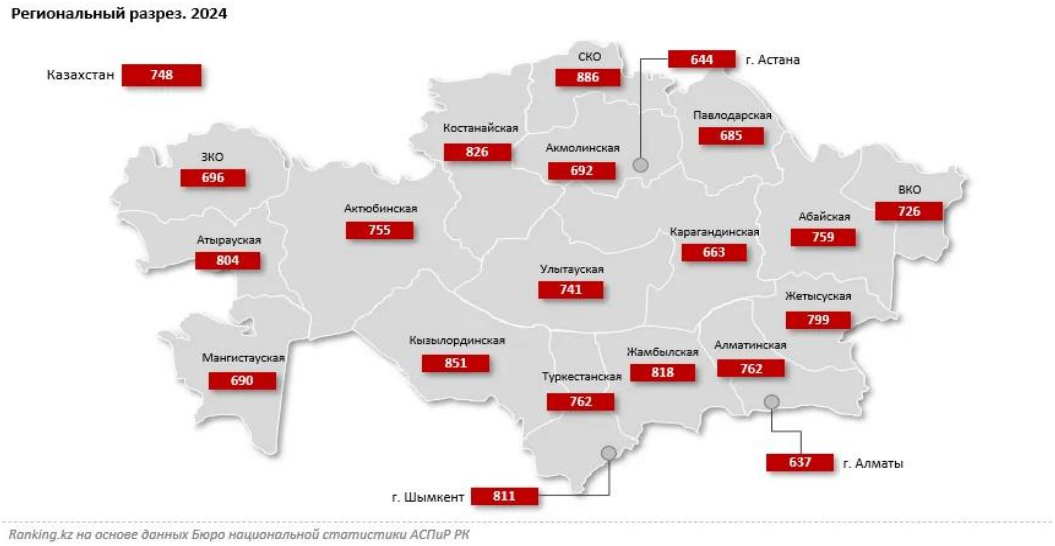

Сурет -2. Демографиялық жүктеме ҚР өңірлерінде

«Еңбек ресурстарын дамыту орталығы» АҚ сарапшылары жасаған демографиялық даму болжамдарына сүйенсек, алдағы 25 жылда өзгерістердің кем дегенде екі кезеңі өтеді. 2028 жылдан бастап демографиялық жүктеме төмендей бастайды және 2035 жылы 717 белгісіне жетеді. Осыдан кейін бала туудың өсуінің жаңа кезеңі басталады және 2050 жылға қарай демографиялық жүктеме коэффициенті еңбекке қабілетті жастағы 1 мың адамға 799 асырауындағыларға дейін артады. Бұл болжам дамудың негізгі сценарийіне негізделген, бұл халықтың күрт секірусіз өсетінін болжайды. 2050 жылға қарай бұл негізгі демографиялық көрсеткіш 27,6 миллион адамға жетеді. Оның ішінде 44% немесе 12,2 млн азамат балалар мен қарттарға тиесілі болады.

Сурет -3. Демографиялық даму болжамдары 2050 жылға қарай

Халықтың қартаюы және еңбекке қабілетті қоғамға жүктеменің артуы Қазақстанның ғана емес, басқа да көптеген елдердің проблемалары. БҰҰ болжамына сәйкес, 2050 жылға қарай планетада 65 жастан асқан адамдар саны екі есеге артады, егде жастағы адамдар халықтың 16% құрайды. Негізгі көрсеткіш-өмір сүру ұзақтығының өсуі.

Прогноз ожидаемой продолжительности жизни в мире к 2050 году. В разрезе регионов | лет

	1950		2021		2050	
	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины	Мужчины	Женщины
Мир	44,6	48,4	68,4	73,8	74,8	79,8
В разрезе регионов						
Восточная и Юго-восточная Азия	40,3	45,6	73,6	79,6	79,4	84,1
Центральная и Южная Азия	41,5	40,2	65,9	69,6	74,9	79,4
Европа и Северная Америка	61,2	66,6	73,9	80,4	81,6	86,1
Северная Африка и Западная Азия	39,8	43,4	69,7	74,8	76,0	80,8
В разрезе уровней доходов						
Страны с высоким уровнем доходов	58,2	65,0	77,5	83,1	83,4	87,6
Страны со средним уровнем доходов	42,2	44,9	67,6	72,7	74,8	79,6
Страны с низким уровнем доходов	28,6	35,1	60,0	65,0	66,0	71,6

Ranking.kz на основе данных ООН

Сурет-4. Әлемдік өмір сүру бойынша көрсеткіштер

Бұл көрсеткіш әлемде 70 жыл ішінде қаншалықты өзгергенін және 2050 жылға дейін қалай өзгеретінін қараңыз. 1950 жылы өмір сүру ұзақтығы ерлерде небәрі 44,6, әйелдерде 48,4 болды. 2021 жыл ерлердің өмір сүру ұзақтығы 68,4 жасқа дейін өсті, әйелдер орта есеппен 73,8 жасқа дейін өмір сүре бастады. Халықаралық ұйымның болжамы бойынша, 2025 жылдан кейін ерлер өмір сүру ұзақтығы 75 жасқа дейін, әйелдерде 80 жасқа дейін артады. Бұл әлеуметтік-демографиялық фактор ел экономикасының жалпы жағдайына, азаматтардың табыс деңгейіне, медицина мен әлеуметтік қорғаудың жағдайына тікелей байланысты. Мысалы, 2021 жылы табысы төмен елдерде ерлер өмір сүру ұзақтығы небәрі 60 жыл, ал бай мемлекеттерде 77,5 жыл болды. БҰҰ сарапшылары дәл осындай алшақтықты 2050 жылға қарай болжайды. Аймақтар бойынша көрсеткіштер де өте әртүрлі. Орталық

және Оңтүстік Азияда 2021 жылы өмір сүру ұзақтығы ерлерде 65,9 жас, әйелдерде 69,6 жас болды. Сонымен бірге еуропалық және Солтүстік Америка мемлекеттерінің азаматтары ұзақ өмір сүрді: ерлер 73,9 жыл , 80,4 жыл әйелдер. БНС деректері бойынша, Қазақстанда өткен жылы өмір сүру ұзақтығы ерлер үшін 71 жыл және әйелдер үшін 79,1 жыл болды.

Ал қарт қазақстандықтардың өздері өздерінің жағдайын, қаржылық жағдайы мен денсаулығын қалай бағалайды? 2024 жылғы сауалнамалардың нәтижелеріне сәйкес, 65 жастан асқан адамдардың 36,3%- ы қанағаттанған, ал 63,6%- ы өз өмірлеріне ішінара қанағаттанған. Денсаулығы нашар: тек 28,3%- ы оның жағдайына риза, тағы 65,7%- ы ішінара қанағаттанған, ал 5,7% - ы мүлдем қанағаттанбаған [5].

Қауіпсіздікке келетін болсақ, бұл жерде жағдай екіұшты. Сауалнама нәтижелері бойынша егде жастағы адамдардың 81%-ы орташа қауіпсіздік деңгейіне ие, ал 14,5%-ы орташа деңгейден жоғары деп есептеді. Сауалнамаға қатысқандардың 0,1%-ы өздерін аз қамтылған деп атады. Егде жастағы респонденттерге әртүрлі айыру туралы сұрақтар қойылған кезде, олардың жауаптары жанама түрде табысы аз зейнеткерлердің іс жүзінде 0,1%-дан едәуір көп екенін растады. Мысалы, зейнеткерлік жастағы Қазақстандықтардың 5,3%-ы екі күнде бір рет ет немесе балық қосылған ыстық тағамдарды жей алмайды, 58/63 жастан асқан азаматтардың 3,1%-ы өз үйінде жылуды қамтамасыз ете алмайды. Сауалнамаға қатысқандардың шамамен 4%- тозған киім мен аяқ киімді жаңасына ауыстыруға ақша жетіспейді. Егер шағын күтпеген шығыстар (30-40 мың теңге) пайда болған жағдайда, қарттардың 24,1%-ы бұл қажеттіліктерді қарыздарсыз немесе жақындарының қаржылық көмегінсіз жаба алмайды [6].

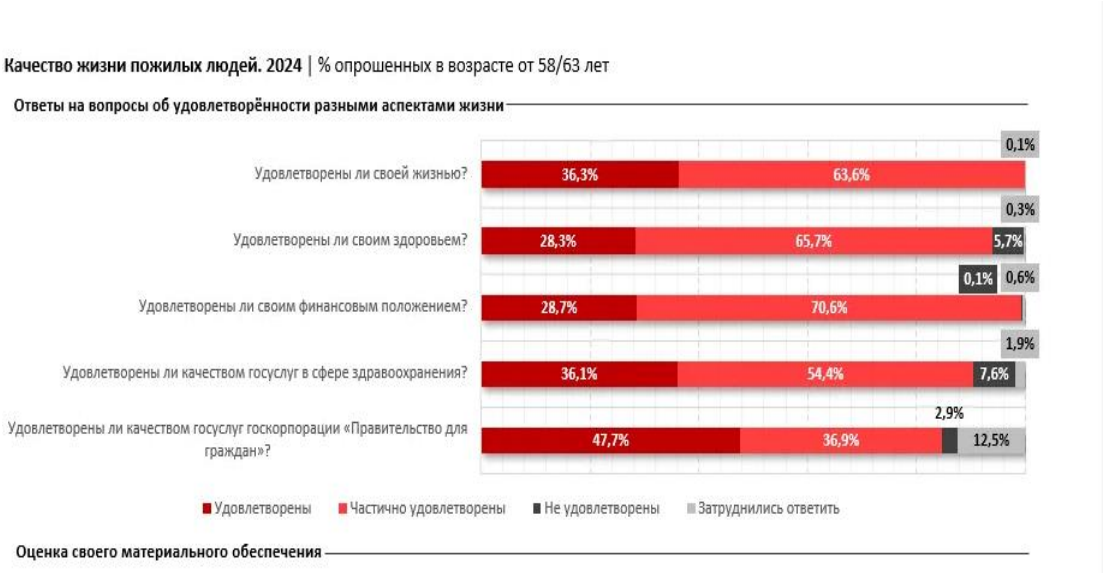

Сурет-5. Қарттардың өмір сүру сапасы

Қорытындылар

Жоғарыдағы демографиялық ахуал–ұлттың қауіпсіздігіне, аумақтық тұтастығына, тіпті егемендігімізге тікелей әсер ететін маңызды фактор. Халық

санының өзгерістері мен көшіп-қону үрдістері экономикалық, әлеуметтік, әрі саяси тұрақтылыққа, еңбек нарғындағы өзгерістерді болжау. Бұл жерде халықты тұрақтандыру және көшті ынталандыру мәселесі де өзекті. Сондықтан бұл мәселені зерттеудің аса қажеттігі бар екендігі айтылуда және зертелуде.

Халықтың әлеуметтік-экономикалық қызметі Қазақстанның экономикалық дамуының стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуде және мемлекеттіктегі саясат шараларын жүзеге асырудағы, елдің әлемдік бәсекегедегі қабілетті 30 елінің қатарларына қосудағы ерекше рөлін атақарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын- Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006 жыл. - 430 б.
2. Экология. Оқулық. -Алматы Экономика, 2002 Т.Рысқұлов атындағы қазақ экономикалық университеті
3. Кулекеев Ж. Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан / Ж. Кулекеев, Б.Туреханова, Г.Исмурзина, С.Оразбекова. - Алматы: Казстатинформ, 2018. – 124 с.
4. Колесник В.С. Государственное регулирование рынка труда в сельской местности// Новая наука: современное состояние и пути развития. - 2016. - № 9. - С. 228-231.
5. ranking.kz.
6. Energyprom.kz

ТҮРКІСТАННЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАРИХИ МҰРАСЫН ТУРИСТІК БРЕНД РЕТІНДЕ ДАМЫТУ

Нахипбекова С.А., Джарилкасинова А.Ж.

Халықаралық туризм және меймандостық университеті

(Түркістан, Қазақстан)

E-mail: a.dzharilkasinova@iuth.edu.kz

Аннотация. Түркістан – Қазақстанның тарихи-мәдени орталықтарының бірі және елдің рухани астанасы. Оның тарихы мың жылдан астам уақытты қамтиды және көптеген маңызды тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Қала көптеген ғасырлар бойы Орта Азия мен Қазақстанның саяси, экономикалық және мәдени өмірінің маңызды орталығы болды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты тарихи ескерткіштер Түркістанды әлемдік деңгейдегі туристік бағытқа айналдыруға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында Түркістанды халықаралық деңгейде танымал ету үшін атқарылатын шаралар мен туристерді тартудың тиімді әдістері ұсынылады. Түркістанды туристік

бренд ретінде дамыту үшін басқа елдердің тәжірибесін зерттеу маңызды. Бұл салыстырмалы талдау барысында Украина, Ресей және Шешен Республикасының мәдени-тарихи мұраларын пайдалану арқылы туризмді дамыту тәжірибесі қарастырылады.

***Кілт сөздер*:** мәдени мұра, брендинг, туристік бренд, туристік әлеует, экотуризм.

Кіріспе

Түркістан – қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі әлемінің мәдени және рухани орталығы болып саналады. Ол ежелден бері Орта Азия халықтарының діни, тарихи және мәдени өмірінде ерекше орын алып келеді. Қала өзінің мыңжылдық тарихымен, көне сәулет ескерткіштерімен және бай рухани мұрасымен ерекшеленеді. Түркістанды туристік бренд ретінде дамыту – Қазақстанның туризм саласын ілгерілетуге бағытталған маңызды қадамдардың бірі.

Туристік бренд – бұл белгілі бір аймақтың немесе қаланың өзіндік ерекшелігін айқындайтын, оның туристік тартымдылығын арттыратын символдар, оқиғалар және орындар жиынтығы. Түркістан үшін басты туристік нысан – ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енген Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сонымен қатар, қаланың басқа да тарихи және мәдени ескерткіштері, табиғи ландшафттары мен ұлттық дәстүрлері оның туристік имиджін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қазақстанда туризмді дамыту стратегиялық басымдықтардың бірі ретінде қарастырылуда. Елдің үкіметі Түркістанды халықаралық деңгейде танымал ету мақсатында инфрақұрылымдық және мәдени жобаларға ерекше көңіл бөлуде. 2018 жылы Түркістан облысының құрылуы қаланың дамуына жаңа серпін берді. Жаңа қонақүйлер, көлік инфрақұрылымы, тарихи орындарды қалпына келтіру жұмыстары Түркістанды туристер үшін тартымды етуге бағытталған [1].

Әдебиеттік шолу. Қазіргі таңда Түркістанды туристік бренд ретінде дамыту маңызды мәселеге айналып отыр. Өңірдің тарихи орындарын сақтау және оларды туристік тартымдылыққа айналдыру арқылы аймақтың экономикалық және мәдени дамуына ықпал етуге болады. Бұл мәселе бойынша менің бұған дейін жарияланған зерттеулерімде де (С.Нахипбекова, 2024 ж.) аймақтық туризмнің әлеуеті мен тарихи мұраны сақтау мен дамыту арасындағы байланыстың маңызы туралы айтылған. Аталған жұмыста Түркістанның туристік брендіне қатысты бірқатар ұсыныстар мен стратегиялар қарастырылған болатын. Зерттеулер көрсеткендей, Түркістанның туристік бренді қалыптасуында тарихи орындардың шешуші рөл атқаратыны анықталған [2]. Сонымен қатар, қаланың имиджін жақсарту үшін инфрақұрылымды дамыту және заманауи технологияларды қолдану қажеттілігі атап өтіледі. Түркістанның туристік бренд ретінде қалыптасуы Түркістанды халықаралық туристік орталыққа айналдыру үшін оның тарихи

мұрасын заманауи маркетингтік стратегиялармен үйлестіру қажет. Бұл тұрғыда туристік бренд құруда бірнеше негізгі аспектілерге көңіл бөлінеді:

1. Тарихи орындардың маңыздылығы. Түркістанның туристік брендін қалыптастыруда оның тарихи-мәдени мұралары басты рөл атқарады. Зерттеулер тарихи орындар туристердің Түркістанға қызығушылығын арттыратынын дәлелдейді [3]. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Жұма мешіті, Рабия Сұлтан Бегім кесенесі және басқа да тарихи нысандар Түркістанның брендтік құндылығының негізгі элементтері болып табылады.

2. Туристік инфрақұрылымды жақсарту. Түркістанның туристік әлеуетін дамыту үшін инфрақұрылымдық мәселелерге ерекше назар аудару қажет. Соңғы зерттеулерде инфрақұрылымды жақсарту және тиімді брендинг үшін заманауи технологияларды пайдалану ұсынылған [2]. Қонақүйлер, мейрамханалар, көлік қызметтері, туристік ақпараттық орталықтар және онлайн сервистердің дамуы Түркістанның туристік тартымдылығын арттыруға септігін тигізеді.

3. Материалдық емес мәдени мұраның рөлі. Түркістанды туристік бренд ретінде дамытудың маңызды аспектілерінің бірі – оның материалдық емес мәдени мұрасын насихаттау. Аймақтағы дәстүрлер, қолөнер, ұлттық тағамдар және рухани құндылықтар туристік тәжірибені байытады. Бұл мұраны қорғау және насихаттау үшін ұйымдар мен жергілікті тұрғындардың белсенді қатысуы қажет [4].

4. Ішкі туризмді дамыту және аймақтық ерекшеліктер. Түркістан облысында ішкі туризмді дамыту аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсерін тигізеді. Зерттеулерде туристік брендті қалыптастыруда өңірдің бірегей ерекшеліктерін ескеру қажет екені айтылған [5]. Қазақстандық туристер үшін Түркістан тарихи-танымдық, мәдени-рухани және экологиялық туризм бағыттары бойынша маңызды аймаққа айналуы мүмкін.

Зерттеу әдістері. Мәдени мұра – аймақтың туристік тартымдылығын қалыптастыратын және оның брендинг стратегиясын айқындайтын маңызды факторлардың бірі. Көптеген елдерде тарихи және мәдени мұра туристік бренд қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Мысалы, Украинада мәдени мұраның айтарлықтай туристік әлеуеті бар болғанымен, инфрақұрылым мен қаржыландыру мәселелері оның толыққанды дамуына кедергі келтіруде [6]. Шешен Республикасында тарихи-мәдени мұра аймақтың имиджін жақсартып, мәдени бірегейлікті сақтауға көмектеседі [7]. Сондай-ақ, Ярославль мен Тула облыстарының тәжірибесі тарихи және материалдық емес мәдени құндылықтардың туризмді дамытудағы маңыздылығын дәлелдейді [8]. Түркістан қаласы мәдени мұраға бай туристік орталық ретінде дамып келеді. Түркістан – ежелгі Жібек жолының маңызды нүктелерінің бірі және түркі халықтарының рухани астанасы. Қалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Рабия Сұлтан Бегім кесенесі, Жұма мешіті сияқты тарихи ескерткіштер орналасқан, бұл оны халықаралық деңгейдегі туристік бренд ретінде қалыптастыруға

мүмкіндік береді. Алайда, инфрақұрылымдық қажеттіліктерді шешу, тиімді маркетингтік стратегияларды енгізу және мәдени мұраны сақтау мәселелері де өзекті болып отыр.

Бұл мақалада Түркістанның мәдени және тарихи мұрасын туристік бренд ретінде дамыту мәселелері қарастырылады. Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, Түркістанды тартымды туристік бағытқа айналдыру үшін қандай шаралар қабылдау керектігі талданады. Сонымен қатар, инфрақұрылымды жақсарту, цифрлық технологияларды қолдану және аймақтың бірегей ерекшеліктерін насихаттау арқылы қаланың туристік имиджін қалыптастыру жолдары ұсынылады.

Түркістанды туристік бренд ретінде дамыту үшін басқа елдердің тәжірибесін зерттеу маңызды. Бұл салыстырмалы талдау барысында 1-кестеде Украина, Ресей және Шешен Республикасының мәдени-тарихи мұраларын пайдалану арқылы туризмді дамыту тәжірибесі қарастырылады.

Түркістан: Мәдени мұраны туристік бренд ретінде дамыту мүмкіндіктері жоғарыда қарастырылған тәжірибелерді ескере отырып, Түркістанның мәдени мұраны бренд ретінде дамытудағы артықшылықтары мен қиындықтарын 2-кестеде анықтауға болады:

Кесте-1 Украина, Ресей және Шешен Республикасының мәдени-тарихи мұраларын пайдалану арқылы туризмді дамыту тәжірибесі

Ел	Туризмді дамыту тәсілдері	Негізгі туристік нысандар	Мемлекеттік қолдау және инфрақұрылым
Украина	Мәдени мұраны бренд ретінде пайдалану, тарихи реконструкциялар мен фестивальдер өткізу	Львов (архитектура, фестивальдер), Киев-Печерск Лаврасы (рухани туризм), Каменец-Подольский қамалы (тарихи іс-шаралар)	ЮНЕСКО мұра нысандары арқылы халықаралық туристерді тарту, инфрақұрылымды дамытуға мемлекеттік қолдау
Ресей	Мәскеу, Санкт-Петербург және өңірлік туризмді дамыту, мәдени мұраны сақтау	Санкт-Петербург (тарихи орталық, сарайлық кешендер), Ярославль облысы (туристік кластерлер), Тула облысы (тарихи артефактілер)	Жақсы дамыған инфрақұрылым, мемлекеттік бағдарламалар, цифрлық платформалар (мобильді қосымшалар, онлайн турлар)
Шешен Республикасы	Ұлттық мәдениет негізіндегі этнотуризм, фестивальдер ұйымдастыру	Грозный (заманауи сәулет және тарихи мұра), Кезеной-Ам көлі (табиғи туризм), ұлттық фестивальдер	Ұлттық мәдени ерекшеліктерді пайдалану, инфрақұрылым мен сервиске инвестиция, аймақтық биліктің қолдауы

Кесте-2 Түркістанның мәдени мұраны бренд ретінде дамытудағы артықшылықтары мен қиындықтары

Критерийлер	Украина	Ресей	Шешенстан	Түркістан
Тарихи мұраның маңыздылығы	Жоғары	Өте жоғары	Жоғары	Өте жоғары
Инфрақұрылым	Орташа	Жақсы	Орташа	Орташа
Маркетинг және танымалдылық	Орташа	Жақсы	Орташа	Әлсіз
Этникалық және мәдени ерекшеліктер	Орташа	Жоғары	Өте жоғары	Жоғары
Мемлекеттік қолдау	Орташа	Жоғары	Жоғары	Орташа
Цифрлық технологияларды енгізу	Орташа	Жоғары	Орташа	Әлсіз

5. Қорытынды және ұсыныстар

Жоғарыда қарастырылған елдердің тәжірибесін ескере отырып, Түркістанды туристік бренд ретінде дамыту үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

1. Тарихи нысандарды қалпына келтіру және сақтау: Түркістанның тарихи орындарын заманауи реставрациялық әдістер арқылы жаңарту.
2. Инфрақұрылымды жақсарту: Жаңа қонақүйлер, көлік қатынастарын дамыту және туристік ақпараттық орталықтарды ашу.
3. Халықаралық деңгейде насихаттау: Цифрлық маркетинг құралдарын қолдану (виртуалды турлар, әлеуметтік желілер, онлайн платформалар).
4. Ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін пайдалану: Ұлттық фестивальдер, дәстүрлі қолөнер жәрмеңкелері мен гастрономиялық турлар ұйымдастыру.
5. Мемлекеттік қолдау: Туризмді дамытудың кешенді стратегиясын жасап, оған инвестиция тарту.

Түркістанның мәдени және тарихи мұрасын тиімді пайдалану арқылы оны Орталық Азиядағы жетекші туристік брендке айналдыруға болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Түркістанның мәдени және тарихи мұрасын туристік бренд ретінде дамыту – аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ететін маңызды бағыттардың бірі. Соңғы зерттеулер көрсеткендей, тарихи орындар қаланың брендік құндылығын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қаланың бәсекеге қабілетті туристік брендін қалыптастыру мақсатында келесі стратегиялық шараларды іске асыру қажет:

- Қаланың брендік құндылығын арттыру мақсатында тарихи орындарды кеңінен насихаттау.
- Инфрақұрылымды жетілдіру шаралары арқылы туристерге ыңғайлы орта қалыптастыру мақсатында көлік қатынасын, қонақүй қызметтерін және сервис индустриясын дамыту туристік тартымдылықты арттыруға көмектеседі.
- Цифрлық технологияларды интеграциялау арқылы ақпараттық жүйелер мен онлайн платформаларды дамыту нәтижесінде туристік тартымдылықты күшейтуге мүмкіндік береді.

- Материалдық емес мәдени мұраны сақтау мақсатында дәстүрлерді, қолөнерді және ұлттық құндылықтарды насихаттау қала брендінің айқындығын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, ішкі туризмді дамыту арқылы жергілікті саяхатшылардың қызығушылығын ынталандырып, өңірдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету маңызды. Ал халықаралық нарыққа интеграциялану нәтижесінде Түркістанның мәдени-тарихи мұрасын жаһандық деңгейде ілгерілету арқылы қала брендінің танымалдылығын арттыруға жағдай жасалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің ресми ақпараттық ресурсы [Электронды ресурс] – URL: https://primeminister.kz/news/reviews/2019-zhyly-turkistan-oblysynyn-damuy-ekonomikasy-zhu-myspen-k-amtu-turizmi (қаралған күні: 21.02.2025)
2. Nakhipbekova S., Ydyrys S., Kulbaeva M. Брендинг процесінде қала имиджінің қалыптасуына әсер ететін элементтердің рөлі: Түркістан қаласының мысалында // Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 1. – С. 362-380.
3. Нахипбекова С. А. и др. Бренд қала жасауда қалалық рекреация қызметтерінің маңызы //Статистика, учет и аудит. – 2024. – Т. 3. – №. 94. – С. 164-175.
4. Минуарова Л. Г. Өңірде қалааралық жолаушылар әуе көлігін дамыту мақсатында туризмді жетілдіру және дамыту (Түркістан облысы мысалында) //молодой ученый учредители: ооо" издательство молодой ученый". – №. 17. – с. 409-412.
5. Sharapayeva B., Nurmagambetkyzy N., Baimbetova A. Тұрақты туризмді қалыптастыруда материалды емес мәдени мұраның әсері //Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 1. – С. 343-361.
6. Горлова И. И., Коваленко Т. В., Науменко В. Е. Культурно-историческое наследие Чеченской республики: к проблеме формирования туристского бренда территории //Вестник Академии наук Чеченской Республики. – 2018. – №. 5. – С. 106-113.
7. Melnychenko S., Bosovska M., Okhrimenko A. The formation of a nation tourism brand of Ukraine //Baltic Journal of Economic Studies. – 2021. – Т. 7. – №. 2. – С. 161-169.
8. Маслов Е. Д., Кулаков А. В. Историко-культурное наследие Ярославля как ресурс развития туризма //Ответственный редактор: Дашкова Елена Валерьевна, канд. филос. наук, доцент. – 2023. – С. 137.

ЛОГИСТИКА - ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІКТІҢ ДРАЙВЕРІ

Үсен Ж. Ғ.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент, Қазақстан)
zhuldyzussen@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада Орталық Азия елдері кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы логистиканың рөлін қарастырады. Логистикалық процестерді оңтайландыруға, заманауи технологияларды енгізуге және халықаралық өзара іс-қимылды күшейтуге баса назар аударылды. Жұмыста аймақтың логистикалық жүйесінің дамымаған инфрақұрылымы және елдер арасындағы ықпалдастықтың жеткіліксіздігі сияқты негізгі мәселелері талданады. Жергілікті кәсіпорындардың экономикалық тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін логистиканы жақсарту бойынша ұсыныстар ұсынылады.

***Кілт сөздер*:** кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі, логистика, Орталық Азия, логистикалық процестерді оңтайландыру, тасымалдау, инфрақұрылым, халықаралық өзара іс- қимыл, логистикадағы инновациялар.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль логистики в повышении конкурентоспособности предприятий стран Центральной Азии. Особое внимание было уделено оптимизации логистических процессов, внедрению современных технологий и усилению международного взаимодействия. В работе анализируются основные проблемы логистической системы региона, такие как слаборазвитая инфраструктура и недостаточная интеграция между странами. Предлагаются предложения по улучшению логистики для повышения экономической эффективности и конкурентоспособности местных предприятий.

***Ключевые слова*:** конкурентоспособность предприятий, логистика, Центральная Азия, оптимизация логистических процессов, транспортировка, инфраструктура, международное взаимодействие, инновации в логистике введение.

Annotation. This article examines the role of logistics in increasing the competitiveness of enterprises in Central Asian countries. Special attention was paid to optimizing logistics processes, introducing modern technologies and strengthening international cooperation. The paper analyzes the main problems of the logistics system of the region, such as underdeveloped infrastructure and insufficient integration between countries. Proposals are being made to improve logistics in order to increase the economic efficiency and competitiveness of local enterprises.

Keywords: competitiveness of enterprises, logistics, Central Asia,

optimization of logistics processes, transportation, infrastructure, international cooperation, innovations in logistics introduction.

Орталық Азия елдері үшін басты міндеттердің бірі жаһандану және өсіп келе жатқан Халықаралық бәсекелестік жағдайында олардың кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады. Бұған қол жеткізу үшін өндірісті жақсартуды ғана емес, сонымен қатар логистика маңызды рөл атқаратын әртүрлі бизнес-процестерді оңтайландыруды қамтитын кешенді шаралар қажет. Логистика тауарлар, ақпарат және ресурстар қозғалысын басқару жүйесі ретінде кәсіпорындардың тиімділігіне тікелей әсер етеді, өнімнің өзіндік құнын төмендетеді, тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсартады және экономикалық өсуге ықпал етеді.

Орталық Азия елдері соңғы онжылдықтарда экономикалық және әлеуметтік дамуда айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда. Бұл процесте аймақтың инфрақұрылымы мен логистикалық жүйесін дамыту маңызды рөл атқарады. Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды байланыстырушы буын болып табылатын Орталық Азия елдерінің географиялық жағдайы халықаралық сауда мен логистиканы дамыту үшін үлкен перспективалар туғызады. Алайда, аймақтың стратегиялық маңыздылығына қарамастан, көптеген елдер ескірген Инфрақұрылым, бірыңғай үйлестірілген логистикалық саясаттың болмауы, сондай-ақ осы саладағы инновациялардың жеткіліксіз деңгейі сияқты бірқатар мәселелерге тап болады.

Логистикалық процестерді оңтайландыру жекелеген кәсіпорындардың да, экономиканың барлық салаларының бәсекеге қабілеттілігін едәуір арттыра алатындығына ерекше назар аудару керек. Логистика-бұл өндірушіден соңғы тұтынушыға дейінгі тауарлардың қозғалысымен бірге жүретін барлық процестердің жиынтығы және көлік, қойма, тауарлы-материалдық құндылықтарды басқару, ақпараттық технологиялар және жеткізу тізбегін басқару сияқты элементтерді қамтиды. Логистикалық жүйе неғұрлым тиімді болса, тауарларды тасымалдау және сақтау шығындары соғұрлым төмен болады, жеткізу жылдамырақ болады, клиенттерге қызмет көрсетудің сенімділігі мен сапасы артады.

Орталық Азия елдері үшін логистиканың рөлі ерекше маңызды, өйткені бұл жүйе ішкі нарыққа ғана емес, сыртқы саудаға да әсер етеді. Тауарларды осы аумақ арқылы тасымалдау әртүрлі экономикалық және саяси сын-қатерлермен, соның ішінде инфрақұрылымның тұрақсыздығымен, транзиттік тарифтермен және мемлекеттік шекаралардағы логистикалық кедергілермен байланысты. Сонымен қатар, осы елдердегі логистикалық тізбектерді оңтайландыру бизнесті жүргізу жағдайларын едәуір жақсарта алады, бұл өз кезегінде инвестицияларды тартуға, жұмыс орындарын құруға және сауда көлемін ұлғайтуға ықпал етеді.

Логистика инновациялық дамуды ынталандыруда да шешуші рөл атқарады. Логистикаға заманауи технологиялар мен тәсілдерді енгізу (мысалы,

автоматтандыру жүйесін пайдалану, процестерді цифрландыру, деректерді талдауды қолдану) халықаралық аренада бәсекеге қабілеттіліктің өсуіне негіз бола алады. Осылайша, Орталық Азия елдері үшін өзекті міндет логистикалық инфрақұрылымды дамыту, көлік жүйелерін жаңғырту және инновациялық шешімдер үшін жағдай жасау болып табылады, бұл жаһандық нарықта бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Орталық Азия елдерінің логистикалық жүйесінің сипаттамасы

Орталық Азия елдерінің логистикалық жүйесі ішкі және сыртқы нарықтарда тауарлар мен ресурстардың тиімді қозғалысын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Өзбекстан және Тәжікстанды қамтитын өңір Еуропа мен Азия арасындағы стратегиялық маңызды аумақты білдіреді, бұл логистиканы дамыту үшін елеулі әлеуетті шарттайды. Транссібір магистралі, Қытай арқылы өтетін көлік маршруттары, сондай- ақ Орталық Азияны Парсы шығанағы мен Қара теңізбен байланыстыратын әртүрлі дәліздер бұл аймақты халықаралық көлік желісінің маңызды буынына айналдырады.

Орталық Азиядағы логистика дамуының қазіргі тенденциялары инфрақұрылымды жаңғырту, көлік байланыстарын жақсарту және логистикалық процестерді оңтайландыру қажеттілігімен байланысты. Соңғы жылдары жол инфрақұрылымының айтарлықтай жақсаруы, мультимодальды көлік терминалдарының дамуы, сондай-ақ жеткізу тізбегін басқару саласына заманауи технологиялардың енгізілуі байқалады. Орталық Азия Азия мен Еуропа арасындағы көлік және логистикалық маршруттарды дамытуға бағытталған "Жібек жолы" жобасы сияқты халықаралық бастамаларға белсенді қатысады. Қазақстан, атап айтқанда, Логистикалық хабтар құра отырып және тауарларды тасымалдау үшін жаңа маршруттар әзірлей отырып, өз аумағы арқылы тауарлар транзитінің көлемін едәуір ұлғайтты.

Сонымен қатар, соңғы жылдары логистика саласында цифрлық технологияларды дамытуға, соның ішінде үлкен деректерді пайдалануға, процестерді автоматтандыруға, сондай-ақ тауарлардың қозғалысын бақылау және тауарлы-материалдық құндылықтарды басқару үшін ақпараттық платформалар құруға назар аударылуда. Бұл жеткізілім жылдамдығы мен дәлдігін арттырып қана қоймай, логистикалық операциялардың тиімділігін арттыра отырып, шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Алайда, логистиканы дамытудағы елеулі қадамдарға қарамастан, бірқатар проблемалар мен сын-қатерлер аймақтың дамуын тежеуді жалғастыруда. Орталық Азияның кейбір елдеріндегі дамымаған Инфрақұрылым негізгі проблемалардың бірі болып қала береді. Қазіргі заманғы көлік терминалдарының жеткіліксіз саны, ескірген теміржол және автомобиль жолдары, сондай-ақ тауарларды сақтаудың шектеулі мүмкіндіктері логистикалық әлеуеттің өсуіне кедергі келтіреді.

Тағы бір маңызды сынақ-заңнамалық кедергілер мен әкімшілік кедергілер. Аймақтағы көптеген елдер салық саясатында, тасымалдау

тарифтерінде және мемлекеттер арасында біртұтас үйлестірудің болмауында айырмашылықтарға тап болады, бұл шекаралардың кешігуіне, көлік шығындарының өсуіне және жеткізу жылдамдығының төмендеуіне әкеледі. Сондай-ақ, кедендік рәсімдерді үйлестіру және тауарларды тасымалдау ережелерін стандарттау қажеттілігі туындайды, бұл әкімшілік шығындарды азайтуға және логистикалық жүйелердің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Осы сын-қатерлерден басқа, өңірлік және халықаралық сауда келісімдері шеңберінде Орталық Азия елдерінің интеграциясы қазіргі проблемаларды шешу үшін маңызды қадам бола алатынын атап өту қажет. Өңір елдері арасындағы логистика саласындағы ынтымақтастықты тереңдету, процестерді стандарттау және жалпы нормативтік актілерді енгізу шекаралардағы өзара іс-қимылды едәуір жақсартуға, тауарлар транзитін жеңілдетуге және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Халықаралық ұйымдармен өзара іс-қимыл және сыртқы экономикалық байланыстарды дамыту инфрақұрылымды жаңғыртуға және тұтастай алғанда өңірдің логистикалық тартымдылығын арттыруға жағдай жасайды.

Орталық Азиядағы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін талдау

Орталық Азиядағы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі көптеген факторларға байланысты және бұл процесте логистика шешуші рөл атқарады. Маңызды аспектілердің бірі- көлік инфрақұрылымының қол жетімділігі мен тиімділігі. Сыртқы нарықта жұмыс істейтін кәсіпорындар үшін тауарларды уақытында және бәсекеге қабілетті бағамен жеткізу олардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін маңызды элемент болып табылады. Орталық Азия елдері, атап айтқанда, Қазақстан мен Өзбекстан өздерінің көлік инфрақұрылымын жақсарту, жаңа логистикалық маршруттар құру және қолданыстағыларын жаңғырту бойынша белсенді жұмыс істеуде. Алайда, аймақтың көптеген кәсіпорындары үшін инфрақұрылым проблемалары өзекті болып қала береді, бұл олардың қызмет көрсету сапасын кеңейту және жақсарту мүмкіндіктерін шектейді.

Басқару практикасы, кадрлардың біліктілігі және инновациялық әлеует сияқты ішкі факторлар да бәсекеге қабілеттілікке айтарлықтай әсер етеді. Орталық Азия елдерінде басқарудың жоғары технологиялары мен инновациялық әдістеріне бағдарланған кәсіпорындар санының өсуі жалғасуда. Дегенмен, логистика саласындағы цифрландыру және автоматтандыру деңгейі әлемдік стандарттардан әлі де айтарлықтай артта қалып отыр, бұл бизнестің тиімділігіне және жаһандық нарықта бәсекеге түсу қабілетіне әсер етеді.

Кесте -1. Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторлар.

Инфрақұрылым және логистика:	жоғарыда айтылғандай, бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторы логистикалық және Көлік желілерінің сапасы болып табылады. Заманауи қойма кешендерінің, көлік хабтарының және тиімді көлік жолдарының болуы шығындарды айтарлықтай төмендетіп, тауарларды жеткізуді жеделдетуі мүмкін, бұл маңызды бәсекелестік артықшылық болып табылады.
Менеджмент сапасы:	тиімді басқару практикасы және инновациялық шешімдерді енгізу бәсекеге қабілеттілікті арттыруда маңызды рөл атқарады. Жоспарлау, процестерді автоматтандыру, тауарлы-материалдық құндылықтарды басқару және жеткізу тізбегін оңтайландырудың заманауи әдістері операциялық шығындарды азайтуға және өнім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.
Қызметкерлердің біліктілігі:	қызметкерлердің білім деңгейі мен кәсіби дайындығы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне де әсер етеді. Орталық Азия елдерінде логистика, көліктік менеджмент және ақпараттық технологиялар саласында білім беруді жақсарту қажеттілігі бар, бұл басқару тиімділігін арттыруға және логистикалық тізбектердің жұмысын жақсартуға мүмкіндік береді.
Экономикалық және саяси тұрақтылық	сыртқы орта, оның ішінде аймақ елдеріндегі экономикалық және саяси тұрақтылық та маңызды фактор болып табылады. Кәсіпорындар үшін сыртқы ортаның болжамдылығы, сауда кедергілерінің болмауы, бизнесті дамытуға ынталандырудың болуы өте маңызды.

Логистикалық процестердің бизнес тиімділігіне әсері

Логистикалық процестерді оңтайландыру бизнеске операциялық шығындарды азайтуға, тапсырыстарды өңдеу жылдамдығын арттыруға және тұтынушыларға қызмет көрсету деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді. Логистиканың жақсаруы рентабельділіктің артуына ықпал етіп қана қоймай, кәсіпорынның нарықтағы бәсекелестік позициясын нығайтады. Логистикалық процестерді оңтайландырудың нақты артықшылықтарының ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Шығындарды азайту: логистиканы жақсарту тасымалдау және сақтау шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. Тауарлы-материалдық қорларды тиімді басқару және жылдам көлік маршруттары тауарлардың тоқтап қалу уақытын едәуір қысқартуға және ағындарды басқаруды жақсартуға мүмкіндік береді.
- Тұтынушыларға қызмет көрсету жылдамдығын арттыру: тауарларды жылдам жеткізу, тапсырыстарды қысқарту және жеткізу процесінде қателерді азайту тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсартады.
- Икемділік пен бейімделу: заманауи логистикалық жүйелер кәсіпорындарға нарықтың өзгеретін жағдайларына тез бейімделуге мүмкіндік береді. Сұраныс

пен жеткізілімнің өзгеруіне жылдам жауап беру компанияларға тұрақсыздық жағдайында бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді.

- Инновация және технологиялық даму: жеткізу тізбегін басқару жүйелері (SCM), процестерді автоматтандыру және үлкен деректер аналитикасын пайдалану сияқты заманауи технологияларды енгізу болжау дәлдігін жақсартуға, жеткізу маршруттарын оңтайландыруға және бүкіл логистикалық жүйенің жұмысын жақсартуға мүмкіндік береді.

Осылайша, логистика кәсіпорындардың тиімді жұмыс істеуі үшін маңызды элемент қана емес, сонымен қатар олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторы болып табылады. Орталық Азиядағы логистикалық процестерді оңтайландыру бизнес тиімділігін жақсарту және жаһандық бәсекелестік жағдайында ұзақ мерзімді өсуді қамтамасыз ету үшін стратегиялық маңызға ие.

Логистикалық тізбектерді жақсарту бойынша ұсыныстар

Орталық Азия елдеріндегі логистикалық тізбектерді тиімді жақсарту үшін инфрақұрылымды кешенді дамытуды, сондай-ақ басқарудың жаңа технологиялары мен әдістерін енгізуді ескеру қажет. Кейбір негізгі ұсыныстарға мыналар жатады:

1. Инфрақұрылымды жаңғырту: негізгі аспект-заманауи көлік терминалдарын дамыту, теміржол және автомобиль желілерін жақсарту, сондай-ақ тауарларды бөлуді оңтайландыру үшін логистикалық хабтар құру. Жеке сектордың қатысуы және инфрақұрылымды салуға және жаңартуға инвестициялар тарту процесті айтарлықтай жылдамдатуы мүмкін.
2. Түгендеуді басқару жүйелерін жетілдіру: логистиканы жақсарту үшін сақтау шығындарын азайтуға және сұраныстың өзгеруіне жауап берудің жоғары жылдамдығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тиімді түгендеуді басқару жүйелерін енгізу маңызды. Сұранысты болжау технологиялары мен автоматтандырылған қойма жүйелерін пайдалану бұл процеске көмектеседі.
3. Көлік маршруттары мен жүк тасымалын оңтайландыру: теміржолдарды, автомобиль және су көлігін біріктіріп пайдалану сияқты мультимодальды көлік шешімдерін енгізу тауарларды жеткізу уақытын едәуір қысқартады және көлік шығындарын азайтады. GPS технологиялары мен үлкен деректерді талдауды қолдана отырып, маршруттарды оңтайландыру кептелістерді болдырмауға және кідірістерді азайтуға көмектеседі.
4. Логистикалық процестерді цифрландыру: тауарларды нақты уақыт режимінде бақылау үшін заманауи ақпараттық жүйелерді енгізу, логистикалық операцияларды басқару үшін бұлтты технологияларды пайдалану және жеткізу тізбегінің барлық қатысушыларын бір платформа арқылы біріктіру процестердің жоғары жылдамдығы мен дәлдігін қамтамасыз етеді. Электрондық декларациялар, кедендік жүйелер және рәсімдерді автоматтандыру әкімшілік рәсімдерге кететін уақытты қысқартуға ықпал етеді.

Заманауи технологиялар логистиканың тиімділігіне айтарлықтай әсер

етеді және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді

Сурет – 1. Логистика саласын өзгертетін негізгі технологиялар.

1. Автоматтандыру: роботтарды қойма операциялары, автоматтандырылған көлік жүйелері және өздігінен жүретін автомобильдер үшін пайдалану тауарларды тасымалдау және
сақтау процестерін едәуір жылдамдатады. Бұл еңбек шығындарын азайтып қана қоймай, қателерді азайтады, операциялардың дәлдігі мен жылдамдығын арттырады.
2. Цифрландыру: тауарлардың ашықтығы мен шығу тегін бақылауды қамтамасыз ету үшін блокчейн сияқты цифрлық технологияларды енгізу, сондай-ақ жүктердің жай-күйі мен сақтау жағдайларын бақылау үшін заттар интернетін (IoT) пайдалану логистикалық операцияларды бақылау мен сенімділіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.
3. Аналитика: үлкен деректер мен аналитика үрдістерді талдау және сұраныс болжамы негізінде неғұрлым негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Деректерді талдау жүйелері тауарлы-материалдық құндылықтарды тиімді басқаруға, логистикалық қажеттіліктерді болжауға және көлік құралдарының жұмысын оңтайландыруға көмектеседі.

Логистиканы жақсарту үшін Орталық Азия елдері арасындағы өзара іс-қимыл

Орталық Азия елдері арасындағы тиімді өзара іс-қимыл өңірдегі логистиканы жақсартудың маңызды шарты болып табылады. Бұл өзара іс-қимыл көлік инфрақұрылымын жақсартуды да, мемлекеттік реттеу мен Әкімшілік рәсімдер деңгейінде үйлестіруді де қамтуы тиіс.

1. Халықаралық кооперацияның маңыздылығы: Орталық Азия елдері өздерінің стратегиялық артықшылықтарын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін логистика саласындағы тығыз ынтымақтастықтан айтарлықтай пайда көре алады. Бірыңғай транзиттік дәлізді белгілеу, кедендік рәсімдерді жақсарту және өңір елдері арасында көлік тарифтерін келісу транзиттік шығындарды азайтуды және өңірдің халықаралық инвесторлар үшін тартымдылығын арттыруды қамтамасыз етеді.

2. Логистика саласындағы елдердің табысты ынтымақтастығының мысалдары: ынтымақтастықтың табысты мысалдарының бірі Қытай, Қазақстан, Өзбекстан және Орталық Азияның басқа да елдері арасындағы көлік инфрақұрылымы мен логистиканы жақсарту жөніндегі бастамаларды қамтитын "жаңа Жібек жолы" жобасы болып табылады. "Қытай — Қазақстан — Еуропа" сияқты көлік дәліздерін дамыту тауарларды жеткізуді едәуір жеделдетеді және тасымалдау құнын төмендетеді.

Бұдан басқа, Қазақстан өз аумағы арқылы жаңа көлік дәліздерін құруға белсенді қатысады, бұл транзит көлемінің өсуіне және халықаралық логистикалық ағындардың жақсаруына ықпал етеді.

Қорытынды

Жаһандық нарықтағы ағымдағы өзгерістер мен технологиялардың қарқынды дамуын ескере отырып, Орталық Азия елдерінің логистикалық жүйесін жақсарту олардың кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды міндетіне айналуда. Инфрақұрылыммен, заңнамалық кедергілермен және үйлестірудің жеткіліксіздігімен байланысты проблемалар мемлекеттер, жеке сектор және халықаралық әріптестер арасындағы кешенді тәсілді және тығыз өзара іс-қимылды талап етеді.

Орталық Азияда логистиканың одан әрі дамуы өңір елдерінің инновациялық технологияларды енгізу, инфрақұрылымды жақсарту және халықаралық аренада өз іс- әрекеттерін үйлестіру қабілетіне байланысты болады. Жоғары жылдамдықты көлік дәліздерін құру, логистикалық процестерді цифрландыру және мемлекеттер деңгейінде үйлестіруді арттыру Орталық Азияның әлемдік экономикаға бәсекеге қабілеттілігі мен экономикалық интеграциясын арттыру бағытында маңызды қадамдар болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Төлеубеков Н.Р. Орталық Азиядағы интеграциялық процестер: Экономика, құқық, логистика //Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. - Алматы, 2017.

2. Логистика: современные тенденции развития: материалы XVI Междунар. науч.-практ. конф. 6, 7 апреля 2017 г.: /ред. кол.: В. С. Лукинский (отв. ред.) и др. — СПб.: Изд-во ГУМРФ им. адм. С. О. Макарова, 2017. — 260 с.

3. Global Competitiveness Report 2019, 2018//Официальный сайт Всемирного экономического форума.–[Электронный ресурс].–2020.

ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ТУРИЗМ: ҰЛТТЫҚ ТАҒАМДАРДЫ ӘЛЕМГЕ ТАНЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қалтаева С.А., Жақсылық А.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)
saule.kaltaeva@iuth.edu.kz, aidana.zhaksylyk@iuth.edu.kz

Аннотация. Мақалада ұлттық тағамдарды әлемге танытудың маңызды құралы ретінде гастрономиялық туризмнің қазіргі жағдайы, дәстүрлі тағамдарды туристік брендке айналдыру, гастрономиялық фестивальдар арқылы шетелдік туристерді тарту мүмкіндігі, аймақтар бойынша гастрономиялық туризмді дамыту әлеуеті қарастырылды. Қазақстанда гастротуризмді дамытуға бағытталған ұсыныстар әзірленді, оларды іске асыру туристерді тартуға және жергілікті экономиканы қолдауға ықпал ететін республиканың гастрономиялық брендін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

***Кілт сөздер*:** гастрономиялық туризм, ұлттық тағамдар, мәдени мұра, туристік бренд.

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние гастрономического туризма как важнейшего средства популяризации национальной кухни в мире, возможность превращения традиционной кухни в туристический бренд, привлечения иностранных туристов посредством гастрономических фестивалей, потенциал развития гастрономического туризма по регионам. Разработаны предложения, направленные на развитие гастротуризма в Казахстане, реализация которых позволит сформировать гастрономический бренд республики, способствующий привлечению туристов и поддержке местной экономики.

***Ключевые слова*:** гастрономический туризм, национальная кухня, культурное наследие, туристический бренд.

Annotation. The article examines the current state of gastronomic tourism as the most important means of popularizing national cuisine in the world, the possibility of turning traditional cuisine into a tourist brand, attracting foreign tourists through gastronomic festivals, and the potential for the development of gastronomic tourism by region. Proposals have been developed aimed at the development of gastronomy in Kazakhstan, the implementation of which will allow the formation of a gastronomic brand of the republic, contributing to attracting tourists and supporting the local economy.

***Keywords*:** gastronomic tourism, national cuisine, cultural heritage, tourist brand.

КІРІСПЕ. Гастрономиялық туризм қазіргі әлемдегі ең жарқын және қызықты саяхат түрлерінің біріне айналды. Бұл бірегей саяхат форматы басқа елдердің мәдениетін олардың тағамдары арқылы сезінуге, жергілікті тағамдардан ләззат алуға және ұлттық тағамдарды дайындаудың құпияларын білуге ұмтылатындарды тартады. Бұл процесте дәм сезу ғана емес, сонымен қатар аймақтың дәстүрлерін, әдет-ғұрыптары мен тарихын түсіну маңызды рөл атқарады.

Туристік индустрия бүгінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, үнемі дамып, жетілдіріліп келеді, бұл осы саладағы мамандардың клиенттердің жаңа тенденциялары мен үміттеріне бейімделу қажеттілігін, икемділік пен саяхатшылардың өзгеретін қалауына тез бейімделу қабілетін көрсетеді. Негізгі көрікті жерлермен танысуға бағытталған стандартты турлардың орнына мамандандырылған бағыттар, атап айтқанда, гастрономиялық турлар танымал бола бастады. Гастрономиялық турлардың инновациялық сипаты олардың жан-жақтылығымен, мәдени, білім беру және ойын-сауық аспектілерінің үйлесімімен, тек тамақ қалауын қанағаттандыруға ғана емес, сонымен қатар тамақтану мәдениетінің жаңа тәжірибесін алуға, басқа этностардың аспаздық өнерінің әдістерін игеруге бағытталған. Мұның бәрі саяхатшылар үшін бай және есте қаларлық тәжірибе жасайды.

Қазақстанда гастрономиялық туризмді дамыту мәселесі шетелдік туристер үшін жергілікті мейрамханалар мен аспаздық дәстүрлер туралы ақпараттың шектеулілігімен байланыстын. Гастрономиялық туризмді ілгерілетудің жеткіліксіздігі қазақ тағамдарын әлемдік нарықта танымал етуге және шетелдік қонақтарды көбірек тартуға кедергі келтіреді.

Зерттеудің мақсаты- гастрономиялық туризм объектілерін туризмнің негізгі элементтерінің бірі ретінде зерттеу және ұлттық тағамдарды әлемге таныту мүмкіндіктері бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу нысаны Қазақстанда гастрономиялық туризм бағыты, зерттеу пәні гастротуризмді дамытудың әлеуеті, мүмкіндіктері, проблемалары мен перспективалары болып табылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ. Зерттеу негізінен ғылыми әдебиеттерді, мерзімді басылымдарды теориялық талдау, отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми зерттеулерін қорытындылауға негізделген. Зерттеу барысында салыстырмалы және сипаттамалық әдістер, сондай-ақ жүйелік талдау, SWOT талдау әдістері қолданылды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ. Қазіргі мәдениетте гастрономиялық туризм туристік қызметті жетілдірудің бір түрі болып табылады, бұл тек демалуға ғана емес, сонымен қатар жаңа тамақтану тәжірибесінен эмоционалды қанағат алуға және бұрын белгісіз аспаздық жетістіктермен танысуға мүдделі тұтынушылардың сұранысының өзгеру тенденцияларынан туындайды.

Гастрономиялық туризм шынымен де халықаралық туристік индустрияның маңызды бөлігіне айналды. Қытай мен Жапония сияқты Азия елдері гастрономиялық туристерді аспаздық дәстүрлерінің әртүрлілігімен

және бірегейлігімен тартады. Қытай тағамдары аймақтық ерекшеліктерімен және әртүрлі дәмдерімен танымал, ал жапондық тағамдар ингредиенттердің балғындығына және тағамға қызмет ету эстетикасына назар аударуымен танымал. Франция мен Италия дәстүрлі түрде аспаздық мұрасы мен әлемге әйгілі тағамдарының арқасында гастрономиялық туризмнің орталығы болып саналады. Француз тағамдары талғампаздығы үшін, ал итальяндық тағамдар жаңа, сапалы ингредиенттерді қолданудың қарапайымдылығымен танылады [1]. Халықаралық жалпы көлемнің 8,2% -ін құрайтын гастрономиялық туризм белсенді түрде дамып келеді, өйткені көптеген саяхатшылар бұрын таныс емес дәм сезімдерін алу үшін жаңа жерлерді көруге ғана емес, сонымен қатар жаңа тағамдарды көруге тырысады. Туризмнің бұл түрі саяхатшылардың мәдени тәжірибесін байытып қана қоймайды, сонымен қатар жергілікті фермалар мен мейрамханаларды қолдау арқылы аймақтардың экономикалық дамуына ықпал етеді.

Гастрономиялық турдың мақсаты - белгілі бір елдің аспаздық ерекшеліктерінен ләззат алу. Бірақ бұл мақсат сирек кездесетін және экзотикалық тағамдарды жеумен немесе сансыз тағамдарды жеумен шектелмейді. Біріншіден, гастрономиялық турлар-бұл халықтың руханилығымен, ежелгі дәстүрлерімен және Ұлттық рухымен, оның аспаздық және гастрономиялық мәдениетімен танысу мүмкіндігі. Гастрономиялық мақсаттармен саяхаттау елдердің бейнелерін қалыптастырудың жарқын және эмоционалды негіздеріне айналып, тамақтану мәдениеті басқа ұлттар өкілдерінің менталитетін түсінуге көмектеседі.

Көптеген аймақтар осы жолдың басында және дәстүрлі туристік орындардың шекарасынан шығуға және аумақтың туристік имиджін кеңейтуге мүмкіндік беретін жаңа демалыс форматтарын белсенді түрде дамытуда. Саяхатты туризмнің осы түріне жатқызуға мүмкіндік беретін бірнеше анықтамалар бар. Арнайы әдебиеттерде: "аспаздық туризм", "азық – түлік туризмі", "гастрономиялық туризм" сияқты түсініктер кезедеседі [2]. "Аспаздық туризм" ұғымын 1998 жылы Боулинг Грин мемлекеттік университетінде (Боулинг Грин, АҚШ) Люси Лонг енгізген. 2003 жылы Эрик Вулф аспаздық туризм туралы белгілі бір құжатты ұсына отырып, халықаралық гастрономиялық туризм қауымдастығын (the International Culinary Tourism Association) құрды. Кейінірек бұл құжат кітапқа айналды, онда тамақ пен шарап туризміне деген қызығушылықтың артуы және аспаздық турларға сұраныстардың жергілікті өндірушілер мен рестораторларды өсіп келе жатқан сұранысты қалай қанағаттандыра алғаны құжатталды [3]. 2012 жылы "аспаздық туризм" ұғымы "гастрономиялық туризмге" ауыстырылды. Қазіргі уақытта World Food Travel Association гастрономиялық туризмнің 12 санатын анықтайды. Оларға мыналар жатады:

1. Аспаздық мектептер мен шеберханалар
2. Аспаздық ойын-сауық
3. Аспаздық бағыттар

4. Аспаздық оқиғалар
5. Аспаздық медиа
6. Аспаздық дайындамалар
7. Азық-түлік дүкендері
8. Агенттіктердің гастрономиялық турлары
9. Гастрономиялық мекемелер
10. Фермерлер базарлары
11. Гастрономиялық клубтар
12. Азық-түлік өндірісі [4].

Гастрономиялық туризм туризмнің басқа түрлерімен ортақ қасиеттерге ие, сондықтан ол жан-жақты турдың бөлігі бола алады немесе жіктеуге болатын туризмнің басқа түрлерінің кейбір белгілеріне ие болуы мүмкін: ауылдық (жасыл) гастрономиялық туризм; іскерлік (қалалық) гастрономиялық туризм; іс-шара (фестиваль) гастрономиялық туризм; мәдени-танымдық гастрономиялық туризм. Гастрономиялық турлардың мақсатты аудиториясына мыналар кіруі мүмкін: ұлттық тағамдары арқылы елдің мәдениетімен танысқысы келетін туристер; туристер-гурмалар, яғни тағамға жоғары талаптар мен талғампаз дәмі бар адамдар; аспаздық турды танымдық мақсатта, оқудан өту және кәсіби дағдыларды алу мақсатында пайдаланатын туристер (оқушылар, студенттер, аспаздар, сомельерлер, баристалар, дегустаторлар, рестораторлар, мейрамхана сыншылары); осы туристік бағытты зерттейтін туристік фирмалардың өкілдері [5]. Тиісінше, көрсетілген туризм түрлерінің әрқайсысы әртүрлі туристік нысандармен ұсынылуы мүмкін және әртүрлі мақсатты аудиторияға ие болуы мүмкін.

Әлемдік тәжірибеде гастрономиялық турлардың үш түрі бар:

Мейрамханалар мен кафелерге турлар. Атақты аспазшылар дайындаған тағамдардан дәм тату үшін әйгілі мейрамханаларға, кафелерге бару. Көбінесе аспазшылармен кездесулер мен тамақ дайындаудың ерекшеліктерін үйретуді қамтиды.

Шарап турлары. Шарап дәмін татып, шарап жасау негіздерін үйрететін шарап зауыттарына экскурсиялар. Жүзімдіктерге бару, шарап жасау процесін зерттеу және шарап жасаушылармен кездесу болуы мүмкін.

Сыра турлары. Сыра қайнату зауыттарына бару және әртүрлі сыралардың дәмін тату. Қатысушылар аймақтағы сыра қайнату дәстүрлері туралы, сондай-ақ әртүрлі сыралардың дәмінің нәзіктіктері туралы біле алады.

Фермерлер базарлары мен фермаларына турлар. Жергілікті фермерлер базарлары мен фермаларға барып, жергілікті өнімдер мен оларды қалай өсіру керектігін білу. Көбінесе жаңа піскен тағамдардың дәмін татып, олардан тамақ дайындауға қатысуды қамтиды.

Аспаздық сабақтар мен мектептер. Кәсіби аспазшылардың жетекшілігімен аспаздық сабақтарға қатысу. Қатысушылар аймақтың дәстүрлі тағамдарын дайындауды үйренеді және жергілікті тағамдардың мәдени дәстүрлері туралы біледі.

Тақырыптық гастрономиялық турлар. Шоколад, ірімшік, теңіз өнімдері немесе вегетариандық тағамдар сияқты белгілі бір аспаздық тақырыпқа бағытталған арнайы турлар. Мұндай турлар белгілі бір тағамдарды зерттеуге тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Көше тағамдары және гастрономиялық фестиваль. Азық-түлік фестивальдеріне қатысу және көше тағамдарымен танысу түрлі тағамдар мен сусындардың дәмін татуға, сондай-ақ мерекенің жарқын атмосферасын тамашалауға тамаша мүмкіндік.

Гастрономиялық турлардың бірінші түрі-демалыс күндері аспаздық мектептер-ауылдық жерлерден қалаларға дейінгі кең ауқымды қамтиды, далалық мектептер және жергілікті және шетелдік білім беру мекемелерінде құрылған мектептер.

Аспаздық турлардың екінші түрі жергілікті тамақтану орындарына, базарларға барумен байланысты. Гастрономиялық туризмнің бұл түрін белгілі бір жерлерге велосипедпен бару немесе жай серуендеу сияқты спорттық және экотуризммен біріктіруге болады. Турлардың үшінші түрі мәдени туризмге жақынырақ және туристке күнделікті өмір салтынан демалумен бірге басқа өмір салтын ашушы ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Гастрономияға деген сүйіспеншілікпен бірге қайтып оралғанда бөліскіңіз келетін жаңа білімге деген ұмтылыс пайда болады.

Қазақстан-Орталық Азияның көшпенділері мен отырықшы халықтарының дәстүрлерін біріктіретін, орыс, ұйғыр, дүнген, корей және басқа да тағамдардың ықпалымен бай мәдениеті мен бірегей тағамдары бар ел. Гастрономиялық туризм аясында Алматыда жергілікті базарлар мен мейрамханаларды зерттеуге болады. Мысалы, жасыл базарды аралап, құрт, ірімшік, жент, қазы (жылқы етінен дәстүрлі шұжық), шұбат (түйе сүтінен жасалған сусын) немесе қымыз (бие сүтінен жасалған ашытылған сүтті сусын) ішіп, жаңа піскен жемістер мен көкөністер сатып алуға болады. Ұлттық тағамдар мейрамханалары бешбармақ, қазы, қой етінен жасалған кәуап және т.б. сияқты дәстүрлі тағамдарды ұсынады. Алматының айналасында Қазақстанның ең жақсы жүзімдіктері орналасқан, онда жергілікті шараптардың дәмін татуға болады. Мысалы, Arbawine кез-келген адам үшін турлар ұйымдастырады. Астана фьюжн-асханасы бар заманауи мейрамханалардың алуан түрін ұсынады, онда дәстүрлі қазақстандық тағамдар қазіргі заманғы интерпретацияда ұсынылады. Кафелер мен кондитерлік дүкендерде дәстүрлі қазақстандық десерттер мен кондитерлік өнімдерді қоса алғанда, тәттілердің кең таңдауы бар. Шымкент пен Түркістан дәмді және хош иісті тағамдарымен танымал. Батыс Қазақстан балық тағамдарымен, әсіресе бекіре мен белугадан, оның ішінде уылдырықпен танымал. Мұнда "фишбармақ" деп аталатын батыстық түсіндірмеде бешбармақ беріледі. Шығыс Қазақстан өзінің орман алқаптары мен жидектерімен танымал. Мұнда қабан, бұғы және құс етінен жасалған түрлі

тағамдарды көруге болады. Тау өзендері керемет форельге толы, оны жергілікті тұрғындар ерекше рецепттермен дайындайды.

Қазақстанды гастрономиялық туристік бағыттың даму объектісі ретінде қарастыра отырып, елдің гастротуризмді дамытудағы әлеуетінің артықшылықтары мен мүмкіндіктерін бөліп көрсету қажет. Негізгі артықшылықтары-елдің бай тарихи-мәдени мұрасы, қалыптасқан аспаздық дәстүрлер, әртүрлі климаттық аймақтары бар үлкен аумақ және фермерлік шаруашылықтың жандануы. Әлеуетті мүмкіндіктер ретінде аймақтық тағамдарды брендтеу, гастрономиялық маршруттардың тізілімін қалыптастыру және оларды БАҚ-та жариялай отырып, тақырыптық аймақтық іс-шараларды өткізуді атап көрсетуге болады.

Республика аумағында гастрономиялық туризмнің проблемалары мен даму перспективаларын анықтау және түсіну мақсатында біз күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтауға мүмкіндік беретін SWOT талдау әдісін қолдандық (кесте-1).

Жалпы, республикада гастрономиялық туризмді дамыту әлеуеті бар, бірақ әлсіздіктерді жою және мүмкіндіктерді пайдалану бойынша жұмысты талап етеді.

Гастрономиялық туризмде әлемнің түрлі елдеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы гастрономиялық фестивальдер ерекше орын алады. Гастрономиялық туризм туристік аймақ брендінің қалыптасуына, аймақтың ұлттық-экономикалық жағдайына әсер етеді. Аспаздық саяхаттар мен тамақ фестивальдеріне барудың қаржылық аспектілері аймақ экономикасына оң әсер етеді. Қазіргі уақытта біздің елде туристік фирмалар гурмандар мен қызықты саяхат әуесқойларына ұсынатын бірнеше гастрономиялық маршруттар бар. Экскурсиялар Түркістан мен Алматы облысының аумағында өткізілген "Visit me Kazakhstan", "Picnic time", "Best of Almaty Tours" (Алматы), Slava Stolyar (есік) еліміздің түрлі өңірлерінде ұсынылады. Ақмола облысында 2018 жылы еліміздің түкпір-түкпірінен мыңнан астам туристерді жинаған "Nomad Food" ұлттық тағамдар мен сусындардың алғашқы ауқымды фестивалі өтті [6]. "Nomad Food" халықаралық мәртебеге ие болды, өйткені онда аймақтық қатысушыла рмен қатар Ресей, Өзбекстан, Моңғолия, Сербия аспаздары өз шеберліктерін көрсетті. Бірінші гастрономиялық фестиваль "Four Seasons" аймағының іс-шаралар тұжырымдамасына еніп, гастрономиялық туризмнің дамуына және әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікке үлкен серпін берді. Фестиваль тәжірибе алмасуға, қонақжайлылық индустриясын дамытудың перспективалық бағыттарын айқындауға, кәсіби шеберлікті жетілдіруге, ең бастысы ұлттық дәстүрлерді, оның ішінде гастрономия саласында ілгерілетуге ықпал етуге арналған.

Кесте 1. Қазақстанда туризмдегі гастрономиялық бағыттың даму әлеуетін SWOT-талдау

Күшті жақтары	**Әлсіз жақтары**
-Бірегей ұлттық тағамдар – дәстүрлі тағамдар (бешбармақ, қазы, бауырсақ, қымыз, шұбат) туристердің қызығушылығын тудырады. - Этникалық әртүрлілік-тағамдар қазақ, ұйғыр, өзбек, корей, орыс және татар дәстүрлерін біріктіреді. - Экологиялық таза өнімдер – органикалық ет, сүт өнімдері, бал, дала шөптері. - Аспаздық мұраны дамыту – фестивальдар арқылы танымал ету. - Бай ауыл агротуризмі - фермерлік шаруашылықтар, жергілікті өнімдердің дәмін тату. - Мейрамхана индустриясының дамуы – тұжырымдамалық және авторлық мекемелердің пайда болуы.	-Туристік инфрақұрылымның жетіспеушілігі - барлық аймақтар гастротуристерді қабылдауға дайын емес. - Көше тағамдарының шектеулі ассортименті-азық-түлік дүкендері және гастрономиялық фестивальдар жеткіліксіз. - Кейбір мекемелерде қызмет көрсетудің төмен деңгейі-әрқашан әлемдік стандарттарға сәйкес келе бермейді. - Қазақ тағамдарының нақты брендінің болмауы-шетелде таныту мүмкіндігі төмен. - Ағылшын тілді гидтер мен мәзірлердің аз саны-шетелдік туристерді тартуды қиындатады.
Мүмкіндіктер	**Қауіп-қатерлер**
-Әлемдегі гастротуризмге деген қызығушылықтың артуы - адамдар бірегей аспаздық тәжірибе үшін саяхаттауға дайын. -Қазақ тағамдарын әлеуметтік желілер арқылы насихаттау – фуд-блогерлермен, аспазшылармен жұмыс жасау, контент құру. - Этно-туризмді дамыту – киіз үйлерге гастротурлар, көшпелі лагерьлерде дәм тату. - Авиакомпаниялармен және туроператорлармен ынтымақтастық-гастро-маршруттарды ілгерілету. -Гастрономиялық кластерлер құру-мейрамханаларды, базарларды, фермерлерді біртұтас экожүйеге біріктіру. -Халықаралық фестивальдар ұйымдастыру-конкурстар мен азық-түлік жәрмеңкелерін өткізу.	-Басқа елдердің бәсекелестігі-көршілес аймақтар қазірдің өзінде гастротуризмді белсенді дамытуда. - Экономикалық тұрақсыздық-өнім бағасының өсуі, инфляция. -Туристердің хабардарлығы төмен-Қазақстанда әлі гастрономиялық бағыт дамымаған. -Логистикалық мәселелер - аймақтардың қашықтығы және жаңа өнімдерді тасымалдаудың қиындығы. -Мейрамхана бизнесіне жаңа технологияларды енгізудің баяу қарқыны.

Ұлттық тағамдар шынымен де аймақтың мәдени мұрасы мен мәдени бірегейлігінің маңызды бөлігі болып табылады. Ол ұрпақтан-ұрпаққа

берілетін тағамды дайындау мен тұтынудың бірегей әдістерін сақтай отырып, халықтың тарихын, дәстүрлері мен өмір салтын бейнелейді. Сонымен қатар, ұлттық тағамдар жаңа ингредиенттер мен әдістерді біріктіру арқылы заманауи талаптар мен қалауларға бейімделеді, бұл оның әртүрлі аудиториялар үшін өзекті және тартымды болып қалуына мүмкіндік береді. Туризм контекстінде ұлттық тағамдар туристерді тартудың қуатты құралы бола алады, оларға бірегей гастрономиялық тәжірибе ұсынады. Бұл мыналарды қамтуы мүмкін:

1. Аспаздық турлар мен шеберханалар: туристер жергілікті тағамдардан дәм татып, тағам дайындаудың дәстүрлі әдістері туралы біле алатын турларды ұйымдастыру.

2. Гастрономиялық фестивальдар: ұлттық тағамдарға арналған фестивальдар өткізу жергілікті тұрғындарды да, басқа аймақтардан және елдерден туристерді де тарта алады.

3. Жергілікті мейрамханалармен серіктестік: ұлттық тағамдардың бірегейлігін көрсететін және туристерге шынайы тәжірибе ұсынатын арнайы мәзірлерді немесе тағамдарды әзірлеу.

4. Медиа және әлеуметтік желілер арқылы жылжыту: ұлттық тағамдарды насихаттау және аймақтың гастрономиялық мүмкіндіктеріне назар аудару үшін заманауи медианы пайдалану.

Осылайша, ұлттық тағамдар туристік ұсыныстың маңызды бөлігіне айналуы мүмкін, бұл Қазақстанның мәдени бірегейлігі мен экономикалық дамуына ықпал етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ. Туризм және оның маркетингі саласындағы бәсекелестіктің артуы жағдайында әр аймақ өзін басқалардан ажыратуға болатын бірегей өнімдерді іздеуде. Жергілікті тағамдардың өзі қазірдің өзінде тұтынушыларды тарту, қалаларды, аймақтарды немесе тіпті бүкіл елдерді жылжыту үшін маркетингтік құрал ретінде пайдалануға болатын қажетті ресурстарды қамтитын платформа болып табылады. Гастрономиялық туризм қазіргі әлемде туризмнің өте танымал түрі деп қорытынды жасауға болады. Гастрономиялық туризм адамға аспаздық дәм тату, тамақ дайындауға үйрету арқылы белгілі бір елдің немесе аймақтың мәдениетін сезінуге мүмкіндік береді. Гастрономия арқылы көптеген туристер тіпті ел туралы пікірлерін өзгерте алады. Жоғарыда айтылғандар жалпы Қазақстан Республикасында және оның аймақтарында гастрономиялық туризмді дамыту туралы мәселені жан-жақты қарау қажеттігін атап көрсетеді.

Бай аспаздық мұрасымен, елдің географиялық орналасуымен, дамып келе жатқан туристік инфрақұрылымымен және әлемдегі гастрономиялық туризмге деген қызығушылығының артуымен Қазақстан гастрономиялық саяхат үшін танымал бағытқа айналуға барлық мүмкіндіктерге ие. Алайда, осы өңірде гастрономиялық туризмнің дамуына туристердің хабардар болмауы, гастрономиялық туризмнің дамымаған инфрақұрылымы және білікті кадрлардың жетіспеушілігі кедергі келтіруде. Қазақстанда гастрономиялық туризмді дамыту үшін инфрақұрылым салу, елді халықаралық

гастрономиялық туризм нарығында ілгерілету және кадрларды даярлау жөніндегі шараларды қамтитын стратегияны әзірлеу қажет. Арнайы гастрономиялық турлар құру, мейрамханалар мен кафелер ашу туристерді тартуға көмектеседі. Сондай-ақ, белсенді жарнамалық науқан жүргізу, мейрамханалар мен фермаларға баруды қамтитын туристік маршруттарды әзірлеу қажет, онда ұлттық тағамдардан дәм татып, олардың пайда болу тарихы туралы білім алу маңызды. Қазақстанда гастрономиялық туризмді дамыту жөніндегі шараларды іске асыру қазақ тағамдарының бірегей мәдени дәстүрлері мен байлығын сақтауға және ілгерілетуге ықпал ететін болады. Бұл сондай-ақ жергілікті тұрғындардың жұмыспен қамтылуын және табысын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1.Драчева Е.Л., Христов Т.Т. Гастрономический туризм: современные тенденции и перспективы. -Москва, 2017. - 19 с.

2.Александрова, А. Ю. Международный туризм. М.: Норма, 2008. 450 с.

3.География туризма / Под ред. А. Ю. Александровой. М.: Кнорус, 2015. 592 с.

4.Международная ассоциация гастрономического туризма World Food Travel Association URL: http://www.worldfoodtravel.org/. (Дата обращения: 12.12.2015).

5.Нехаева, Н. Е., Терехова, Ю. С. Гастрономический туризм как перспективное направление развития регионов россии // Естественные и математические науки в современном мире: сб. ст. по матер. XXXIV междунар. науч.-практ. конф. № 9(33). Новосибирск: СибАК, 2015. URL: http://sibac.info/conf/naturscience/xxxiv/42803 (Дата обращения: 30.06.2016). [URL: https://rrbusiness.ru/journal/article/814/].

6. Кабытаева А.К., Титова М.А. Перспективы развитимя гастрономического туризма в Казахстане. Научный журнал «АРХИВАРИУС» №8(53), 2020

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК БАҒЫТТАРЫНЫҢ АНЫҚТАМАЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Баялы А. Т., Назарбек Т. С.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)

e-mail: azimkhan.bayaly@ayu.edu.kz, Tolkin.Nazarbek@ayu.edu.kz

Аннотация. Международный туризм как вид международных отношений предоставляет туристские услуги, направленные на

удовлетворение культурных и духовных потребностей иностранных туристов. Хотя международный туризм является формой внешнеэкономических связей, он также имеет ряд уникальных особенностей. Проведение информационной работы с туристами: поскольку в целевую аудиторию «Туристов» входят потенциальные туристы, целесообразно рассмотреть этапы предварительного информирования при информационной работе с туристами. По туристским направлениям необходимо показать больше информации о современных гостиницах, кемпингах, кемпингах, ресторанах и кафе, которые могут предложить туристам разнообразное питание и отдых.

Ключевые слова: турист, информация, турагент, информационная система, информация, услуга, конкурент, инфографика.

Abstract. International tourism as a type of international relations provides tourist services aimed at satisfying the cultural and spiritual needs of foreign tourists. Although international tourism is a form of foreign economic relations, it also has a number of unique features. Conducting information work with tourists: since the target audience of "Tourists" includes potential tourists, it is advisable to consider the stages of preliminary information when conducting information work with tourists. For tourist destinations, it is necessary to show more information about modern hotels, campsites, campsites, restaurants and cafes that can offer tourists a variety of food and recreation.

***Keywords*:** tourist, information, travel agent, information system, information, service, competitor, infographics.

КІРІСПЕ

Халықаралық туризм халықаралық қатынастардың бір түрі ретінде шетел туристеріне кең көлемде мәдени және рухани қажеттіліктерін өтеуге бағытталған туристтік қызметтер көрсетеді. Халықаралық туризм сыртқы экономикалық байланыстың бір түрі болғанымен, бірқатар өзіндік ерекшеліктері де болады. Халықаралық туризмде турист өзінің елінен шығып, басқа бір шетелдік елге барады. Халықаралық туризмнің тағы да бір ерекшілігі – елдің төлем балансына тигізетін әсері. Сондықтан да шетелдік туристтердің келуін «белсенді» туризм деп атайды. Оған қарсы, туристтердің шетелге кетуі ұлттық ақша мөлшерінен азаюына әсерін тигізеді. Мұндай туризмді «белсенді емес» дейді. Туристтердің белсенді және белсенді емес болып бөлінуі туристтік іс-әрекетін қаражат нәтижесімен байланысты, ол халықаралық туризмде ғана болады, ішкі туризмге тарамайды. Кейбір жағдайларда шетелдік туризмнің дамуы елдің экономикалық және әлеуметтік дамуын жылдамдатуға да жіберілуі мүмкін[1].

Туристік бағыттар бойынша, қазіргі заманға сай қонақ-үйлер, турбазалар, кемпингтер және т.б орналасу объектілерін, туристерге әртүрлі тағамдар мен демалыс ұсына алатын мейрамханалар мен кафелер құрылысына және реконструкциясына көңіл бөлу және т.б. мәліметтер сақталады.

Жұмыстың мақсаты - Оңтүстік Қазақстан облысының туристік бағыттарының анықтамалық ақпараттық жүйесін құру.

Туристік қызметтің даму тенденциялары

Қазіргі таңда Қазақстандағы туризм – экономикалық әлеуетті арттырып, бюджеттің бүйірін шығаратын табыс көзі болатын жағдайға жетелейтін жолға түсуде. Осы саланың нақты механизмдерін дамытуға жұмсалған қаражат күні ертең өзінің өрісті өсімін көрсетіп, ел қазынасына қарқынды құйылары анық.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалауын ISO 9000 және 14000 сериясының талаптарымен сәйкес жүйелі істеу керек, оны мақсатты «сапа жібінің» барлық этабында орындау керек: оны жобалау мен өңдеу, оны өндіру мен жетілдіру [2].

Туристік қызметтің бәсекелестік қабілеттілігін бағалау үшін келесі кезеңдерді ұстанған тиімді (сурет 1).

1 кезең. Туристік қызметке қойылатын талаптарды қалыптастыру және бағалауға жататын бірлік көрсеткіштер тізімін анықтау.

Бағалаушы көрсеткіштер, туристік қызметтің сапасын анықтайтын қасиеттерді сипаттайды. Бағалау кезіндегі орындайтын ролі бойынша, бәсекелестік қабілеттілікті екі топқа бөледі:

- туристік қызмет қанағаттандыратын, міндетті талаптардың орындалуын тексеру үшін қолданылатындар;
- қандайда бір сипаттамаларымен тұтынушыларды қанағаттандыру дәрежесі бойынша, нарықта бәсекелесетін өнімдерді салыстыру үшін қолданылатындар[3].

Туристермен ақпараттық жұмыс жүргізу

Туризм ауқымы экономикалық және әлеуметтік құбылыстар сияқты соңғы уақыттарда едәуір кеңейген қызмет түрі болып табылады. Қазіргі уақытта экономикада туризм қосылған құн құру тұрғысынан тікелей немесе әсер ету роль ойнайтын немесе ойнауы мүмкіндігіне, еңбекпен қамтуды, жеке табысты, мемлекеттік кіріс және басқаларды қамтамасыз етуге үлкен көңіл бөлінеді[4].

Сервистік қызмет көрсету ерекшеліктері

Сервис инфрақұрылымы - бұл мемлекеттік және жекеменшік шаруашылық субъектілерінің жинағы. Сонымен қатар, кешенді жүйе болып табылады. Яғни олар көп жақты қызмет түрлерінен қызмет атқарады. Олар: Сауда, банк, сақтандыру, аудиториялық және тағы басқа қызметтер. Жұмыстың мақсаты төмендегілердің даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін оқып білу болып табылады:

Жұмыстың мақсаты нарықтық қатынастарға негізделген экономикалық жүйеге көшу болып табылады және өзінің құрамына келесілерді енгізеді: Сервис инфрақұрылымының мәнін, мақсаттарын атқаратын қызметтерін алу; сервис инфрақұрылымының құрамын анықтайтын классификациялық жүйелерін қарастыру; нарықтың дамуына инфрақұрылымның рөлі мен мәнін анықтау; сервис инфрақұрылымының субъектілерінің қызметінің нәтижесін

спецификалық сипатын ашу, іскерлік қызмет көрсету; сервис инфрақұрылымының дамуын реттеу әдістерін қарастыру; қазіргі кезеңдегі сервис инфрақұрылымының даму көздерін анықтау; инфрақұрылымдық қызметінің тиімділігін жоғарылату резервтерін анықтау[5].

Сурет 1 - Туристік қызметтің бәсекелестік қабілеттілігін бағалау кезеңдері

Келесі терезе ең негізгі терезе болып саналады. Бұл терезені құру мақсатым бұл негізгі терезе болғандықтан барлық негізгі мәліметтерді осы терезеде көрсетілуін ұйғардым. Бұл терезеде Түркістан облысының туристік бағыттар бойынша барлық ақпараттар қамтылған. Негізігі терезеде мынадай бөлімдер қарастырылған: Бағыттар бөлімінде-бағыттарды қосу, өңдеу, жою амалдарын орындау туралы ақпараттарды қосуға болады; Анықтамалар бөлімінде-аудан, қала, тұратын жерлер, көлік түрлері туралы ақпараттар қамтылған; Есеп бөлімінде Бағыттар бойынша қағазға басып беретін ақпаратты көруге болады; Түр бөлімінде-іздеу панелі, қосымша ақпарат, сорттау, шрифт т.с.с ақпараттар қарастырылған; Көмек бөлімінде бағдарлама

туралы мәліметтер көрсетілген [6].

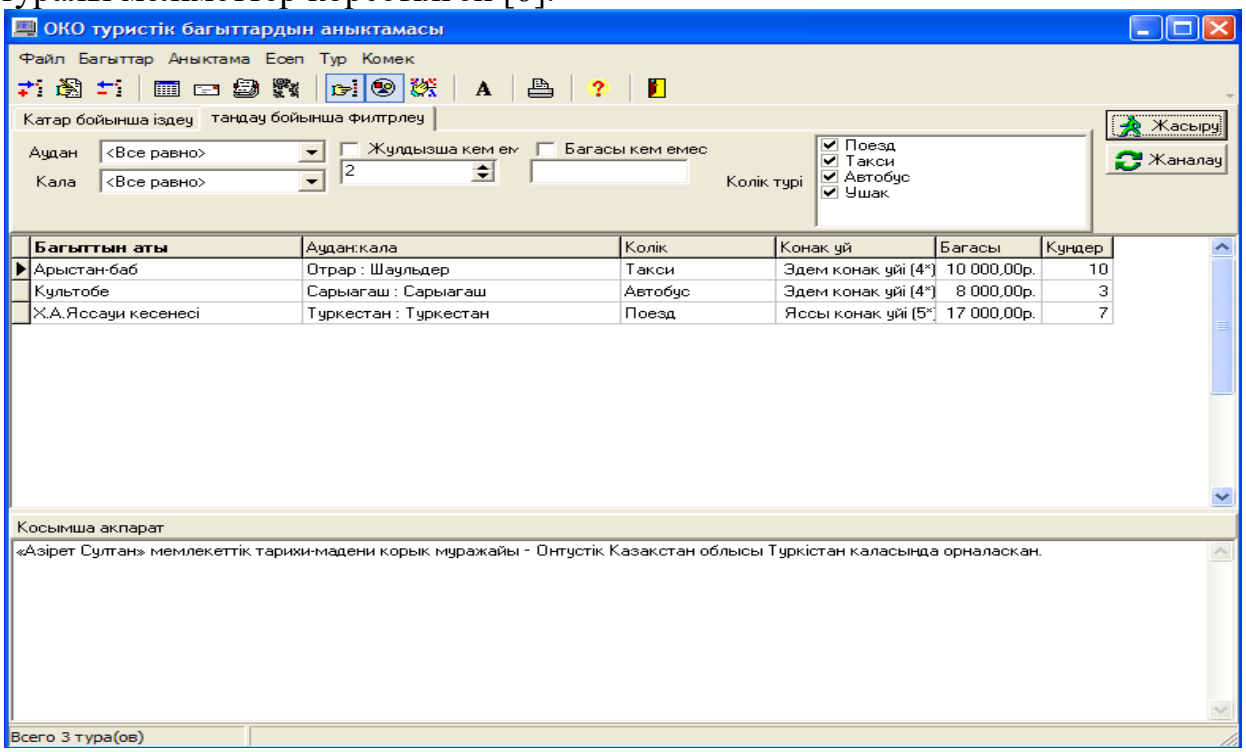

Түркістан туристік бағыттарының анықтамалық ақпараттық жүйесін құрудың негізгі терезесі

Қорытынды

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты әлеуметтік-экономикалық салалар автоматтандырылуда. Соған сәйкес бұл салаларды басқару орталықтандырылған жүйе бойынша жүзеге асырылуда.

Мақалада туристік бағыттар бойынша, қазіргі заманға сай қонақ-үйлер, турбазалар, кемпингтер және т.б орналасу объектілерін, туристерге әртүрлі тағамдар мен демалыс ұсына алатын мейрамханалар мен кафелер құрылысына және реконструкциясына көңіл бөлу және т.б. мәліметтер сақталады[7].

Туристік фирма қызметінің бәсекеге қабілеттілігі – бұл оның жетілдіруінің экономикалық және коммерциялық жағдайы сияқты эстетикалық, техникалық, сапалық мінездеме бойынша тұтынушылардың нақты талаптарына қызмет көрсетудің нарықтық жағдайға сәйкес келетіндігін көрсететін көп функционалды сипаттағы экономикалық категория. Оны қызмет көрсетудің кешенді тұтынушылық және құнық сипаттағы нарықтағы анықтаушы жетістік деп көрсетуге болады. Кез келген қызметтің бәсекеге қабілеттілігі оның аналогымен салыстыру нәтижесінде анықтауға болады. Нақты қоғамдық қажеттілікті қанағаттандыу дәрежесі бойынша бәсекелес қызметтен берілген қызметтің айырмашылығын көрсете отырып, ол қатысты көрсеткіш болып табылады[8]. Туристермен ақпараттық жұмыс жүргізу: «Туристер» мақсатты тыңдаушылар қатарына әлеуетті туристер де жататындықтан, туристермен ақпараттық жұмыс барысында алдын ала ақпараттандыру және орында ақпараттандыру кезеңдерін қарастырған орынды. Туристерге бағытталған материалдарда мәтін аз болып, графика

немесе инфографиканы көп болғанын атап өту керек, мысалы, буклет негізінен негізгі бағдарлар, көрнекті жерлер, қонақ үйлер және белсенді демалу орындары белгіленген. Инфографика – ақпартты визуалды ұсыну. Интернеттің ізденіс қызметі арқылы инфографиканы жасау және қолданудың сәтті үлгілерін табуға болады[9].

Алдын ала ақпараттандыру. Бұл кезеңде таратылатын ақпарат әлеуетті туристті қызықтырып, оны сіздің туристіңіз қылуы керек. Әлеуетті туристке бағытталған ақпаратта табиғи ландшафттың бірегейлігі және демалыстың ерекшелігі тартымдылығы туралы ақпарат, негізгі қызметтер тізімі мен олардың бағасы жайында мәлімет болу керек.

Бұл бағдарлама туристік фирмаларға қолдануға болады. Себебі, кез-келген фирмаларда техникалық қамтамасыздандыру жұмысының қызметтері ортақ болғандықтан, біздің бағдарламаны барлық фирмаларда қолдана алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зиядин С. Т. и др. Цифрлық экономика жағдайында туризм саласын жетілдіру //Economics: the strategy and practice. – 2018. – №. 3. – С. 144-154.
2. Seidualin D. A., Maulen M. G. Туризм мен қызмет көрсету индустриясында цифрлы технологияларды қолдану //ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2018. – №. 3. – С. 45-49.
3. Коновалова Е. Е., Силаева А. А. Инновации на предприятиях туризма и сервиса //Сервис в России и за рубежом. – 2014. – №. 3 (50). – С. 96-105.
4. Шайтура С. В., Сумзина Л. В. Туризм и сервис после коронавируса //Современные проблемы туризма и сервиса. – 2020. – С. 213-223.
5. Нурмаханов А. Ж. Шымкент қаласының туризм саласын басқару құралдарын дамыту. – 2024.
6. Мельникова И. Г., Юрченко А. В. Компетентностный подход к управлению качеством подготовки специалистов в сфере туризма и сервиса //Социосфера. – 2013. – №. 1. – С. 197-200.
7. Курочкин В. Н., Кобина Л. А. Организационно-экономические аспекты сервисной деятельности: физкультурно-спортивные услуги, горнолыжный туризм и сервис. – 2015.
8. Бауыржанұлы А., Бердибеков А. Б. Развитие мобильных приложений для путешествий: архитектура, функции и применение //Қазақстан-Американдық Еркін Университетінің Хабаршысы Вестник Казахстанско-Американского Свободного Университета. – С. 169.
9. Amangozhayeva A., Petrichsheva N., Pralieva S. Қазақстан Республикасындағы сервис және туризм саласындағы цифрландыру және электрондық коммерцияны дамыту үрдістері //ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2022. – №. 4. – С. 272-279.
10. www.bankreferatov.ru
11. http://delphicomponent.ru
12. http://dipls.ucoz.kz/

ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Джоланов Е.Е.
М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)
ee.dzholanov@dulaty.kz

Аннотация. Мақала тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсарту және бизнес-процестерді оңтайландыру үшін жаңа технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектті белсенді түрде енгізетін қарқынды дамып келе жатқан сектор ретінде қонақ үй индустриясының дамуын қарастырады. Брондауды автоматтандырудан бастап қонақтарға жекелендірілген ұсыныстар беруге дейін қонақүйлерге қызмет көрсетудің әртүрлі аспектілерінде AI қолдану мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер:Жасанды интеллект, қонақжайлылық индустриясы, қонақ үй бизнесі, туризм, GigaChat, чат-бот.

КІРІСПЕ. Қонақжайлылық индустриясы қонақтарға қызмет көрсету нарығындағы кәсіпкерлік қызмет ретінде қарастырылады. Соңғысы туристер, бизнес қызметкерлері, бизнес өкілдері, клиенттер, демалушылар, жеке немесе отбасылық мүдделерін шешетін адамдар болуы мүмкін.

Бүгінгі таңда қонақ үй бизнесі динамикалық дамып келе жатқан коммерциялық ұйымдардың жарқын мысалы болып табылады, олар қонақ үй қызметтері нарығында өз орнын қорғау үшін үнемі күресуде. Қонақжайлылық индустриясының белсенді дамуы заманауи туристік кешендер, қонақ үйлер және басқа орналастыру құралдарының санын ғана емес, сонымен қатар олардың қызметін жетілдіруді де қамтиды, бұл туристік нарықтағы қатал бәсекелестік жағдайында жүзеге асырылады.

Демалысқа баратын адамдар қонақ үйлер мен мейрамханалардан қызметтің жоғары деңгейін күтеді. Клиенттердің талаптарын қанағаттандыру және бәсекелестерден асып түсу үшін қонақжайлылық индустриясының өкілдері өз жұмыстарына жаңа құралдарды енгізуде. Олардың бірі-жасанды интеллект. Оның көмегімен қонақ үй және мейрамхана бизнесі өз жұмысын оңтайландырады және клиенттердің демалу сапасын жақсартады [1].

Жылдам дамып келе жатқан технологиялар қонақ үй бизнесіне көптеген мүмкіндіктер береді. Бүгінгі таңда клиенттерге қызмет көрсету саласында, атап айтқанда, туристік және қонақ үй бизнесінде заманауи жасанды интеллект шешімдері кеңінен қолданылады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ. Жасанды интеллектті енгізу бойынша алғашқы қадамдар "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасымен қаланды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары және цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен киберқауіпсіздік саласын дамытудың

2023 — 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы сияқты бірқатар стратегиялық құжаттарда жасанды интеллект бағыты бойынша кейбір міндеттер мен іс-шаралар айқындалған.

Oxford Insights жүргізген Үкіметтің 2023 жылға арналған жасанды интеллектке дайындық индексіне сәйкес, Қазақстан 193 елдің арасында 72-орында, сондай-ақ Үндістан мен Түркиядан кейін оңтүстік және Орталық Азия бойынша өңірлік рейтингте 3-орында тұр.

Қазақстанда жасанды интеллектті дамытудың 2024 — 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын әзірледі.

Ұзақ мерзімді перспективада әмбебап жасанды интеллект пен оны масштабтауды ойлап табумен байланысты ықтимал сын-қатерлерге дайындалу ұсынылады.

2020 жылы қонақжайлылық индустриясында жасанды интеллектті жасау және қолдануда үлкен серпіліс болды. Нәтижесінде, бұл жасанды интеллект құралдарын практикалық қолдану саласына көшуге мүмкіндік берді, өйткені жасанды интеллект арқылы бұрын фантастикалық сипаттамаларға ұқсас функцияларды орындау мүмкін болды. Көп жағдайда, жасанды интеллект әртүрлі салаларда адамнан тиімдірек тапсырмаларды орындайды.

«Жасанды интеллект» технологияларының үнемі дамып келе жатқандығынан, қонақ үйлер үшін көптеген мүмкіндіктер ашылады, бұл кәсіпорындарға қалаған нәтижелерге қол жеткізу үшін барлық тәсілдерді қолдана отырып, «тұрақты» болуға мүмкіндік береді. Қонақ үй компанияларына инновацияларды барынша тиімді пайдалану үшін жаңа технологияларды енгізу туралы алдын ала ойлану өте маңызды [2].

Туризм және қонақ үй шаруашылығы салалары жасанды интеллектті қонақ үй кәсіпорындарының қызметіне уақытында енгізгендердің алдыңғы қатарында болды. Оны қонақтың қонақ үйде болу кезеңінде барлық кезеңдерде көмектесуге, қонақ үйде әртүрлі қызметтер көрсетуге, сапар барысында және қалада серуендеу кезінде жеке ұсыныстар беруге, тіпті болу кезеңін сүйемелдеуге «үйрету» арқылы жүзеге асырады. Осыған байланысты, көптеген желілер мен брендтер жасанды интеллект ұсынатын артықшылықтар мен идеяларды пайдаланады.

Қонақ үй бизнесінде жасанды интеллектті пайдалану - «бәсекелестік артықшылық алу мәселесі ғана емес, бұл бизнесте қалу қажеттілігі». Жасанды интеллект қонақ үйлерде табысты дұрыс басқару, қонақтарға сапалы қызмет көрсету және күнделікті операцияларды автоматтандыру үшін қолданылады: бронь жасаудан бастап қосымша қызметтерді тапсырыс беруге дейін. Қонақ үйлерде жасанды интеллектті пайдалану үшін орналастыру құралдарының өкілдері инвестицияларының қай жерде ең үлкен әсер ететінін, олардың мүмкіндіктері мен қолжетімді бюджеті, қонақтардың пікірлері мен болашақ өсу жоспарларын ескере отырып, дұрыс есептеуді білуі керек, өйткені нарықта жыл сайын әртүрлі жаңа технологиялар пайда болады [3].

Қонақ үйде жасанды интеллектті қолданудың келесі нұсқалары бар:

- Қонақтардың сұраныстарын өңдеуге арналған чатботтар. Олар қонақтардың жиі қойылатын сұрақтарына тез жауап береді, брондауға, өзгертуге немесе бас тартуға көмектеседі.

- Жеке ұсыныстар. Қонақтардың қалауы туралы деректерді пайдалана отырып, жасанды интеллект жүйелері қызметтер, іс-шаралар, мейрамханадағы тағамдар және т. б. бойынша жекелендірілген ұсыныстарды ұсына алады.

- Дауыстық көмекшілер. Жасанды интеллект бар ақылды динамиктер мен дауыстық көмекшілер қонақтарға нөмірлік құрылғыларды басқаруға, сұраныстарды орындауға, ақпарат алуға көмектеседі.

- Операцияларды оңтайландыру. Жасанды интеллект жүйелері жүктеу, баға, сұраныс деректерін талдайды және нөмірлік қорды, бағаны, персоналды басқарудың оңтайлы шешімдерін ұсынады.

- Болжамды аналитика. Тарихи деректерге сүйене отырып, жасанды интеллект сұранысты болжайды, қонақтардың болашақ қажеттіліктерін болжайды, ресурстарды оңтайландырады.

- Бет-әлпетті тану. Компьютерлік көру технологиясы жеке қызмет көрсету арқылы қонақтарды автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді.

- Энергия тиімділігі. Жасанды интеллект жүйелері қонақ үй жүктемесіне байланысты қуат тұтынуды оңтайландыруға және жарықтандыруды, кондиционерді, желдетуді басқаруға қабілетті.

Жасанды интеллекттің дамуы қонақ үй бизнесінің кең перспективаларына ие болуына әкелді:

- қонақтар үшін жекелендірілген және жақсартылған тәжірибе;
- қонақүйдің тиімділігі мен өнімділігін арттыру;
- клиенттердің қалауын жақсы түсіну және сұранысты дәл болжау мүмкіндігі;
- ресурстарды басқаруды оңтайландыру және шығындарды азайту.

Қолдану идеялары

Қонақүйлерде инновациялар мен жаңа технологиялар қалай қолданылатыны туралы бірнеше идеяны қарастыруға болады:

- Виртуалды және кеңейтілген шындықты пайдалану. Қонақ үйлер брондау кезеңінде қонақтарды тарту және жұмылдыру үшін бөлмелерге, алаңдарға және бүкіл қонақүйге виртуалды турлар жасай алады. Сонымен қатар, толықтырылған шындық технологиясы қонақтарға қонақүйдің мүмкіндіктері мен қызметтерін интерактивті түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

- Қызметті жекелендіру және теңшеу. Қонақтардың жеке профильдері бар мобильді қосымшаларды әзірлеу жеке ұсыныстарды ұсынуға және нөмірлерді олардың қалауы бойынша реттеуге мүмкіндік береді. Бұл клиенттердің адалдығы мен қанағаттанушылығын арттырады. Роботтандыру және процестерді автоматтандыру. Консьерж роботтарын, жеткізуші роботтарды және "ақылды нөмір" технологияларын пайдалану шығындарды оңтайландыруға және қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

- Жасанды интеллект пен машиналық оқытуды қолдана отырып, деректерді интеллектуалды талдау. Технология сұранысты болжауға, басқаруды оңтайландыруға, сондай-ақ ұсыныстарды жекелендіруге және қонақтардың қалауы туралы үлкен деректерге негізделген қызметті жақсартуға кең мүмкіндіктер ашады [4].

- Бәсекелестер қол жеткізе алмайтын инновациялық қызметтер мен ойын-сауық. Заманауи виртуалды шындық технологияларын, интерактивті ойындар мен шоу-бағдарламаларды пайдалану қонақтарға ерекше тәжірибе беретін құралға айналады.

Қонақ үй бизнесінде ол қызметкерлерді алмастырмайды, бірақ онымен бірге жұмыс істейді, күрделі тапсырмаларға уақыт бөледі. Адамның қатысуы, әсіресе жылы қонақжайлылық пен жеке көзқарасты қамтамасыз етуде маңызды болып қала береді. Жасанды интеллект қызметкерлерге қонақтарды жақсы түсінуге, олардың сұрауларына тезірек жауап беруге, жеке қарым-қатынас жасауға уақыт бөлуге көмектеседі. Осылайша, жасанды интеллект қонақүй қызметкерлерінің мүмкіндіктерін толықтырады және күшейтеді, оларды алмастырмайды.

GigaChat-ты API арқылы жобаңызға енгізуге болады. Гигачат қонақ үй бизнесінде мазмұнды құру, деректерді талдау және диалогты қолдау мүмкіндіктерінің арқасында пайдалы. Ол үшін:

- нөмірлердің сипаттамаларын жасау;
- қонақтарға кеңес беру;
- брондауды өңдеу;
- бизнес-процестерді оңтайландыру; қонақ үйді басқаруға байланысты;
- брондау және болу процесінде қонақтарды қолдауға пайдалануға болады.

Сондай-ақ, GigaChat қонақ үй бизнесі әртүрлі аспектілерде пайдалы қолдана алатын ақпарат пен кеңестер береді. Бұл маркетинг, персоналды басқару, қаржы, мүлікті басқару және қызмет көрсету сапасы. Мысалы, бұл маркетингтік жоспарларды құруға, жарнамалық мәтіндерді жазуға, қаржылық деректерді талдауға, персоналды басқару Стратегияларын жасауға және т.б. көмектеседі. Ол сондай-ақ қонақжайлылық индустриясындағы соңғы трендтер мен ең жақсы тәжірибелер туралы ақпарат береді.

Егер мейрамхана мен қонақ үй бизнесі жасанды интеллектті шебер қолданса, онда ол келесі әсерлерге қол жеткізе алады:

- Клиенттерге қызмет көрсетуді жеделдету, сонымен қатар оны сапалы ету.
- Өнімді сатып алуды оңтайландыру, кірісті ұлғайту үшін сұранысқа негізделген бағалар.
- клиенттердің тәжірибесін жекелендіру.
- қонақ үйлер мен мейрамханалардағы кейбір процестерді автоматтандыру.
- есеп беруді және басқа да маңызды құжаттарды тезірек дайындау.

- қонақүй бөлмелеріндегі гаджеттердің арқасында қонақтармен өзара әрекеттесуді жақсарту.

Жасанды интеллект қонақ үй мен мейрамхана бизнесін қоса алғанда, әртүрлі салалардың ажырамас бөлігіне айналуда. Оны қолдану қызмет көрсету сапасын жақсартуға, процестерді оңтайландыруға және жұмыс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Қонақ үй бизнесінде жасанды интеллект тиімділікті арттыру және қонақтарға қызмет көрсетуді жақсарту үшін кеңінен қолданылады.

1. Процестерді автоматтандыру

Қонақ үй және мейрамхана бизнесінде жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттарының бірі-күнделікті процестерді автоматтандыру. Бұл мыналарды қамтиды:

- Чатботтар: клиенттердің сұраныстарын өңдеу, бөлмелерді брондау және мейрамханаларға тапсырыс беру үшін чатботтарды пайдалану. Олар тәулік бойы жұмыс істей алады, сұрақтарға жедел жауап береді.

- Басқару жүйелері: Жасанды интеллект сату және маусымдық деректерді талдау негізінде қажеттіліктерді болжау арқылы түгендеуді басқаруға көмектесе алады.

2. Қызметті жекелендіру

Жасанды интеллект қонақ үйлер мен мейрамханаларға жеке қызметтерді ұсынуға мүмкіндік береді, бұл клиенттің тәжірибесін айтарлықтай жақсартады:

- Деректерді талдау: Жасанды интеллект жүйелері тапсырыс берушілердің мінез-құлқын, олардың қалауын және Тапсырыс тарихын жеке ұсыныстар беру үшін талдай алады.

- Жеке ұсыныстар: жиналған мәліметтерге сүйене отырып, мекемелер клиенттердің адалдығын арттыратын арнайы акциялар мен жеңілдіктер ұсына алады

3. Бағаны оңтайландыру

Динамикалық баға үшін жасанды интеллекті пайдалану қонақүйлер мен мейрамханаларға сұраныс пен ұсынысқа байланысты бағаларын бейімдеуге мүмкіндік береді:

- Нарықты талдау: және оңтайлы бағаны ұсыну үшін бәсекелестердің бағалары, маусымдық және басқа факторлар туралы деректерді талдай алады.

- Сұранысты болжау: жасанды интеллект жүйелері сұраныстың шыңын болжай алады, бұл бағалар мен толтыруды алдын-ала реттеуге мүмкіндік береді.

4. Қызмет көрсету сапасын жақсарту

Жасанды интеллект тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын айтарлықтай жақсарта алады:

- Бетті тану: бетті тану технологиясын қонақүйлерде тіркелу процесін жеделдету үшін, сондай-ақ қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін пайдалануға болады.

- -Шолуларды талдау: және негізгі мәселелерді анықтап, оларды шешу жолдарын ұсына отырып, әртүрлі платформалардағы тұтынушылардың пікірлерін талдай алады.

5. Қоңыраулар мен шектеулер

Көптеген артықшылықтарға қарамастан, қонақ үй мен мейрамхана бизнесінде жасанды интеллект қолдану да бірқатар қиындықтарға тап болады:

- Деректердің құпиялылығы: клиенттердің деректерін жинау және талдау құпиялылық пен деректерді қорғаудың қатаң ережелерін сақтауды талап етеді.

- Технологияға тәуелділік: автоматтандырудың жоғарылауымен технологияға тәуелділік қаупі артады, бұл ақауларға әкелуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ. Осылайша, жасанды интеллект арқасында қонақ үй бизнесі клиентке бағытталған болуға барлық алғышарттарға ие. Әртүрлі чат-боттар мен виртуалды көмекшілер қазірдің өзінде әлемдік консультациялардың және қолдаудың төрттен бір бөлігін өзіне алды. Әрине, қазіргі технологиялар даму кезеңінде мұндай консультант адамды толықтай алмастыра алмайды, бірақ болашақта бұл мүмкін. Қонақжайлық индустриясы әрқашан алдыңғы қатарлы технологияларды пайдаланып, қонақ үй кәсіпорнына операциялық қызметтің максималды тиімділігін, сондай-ақ қонақ үй кәсіпорындарының иелері үшін басқарушылық қызметтерді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект қызмет көрсету сапасын жақсартуға, процестерді оңтайландыруға және жұмыс тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін қонақ үй және мейрамхана бизнесі үшін жаңа көкжиектерді ашады. Дегенмен, оны қолдануға байланысты қиындықтарды ескеру және оларды жеңуге тырысу маңызды. Болашақта аі технологияларының одан әрі дамуын күтуге болады, бұл қонақжайлылық саласында одан да үлкен өзгерістерге әкеледі.

Жасанды интеллект пен роботтандырудың дамуы кезекті өнеркәсіптік революцияға емес, әлеуметтік-экономикалық қалыптастыруының өзгеруіне әкелуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бондаренко Г.А. Менеджмент гостиниц и ресторанов: учеб.пособие — 2-е изд., стер. — М.: Новое знание, 2008. — 365 с

2. Доброжанская Е. Б. Управление инновационной деятельностью в сфере туризма: Автореф. дис. д-ра экон. наук. Спб. 2011.

3. Пикалев А. Как увеличить доход ресторана, бара, кафе.- М.: «Советский спорт», 2001. -395с.

4. Искусственный интеллект в бизнесе. URL:https://ratenger.com/hi-tech/ai/iskusstvenniy-intellekt-v-biznese

АЙМАҚҚА ТУРИСТЕРДІ ТАРТУДА МАРКЕТИНГ ФУНКЦИЯЛАРЫ МЕН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Дандаева Б.М., Куаныш А.С.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)
e-mail: botakoz.dandayeva@ayu.edu.kz,kuanysajsa6@gmail.com

Аннотация. Өңірде туризмнің ұзақ мерзімді дамуы үшін негізгі міндет маркетингтік жүйені құру және оның дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету қажет. Бұл мақалада туризмдегі маркетингтің негізгі функциялары, туризмдегі маркетингтік зерттеулердің рөлі мен пайдасы қарастырылып, туристерді тартуда ықпал етуші факторлары анықталды. Туризмде маркетинг тиімділігін арттыру өңірдің дамуына жағдай жасайды.

***Кілт сөздер*:** туризм, маркетинг, инфрақұрылым, рентабельділік, инвестиция.

Аннотация. Основной задачей долгосрочного развития туризма в регионе является создание маркетинговой системы и обеспечение ее надлежащего функционирования. В статье рассматриваются основные функции маркетинга в туризме, роль и преимущества маркетинговых исследований в сфере туризма, а также определяются факторы, влияющие на привлечение туристов. Повышение эффективности маркетинга создает условия для развития регионального туризма.

Ключевые слова: туризм, маркетинг, инфраструктура, рентабельность, инвестиции.

Abstract. The main objective of long-term tourism development in the region is to establish a marketing system and ensure its effective operation. This article explores the key functions of marketing in tourism, the role and benefits of marketing research in the tourism sector, and the factors influencing tourism attractiveness. Enhancing the effectiveness of marketing in tourism creates favorable conditions for the development of regional tourism.

Keywords: tourism, marketing, infrastructure, profitability, investments.

КІРІСПЕ. Қазіргі таңда туризм әлемдік экономиканың ең ірі ғана емес, сонымен бірге ең жылдам дамып келе жатқан саласы болып табылады, оның өсу қарқыны экономиканың басқа салаларының өсу қарқынынан 2 есе жоғары [1]. Туризм саласы қала өркениетінің даму белгісі, мәдени құндылықтарды айқындау және адамның рухани және физикалық күшін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сәйкесінше, туристік өңірлерге туристерді тартуда маркетинг саласының оң әсер етуші тұстары көп.

Маркетинг ұғымы – тауар немесе қызметті сатуға бағытталғандықтан, туризм саласы маркетинг ұғымынан тыс қалмайды.

Өңірде туризм саласын дамыту – халықаралық аренада аймақтың оң имиджін қалыптастырумен қатар, бірегей ерекшеліктерін орнықтырумен түсіндіріледі. ҚР Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Ұлытау 2019» халықаралық туристік форумда сөйлеген сөзінде: «Түркістан мен Отырар, Сауран мен Сығанақ, Шерқала мен Оғыланды, Берел мен Марқакөл, Баянауыл мен Қарқаралы, Шарын мен Көлсай барша жұрттың құндылығына айналуы тиіс. Қорқыт ата, Арыстан баб, Қожа Ахмет Яссауи, Бекет ата, Бәйдібек би, Бегім ана, Қабанбай батыр, Райымбек батыр, Мәшһүр Жүсіп, хакім Абай, тағы басқа көптеген дара тұлғаларымыздың есімдерін туризм арқылы кеңінен насихаттау – бүгінгі заман талабы» деп айтқан болатын [2].

Туризм саласындағы маркетинг – бұл туристік фирманың өнімдерін, турларды және саяхатшыларға арналған барлық ілеспе қызметтерді жылжыту және сату мақсатында жүзеге асырылатын іс-шаралар кешені.

Туризм саласындағы маркетингтік қызметтің әртүрлі аспектілері бар, бұл туристік өнімді құру және тарату ерекшеліктеріне байланысты. Туризм саласының өзге салалардан ерекшелігі – материалдық сипатта өнім шығаруында емес, өнімнің қызмет сипатында болуымен айқындалады. Сәйкесінше турөнімді жылжыту және нарықта жайғастыру тікелей маркетингке тәуелді. Өз кезегінде маркетинг саласы бірқатар міндеттемелерге ие екенін аңғарамыз.

ӘДІС-ТӘСІЛДЕР. Жұмысты жазу кезінде қолданылған зерттеу әдістері - жүйелік тәсіл, салыстырмалы және факторлық талдау, себеп-салдарлы байланыстарды талдау пайдаланылды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ. Түркістан қаласы еліміздің көне қалаларының бірі бола отырып, мәдени ошаққа айналуына байланысты жоғары туристік әлеуетке ие болып отыр. Дәл осы себеппен, туристік ағын күн санап артуда.

Тиімді маркетингтік зерттеулер және турөнімді жылжыту бойынша маркетингтік стратегиялар Түркістан облысын тартымды ететін бірегей ерекшеліктері, тарихи–мәдени ескерткіштері арқылы туристердің аймаққа деген қызығушылығын оятады. Бұл туристердің санын көбейту және хабардарлықты арттыру арқылы туризм индустриясының табысының артуы мен өсуіне ықпал етеді.

Қазіргі уақытта туристерді тартуда маркетингтік зерттеулердің рөлі мен маңыздылығын тұрақты арттырудың айқын тенденциясы байқалуда. Бұл нарықтағы бәсекелестік жағдайында туристердің қалауы мен сұранысын тиімді анықтап қана қоймай, туристерді тарта отырып туристік өнімді ұсынумен сипатталады. Сәйкесінше бұл процесс өз кезегінде дестинацияның туристік әлеуетіне және маркетинг тиімділігін арттыру мүмкіндігімен анықталады.

Осы орайда туристерді тарту бойынша Түркістан облысын туристік аймақ ретінде ала отырып, алға қойған бірқатар міндеттерін төмендегідей ажырата аламыз:

- туристерді тарту бойынша аймақтың туристік әлеуетін бағалау;

- туристік аймақтың инвестициялық тартымдылығын анықтау және жоғарылату;

- рекреациялық құрамдас аумақ ретінде туристік аймақты позициялау;

- туризм және қонақжайлылық қызметтері нарығында позициялау.

Жоғарыда келтірілген біршама міндеттерді шешу Түркістан облысы үшін жоғары маңызға ие болып отыр, себебі аймаққа туристерді тарта отырып, туризм рентабельділігін жоғарылату, маркетинг тиімділігін нығайту секілді бірқатар мәселелерді шешуге жол ашатынын көре аламыз.

Маркетингтік зерттеулер Түркістан облысын нарықтың өткір бәсекелестер арасында, анықтап айтқанда өзге туристік аумақтар, қалалар, елдер арасында тиісті өңірдің артықшылықтарын анықтай отырып, нарықта өзін позициялауға мүмкіндік бере алады.

Сайып келгенде бұл мүмкіндікке ие болу үшін жүзеге асырылуы тиіс бірқатар мынадай қызметтерін тобын төменге келтіре аламыз:

- біріншіден, Түркістан аумағында ең жақсы деңгейде ұсынылатын туризм және қонақжайлылық саласындағы қызметтерді анықтау;

- екіншіден, әлеуетті туристер тобын Түркістан аумағына тарту және осы қызметтерге тұрақты сұранысын қалыптастыру. Бұл өз кезегінде «тұрақты туризм» түрінің дамуының алғышарты бола алады.

- үшіншіден, Түркістан облысының тиісті аумағының рекреациялық тартымдылығын арттыру мәселелерін шешу үшін жеткілікті мөлшерде отандық және шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал ету;

- төртіншіден, кең ауқымды, оның ішінде мемлекет шеңберінде және одан тыс жарнамалық науқандарды шебер өткізу есебінен осы өңірдің оң имиджін қалыптастыру. Мәселен, жақын арада Алматы қаласында ауқымды «KITF 2024» Халықаралық жәрмеңкесі «Қазақстандық көрме компаниясы Iteca» қолдауымен ұйымдастырылды. Аталмыш көрме бірнеше мемлекеттердің туристік дестинацияларының мүмкіндіктерімен қатар, жаңа турөнімді жарнамалауға жол ашады. Бұл, Түркістан облысында туристер легін арттырумен қатар, нарықта қаланың туристік әлеуетін позициялауға, бәсекегеқабілеттілікті арттыруға біршама мүмкіндік береді.

Туризмдегі маркетинг функциясы – туристік қызметтердің өзара үйлесімділік табуын, маркетингтік стратегия құру және оны жүзеге асыру арқылы туристік дестинацияға туристерді тарту сынды міндеттемелерді қамтиды. Осыған сәйкес төменде туристерді тарту кезінде маңызды рөл атқаратын маркетинг саласының маңыздылығын 1 – суреттен көруге болады.

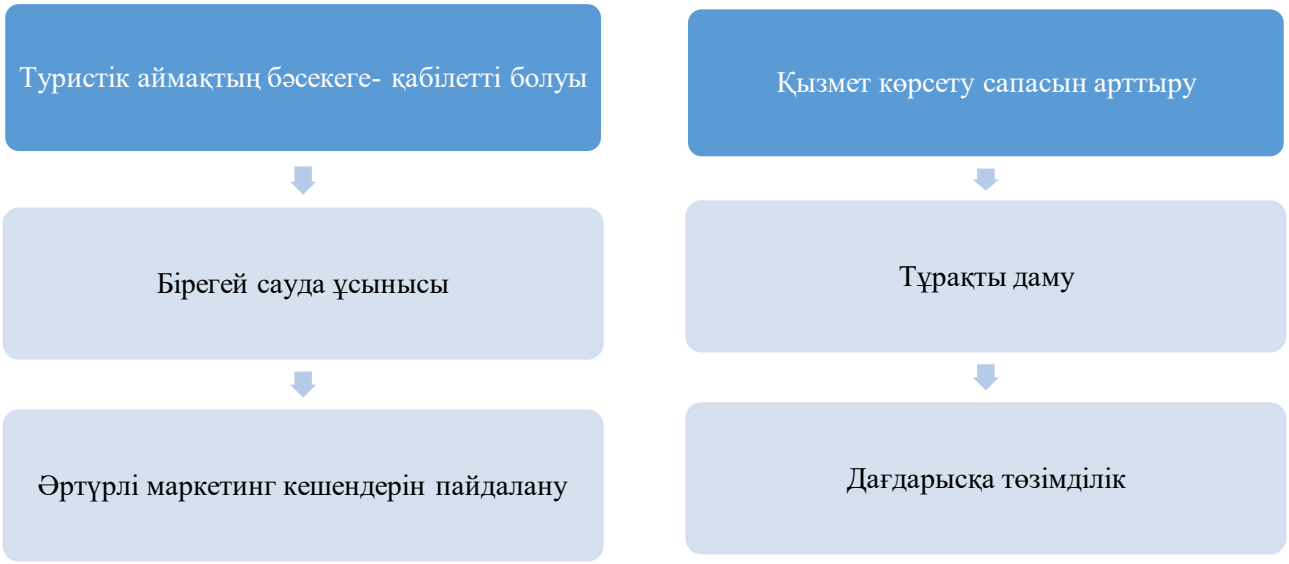

1 – сурет – Туристерді тартуда маркетингтің маңыздылығы
Ескерту: авторлармен құрастырылған.

Біріншіден, туристік аймақтың бәсекеге қабілетті болуы – аймақтың нарық шеңберінде бәсекелестерден озық турөнім ұсынуымен қатар, бірегей позицияда болуы шарт, яғни аймақта тематикалық турлардың ұйымдастырылуымен түсіндіре аламыз. Туристік аймақтың өміршең болуы қызметтің бәсекегеқабілеттілігіне тікелей байланысты.

Екіншіден, «бірегей сауда ұсынысы» – туристік аймақтың бірегей мүмкіндіктерін ашумен, туристер үшін Түркістан қаласының әлеуетін ұтымды пайдаланумен түсіндіріледі. Мәселен, Түркістан қаласы аумағында мәдени – тарихи көрікті жерлерді көрсету себебінен, бірегей сауда ұсынысы құру арқылы аймақтың туристік құндылығын жеткізу қажет.

Үшіншіден, туризмдегі маркетинг тікелей туристерді тартуға бағытталғандықтан, маркетинг кешені түсінігінен айналып өте алмаймыз. Маркетинг кешені (marketing–mix) – маркетингтің айнымалы факторларын бақылайтын жиынтық, сәйкесінше бұл жиынтық туристік кәсіпорындармен қатар, туристік дестинацияға туристерді тарту үшін де жарамды.

Маркетинг кешені функциясы – жиынтықты (mix) қалыптастыру, бұл әлеуетті клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймайды, сонымен қатар туристік аймақта маркетинг тиімділігін арттыру функциясымен сипатталады.

Ұзақ уақыт бойы маркетинг мамандары маркетингтік – микс элементтерін тек тактикалық шешімдер деңгейіне жатқызып келеді. Нәтижесінде маркетинг тактикасы – туристерді тартуда маркетингтік стратегияны жүзеге асыру мақсатында орындалатын нақты әрекеттер [3].

Төртіншіден, қызмет көрсету сапасын арттыру маңыздылығы көрсетілген. Туристік қызмет сапасының ұғымы – қызмет көрсету деңгейінің туристердің талаптарына сәйкестігі ретінде қарастыруға болады. Қызмет

көрсетудің жоғары деңгейі білікті мамандардың күшімен немесе туристік аймақтың техникалық жабдықталуымен ғана емес, сонымен қатар сапа менеджментінің дұрыс құрылған жүйесімен де байланысты [4].

Түркістан қаласы – еліміздегі рухани туризм бағытында елеулі орын алатын туристік обьектілердің бірі. Аймақтың негізгі туристік бағыты ретінде емдік – сауықтыру, оқиғалық, ауыл туризмі, экскурсиялық – танымдық, туризмнің белсенді түрлері қарқынды дамуда.

Түркістан қаласының туристік өнімінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды аспектісі туризм саласында цифрлық технологияларды пайдалану есебінен туристер мен демалушылар үшін қажетті ақпараттық кеңістік болып табылады.

Туристерді тартуда маркетинг функциясы – нарық талабына сай болу мәселесін шешу мақсатында қазіргі заманғы маркетингтік және цифрлық технологияларды пайдалана отырып, өңірдің ақпараттық – коммуникациялық туристік саласын құру, енгізу және дамыту жөніндегі іс – шараларды ұйымдастыру көзделеді. Бұл маркетинг қызметтерін іске асыру өңірдің туристік саласына цифрлық технологияларды енгізіп қана қоймай, сонымен қатар өңірдің қонақтары мен тұрғындарын туристік объектілердің, Түркістан өлкесінің тарихи – мәдени көрікті жерлерінің орналасқан жері мен сипаттамалары туралы хабардар ететін қолжетімді ақпараттық ресурстар жасауға мүмкіндік береді. Осы бағытта Түркістан қаласында «Visit Turkistan» және «Open Turkistan» туристік ақпарат орталықтары жұмыс жасауда.

Төртінші, тартуда маркетинг маңыздылығы «тұрақты даму» ұғымымен байланысты екенін байқаймыз. Тұрақты маркетинг – Түркістан аумағында орналасқан туристік аймақты ұзақ уақыт сақтау үшін тұрақты қорғау жұмыстары мен туристер тарапынан жауапкершілік сезінуіне бағытталған. Мәселен, табиғи ландшафттарға теріс әсер етпейтін экотурларды жылжыту, жергілікті халықпен бірлесе отырып табиғатты қорғау жобаларын қолдау және т.б.

Тұрақты маркетинг – экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікті арттыруға үндеу. Дүниежүзілік консюмеризм мен қоршаған ортаны қорғаушылар қозғалысы қарқынды дамып келе жатқандықтан, бүгінгі маркетологтар тұрақты маркетинг практикасын дамытуға мәжбүр [5].

Туризм саласы маркетинг ұғымымен біте қайнасқандықтан, өз кезегінде Түркістан облысында Сайрам – Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде Экотуристік фестиваль өтті.

Жалпы, Түркістан облысында туризм саласын дамыту шаралары 3 бағытта жүргізіледі.

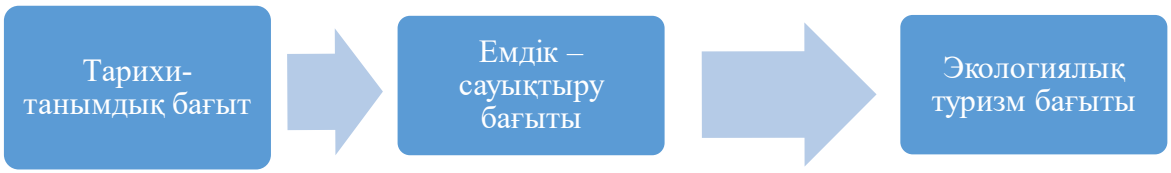

2 – сурет – Түркістан облысында туризм саласын дамыту бағыты
Ескерту: әдебиет негізінде автормен құрастырылған [16].

Жоғарыдағы 2-ші суретте көрсетілгендей экологиялық туризм бағытын дамыту шеңберінде облыстық мәдениет және туризм басқармасына қарасты «Open Turkıstan» туристік ақпараттық орталығы «Miras Legion» туристік – спорттық фирмасының ұйымдастыруымен Сайрам – Өгем мемлекеттік табиғи паркінде «Түркістан таулары» белсенді экотуристік фестивалі өтті. Фестивальді өткізудегі басты мақсат – ерекше қорғалатын аумақтар мен Түркістан облысының тауларында белсенді экотуризмді дамыту, өңірдің табиғатын насихаттау, экологиялық сауаттылық пен туристердің легін арттыру, сондай – ақ Түркістан облысының жағымды имиджін құру екенін атап өткеніміз жөн.

Сайып келгенде, туризм саласындағы маркетинг функциясы – өнім құндылығын тұтынушы санасына терең ендіру арқылы нарық сұранысына төтеп бере алу.

Туристерді тартуда ықпал етуші факторларды анықтамас бұрын «туристік ағын» ұғымына анықтама беріп өтейік.

Туристік ағын дегеніміз – белгілі бір аумаққа белгілі уақыт аралығындағы туристік сапарлардың жалпы саны. Статистикалық тұрғыдан алғанда туристік ағын деп, туристік сапарларын ұйымдастырған туристер саны деп түсіндіре аламыз [6].

Түркістан аумағы бойынша туристік ағын дегеніміз (туристік сапарлар саны бойынша) – мемлекет ішіндегі және шетелдік туристер тарапынан ұйымдастырылған туристік сапарлардың жалпы саны. Айта кетсек, Түркістан қаласы облыс орталығы болғаннан кейін аймақта туристік орындар көбеюіне байланысты туристік ағындар құрылымында өзгеріс болды. Сонымен, ішкі туристер ағынымен қоса, шетелдік туристтер саны едәуір өсті.

Туристік аймаққа туристерді тартуда ықпал етуші факторларды төмендегі кесте бойынша бірнеше топтарға бөліп қарастыра аламыз. Төмендегі 1-ші кестеге сәйкес туристерді тарту бойынша саяси, экономикалық, әлеуметтік, табиғи, экологиялық және мәдени факторлардың ықпал ететінін байқауға болады.

Алдымен, саяси факторға тоқталып өтейік. Саяси фактор туристердің келуіне ықпал етуші маңызды фактор болып табылады. Мәселен, осы жылы «Түркістан – Түркі әлемінің туристік астанасы» атағына ие болды. Наурыз

айының 22 күні Түркістан – Самарқанд бағытында алғаш әуе рейсі ашылуына байланысты Самарқанд қаласында Түркістанның туризм әлеуеті таныстырылды. Түркістандық делегация Самарқанда Түркістан облысының туристік әлеуетін таныстыру, екі ел арасында туризмді дамыту, өңірге халықаралық рейстерді ашу бойынша өзбекстандық тараппен кездесу өткізді. Бұл шаралардың барлығы дерлік өңірге туристерді тартуды оңтайландыру, туристік хабардарлықты арттыру болып табылады. Онымен қоса, ағымдағы жылы Бейжің қаласында Қытайдағы Қазақстан жылы аясында Түркістан облысының әкімдіггі тарапынан «Nauryz Fest» мерекелік іс-шарасы ұйымдастырылды. Бұл шаралардың барлығы дерлік өңірге туристерді тартуды оңтайландыру, туристік хабардарлықты арттыру болып табылады.

1 – Кесте. Туристерді тартуда ықпал етуші факторлар

Факторлар тобы	Сипаттама
1. Саяси фактор	- демократиялық құқықтық мемлекет болуы; - елдер арасындағы дипломатиялық қарым – қатынасының жақсы болуы; - қолайлы визалық режим; - қолайлы кедендік режим; - шетел азаматтарының құқығын қорғау.
2. Экономикалық фактор	- жалпы туризм индустриясының даму деңгейі; - экономикалық өсу қарқыны; - инфляция қарқыны; - туристік қызметтерге баға деңгейі; - дамыған қоғамдық тамақтану жүйесінің болуы; - байланыс жүйелерінің, коммуникациялардың даму дәрежесі; - инфрақұрылымның даму дәрежесі; - ұсынылатын қызметтердің түрлері, әртүрлілігі және сапасы; - қызмет көрсетуші персоналдың біліктілігі; - елдердің экономикалық даму деңгейі және валюта бағамдары; - халықтың табыс деңгейі.
3. Әлеуметтік фактор	- елдің қолайлы имиджі; - урбанизация дәрежесі; - халықтың әл–ауқат деңгейі, елдегі өмір сүру деңгейі.
4.Мәдени фактор	- мәдени–тарихи әлеует деңгейі; - мәдени–танымдық нысандардың болуы; - сәулет ескерткіштері; - мұражайлар; - өңірлердің этникалық ерекшеліктері.
5. Табиғи фактор	- туризмнің әртүрлі түрлерінің дамуына ықпал ететін әртүрлі табиғи ландшафттардың болуы;
6.Экологиялық фактор	- туристік аймақтың, ауаның, судың және т. б. тазалық немесе ластану дәрежесі.
Ескерту: авторлармен құрастырылған.	

Әлеуметтік фактор тобына өңірдің оң туристік имиджін құру, турист санасында позициялау жатады. Мәселен, 2021 жылы Түркістан қаласының «Түркістан – түркі әлемінің рухани астанасы» атағына, 2024 жылы Түркістан қаласының «Түркістан – түркі әлемінің туристік астанасы» атағына ие болуы өңір туралы жағымды әсер қалдырады.

Туристерді тартуға ықпал етуші негізгі фактор тобын – мәдени фактор тобын құрайды. Бұл фактор туристік аймақта мәдени ескерткіштердің болуы, олардың туристік ағынға тартымдылығы сынды сипаттарды білдіреді. Аталған фактордың жарқын мысалы ретінде Түркістан аймағын ала аламыз, себебі өңірде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, көне Отырар қалашығы, Сауран қалашығы секілді мәдени – тарихи орындар жеткілікті.

Туристердің қалауы әртүрлі болуына байланысты мәдени фактормен қоса табиғи фактор да туристік ағынның өсуіне елеулі әсер етеді. Түркістан облысы аумағы «Сырдария – Түркістан», «Қаратау қорығы», «Ақсу Жабағылы», «Сайрам Өгем» мемлекеттік ұлттық паркін құрайды. Бұл туристік ағынның артуымен қатар, туристік өнімнің әртүрлілік сипатта болуына жол ашады.

Сондықтан, туристерді тартуда ықпал етуші факторлардың барлығы дерлік туристің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Туристерді тартуда ықпал етуші фактор ретінде туристердің сұранысы мен қалауларын басшылыққа алу маңыздырақ, сонымен қатар, туристердің қалауы мен қызығушылығы туристік аймаққа келуге итермелейді.

ҚОРЫТЫНДЫ. Зерттей келе, туристерді тарту бойынша маркетинг функциялары мен ықпал етуші факторлар туристік тартымдылықты арттыруға мүмкіндік береді. Осы орайда, маркетинг тиімділікті арттыруға баса назар аударған мемлекеттер – туризм саласында озық тәжірибеге ие болып отыр. Ғылыми әдістемелік зерттеу нәтижесі көрсеткендей Түркістан туристер үшін тартымдылыққа ие. Әсіресе, туристердің сұранысы Түркістан облысы тарапынан берілген ұсынысқа сай болып отыр. Атап айтқанда, туристердің көпшілігі мәдени – танымдық бағытта саяхаттағанды қалайды. Бұл осы бағытта маркетингтік стратегиялар құрып, оны ілгерілетуге орасан зор ықпал етеді. Демек, туризм саласын дамыту үшін маркетингтік стратегияларды күшейту арқылы еліміздің туристік имиджін қалыптастыру және халықаралық нарықта танымал ету маңызды болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Борисов К.Г. Международный туризм и право. – М.:Изд–во «НИМП», 2016 - 342 с.

2. Мемлекет басшысы Қасым – Жомарт Тоқаевтың «Ұлытау – 2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзі, *Ұлытау.* https://www.akorda.kz/kz (*13.04.2024).*

3. Нуралиев С.У. Маркетинг: Учебник для бакалавров – 2-е изд., стер. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2020. – 360 с.

4. Бутова Т. Г. Качество услуг организаций культуры: методологические проблемы оценки: монография – Красноярск: Сиб, фелер, ун-т, 2016. – 166 с.

5. Виды и тенденции развития туризма: учебное пособие для вузов / С. А. Боголюбова. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 231 с.

6. «Историко культурный комплекс – Туркестан» Инвестиционное предложение. https://qaztourism.kz/ (5.04.2024).

ГЛОБАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ЛОКАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ В ТРАНСФОРМАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА

Толаметов А.О.
педагог-модератор, ТОО «Туркестан»
tolametov98@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена всестороннему анализу развития туристической отрасли Казахстана на фоне мировых тенденций. Рассмотрены результаты реализации национальных программ, направленных на развитие инфраструктуры, цифровизацию и устойчивость туризма. Приводятся сравнительные данные с ведущими мировыми туристическими направлениями, анализируются проблемы и перспективы развития, а также предлагаются рекомендации для повышения конкурентоспособности страны на глобальном рынке туризма. В статье используются данные за период 2017–2024 гг. и приводятся результаты экспертных опросов и статистических исследований.

***Ключевые слова*:** туризм, Казахстан, мировые тенденции, устойчивое развитие, экотуризм, цифровизация, культурное наследие.

Аннотация. Бұл мақала Қазақстандағы туризм саласының әлемдік тенденциялар аясында дамуын жан-жақты талдауға арналады. Мақалада инфрақұрылымды дамыту, цифрландыру және тұрақты туризм бағытындағы ұлттық бағдарламалардың нәтижелері қарастырылған. Әлемдегі жетекші туристік бағыттармен салыстырмалы деректер келтіріліп, даму мәселелері мен перспективалары талқыланып, Қазақстанның жаһандық туризм нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөнінде ұсыныстар берілген. Мақалада 2017–2024 жылдар аралығындағы деректер мен сараптамалық сауалнамалардың нәтижелері қолданылады.

***Кілт сөздер*:** туризм, Қазақстан, әлемдік тенденциялар, тұрақты даму, экотуризм, цифрландыру, мәдени мұра.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the development of Kazakhstan's tourism sector in the context of global trends. It examines the outcomes of national programs aimed at enhancing infrastructure, digitalization, and sustainable tourism. Comparative data with leading global tourist destinations are presented, along with an analysis of challenges and prospects. Recommendations to boost the country's competitiveness in the global tourism market are also provided. The study utilizes data from 2017 to 2024, incorporating results from expert surveys and statistical research.

Keywords: tourism, Kazakhstan, global trends, sustainable development, ecotourism, digitalization, cultural heritage.

ВВЕДЕНИЕ

Туризм является одним из ключевых секторов современной экономики, способствующим не только экономическому росту, но и укреплению имиджа страны на международной арене. Казахстан, занимающий центральное место в Евразии, обладает уникальными природными ландшафтами, богатым культурным наследием и историческими памятниками, что предоставляет значительные возможности для развития туристической индустрии [1].

С 2017 года правительство Казахстана реализует стратегические программы по развитию туризма, в числе которых – государственная программа «Цифровой Казахстан» и проект «Рухани Жаңғыру», направленный на возрождение культурных традиций и модернизацию туристической инфраструктуры. В условиях глобальных изменений, таких как цифровизация и переход к устойчивому развитию, становится особенно актуально адаптировать национальную туристическую политику к мировым трендам [2].

Для глубокого понимания современной ситуации в туристическом секторе Казахстана проведен комплексный анализ, включающий сравнение с мировыми лидерами отрасли (Франция, Испания, Китай) и оценку влияния глобальных тенденций на развитие туризма.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В настоящем исследовании использованы следующие методы:

1. Сравнительный анализ:
Проведен сравнительный анализ туристической индустрии Казахстана и стран-лидеров туризма, таких как Франция (ежегодно принимающая более 90 млн туристов), Испания (около 82 млн туристов) и Китай (свыше 65 млн туристов). Целью данного анализа было выявление сильных и слабых сторон казахстанской туристической инфраструктуры [3].

2. Статистический анализ и обработка данных:
Исследование опирается на данные Всемирной туристической организации (UNWTO) за период 2017–2023 гг., данные Министерства культуры и спорта

Казахстана, а также статистику агентства “СтатКаз”. Особое внимание уделялось динамике изменения потока туристов, инвестициям в туристическую инфраструктуру и показателям цифровизации [4].

3. Экспертные опросы и интервью: Проведены опросы среди более чем 50 экспертов в сфере туризма, представителей государственных органов, а также владельцев туристических предприятий. Полученные данные позволяют оценить текущее состояние отрасли и перспективы ее развития с учетом мнения профессионалов.

4. Качественный анализ литературы: Изучены монографии и статьи ведущих казахстанских и зарубежных ученых, таких как Мухамеджанов А. Б. (2020) и Назарбаева С. М. (2021), что позволило сопоставить результаты эмпирических исследований с теоретическими концепциями [5].

Для иллюстрации полученных результатов использованы таблицы и рисунки. Например, Рисунок 1 демонстрирует динамику изменения потока туристов в Казахстане, а Таблица 1 – сравнительный анализ показателей инфраструктурного развития в ведущих туристических странах.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Состояние туристической отрасли Казахстана

Природный и культурный потенциал

Казахстан обладает обширными территориями, включающими уникальные природные ландшафты:

- Горы Тянь-Шаня и Алтая: предлагают возможности для активного и экотуризма.
- Озеро Балхаш и Копа: привлекают туристов своей уникальной экосистемой.

Кроме того, исторические памятники, такие как древний город Сарайчи и археологические раскопки Бегазы-Дандыбай, представляют культурное наследие, способное привлечь внимание специалистов и любителей истории.

Текущие показатели

По данным “СтатКаз” за 2023 год, общее число туристов, посетивших Казахстан, составило около 5 млн человек, из которых 1,2 млн – иностранные туристы. При этом внутренний туризм продолжает расти благодаря улучшению транспортной инфраструктуры и продвижению региональных туристических маршрутов [6].

Пояснение:

- В 2017 году поток туристов составил около 3,0 млн человек (точка на уровне 3.0).
- Далее наблюдается равномерный рост: в 2018 году – примерно 3,3 млн, в 2019 – около 3,7 млн, в 2020 – около 4,1 млн, в 2021 – приблизительно 4,5 млн, в 2022 – 4,8 млн, а в 2023 году – около 5,0 млн человек.

Проблемы отрасли

Несмотря на положительные тенденции, отрасль сталкивается с рядом проблем:

➢ *Недостаток инфраструктуры в удаленных регионах.* Например, регионы Тарбағатай и Устюрт страдают от отсутствия современных гостиниц и транспортной доступности.

➢ *Низкая международная известность.* В рейтинге стран по международному туризму Казахстан занимает примерно 70-е место, что указывает на необходимость повышения имиджа страны.

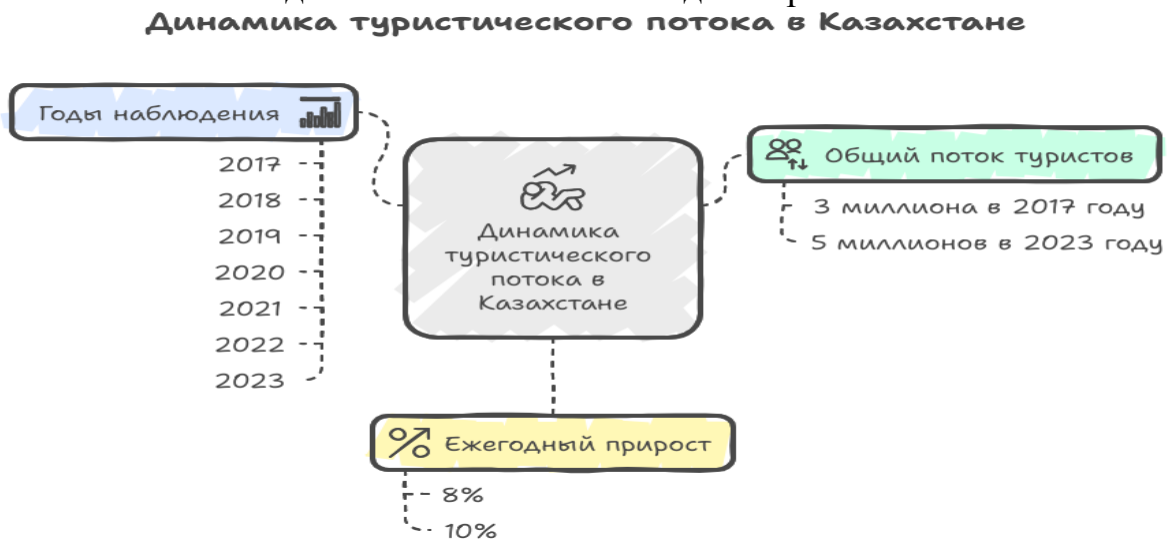

Рисунок 1. Динамика потока туристов в Казахстане (2017–2023 гг.)

2. Мировые тенденции в туризме и их влияние на Казахстан

Экологический и устойчивый туризм

Согласно данным Всемирного совета по туризму, экотуризм составляет около 20% мирового рынка туристических услуг. Страны как Новая Зеландия, Канада и Швейцария демонстрируют успешные примеры интеграции принципов устойчивости в туристические продукты [7]. Казахстан уже начал развивать экотуристические маршруты в национальных парках, таких как Алтайский заповедник [8].

Цифровизация туристической сферы

Цифровые технологии стали важнейшим фактором в развитии туризма. В 2022 году более 75% туристов по всему миру использовали онлайн-сервисы для планирования поездок. Казахстан активно внедряет цифровые решения:

- Платформа "KasTour" предоставляет возможность бронирования отелей и экскурсий онлайн,
- Мобильные приложения с функцией дополненной реальности позволяют посетителям лучше ознакомиться с историческими памятниками [9].

Сравнение с ведущими странами

Таблица 1. *Сравнительный анализ ключевых показателей туристической инфраструктуры (данные за 2023 год)*

Показатель	Казахстан	Франция	Испания	Китай
Общее число туристов (млн чел.)	5	90	82	65
Доля иностранного туризма (%)	24	85	78	70
Инвестиции в туризм (млрд $)	1.2	15	13	10
Доля онлайн-бронирований (%)	68	90	85	80

Примечание: Данные условны и собраны на основе отчетов UNWTO, национальной статистики и экспертных оценок.

3. Проблемы и возможности развития

Проблемы

- Инфраструктурные ограничения: Несмотря на успешные проекты в крупных городах (Нур-Султан, Алматы), регионы, обладающие высоким туристическим потенциалом, остаются слаборазвитыми. Это отражается на доступности высококачественных услуг для туристов.
- Низкая осведомленность международного сообщества: Казахстану необходимо активнее продвигать свои уникальные туристические предложения через международные выставки, конференции и цифровые маркетинговые кампании.
- Демографические и климатические вызовы: В некоторых регионах страны суровый климат ограничивает сезонность туристических потоков.

Возможности

- Развитие экотуризма: С учетом мировых трендов, инвестиции в природоохранные проекты и создание экологических маршрутов могут значительно увеличить поток туристов, заинтересованных в устойчивом отдыхе.
- Цифровая трансформация: Повышение уровня цифровизации, внедрение технологий дополненной и виртуальной реальности, развитие мобильных приложений для туризма могут создать конкурентные преимущества для Казахстана.
- Культурно-исторический туризм: Программа «Рухани Жаңғыру» уже привела к восстановлению ряда исторических памятников. Организация фестивалей, выставок и культурных мероприятий способствует повышению интереса к стране на международном уровне. Экспертные оценки показывают, что активное развитие культурного туризма может увеличить туристический поток на 15–20% в ближайшие 5 лет.

4. Роль научных исследований и международного сотрудничества

Современные исследования, проводимые ведущими учеными, такими как профессор Жумабеков К. Т. (2022) и доктор Сейітбаев Р. А. (2021), подчеркивают необходимость интеграции международного опыта в развитие национальных туристических программ.

- Международное сотрудничество: Совместные проекты с европейскими и азиатскими партнерами, обмен опытом на конференциях и участие в глобальных инициативах UNWTO могут стать драйвером для модернизации туристической отрасли.
- Научные исследования: Результаты исследований, опубликованные в ведущих журналах, подтверждают, что инвестиции в цифровизацию и устойчивое развитие способны увеличить ВРП (валовой региональный продукт) от туризма до 2–3% в год.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ОБСУЖДЕНИЕ

Развитие туризма в Казахстане находится на перекрестке национальных возможностей и мировых трендов. Анализ показал, что несмотря на наличие ряда проблем, таких как инфраструктурные ограничения и низкая международная известность, потенциал страны остается высоким благодаря уникальному природному и культурному наследию.

Основные рекомендации для дальнейшего развития отрасли включают:

- Активное развитие инфраструктуры в туристически перспективных регионах за счет государственных и частных инвестиций.
- Усиление маркетинговых кампаний на международном уровне с использованием цифровых платформ.
- Интеграция принципов устойчивого развития и экотуризма в стратегию национального туризма.
- Поддержка культурно-исторических проектов через национальные программы и международное сотрудничество.

Эти меры позволят не только привлечь дополнительных туристов, но и создать прочную основу для устойчивого экономического роста, способного принести социальные и культурные выгоды для всего общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бекбаев Н. К. Пути стимулирования развития въездного туризма (на примере Акмолинской области). – 2024.
2. «Об утверждении Государственной программы развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 годы» от 31 мая 2019 года // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000360/links
3. Нехорошкова И. П. и др. Деловой туризм и особенности его организации на примере Томского Академгородка: магистерская диссертация по направлению подготовки: 05.04. 02-География. – 2017.
4. Всемирная туристическая организация (UNWTO). (2023). *Глобальные тенденции в туризме*. – Женева: Всемирная туристическая организация.
5. Айгожина Д. Р., Жакупов А. А. Современное состояние и перспективы развития экскурсионного туризма в туристском регионе

Казахстана //In The World Of Science and Education. – 2024. – №. 20 сентябрь ЭН 6. – С. 61-63.

6. Логунцова И. В. Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы //Государственное управление. Электронный вестник. – 2020. – №. 80. – С. 50-67.

7. Айгерим А. А. А. и др. Привлекательность экотуризма в Республике Казахстан //Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2023. – Т. 405. – №. 5. – С. 286-304.

8. Молдагалиева А. Е., Нурлыбекулы Ш. И. Разработка модели развития туризма в Республике Казахстан //Актуальные исследования. – 2023. – С. 55.

9. Джанаргалиева М., Дәуіт Ж. Оценка состояния дорожной инфраструктуры и придорожного сервиса как факторов, влияющих на туристскую привлекательность региона (на примере Павлодарской области) //Bulletin of the International University of Tourism And Hospitality. – 2024. – №. IV (6). – С. 38-53.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ДИВЕРСИФИКАЦИИ И ЦИФРОВИЗАЦИИ СФЕРЫ ТУРИЗМА

Исаева А.М.
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Туркестан, Казахстан)
aizhan.isayeva@ayu.edu.kz

Аннотация. Зарубежный опыт в области диверсификации и цифровизации туризма демонстрирует значительный вклад инновационных стратегий в обеспечение устойчивого роста и адаптивности отрасли. Внедрение цифровых технологий, включая платформы для онлайн-бронирования и персонализированные туристические решения, способствует улучшению качества обслуживания и расширению туристических сегментов. Примеры успешных практик включают Сингапур, Дубай, Испанию и Японию.

Ключевые слова: диверсификация туризма, цифровизация, инновационные стратегии, онлайн-бронирование, устойчивое развитие.

Аннотация. Туризмді әртараптандыру және цифрландыру саласындағы шетелдік тәжірибе саланың тұрақты өсуі мен бейімделуін қамтамасыз етуге инновациялық стратегиялардың елеулі үлесін көрсетеді. Сандық технологияларды, соның ішінде онлайн брондау платформаларын және жекелендірілген туристік шешімдерді енгізу қызмет көрсету сапасын жақсартуға және туристік сегменттерді кеңейтуге көмектеседі. Табысты

тәжірибелердің мысалдарына Сингапур, Дубай, Испания және Жапония жатады.

Кілт сөздер: туризмді әртараптандыру, цифрландыру, инновациялық стратегиялар, онлайн брондау, тұрақты даму.

Abstract. International experience in tourism diversification and digitalization demonstrates the significant contribution of innovative strategies to ensuring sustainable growth and adaptability of the industry. The introduction of digital technologies, including online booking platforms and personalized tourism solutions, helps improve the quality of service and expand tourism segments. Examples of successful practices include Singapore, Dubai, Spain and Japan.

Keywords: tourism diversification, digitalization, innovative strategies, online booking, sustainable development.

Введение

Сфера туризма, являясь важной частью мировой экономики, претерпела значительные трансформации за последние десятилетия. Влияние глобализации, стремительное развитие новых технологий и неожиданные мировые кризисы, такие как пандемия COVID-19, значительно ускорили изменения в туристической отрасли. Эти вызовы и новые возможности стали катализаторами развития таких ключевых направлений, как диверсификация и цифровизация туризма.

Диверсификация туризма включает в себя расширение ассортимента туристических продуктов и услуг, что помогает регионам и государствам снизить зависимость от одного конкретного вида туризма, например, от пляжного отдыха. Это позволяет развивать новые формы туризма, такие как экотуризм, медицинский туризм, гастрономический туризм и культурные маршруты, что делает туристическую индустрию более гибкой и устойчивой к внешним экономическим и социальным потрясениям.

Цифровизация туризма, в свою очередь, охватывает использование передовых технологий, таких как онлайн-бронирование, мобильные приложения, искусственный интеллект и виртуальная реальность. Эти технологические новшества значительно улучшили качество обслуживания, сделали процессы планирования и бронирования туров более удобными и доступными, а также открыли новые возможности для взаимодействия с туристами. Благодаря цифровизации туристическая индустрия стала более персонализированной, что позволяет создавать уникальные и индивидуализированные предложения для путешественников.

Цель исследования заключается в анализе зарубежного опыта диверсификации и цифровизации туризма для выявления эффективных практик, которые могут быть применены в странах с развивающимися туристическими рынками. Основной задачей является изучение успешных

стратегий, их влияние на развитие туризма, а также определение факторов, способствующих успешному внедрению инноваций в данной сфере.

Таким образом, диверсификация и цифровизация являются не только ответом на вызовы, с которыми столкнулась туристическая отрасль, но и важными стратегиями, направленными на устойчивое развитие и долгосрочный рост туризма в условиях быстроменяющегося мира.

Методология

Сравнительный анализ является одним из центральных методов исследования, используемым для оценки моделей диверсификации и цифровизации туризма в различных странах с учетом их экономических, социальных и культурных особенностей. Этот метод позволяет проводить систематизированное сравнение различных подходов и практик, используемых как в странах с развитыми туристическими рынками, так и в развивающихся странах. В процессе сравнительного анализа важно учитывать не только конечные результаты, но и контекст, в котором эти практики были внедрены, а также специфические условия и ограничения, с которыми сталкиваются различные страны.

Сравнительный анализ в данном контексте включает в себя несколько ключевых этапов:

1. **Определение критериев сравнения**: Для того чтобы провести качественное сравнение моделей диверсификации и цифровизации туризма, необходимо выбрать и установить конкретные критерии, по которым будут оцениваться подходы разных стран. Это могут быть такие показатели, как эффективность внедрения цифровых технологий, уровень и разнообразие туристических продуктов, влияние на экономику туризма, социальная и культурная приемлемость новых моделей, а также степень инновационности решений. Важно, чтобы эти критерии отражали не только количественные, но и качественные изменения, происходящие в отрасли.

2. **Анализ контекста и специфики каждого рынка**: Разные страны имеют разные исходные условия для реализации диверсификации и цифровизации туризма, включая различия в экономическом развитии, уровне технологической зрелости, инфраструктуре, а также в политической воле и готовности к внедрению инноваций. Например, в странах с развивающимися туристическими рынками может наблюдаться отсутствие достаточно развитой цифровой инфраструктуры или нехватка кадров, что замедляет процессы цифровизации. В то время как в развитых странах, таких как Германия или США, высокие темпы технологического прогресса создают благоприятные условия для внедрения цифровых решений.

3. **Выявление и анализ успешных и неудачных практик**: В процессе сравнительного анализа важным моментом является оценка успешных и неудачных практик, внедренных в туризм. Это позволяет не только выявить, какие подходы работают в конкретных условиях, но и понять, какие факторы могут привести к неудачам при реализации тех или иных инициатив.

Например, анализ успешных примеров внедрения онлайн-платформ для бронирования туров в странах с развитыми рынками (например, в Японии или США) может помочь понять, как технологии могут быть адаптированы в странах с менее развитыми цифровыми инфраструктурами.

4. **Оценка воздействия на экономику и общество**: Важным аспектом сравнительного анализа является оценка того, как диверсификация и цифровизация влияют на туристическую отрасль с точки зрения экономической эффективности, создания рабочих мест, развития местных сообществ и культурного обмена. Сравнивая данные о влиянии этих процессов на экономику в разных странах, можно получить более полное представление о том, как эти стратегии способствуют устойчивому развитию туризма.

5. **Выработка рекомендаций**: На основе проведенного сравнительного анализа, исследователь может предложить рекомендации для стран, стремящихся внедрить подобные стратегии. Эти рекомендации будут учитывать не только успешные практики, но и уроки, извлеченные из ошибок, чтобы помочь странам эффективно адаптировать международный опыт с учетом их уникальных потребностей и условий [1].

Таким образом, сравнительный анализ представляет собой многогранный процесс, в ходе которого необходимо учитывать широкий спектр факторов, влияющих на успешность или неудачу тех или иных моделей диверсификации и цифровизации в туризме. Этот метод позволяет глубже понять, какие конкретные факторы — будь то политические, экономические, культурные или технологические — влияют на выбор тех или иных стратегий в разных странах, и как их можно адаптировать для достижения лучших результатов в других контекстах.

Результаты

1. Диверсификация туризма

Диверсификация туризма является важной стратегией для обеспечения устойчивого развития туристической индустрии, позволяя странам снижать зависимость от одного типа туризма и одновременно привлекать более широкие группы туристов. В зарубежных странах используется целый ряд подходов для расширения спектра туристических продуктов и услуг, что способствует привлечению различных категорий путешественников, с учетом их интересов и предпочтений.

Например, **Испания** активно развивает экологический и гастрономический туризм, что позволяет не только привлекать туристов, интересующихся природными и культурными особенностями региона, но и отвечает современным требованиям устойчивого развития. Экологический туризм, включающий посещение природных заповедников и участие в экологически чистых проектах, способствует сохранению окружающей среды, одновременно увеличивая туристический интерес к регионам, богатым природным ресурсами. Гастрономический туризм в Испании также набирает популярность, предоставляя туристам возможность не только насладиться

местной кухней, но и участвовать в кулинарных мастер-классах, что способствует созданию новых экономических и культурных связей в местных сообществах [2].

В **Японии** также активно развивается культурный туризм, который сочетает в себе традиционные культурные объекты, такие как храмы, дворцы, а также элементы современного искусства, включая выставки и фестивали. Такая интеграция традиций и инноваций привлекает туристов, интересующихся как историей, так и современным искусством. Японская модель культурного туризма также ориентирована на сохранение национального культурного наследия в сочетании с его модернизацией, что предоставляет уникальные возможности для погружения в местную культуру и традиции [3].

В **Сингапуре** и **Южной Корее** наблюдается активное развитие концепции "умного туризма", в котором основное внимание уделяется использованию новых технологий для улучшения качества обслуживания и персонализации путешествий. Мобильные приложения для персонализированных туров, интеграция с системами общественного транспорта и виртуальные экскурсии позволяют туристам лучше планировать свои поездки и получать новые впечатления. Эти концепции особенно привлекательны для молодых туристов и тех, кто ценит технологические инновации и стремится к максимальному удобству в путешествиях [3].

Таким образом, диверсификация туризма в этих странах направлена на привлечение разных категорий туристов, удовлетворение их разнообразных потребностей и интересов, а также на поддержание устойчивости туристических рынков в условиях глобальных изменений.

2. Цифровизация туризма

Цифровизация туризма представляет собой не только технологическую революцию в индустрии, но и важный стратегический шаг, способствующий повышению качества обслуживания, улучшению взаимодействия с туристами и созданию новых возможностей для путешествий. Внедрение передовых цифровых решений стало неотъемлемой частью развития туристических направлений, предоставляя новые инструменты для персонализации услуг и эффективного управления туристическими потоками.

Дубай является ярким примером успешной цифровизации в туризме. Город внедрил мобильные приложения, которые позволяют туристам управлять своим путешествием на всех этапах — от бронирования жилья до оплаты туристических услуг. В Дубае также активно используются системы искусственного интеллекта, которые помогают анализировать предпочтения туристов, прогнозировать спрос и настраивать предложения в реальном времени. Это не только увеличивает удовлетворенность клиентов, но и помогает оптимизировать ресурсы и повышать экономическую эффективность [4].

Испания также активно использует цифровые решения для улучшения туристического опыта. Онлайн-платформы для бронирования, а также системы мониторинга туристических потоков, позволяют местным властям и компаниям управлять туристической активностью более эффективно. Внедрение искусственного интеллекта для предсказания поведения туристов позволяет оптимизировать потоки и повышать качество обслуживания, что способствует повышению привлекательности туристических направлений [5].

В **Японии** цифровизация в туризме касается не только традиционного использования онлайн-бронирования, но и создания виртуальных туров, а также внедрения технологий дополненной реальности, которые значительно усиливают впечатления туристов. Японские стартапы разрабатывают приложения, которые помогают путешественникам ориентироваться в незнакомых местах, предоставляя информацию о достопримечательностях в реальном времени. Использование искусственного интеллекта также позволяет создавать персонализированные рекомендации для туристов, что делает их пребывание более удобным и приятным [6].

3. Экономические и социальные результаты

Внедрение цифровых технологий и диверсификация туристической сферы в различных странах имеют значительное влияние на экономику и общество. В **Сингапуре** туризм стал одним из ключевых драйверов экономики, что позволило значительно увеличить доходы от туристической отрасли и создать новые рабочие места. Цифровизация, в свою очередь, улучшила качество обслуживания и сделала туризм более доступным для различных категорий путешественников, повысив общий уровень удовлетворенности туристов. Это также способствовало росту туристических потоков, особенно среди молодежной аудитории, которая ищет инновационные и удобные способы путешествовать.

В Дубае внедрение технологий привело к увеличению количества туристов, а также к росту доходов от туризма, что сделало город важным центром мирового туризма и технологических инноваций. Мобильные приложения и цифровые платформы способствовали созданию более персонализированного туристического опыта, а также повысили эффективность работы гостиничного сектора и транспортных компаний. Дубай активно использует технологии для поддержания устойчивости туристической отрасли и повышения ее конкурентоспособности на мировом рынке [7].

Испания и **Япония** продемонстрировали, как цифровизация и диверсификация могут влиять на новые направления туризма, такие как экологический и медицинский туризм. В этих странах внедрение новых технологий в туристическую отрасль помогло расширить предложения для различных групп туристов и создать инновационные продукты, которые отвечают современным запросам. Технологии, используемые для улучшения клиентского сервиса и управления потоками туристов, сыграли ключевую

роль в повышении качества туризма и его доступности для большего числа людей [8].

Таким образом, диверсификация туризма и цифровизация сыграли важную роль в развитии экономики этих стран, улучшении качества жизни местных жителей и повышении международной привлекательности их туристических направлений. Эти процессы продолжают открывать новые возможности для роста туристической отрасли в будущем.

Обсуждение

Анализ зарубежных практик диверсификации и цифровизации туризма продемонстрировал, что внедрение этих стратегий играет ключевую роль в обеспечении устойчивости и гибкости туристической отрасли, особенно в условиях глобальных изменений и неопределенности. Современные вызовы, такие как экономические кризисы, пандемии или экологические катастрофы, подчеркивают необходимость разработки более адаптивных и разнообразных моделей туризма. Диверсификация помогает странам снизить зависимость от одного вида туризма, одновременно привлекая более широкую аудиторию, что способствует снижению уязвимости отрасли перед внешними потрясениями. Цифровизация, в свою очередь, повышает эффективность работы туристических организаций, улучшает взаимодействие с клиентами и делает туристический процесс более доступным и персонализированным.

Однако успешность внедрения этих стратегий во многом зависит от ряда факторов, среди которых особое место занимают государственная поддержка инноваций, уровень развития инфраструктуры и инвестиции в обучение специалистов. Готовность государств инвестировать в цифровизацию и диверсификацию туризма, а также в создание необходимых условий для внедрения новых технологий, непосредственно влияет на успешность этих процессов. Например, в странах с развитыми экономиками и инфраструктурой, таких как **Дубай** или **Япония**, цифровизация прошла с минимальными препятствиями, благодаря наличию необходимых ресурсов и высокому уровню технологической зрелости. В этих странах правительства активно поддерживают инновации в туризме, создавая благоприятную среду для роста и внедрения новых технологий [9].

Однако важно учитывать, что каждая страна имеет свои особенности, которые могут существенно влиять на эффективность применения этих моделей. В странах с развивающимися рынками и менее развитыми инфраструктурными и технологическими возможностями внедрение сложных цифровых решений может столкнуться с рядом трудностей. Например, в таких странах может наблюдаться нехватка высококвалифицированных специалистов, неразвита инфраструктура цифровых технологий или проблемы с доступностью интернета, что создает барьеры для внедрения высокотехнологичных решений, таких как виртуальные экскурсии или системы искусственного интеллекта для управления туристическими потоками. В этих условиях успешная цифровизация потребует не только

внедрения новых технологий, но и значительных усилий по модернизации инфраструктуры и обучению кадров.

Тем не менее, опыт стран с высокоразвитыми рынками, таких как **Сингапур** или **Южная Корея**, показывает, что даже в условиях развивающейся инфраструктуры возможно успешное внедрение цифровых решений, если подходить к этому процессу с учетом местных условий и потребностей. Например, создание "умного туризма" с использованием мобильных приложений и персонализированных туров, а также внедрение системы виртуальных экскурсий, может стать подходящим решением для стран с ограниченными ресурсами, если при этом учитывается доступность технологий и уровень развития интернет-сервисов [10].

Таким образом, в контексте диверсификации и цифровизации туризма важно учитывать не только международный опыт, но и специфические условия каждой страны. Применение успешных моделей из других регионов может быть полезным, но для их эффективного внедрения необходимо адаптировать эти подходы к уникальным вызовам и возможностям местных рынков. Речь идет о необходимости создания гибких, адаптивных стратегий, которые могут быть реализованы в условиях конкретных стран с учетом их культурных, экономических и инфраструктурных особенностей. Технологический прогресс и диверсификация в туризме должны сочетаться с грамотной политической поддержкой, инвестициями в образование и подготовку специалистов, что позволит не только развивать туризм, но и обеспечивать его долгосрочную устойчивость и конкурентоспособность.

Заключение

Анализ зарубежного опыта диверсификации и цифровизации туризма подтверждает, что внедрение новых технологий и расширение ассортимента туристических услуг являются важными драйверами устойчивого роста и развития туристической отрасли. Применение инновационных решений в таких странах, как Сингапур, Дубай, Испания и Япония, демонстрирует, что эффективная интеграция цифровых технологий не только способствует улучшению качества обслуживания, но и открывает новые возможности для привлечения разнообразных сегментов туристов, удовлетворяя их изменяющиеся потребности и предпочтения.

Внедрение технологий, таких как мобильные приложения, системы искусственного интеллекта, виртуальные и дополненные реальности, а также концепция "умного туризма", успешно реализуется в этих странах и является примером того, как цифровизация может быть использована для повышения эффективности туристической инфраструктуры и улучшения взаимодействия с клиентами. Эти практики делают туризм более доступным, персонализированным и удобным для разных категорий путешественников, что в свою очередь способствует расширению туристических потоков и увеличению доходов от туризма.

Для стран, стремящихся развивать и модернизировать свой туристический сектор, крайне важно учитывать зарубежный опыт и адаптировать успешные практики с учетом специфики собственного экономического, социального и технологического контекста. Важно помнить, что универсальных решений не существует, и каждый регион должен искать оптимальные пути для внедрения инноваций, соответствующие его внутренним возможностям и потребностям рынка.

Рекомендации для дальнейших исследований в этой области включают изучение возможностей внедрения "умных" технологий в менее развитые регионы, которые могут существенно улучшить туристическую инфраструктуру даже в условиях ограниченных ресурсов. Также необходимо провести более глубокий анализ влияния цифровых решений на поведение туристов, а также на процессы управления потоками и на долгосрочные экономические и социальные последствия цифровизации туризма.

Таким образом, исследования в области цифровизации и диверсификации туризма являются важным шагом на пути к созданию более устойчивых и адаптивных моделей туризма, которые смогут эффективно реагировать на вызовы современности и обеспечивать долгосрочное развитие отрасли.

Список литературы:

1. Buhalis, D. (2003). *eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management*. Pearson Education.
2. Sigala, M. (2018). *Social Media and Customer Engagement in the Tourism Industry*. Journal of Hospitality and Tourism Technology, 9(3), 380-398. https://doi.org/10.1108/JHTT-02-2018-0032.
3. UNWTO. (2020). *Tourism and COVID-19: Impacts and a Path to Recovery*. World Tourism Organization. https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19.
4. Gursoy, D., Chi, C. G., & Lu, L. (2011). *The Role of Digital and Social Media in Enhancing Tourist Experience*. Journal of Travel Research, 50(3), 297-314. https://doi.org/10.1177/0047287510388795.
5. Rishi, R., & Gupta, R. (2019). *Tourism and Technology: Exploring the Digital Transformation in the Global Tourism Sector*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-23233-1.
6. World Economic Forum. (2021). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2021: Rebuilding for a Greener Future*. https://www.weforum.org/reports/the-travel-and-tourism-competitiveness-report-2021.
7. Xie, L., & Goh, M. (2017). *The Impact of Digital Transformation on Tourism Destinations and Tourism Service Providers: A Strategic Overview*. International Journal of Tourism Research, 19(5), 569-586. https://doi.org/10.1002/jtr.2184.

8. Papatheodorou, A., & Arvanitis, S. (2018). *Tourism and Technology in the Digital Age: Challenges and Opportunities*. In D. Buhalis, R. Law, & T. Inversini (Eds.), *Handbook of e-Tourism* (pp. 239-254). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55008-0_14.

9. OECD. (2021). *Tourism Trends and Policies 2021: The Recovery from the COVID-19 Pandemic*. Organization for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/coronavirus/en/themes/tourism.

10. Moutinho, L. (2017). *Tourism: A Modern Synthesis*. Cengage Learning.

SACRED PLACES OF THE TURKESTAN REGION: HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM

Maldybek A.Zh., Samalikova A.M.
International University of Tourism and Hospitality
(Turkestan, Kazakhstan)
maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz

Abstract. The article comprehensively examines the essence of religious tourism, its features and role in the process of regional development. Religious tourism is an important industry that contributes to the preservation of historical and cultural heritage, as well as the promotion of spiritual values. The Turkestan region is the main center of religious tourism in Kazakhstan, where many sacred monuments and holy places have been formed over the centuries.

The article analyzes the historical and cultural significance and tourism potential of such significant sites as the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, Gauhar Ana, Karashash Ana, Mariam Ana, Akbikesh tower, Kelinshkhektau. These places not only have religious value, but are also considered symbols of the preservation of cultural and spiritual heritage.

Keywords: sacred tourism, Turkestan, historical heritage, spiritual revival, tourism potential, religious tourism.

Аннотация. Мақалада діни туризмнің мәні, оның ерекшеліктері және аймақтық даму үдерісіндегі рөлі кеңінен қарастырылады. Діни туризм – тарихи және мәдени мұраны сақтауға ықпал ететін, сонымен қатар рухани құндылықтарды дәріптейтін маңызды сала. Түркістан өңірі – Қазақстандағы діни туризмнің басты орталығы, онда ғасырлар бойы қалыптасқан көптеген сакралды ескерткіштер мен қасиетті орындар шоғырланған.

Мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Гауһар ана, Қарашаш ана, Ақбикеш мұнарасы, Келіншектау сияқты маңызды нысандардың тарихи-мәдени маңызы мен олардың туристік әлеуеті жан-жақты талданады. Бұл

орындар тек діни құндылықтарға ие ғана емес, сонымен қатар мәдени және рухани мұраны сақтаудың символы ретінде қарастырылады.

***Кілт сөздер*:** қасиетті туризм, Түркістан, тарихи мұра, рухани жаңғыру, туристік әлеует, діни туризм.

Аннотация. В статье комплексно рассматривается сущность религиозного туризма, его особенности и роль в процессе регионального развития. Религиозный туризм является важной отраслью, способствующей сохранению исторического и культурного наследия, а также продвижению духовных ценностей. Туркестанская область является главным центром религиозного туризма в Казахстане, где на протяжении веков формировалось множество сакральных памятников и святых мест.

В статье анализируется историко-культурное значение и туристический потенциал таких значимых объектов, как мавзолей Ходжи Ахмета Ясави, Гаухар Ана, Карашаш Ана, Мариам Ана, башня Акбикеш, Келиншектау. Эти места не только имеют религиозную ценность, но и считаются символами сохранения культурного и духовного наследия.

Ключевые слова: сакральный туризм, Туркестан, историческое наследие, духовное возрождение, туристический потенциал, религиозный туризм.

Introduction

UNWTO experts highlight religious tourism as one of the most promising areas of tourism in the 21st century. This trend is associated with the growing need of modern man for a deeper understanding of world religions, the expansion of his knowledge about the peculiarities of religious life in individual countries and regions, as well as the desire for more complete spiritual enrichment through such travel.

Assessing the potential of sacred tourism is an important component of the state programs "Spiritual Revival" and "Seven Faces of the Great Steppe", as well as strategic plans for the country's development, which are aimed not only at studying and protecting sacred places, but also at increasing their tourist attractiveness. While the level of tourism development depends on its potential, the potential of tourism based on sacred places is determined by the combination of available tourist resources, the state of the infrastructure and the ability to meet the demand of visitors.

Religious tourism is one of the fastest growing tourism trends in the world and in Kazakhstan. Growing interest in religious tourism has made it an important factor contributing to social stability and strengthening interfaith dialogue. Religious tourism has a great impact on the spiritual and emotional state of a person. Many people resolve certain conflicts in their lives and experience a spiritual breakthrough after traveling to holy places.

Methodology

The article uses methods of collecting and analyzing data related to the development of historical, cultural and religious tourism. An analysis was conducted

to describe specific historical sites and determine their tourist significance. Protection and restoration of valuable relics, history and activities of religious associations, their role in the development of sacred tourism meaning define A comparative analysis was carried out. Historical and cultural Heritage is widely used for the development of tourism in the country, and historical and cultural monuments are considered one of the most important parts of the tourism infrastructure. The main categories and concepts of religious tourism, the prerequisites for the development and improvement of tourism, the economy of tourism, the main types of tourism, the importance of cultural sites, the directions and principles of development and improvement of innovative activities, as well as types of tourist movement were studied here.

Sacred places as a factor in the development of religious tourism

The tourism potential of the Turkestan region is very high. The regional center, the city of Turkestan, is a golden nest of historical tourism. The city has fully equipped entertainment centers, modern hotels, cultural and historical centers, a drama theater, restaurants, modern buildings, a water park, sports and health complexes, markets and supermarkets that are necessary for tourists, guests and residents and are built for the benefit of people. Therefore There are places in Turkestan that can fully serve tourists.

In the history of the region, especially in Kazakh history, the Yassawis are a “special feature” that gives local Islam an ethnic and local flavor. The mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi, around which the spiritual life of local peoples developed for centuries, allows us to speak of an independent regional Muslim center. The name of Yassawi was closely associated with the sanctity of the Kazakh tradition, the highest moral values of the Muslim religion, an inexhaustible source of mercy, which could be accessed by becoming familiar with his heritage, visiting his homeland, and even by turning to his main book, “Divan-i Hikmet,” written in the ancient Turkic language and representing a collection of poems of very broad religious content [1].

Khodja Akhmed Yasavi mausoleum All Center In Asia Muslim architecture most wonderful And The big one is a monument.

The grave of GauharAna is one of the most valuable historical and architectural monuments. The mausoleum is located 4 km south of the city of Turkestan, on the Turkestan-Shauyldyr highway. It is located 400-500 meters to the left of the road. The mausoleum of Gauhar Ana is a small hill about 20 meters wide, the site of the original tomb is destroyed, there is no roof, and it consists of a four-tiered wall. In the 1990s, people from the cemetery near the grave A three-room building was built. Since 1989, the state of "Azret Sultan" It was transferred to the jurisdiction of the historical and cultural museum-reserve and taken under protection [2].

Figure 1. The Grave of Gauhar Ana

The Sairam region of the Turkestan region is rich in madrassas and exemplary buildings of ancient architecture. Most of them have not reached us, they are half-ruined, only the outlines of their walls have survived. However, six mausoleums and a mosque have survived to this day, preserved in heir original form.

Among them, *the Mausoleum of Karashash Ana* has preserved its distinctive features and architectural beauty. Already in those days, much was written in Persian about the life and times of saints and holy graves in Sairam. Among them, the Karashash-Ana mausoleum should be noted. The daughter of the famous Sheikh Musa of Sairam, a descendant of the famous preacher Ishaq Bapa, was called Aisha Khushtaj Bibi. At the beginning of the 11th century, she married Sheikh Ibrahim. They were both very educated and religious.

He knew the basics of Islam, the Koran, by heart and knew how to spread them among people. Their two children, Akhmet and Sadyr, were sheikhs. In the past, as a sign of great respect, people called dignitaries «taksyr", "hazret", "Mama", "Bibi", "Ustaz", "Damolla", "El Anasy" (mother of the country). People also respected Aisha and called her “ Karashash Ana ”.

When the eldest son, Karashash, was 9 years old, her husband, Ibrahim Ata, died. Soon, the family, in dire straits, moved to the city where Aisha’s brothers, Latif Ata and Mustafakul, lived. Sadyr Shayik and Khodja Akhmet, wise beyond their years, carved out their niche in the Islamic world [3].

Figure 2. The Mausoleum of Karashash Ana

Figure 3.The Mausoleum of Mariam Ana

One of the most visited historical and sacred places in the region *is the Mausoleum Mariam Ana*. This mausoleum is located in the village of Sairam. To the right of the entrance to the cemetery is a mosque and then the cemetery itself. Both are named after the *Mariam Ana*. There are two different sources of information about the name of the *Mariam Ana* in written sources and oral traditions. One of them says that Bibi Mariam, the daughter of Haji Hammad, is buried here. From a young age, he was devoted to worship and strictly followed the laws of Sharia. In 760-770, the army of Abdal-Aziz Baba and Tukti Shashti Aziz Baba, led

by Ishaq Baba, arrived in the territory of Sairam and Turkestan to spread Islam. Among them, Mariam will be a mother. The Prophet blessed Mary. She helped teach women how to pray. Mother Mary also had healing powers. The most powerful and oldest saint of the Teriskei region, Gauhar Ana Bibi, appeared to Maryam in a dream and blessed her with a vision, saying: “You will be known to the people as a saint who upholds purity and innocence, justice and truth.” The Mausoleum of Our Lady Mary is one of the tourist attractions of Shymkent, where crowds of pilgrims flock [4].

Suzak district of Turkestan region is considered the birthplace of saints. Let's focus on famous saints of Suzak, whose miracles are considered sacred and are known for their history.

Akbikesh Tower. As for historical data, the legend of Akbikesh Tower, where the story of the beautiful Akbikesh was born, is based on the story of a woman who sacrificed herself on the difficult path of love. According to the legend, a rich man who lived in a pasture was going to marry his only daughter Akbikesh to one of the middle-aged bibols. The girl probably liked the guy who, as usual, looked after her father's horses. They met secretly and agreed to elope on the appointed day. Akbikesh had three brothers. The brothers, suspecting something was wrong with the girl and the boy, locked their sister in a white house. Days pass, and the guards come to take the girl away. On this day, the brothers who freed the girl celebrate a bloodless wedding.

Figure 4. Akbikesh Tower

The girl's confidant took advantage of the opportune moment to tell her that the young man was waiting for her. The girl ran away with the guy without hesitation. The lovers, tired after two days of travel, are going to rest. The boy hid the girl somewhere in the mountains and went hunting to find something to eat. However, the area where they were was also inhabited by pursuers. The girl's father ordered, "If she agrees, bring her, if she does not agree, bring her head." While the exhausted Akbikesh was fast asleep, her angry brother came and cut off the girl's head. Folk legend has it that when the head of his only daughter with her hair braided into two

plaits was seen in his son's dowry, her father immediately went mad and lost his mind. The young man, who had just climbed the mountain and shot a deer, fell to the ground with a crash when he saw the headless body of Akbikesh. The young man, who had mourned his beloved day and night, came to his senses and buried the headless body of the girl there. The young man built this tower over the body of Akbikesh. The tower uses geometric balances with great skill. The openings located along the perimeter of the tower did not deviate either upwards or downwards. The Akbikesh Tower, built in an unknown century, retained its shape without collapsing during the various rains and storms of Karatau. The wind blowing from the valley seems to emit the crying voice of a girl through the openings in the Tower. There are many similar legends about the Akbikesh Tower above Aksumbe [5, p. 67].

A sacred place with high tourism potential is *Kelinshektau* . Perhaps a hundred or a thousand years ago, a famous rich man died in the north. This rich man was a man of great intelligence, wit and wealth. This man had a very beautiful and playful daughter. One day, this girl grew up. Finally, one day, an equal was found.

Figure 5. Kelinshektau

They say that the rich man, who is not afraid of his only child, blessed two children and shared their lives. They say that the poets who witnessed this creation sang songs all day long, and the artists endlessly painted. The bell was covered with gold, and the handle - with silver. The father, comparing furniture production to a camel, said: "Take it, be happy, and I will give you a shield," - and handed the reins of the caravan to his daughter. They say that when the caravan reached the Karatau ridges, the girl's mind became clouded, she showed some isolation from the world, and for now she harnessed the camels and gave up her work. Well, the legs were not made of gold, but of wood. At that very moment, the rich man's naughty daughter said, "My father was stingy and did not give me silver for my dog's paw," and sent

the groom back to her village. It seems that the silver was spent on shoes. The wise father, who had squandered all his wealth and increased it, heard these words and was very angry with his daughter. So he became angry with his daughter and gave her a negative blessing, saying, "You are a man with a heart of stone, become a stone." At that moment, I realized that the curse was really coming, and those camels that were drowning and the bride who was carrying them turned to stone right where they stood. Indeed, the mountain ranges are very similar to a caravan trail. Thus, the high peak was named Kelinshektau [6, p. 28].

Sacred places contributed to the unification of the Kazakh people, the formation of national self-awareness, served as a common spiritual center for various tribes and ethnic groups. These places became important platforms for the transmission of legends and historical events from generation to generation, which form the collective memory of the people and strengthen its connection with ancestors.

Conclusion

In the era of globalization, preserving historical and cultural heritage is one of the important tasks of protecting national identity. Historical heritage is the cultural foundation of the people, connecting people with past generations and helping them feel belonging to a certain culture and national community. It is impossible to build the future without forming a national identity and historical consciousness.

In his speech at the National Congress, Head of State Kassym-Jomart Tokayev noted that Turkestan is of special importance not only for the Kazakh people, but also for the entire Turkic world[7]. He noted that the comprehensive development of Turkestan is one of the strategic priorities of the state, emphasizing the importance of preserving the historical appearance of the city and turning it into a modern and attractive spiritual and cultural center. In addition, the President emphasized that through the development of Turkestan, it becomes possible to strengthen national identity, promote spiritual education of youth, and enhance the international authority of Kazakhstan.

Thus, such a step will contribute to the revival of the historical memory of the Kazakh people, the preservation of spiritual values, and the cultural and economic development of the country. Turkestan is not only a relic of the past, but also a strong support for the future!

REFERENCES:

1. Baitanaev B.A., Elgin Y.A. Cult architecture of Southern Kazakhstan: Architectural and archaeological study of monuments of late Islam. – Almaty: Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, 2013. – 302 p.

2. Khozha M. Sacred places of Southern Kazakhstan. – Shymkent: Nurdana, 2013. – 96 p.

3. Holy places of Kazakhstan: 10 sacred objects [Electronic resource]. – Available: https://www.nur.kz/leisure/tourist-routes/1774883-svatye-mesta-kazahstana-dla-zamuzestva-i-zacatia-rebenka/ (accessed: 19.03.2025).

4. Geography of sacred places of Kazakhstan. Objects of nature, archeology, ethnography and religious architecture. – Astana, 2018.
5. Regional sacred objects of Kazakhstan / Chairman of the editorial board A. Mukhamediuly, responsible ed. B. Abdagaliuly. – Astana: Foliant, 2017. – 504 p.
6. Kenzhegaraev E. Encyclopedia of Sozak. – Shymkent: Shyn, 2018. – 316 p.
7. Speech of the Head of State at the IV National Congress [Electronic resource]. – Available: https://qazaqstan.tv/news/208281/ (accessed: 19.03.2025).

This research was funded by the ounded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23490104 "Study of the information potential of religious tourism facilities in the Turkestan region: development of a multimedia interactive atlas in 4 languages.")

ТУРИЗМ ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТ РЕТІНДЕ

Ниязов Н. А.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті (Түркістан, Қазақстан)
niyazov.nurdaulet@iuth.edu.kz
Садыбеков Р.Ш.
Қ.А.Ясауи атындағы, Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
tamaruslan@mail.ru

Аннотация: Мақалада туризм экономиканы тұрақтандыруға және тұрақты дамуды қамтамасыз ететін факторға айналуға қабілетті заманауи қоғамның ең маңызды әлеуметтік институты ретінде қарастырылады. Бос уақыттың артуы мен қызмет көрсету саласының кеңеюі туризмнің әлеуметтік институт ретінде қалыптасуына әсер етті. Туризм қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру тұрғысынан маңызды роль атқарады, себебі ол адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін ережелер мен нормаларды қалыптастырып, мәдениетаралық коммуникация мен толеранттылықты ынталандырады.
Кілт сөздер: Туризм, әлеуметтік институт, тұрақты даму, экономика, жұмыс орындары, тұрақты туризм.

Abstract. The article considers tourism as one of the most important social institutions of modern society that has the potential to stabilize the economy and ensure sustainable development. The increase in leisure time and the expansion of the service sector have influenced the formation of tourism as a social institution.

Tourism plays a significant role in meeting the social needs of society, as it establishes rules and norms that regulate interactions among people, fosters intercultural communication, and promotes tolerance.

***Key words*:** Tourism, social institution, sustainable development, economy, job opportunities, sustainable tourism.

Туризмнің қазіргі қоғамдық дамудағы орнын анықтау үшін біз өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктерін бөліп көрсету қажет. XX ғ. 50-60-жылдарында американдық және француз әлеуметтанушылары Даниел Белл, Уолт Ростоу және Раймон Арон ұсынған қоғам дамуының үш сатысы туралы теория ұсынды. Бұл ғалымдар адамзат қоғамының дамуын әлемдік шеңберде үш кезеңге бөледі: 1) индустриалдық сатыға дейінгі қоғамдар, оларды аграрлық немесе дәстүрлі қоғам деп те атайды; 2) индустриалдық қоғамдар; 3) постиндустриалдық қоғамдар[1]. Қазіргі қоғам компьютерлік және цифрлық технологиялардың енгізілуімен, экономикада инновациялық сектордың басым болуымен, қоғамдағы жаңалықтар мен саяси шешімдердің қайнар көзі ретінде теориялық білімнің басты рөлімен, бос уақыт көлемінің ұлғаюымен, экономикада қызмет көрсету саласының ұлғаюымен сипатталатын дамудың постиндустриалды кезеңіне аяқ басты. Бұл қоғамның тағы бір аты ақпараттық қоғам деп те аталады. Біз үшін бұл сипаттаманың негізгі сәттері бос уақыт пен қызмет көрсету саласының ұлғаюы болып табылады. Дәл осы жағдайлар туризм сияқты құбылыстың қазіргі жағдайын анықтап, оған дамыған әлеуметтік институт мәртебесін беруге мүмкіндік берді, яғни қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігінен туындайтын және ондағы белгілі бір әлеуметтік функцияларды жүзеге асыруға бағытталған адамдардың бірлескен өмірін ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан түрі. Әлеуметтік институтты ең маңызды әлеуметтік құрылым ретінде ғалымдар әлеуметтану ғылымы ретінде қаланған кезден бастап анықтады. Бұл О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, Ф. Тоннис, М. Вебер және басқалардың еңбектеріне тән. Қоғам өмірінің әрбір саласының өзіндік әлеуметтік институттары бар. Экономикалық салаға жеке меншік, материалдық өндіріс, ал әлеуметтік салаға отбасы, әлеуметтік қамтамасыз ету, денсаулық сақтау, саяси салаға мемлекет, құқық, сот жүйесі, ал рухани салаға білім, дін, өнер, ғылым жатады. Туризм қоғамдық өмірдің бұқаралық құбылысы ретінде 50-жылдардың ортасында қалыптаса бастады. өткен ғасырда және әлеуметтану классиктерінің классификациясына кіре алмады. Алайда, бірқатар жағдайларға байланысты, жоғарыда көрсетілгендей, туризм көпқырлы сипаттағы және адамдардың әлеуметтік өмірінің әртүрлі салаларын қамтитын қуатты әлеуметтік институтқа айналды. Туризмді әлеуметтік институт ретінде зерттейтін теоретиктер ғалымдардан А. П. Осауленконың, Т. П. Ивановаными, И. М. Белл, Э. Гидденс, С. Карицкая сияқты авторларды атап өтуге болады. Әлеуметтік институттар осындай мінез-құлықты анықтайтын белгіленген ережелер арқылы адамдардың мінез-құлығына әсер ету қабілетімен сипатталады[2].

Туризм процесінде адамдар бір-бірімен әртүрлі әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынаста болатын әртүрлі әлеуметтік топтардың мүшелері ретінде әрекет етеді. Қоғам мүшелері туристер және жергілікті халық болып екіге бөлінеді, олар тұрғылықты жері мен тұрған жеріндегі мақсатына қарай бөлінеді. Жергілікті халықтың дұрыс дайындалмауынан кейбіреулер жұмыс істеп, басқалары демалатындықтан, қақтығыстар туындауы мүмкін. Жаңадан ашылған орындарда туризмді дамытудың өңірге, халыққа тигізетін пайдасы туралы түсіндіру жұмыстары қажет. Тағы бір маңызды аспект – әртүрлі гендерлік топтар арасындағы қарым-қатынас. Туристер мен жергілікті тұрғындар әртүрлі моральдық стандарттары және ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынасқа әртүрлі көзқарастары бар әртүрлі мәдениеттерді білдіреді. Дін мен діни орындарға деген көзқарас та туристердің белгілі бір дайындығын талап етеді және реттеуді қажет етеді. Туристердің мұндай объектілерге тұтынушылық көзқарасы жергілікті халықтың діни сезімін ренжітуі мүмкін. Туризм әлеуметтік институт ретінде қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынастар жүйесін және осы қатынастарды жүзеге асыруға тиісті ережелерді құрайды. Ең алдымен, бұл толеранттылық пен өзара түсіністік. Дүниежүзілік туризм күнінің ұрандары туризмнің маңызды әлеуметтік институт ретіндегі мәртебесінің тамаша дәлелі болып табылады. Міне, олардың кейбіреулері:

• 2002 ж. – «Экотуризм – тұрақты дамудың кілті»;

• 2003 ж. – «Туризм – кедейшілікпен күресудің, жұмыс орындарын құрудың және қоғамдық келісімді қамтамасыз етудің қуатты факторы»;

• 2004 ж. – «Спорт және туризм: қоғамдардың өзара түсіністігі, мәдениеттің және дамудың екі тірек күші»;

• 2005 ж. – «Саяхат және көлік: Жюль Верн қиялынан 21 ғасыр шындығына дейін»;

• 2006 ж. – «Туризм байытады»;

• 2009 ж. – «Туризм – әртүрлілік мерекесі»;

• 2011 ж. – «Туризм мәдениеттерді біріктіреді»;

• 2012 ж. – «Туризм және тұрақты энергетика: тұрақты дамуды қамтамасыз ету»;

• 2013 ж. – «Туризм және су ресурстары: ортақ болашағымызды қорғау».

Кез келген әлеуметтік институттың ең маңызды міндеті – қоғамның тұрақтылығы мен тұрақты дамуын қамтамасыз ету. 1992 жылы БҰҰ-ның қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында тұрақты дамудың 27 қағидасы жарияланды, олардың ең маңыздысы адамдарға қамқорлық жасау, қоршаған ортаны қорғау және кедейшілікпен күресу болып табылады. Адамдардың бос уақытының артуы саяхатшылар санының артуына әкелді. БҰҰ Бүкіләлемдік туристік ұйымының (бұдан әрі – UNWTO) бағалауы бойынша 2030 жылға қарай танымал қалалардағы әйгілі курорттарға және тарих пен мәдениет ескерткіштеріне шамамен 1,8 млрд. адам барады деп

күтілуде, қонақүй-туристік көрсетілетін қызметтерден түсетін табыс шамамен 2 трлн. АҚШ долл. құрайтын болады, туризм саласында 550 млн. жұмыс орындары ашылады. UNWTO мәліметтері бойынша, 2012 жылы дүние жүзінде халықаралық туристік ағын 1 млрд-тан асты, ал 2013 жылы ол күткендей 3%-ға емес, 5%-ға өсті. Саяхатшылар санының артуы қызмет көрсету саласын ұлғайтуды талап етеді және сәйкесінше жаңа жұмыс орындарын құруда. 2012 жылы халықаралық туристер саны туризм тарихында алғаш рет миллиард адамнан асты. «Халықаралық келушілер 2012 жылы 4%-ға өсіп, 1 035 миллионға жетті», - делінген Бүкіләлемдік туристік ұйым UNWTO жариялаған баяндамада. UNWTO сарапшыларының 2013 жылы халықаралық туристік ағынның өсімі жалғасады деген болжамы, бұл көрсеткіш 4%-дан 3%-ға дейін бәсеңдегенімен, орындалмады. UNWTO есебіне сәйкес, 2011 жылы халықаралық туристер саны 996 миллион болса, 2012 жылы 39 миллион адамға (4%) өсті. Сонымен қатар, туристік ағынның өсуі жыл бойы байқалды, бірақ күтпеген жерден, әсіресе төртінші тоқсанда, өсті, соның арқасында 1 миллиардтан асуға мүмкіндік туды. Бір қызығы, туристер арасында ең үлкен сұранысты экономикасы дамушы елдер иеленді, бұл көрсеткіш бойынша олар «дамыған» елдерді басып озды: біріншісінде туристік ағынның өсімі 4,1%-ға, ал екіншісінде небәрі 3,6%-ға жетті. Осылайша, UNWTO мәліметтері бойынша Оңтүстік-Шығыс Азия мен Тынық мұхиты елдерінде туристік ағынның өсімі 7%, Солтүстік Африка елдерінде 9%, Орталық және Шығыс Еуропа елдерінде 8% өсті. Бұл ретте Еуропа әлемдегі ең көп келетін аймақ болып қалды: өткен жылы Ескі әлемге 535 миллион турист келді, бұл 2011 жылмен салыстырғанда 17 миллионға көп (3%). Америкаға туристік ағынның жалпы өсімі 4% құрады, ең танымал аймақ Орталық Америка елдері болды, мұнда туристік ағынның өсімі 6% болды. UNWTO Бас хатшысы Талиб Рифейдің болжамы бойынша, 2013 жылы ең перспективалы елдер Азия және Тынық мұхиты елдері болып табылады – оларға туристік ағынның өсуі 5%-дан 6%-ға дейін болады. Одан әрі туристік ағыны 4%-дан 6%-ға дейін өсетін Африка елдері, Америка – өсім 3%-дан 4%-ға дейін, Еуропа – туристік ағынның өсу болжамы 2%-дан 3%-ға дейін, сондай-ақ Таяу Шығыс елдері – өсім 0%-дан 5%-ға дейін. 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ұзақ мерзімді болжамға келетін болсақ, UNWTO мәліметтері бойынша, 2010-2020 жылдар аралығында жылына орта есеппен халықаралық туристік ағын 3,8%-ға өседі[4]. «Халықаралық туризм 2012 жылы бүкіл әлемде, әсіресе Еуроаймақтағы экономикалық тұрақсыздыққа қарамастан, өсуді жалғастырды», - деді Талеб Рифаи. Оның айтуынша, күшті көрсеткіштер экономикалық сектор ретінде халықаралық туризмнің өзгермелі нарықтық жағдайларға бейімделу қабілетін көрсеткенін және экономикалық өсуді ынталандыру тәсілі ретінде бүкіл әлемдегі үкіметтер қолдау көрсетуі керек тіректердің бірі екенін көрсетті. Туризмнің одан әрі нығаюы қазіргі экономикалық тұрақсыздық жағдайында ерекше маңызды болып табылады, және бұл секторға саяси қолдауды арттыру қажеттілігін көрсетеді. Осыған

байланысты Т. Рифаи «туризмнің дамуға және жұмыс орындарын құруға қабілеттілігі осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін мемлекеттік саясатпен қамтамасыз етілуі керек» деп орынды дәлелдейді. Жоғарыда аталған үдерістер жиырмалық тобын (G20) туризмді жаһандық экономиканы қалпына келтіруді ынталандыратын секторлардың бірі ретінде анықтауға итермеледі. 2012 жылдың 18-19 маусымында Мексиканың Лос-Кабос қаласында өткен G20 отырысында туризмнің экономикадағы рөлі атап өтілді және сұраныс пен шығындарды ынталандыратын, сондай-ақ жұмыс орындарын құруға ықпал ететін саяхаттарды жеңілдету бойынша бастамаларды әзірлеуге міндеттеме қабылданды: «Біз саяхат пен туризмнің маңыздылығын мойындаймыз, бұл мемлекеттердің экономикалық дамуын және жұмыс орындарын құрудың маңыздылығын, сондай-ақ мемлекеттердің экономикалық дамуы мен жұмыспен қамтылуына бақылау жасау шетелдік азаматтардың өз аумақтарына кіруі жұмыс орындарын құруға, лайықты жұмысқа, кедейлікті азайтуға және жаһандық экономикалық өсуге ықпал ететін саяхатты жеңілдету бойынша бастамаларды дамытуға мүмкіндік беретінін» мәлімдейміз. Тұрақты туризм БҰҰ-ның Тұрақты даму жөніндегі конференциясының (Рио+20) қорытынды құжатына да енгізілген және дұрыс жоспарланған және басқарылған жағдайда «тұрақты дамудың барлық үш өлшеміне елеулі үлес қоса алатын, лайықты жұмыс орындарын құру және сауда мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алатын» сектор ретінде сипатталды. «UNWTO бұл секторды қолдау жөніндегі саяси міндеттеменің артуы туризм үшін жалпы оң нәтижелерге әкелетініне және жаһандық өсуге, жұмыспен қамтуға және тұрақты экономикалық трансформацияға ықпал ететініне сенімді», - деп қосады Рифаи мырза[5]. Түрлі дәрежеде туризмді әлеуметтік институт ретінде қоғам өмірінің әртүрлі салаларына – экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларға жатқызуға болады. Экономикалық салада мемлекеттік институт ретінде туризмді одан әрі дамыту үшін жұмыстың жаңа формаларын, әдістерін және технологияларын енгізу қажет. Туризмдегі инновациялар туристік индустрияның әртүрлі деңгейлерінде жасалған мақсатты өзгерістерден тұратын көп қырлы ұйымдастырушылық және басқарушылық жаңалықтар болып табылады. Бұл туристік жобаларды құқықтық қамтамасыз ету, туристік қызметтің жаңа түрлерін ұйымдастыру мүмкіндігі, жаңа туристік өнімдер мен туристік тауарларды жасау, туристік сұранысты ақпараттық-жарнамалық қолдау, соның ішінде заманауи технологияларды қамтиды. Туризмдегі инновацияларды дамытуға бағытталған негізгі күш-жігер кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және туристік қызметтерді айтарлықтай жақсартуға бағытталған. Инновациялық процесс – туризмдегі инновацияларды біртіндеп қабылдау. Туризм қоғам өмірінің әлеуметтік және рухани салаларының институты ретінде көптеген мәселелерді – емдеу-сауықтыру, білім беру және тәрбиелеу, ағарту, табиғи және тарихи-мәдени мұраларды сақтау, зерттеу және пайдалану міндеттерін шешуде үлкен маңызға рөл атқарады. Соңғылары да туристік ресурстар болып табылады; аймақта

тұрақты туристік ағынды қамтамасыз ететін, тұрақты, елеулі (кейбір аймақтар үшін негізгі) кіріс әкелетін және жұмыс орындарын құру мәселесін шешеді. Қазіргі әлемде туризм жеке өмір, демалыс және ойын-сауық сферасынан дамыған әлеуметтік институтқа, ал туризм индустриясы экономикалық дағдарыстарға төзімді, экономиканы тұрақтандыруға қабілетті қуатты құралға айналды. Өкінішке орай, қоғамның көптеген мүшелерінің санасында туризм саласына немқұрайлы көзқарас және оның әлеуметтік процестердегі рөлін жете бағаламау сақталады. Қазақстан - ең бай туристік ресурстарға ие ел. Әлеуметтік институт ретінде туризмнің әлеуетін лайықты бағалау және оны дамытудың белсенді шаралары Қазақстанның экономикасын тұрақтандыруға, жаңа жұмыс орындарын құруға, әсіресе дамымаған аймақтарда, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға және әлеуметтік шиеленістің төмендеуіне ықпал етеді. Осылайша, Қазақстан ең маңызды принциптері адамдарға қамқорлық жасау, қоршаған ортаны қорғау және кедейшілікпен күресу болып табылатын тұрақты даму үшін күрестің жаһандық процесіне қосылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбсаттаров Р., Дәкенов М. Әлеуметтану. Алматы, 2007. 134 б., 135 б.
2. Садырова М.С. Әлеуметтану теорияларының қазіргі даму бағыттары мен құрылымы. Алматы, 2013. 8 б., 9 б.
3. Демеуова Б.М.Туризм тарихы. Алматы, 2020ж. 47 б., 48 б.
4. Қазақстан Республикасының туризм саласын дамытудың 2019 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысы 7 б., 8 б.
5. Мир путешествий. Научно-познавательный журнал. ноябрь, 2009. С.4 .

SMART TOURISM (ТУРИЗМ 4.0) ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ТУРИСТ ТАҢДАУЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ

Баймаганбетов С.Т., Абдугаппарова С.Б., Айнақожаев Е.П.

Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
(Түркістан, Қазақстан)
sabit.baimaganbetov@iuth.edu.kz,
sevinch.abdugapparova@iuth.edu.kz, e.ainakhojaev@iuth.edu.kz

Аннотация. Цифрлық технологиялар туризм индустриясын түбегейлі өзгертіп, тұтынушылық мінез-құлық пен қызмет көрсету моделіне ықпал етуде. Цифрлық трансформация туристік тәжірибені жақсартуға, туристік бизнестің тиімділігін арттыруға және жаңа бизнес-модельдерді дамытуға мүмкіндік береді. Tourism 4.0 тұжырымдамасы жасанды интеллект, блокчейн, VR/AR және Big Data шешімдерін енгізу арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттырады.

***Кілт сөздер*:** Цифрлық трансформация, Ақылды туризм (Smart Tourism), Жасанды интеллект (AI) және Big Data, Киберқауіпсіздік және деректерді қорғау, Онлайн платформалар және цифрлық маркетинг.

Аннотация. Цифровые технологии кардинально меняют туристическую отрасль, влияя на поведение потребителей и модели предоставления услуг. Цифровая трансформация позволяет улучшить качество туристического опыта, повысить эффективность туристического бизнеса и разработать новые бизнес-модели. Концепция Туризм 4.0 повышает конкурентоспособность за счет внедрения решений в области искусственного интеллекта, блокчейна, виртуальной/дополненной реальности и больших данных.

***Ключевые слова*:** Цифровая трансформация, умный туризм (Smart Tourism), искусственный интеллект (ИИ) и большие данные, кибербезопасность и защита данных, онлайн-платформы и цифровой маркетинг.

Abstract. Digital technologies are fundamentally changing the tourism industry, influencing consumer behavior and service delivery models. Digital transformation allows for improved tourism experiences, increased efficiency in tourism businesses, and the development of new business models. The Tourism 4.0 concept increases competitiveness by introducing artificial intelligence, blockchain, VR/AR, and Big Data solutions.

***Keywords*:** Digital Transformation, Smart Tourism, Artificial Intelligence (AI) and Big Data, Cybersecurity and Data Protection, Online Platforms and Digital Marketing.

Кіріспе

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың дамуы және әлеуметтік желілер мен өзге де онлайн платформалардың кеңінен қолданылуы туристік индустрияға айтарлықтай әсер етуде. Туристер өздерінің сапарларындағы тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік алды және қонақ үйлер мен көрсетілетін қызметтерге қатысты пікір білдіру арқылы туристік бизнес субъектілерінің нарықтық беделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Өз кезегінде, туристік қызмет көрсетушілер бұл үрдістерге икемделіп, тұтынушылық сұраныстың өзгеруіне жедел бейімделуге мәжбүр. Сандық трансформация туристік кәсіпорындардың бәсекелестік артықшылықтарын күшейту, клиенттік базаны кеңейту және сервистік қызметтердің сапасын арттыру үшін стратегиялық құралға айналуда.

Төртінші өнеркәсіптік революцияның ықпалымен жаһандық деңгейде туристік менеджмент пен маркетинг стратегиялары трансформациялануда, бұл болса өз кезегінде аталған саланың қызмет көрсету моделіне айтарлықтай өзгерістер енгізуде. Цифрлық технологиялардың, соның ішінде жасанды интеллект, үлкен деректер және блокчейн шешімдерінің интеграциясы туристік индустриядағы тиімділікті арттыруға және тұтынушылық тәжірибені дараландыруға ықпал етуде.

Сингапур, Оңтүстік Корея және Гонконг сияқты Азиядағы дамыған жетекші елдер тұрақты туризмді дамыту мақсатында технологиялық инновацияларды белсенді түрде енгізуде. Бұл мемлекеттер деректерді аналитикалық өңдеу, автоматтандырылған қызмет көрсету жүйелері және смарт-инфрақұрылым арқылы туристік ағындарды оңтайландырады. Алайда, виртуалды және кеңейтілген шындық технологияларын қолдану кезінде туристік тәжірибенің түпнұсқалылығын сақтау, тұтынушылардың бейімделуі және инвестициялық шығындардың жоғары болуы сияқты бірқатар сын-тегеуріндерге тап болуда.

Цифрлық платформалардың кең таралуы, мобильді технологиялардың дамуы және тұрақты интернет қосылымының қолжетімділігі туристердің ақпарат іздеу, брондау және туристік өнімдермен өзара әрекеттесу тәсілдерін түбегейлі өзгертті. Осы өзгерістердің аясында туристердің цифрлық құралдарды пайдалану үлгілерін, олардың шешім қабылдау процестеріне әсерін және жалпы саяхат тәжірибесін қалыптастырудағы рөлін терең түсіну туризм саласындағы стратегиялық мүдделі тараптар үшін маңызды болып табылады. Бұл білім туристік қызметтерді жетілдіруге, тұтынушылық мінез-құлықты болжауға және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға мүмкіндік береді.

Туризмнің цифрлық трансформациясы: туризм 1.0-ден туризм 4.0-ге

Технологиялық туризм секторы қазіргі таңда жаһандық экономикадағы ең қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі болып табылады. Бұл сектор тек инновациялық технологияларды дамытуға ғана емес, сонымен қатар халықтың өмір сүру сапасын арттыруға елеулі үлес қосады. Туризм индустриясы туристік өнімдер мен қызметтерді ұсыну арқылы экономикалық өсудің драйвері ретінде қарастырылады, ал оның танымал туристік дестинацияларды қалыптастырудағы рөлі айтарлықтай маңызды.

Цифрлық трансформацияның ықпалымен туризм секторы туристік сұраныстың артуы мен урбандалған аймақтарда халық санының көбеюімен сипатталады. Туризмнің мультипликативтік әсері экономикалық белсенділіктің жоғарылауына ықпал етіп, қызмет көрсету саласындағы жұмыспен қамтуды ұлғайтады. Сонымен қатар, туристік индустрия тәжірибелік тұтынуды дамытуға негізделген, бұл өз кезегінде тұтынушылардың саяхаттау мәдениетін қалыптастырады және олардың туристік тәжірибеге деген қызығушылығын арттырады [1].

Туризм индустриясының сандық маркетинг құралдарын белсенді пайдалануы саладағы бәсекелестікті күшейтіп, туристік компаниялардың маркетингтік стратегияларын жетілдіруіне себепші болды. Сұраныстың жоғары болуына байланысты цифрлық маркетингтің тиімділігін арттыру үшін жасанды интеллект, big data және blockchain сияқты технологияларды интеграциялау қажеттілігі артып келеді.

Сонымен қатар, туристік сектор креативті индустриямен тығыз байланысты, оның ішінде орындаушылық және цифрлық өнер ерекше орын

алады. Цифрлық өнердің туристік тәжірибеге ықпалын ескере отырып, туристік өнімдер мен қызметтерді дербестендіру және иммерсивті технологияларды қолдану трендке айналуда (Окатан & Йылдырым, 2021). Осылайша, инновациялық технологиялар мен стратегиялық менеджмент туризм индустриясының тұрақты дамуы мен оның экономикалық тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады [2].

Туризм индустриясының тарихи дамуы технологиялық прогресс пен цифрлық трансформацияға тікелей байланысты. Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, туризмді дамытудың төрт негізгі кезеңін бөліп көрсетуге болады: Туризм 1.0, Туризм 2.0, Туризм 3.0 және Туризм 4.0. Бұл кезеңдер туристік қызметтерді ұсыну тәсілдері мен бизнес-модельдердің өзгеруімен сипатталады **[3].**

Туризм 1.0: Дәстүрлі туристік бизнес

1990 жылға дейінгі кезең дәстүрлі туристік индустрияның қалыптасуымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде туристік қызметтер офлайн режимде ұсынылып, туроператорлар мен туристік агенттіктер негізгі делдалдық рөл атқарды. Туристік өнімдер негізінен каталогтар, буклеттер және жарнамалық басылымдар арқылы ұсынылды **[4].**

Туризм 2.0: Цифрлық маркетинг пен онлайн-сату

1990-2000 жылдар аралығында интернет пен ақпараттық технологиялардың дамуымен туристік қызметтерді ұсыну тәсілдері айтарлықтай өзгерді. Осы кезеңде туристік компаниялар өздерінің веб-сайттарын құрып, интернет арқылы тікелей маркетингтік стратегияларды енгізе бастады. Онлайн брондау жүйелері мен электрондық коммерция саяхатшыларға билеттер мен қонақүй нөмірлерін интернет арқылы алдын ала брондауға мүмкіндік берді **[5].**

Туризм 3.0: Электрондық коммерция және цифрлық бизнес

2000-2010 жылдар аралығында цифрлық технологиялардың дамуы OTA (Online Travel Agencies) платформаларының қалыптасуына ықпал етті. Expedia, Booking.com, Airbnb сияқты онлайн платформалар туристік өнімдерді тұтынушыларға тікелей ұсынуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, орталық брондау жүйелері (CRS), тұтынушылармен қарым-қатынасты басқару жүйелері (CRM) және сараланған маркетинг стратегиялары кеңінен қолданыла бастады **[6].**

Туризм 4.0: Ақылды туризм және цифрлық трансформация

2010 жылдан бастап туризм индустриясы ақылды технологиялар мен цифрлық трансформацияға негізделген жаңа деңгейге көтерілді (Xiang & Fesenmaier, 2017). Бұл кезеңде жасанды интеллект (AI), үлкен деректер (Big Data), блокчейн, заттар интернеті (IoT), виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR) сияқты технологиялар туристік секторға енді **[7].**

Туризм 4.0-дің негізгі компоненттері:

- Ақылды қонақүй менеджменті жүйелері – туристердің қажеттіліктерін болжап, қызмет сапасын арттыратын деректерге негізделген шешімдер **[8].**
- Тағайындалған жерлерді басқару жүйелері (DMS) – туристік дестинациялардың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін цифрлық экожүйелер **[9]**.
- Жасанды интеллект (AI) және деректерді талдау – тұтынушылардың мінез-құлқын болжау, туристік ұсыныстарды жекелендіру және туристік қызметтерді оңтайландыру **[10].**
- Орталықтандырылған брондау және CRM жүйелері – туристермен қарым-қатынасты тиімді басқаруға арналған платформалар **[11].**
- Смарт билеттеу және цифрлық төлем жүйелері – туристерге ыңғайлы және қауіпсіз төлем шешімдерін ұсыну **[12].**
- Виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR) – туристерге алдын ала туристік бағыттарды зерттеуге мүмкіндік беретін технологиялар **[13].**

Цифрлық дәуірдегі туризм индустриясының трансформациясы және ақылды туристік қызметтер

Туризм индустриясы цифрлық технологиялардың жедел дамуының ықпалымен айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Ақылды технологиялар мен жасанды интеллект (AI) негізінде әзірленген Tourism 4.0 моделі туристерге жекелендірілген қызметтер ұсыну, баға саясатын оңтайландыру және туристік тәжірибені жетілдіру мақсатында енгізілді **[14].**

Ақылды жүйелер мен цифрлық шешімдердің туристік таңдауға әсері

Цифрлық трансформация туристердің саяхаттау процесін түбегейлі өзгертті. Туристер жаңа қалаға келген кезде тамақтану орындарын таңдаудан бастап, көлік жалдау немесе қонақүй брондау сияқты түрлі қызметтерді смарт жүйелер мен мобильді қосымшалар арқылы жүзеге асырады. Tourism 4.0 технологиялары бұл процестерді оңтайландырып, туристердің қажеттіліктерін алдын ала болжау, оларға жекелендірілген ұсыныстар беру және сапарды барынша ыңғайлы ету сияқты артықшылықтар ұсынады **[15].**

Ақылды туристік қызметтердің негізгі элементтері мыналар:

Жасанды интеллектке негізделген туристік қосымшалар – баға стратегияларын оңтайландырып, туристерге ең тиімді ұсыныстарды ұсыну болып табылады. Геолокацияға негізделген сервистер – туристердің орналасқан жеріне сәйкес мейрамханалар, тарихи орындар мен мәдени нысандар туралы ақпарат беру болып табылады. Қашықтықтан брондау және төлем жүйелері – қонақүйлер мен көлік қызметтерін онлайн брондау мүмкіндігі. Ақылды туристік бағыттар – деректерді өңдеу арқылы туристік ағындарды оңтайландыру және туристердің қызығушылықтарына сәйкес бағыттар ұсыну болып табылады**[16].**

Цифрлық маркетинг стратегиялары туристік компаниялар үшін маңызды бәсекелестік құралға айналды. Туристік агенттіктер мен

компаниялар дәстүрлі жарнама әдістерінен бас тартып, онлайн платформалар, әлеуметтік медиа және смартфон қосымшалары арқылы маркетингтік кампанияларын жүзеге асыра бастады **[17].**

Туризм 4.0 – цифрлық технологиялардың туристік индустрияға ықпалын күшейтіп, **экономикалық тиімділікті арттыруға** бағытталған модель. Бұл сала **ақылды жүйелер мен инновациялық шешімдер арқылы** жаңа бизнес-модельдер құруға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға және операциялық шығындарды төмендетуге мүмкіндік береді.

Кесте1. Свод талдау

1. Күшті жақтары (Strengths)	2. Әлсіз жақтары (Weaknesses)
Цифрлық трансформация арқылы туристік тәжірибені жақсарту: Жасанды интеллект (AI), Big Data, AR/VR сияқты технологиялар туристік қызметтердің сапасын жақсартады және сапарды дербестендіруге мүмкіндік береді. Смарт технологиялар туристерге ыңғайлы, жылдам және қауіпсіз қызмет көрсетуге жол ашады. Туризм саласының экономикалық тиімділігі: Туризм – ЖІӨ-ге елеулі үлес қосатын және халықты жұмыспен қамтитын маңызды сала. Цифрлық платформалар арқылы жаңа табыс көздерін (онлайн брондау, виртуалды турлар, смарт билеттеу) қалыптастыру. Маркетингтің жаңа құралдарын пайдалану: Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар арқылы туристік дестинацияларды жылдам әрі кең аудиторияға тарату. 360° виртуалды турлар, интерактивті карталар және жасанды интеллект негізіндегі ұсыныстар туристердің қызығушылығын арттырады. Операциялық шығындарды төмендету: Автоматтандырылған брондау жүйелері мен цифрлық төлем шешімдері әкімшілік шығындарды азайтады. Бизнес-процестерді оңтайландыру арқылы тиімділікті арттыру.	Жоғары бастапқы инвестиция қажеттілігі: Смарт технологияларды енгізу үлкен қаржылық шығындарды талап етеді. Шағын және орта бизнес үшін цифрландыру қиындық тудыруы мүмкін. Цифрлық теңсіздік және қолжетімділік мәселесі: Дамушы елдерде интернет инфрақұрылымының әлсіздігі смарт туризмнің дамуын тежейді. Туризм қызметтерінің цифрлық форматқа көшуі IT сауаттылығы төмен тұрғындарға қиындық тудырады. Киберқауіпсіздік мәселелері: Туристік деректердің қауіпсіздігі (жеке ақпарат, төлем мәліметтері) үлкен тәуекелге ұшырайды. Хакерлік шабуылдар, фишинг, деректерді ұрлау сияқты киберқауіптер туризм индустриясына үлкен зиян келтіруі мүмкін. Жоғары технологияларға тәуелділік: Смарт туризм технологиялары интернет пен цифрлық жүйелердің тұрақтылығына тәуелді. Техникалық ақаулар, жүйелік сәтсіздіктер немесе хакерлік шабуылдар туризм индустриясына үлкен шығын алып келуі мүмкін.

3. Мүмкіндіктер (Opportunities)	4. Қауіп-қатерлер (Threats)
Туристік қызметтерді инновациялық бағытта дамыту AR/VR арқылы виртуалды турлар туристерге саяхаттамас бұрын бағыттарды алдын ала зерттеуге мүмкіндік береді. AI және Big Data негізінде жекелендірілген ұсыныстар туристік индустрияның жаңа деңгейін қалыптастырады. Саладағы жаңа бизнес-модельдер Blockchain негізінде қауіпсіз транзакциялар жасау арқылы туристердің сенімін арттыру. Деректерге негізделген динамикалық баға белгілеу туристік өнімдер мен қызметтердің тиімді сатылуына ықпал етеді. Жаңа нарықтарға шығу мүмкіндігі Смарт туризм онлайн брондау платформалары арқылы ғаламдық нарыққа кіруге мүмкіндік береді. Экотуризм мен смарт дестинацияларды дамыту арқылы туризм саласын тұрақты әрі экологиялық таза ету. Туризм саласындағы мемлекеттік қолдау Көптеген мемлекеттер цифрлық трансформацияға қолдау көрсетеді және туризмді дамыту үшін арнайы гранттар бөледі. Қоғамдық-серіктестік (PPP) арқылы жеке және мемлекеттік секторлардың бірлесіп жұмыс істеу мүмкіндігі.	Экономикалық дағдарыстар мен геосаяси тұрақсыздық: Экономикалық құлдырау туризмге жұмсалатын шығындарды азайтуы мүмкін. Геосаяси қақтығыстар, санкциялар, табиғи апаттар туристік ағымға кері әсерін тигізуі мүмкін. Цифрландыру салдарынан жұмыс орындарының қысқаруы: Роботтандыру мен автоматтандыру кейбір қызмет көрсету салаларында адам еңбегін азайтады. Қонақүй, авиакомпаниялар мен туристік агенттіктерде жұмыспен қамту деңгейінің төмендеуі мүмкін. Кибершабуылдар мен деректер қауіпсіздігі мәселелері: Туристердің жеке деректерін заңсыз пайдалану сенімсіздікке алып келуі мүмкін. Онлайн брондау жүйелеріне жасалған хакерлік шабуылдар туристік компанияларға үлкен қаржылық шығын келтіруі мүмкін. Туризм индустриясында технологиялық трендтердің жылдам өзгеруі: Смарт туризм технологиялық инновацияларға тәуелді, бұл бизнес-модельдердің тез ескіруіне алып келуі мүмкін. Компаниялар жаңа технологияларға бейімделмесе, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін жоғалтады.

Қорытынды

Туризм индустриясы – жаһандық экономикада маңызды рөл атқаратын, халықты жұмыспен қамту мен ұлттық табыстың өсуіне ықпал ететін стратегиялық сала. Tourism 4.0 тұжырымдамасы цифрлық технологияларды кеңінен қолдану арқылы туризм индустриясын жаңа деңгейге көтерді. Ақылды туризмнің дамуы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (ICT), жасанды интеллект (AI), блокчейн, виртуалды және кеңейтілген шындық (VR/AR), бұлттық есептеулер (Cloud Computing) және заттар интернеті (IoT) сияқты инновациялық шешімдерді енгізумен тікелей байланысты.

Цифрлық трансформация туристік тәжірибені жақсартуға, туристік бизнестің тиімділігін арттыруға және жаңа бизнес-модельдерді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн платформалар, мобильді қосымшалар және әлеуметтік желілер туристердің тұтынушылық мінез-құлқын өзгертіп, жаңа нарықтық трендтердің қалыптасуына ықпал етуде. Дегенмен, цифрландырудың артықшылықтарымен қатар, цифрлық теңсіздік, деректер қауіпсіздігі және киберқауіпсіздік мәселелері шешілуі қажет өзекті проблемалар қатарында қалып отыр.

Ұсыныстар

1. Цифрлық инфрақұрылымды дамыту

- Туристік бизнес субъектілері бұлттық технологияларды, Big Data және AI шешімдерін кеңінен қолдануға инвестиция салуы қажет.
- Мемлекеттік деңгейде смарт туризмді дамытуға бағытталған ұлттық бағдарламалар әзірленуі керек.

2. Киберқауіпсіздікті күшейту және деректерді қорғау

- Онлайн брондау, төлем жүйелері мен тұтынушылардың деректерін қорғау үшін блокчейн технологиясы мен құпиялылық саясатын күшейту маңызды.
- Туристік компаниялар киберқауіпсіздік шараларын жетілдіру және сандық қауіп-қатерлерді алдын алу үшін IT мамандармен жұмыс істеуі қажет.

3. Инновациялық технологияларды енгізу

- Туристік қызмет көрсетуде виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR) технологияларын кеңінен пайдалану.
- Туристерге персонализацияланған қызметтер ұсыну үшін AI және машиналық оқыту алгоритмдерін дамыту.

4. Цифрлық маркетинг пен онлайн платформаларды тиімді пайдалану

- Туристік компаниялар мен дестинациялар интерактивті жарнама құралдары, әлеуметтік медиа маркетингі, инфлюенсерлермен жұмыс арқылы туристерді тартуы қажет.
- 360° турлар мен онлайн тәжірибелерді дамыту арқылы туристерге саяхат алдында бағыттармен танысуға мүмкіндік жасау.

5. Қолжетімділік пен цифрлық теңсіздікті жою

- Смарт туризмнің артықшылықтары дамыған нарықтармен қатар, дамушы елдерде де қолжетімді болуы тиіс.
- Туристік секторда цифрлық сауаттылықты арттыру мақсатында оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру.

Tourism 4.0 цифрлық технологиялардың көмегімен сектордың тиімділігін арттырып, жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Алайда, экономикалық, технологиялық және қауіпсіздік аспектілерін кешенді түрде қарастыру арқылы ғана бәсекеге қабілетті, тұрақты және инклюзивті туристік экожүйені қалыптастыруға болады. Туризм индустриясының болашағы цифрлық шешімдерді оңтайлы пайдалану және жаһандық нарық талаптарына бейімделу қабілетіне тікелей байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Filizöz B., Orhan U. İnsan Kaynaklari Yönetimi Bağlaminda Endüstri 4.0: Bir Yazin Çalişmasi //Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. – 2018. – Т. 19. – №. 2. – С. 110-117.
2. Qi S., Law R., Buhalis D. Usability of Chinese destination management organization websites //Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2008. – Т. 25. – №. 2. – С. 182-198.
3. Xiang Z., Fesenmaier D. R. Big data analytics, tourism design and smart tourism //Analytics in smart tourism design: concepts and methods. – 2017. – С. 299-307.
4. Middleton A. International Tourism, Urban Rehabilitation and the Destruction of Informal Income-Earning Opportunities //Urbicide: The Death of the City. – Cham : Springer International Publishing, 2023. – С. 725-750.
5. Werthner H., Klein S. ICT and the changing landscape of global tourism distribution //Electronic markets. – 1999. – Т. 9. – №. 4. – С. 256-262.
6. Gretzel U. Tourism and social media //The Sage handbook of tourism management. – 2018. – Т. 2. – С. 415-432.
7. Neuhofer B., Buhalis D., Ladkin A. Smart technologies for personalized experiences: a case study in the hospitality domain //Electronic markets. – 2015. – Т. 25. – С. 243-254.
8. Ivanov S., Webster C. Perceived appropriateness and intention to use service robots in tourism //Information and Communication Technologies in Tourism 2019: Proceedings of the International Conference in Nicosia, Cyprus, January 30–February 1, 2019. – Springer International Publishing, 2019. – С. 237-248.
9. Buhalis D., Amaranggana A. Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services //Information and communication technologies in tourism 2015: Proceedings of the international conference in Lugano, Switzerland, February 3-6, 2015. – Springer International Publishing, 2015. – С. 377-389.
10. Gretzel U. et al. e-Tourism beyond COVID-19: a call for transformative research //Information technology & tourism. – 2020. – Т. 22. – С. 187-203.
11. Sigala M. New technologies in tourism: From multi-disciplinary to anti-disciplinary advances and trajectories //Tourism management perspectives. – 2018. – Т. 25. – С. 151-155.
12. Morosan C., DeFranco A. It's about time: Revisiting UTAUT2 to examine consumers' intentions to use NFC mobile payments in hotels //International journal of hospitality management. – 2016. – Т. 53. – С. 17-29.
13. Tussyadiah I. P. et al. Virtual reality, presence, and attitude change: Empirical evidence from tourism //Tourism management. – 2018. – Т. 66. – С. 140-154.

14. Aydınbaş G. Akıllı turizm (turizm 4.0) teknolojileri üzerine iktisadi bir yaklaşım: Türkiye örneği //Journal of Tourism Intelligence and Smartness. – 2023. – Т. 6. – №. 1. – С. 26-44.
15. Başer M. Y., Olcay A. Akıllı turizmde yapay zekâ teknolojisi //Gaziantep University Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 21. – №. 3. – С. 1795-1817.
16. Samala N. et al. Impact of AI and robotics in the tourism sector: a critical insight //Journal of tourism futures. – 2020. – Т. 8. – №. 1. – С. 73-87.
17. Atar A., Akgül S. O., Tuna M. A Study on Exploring the Tourism Potential of Altınköy As A Rural Tourism and Recreational Activity Area //Journal of Tourism Leisure and Hospitality. – 2019. – Т. 4. – №. 1. – С. 46-57.

ПЕРЕВОД КУЛЬТУРНЫХ ТЕРМИНОВ В ТУРИЗМЕ: СТРАТЕГИИ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПЕРЕВОДЧИКАМИ

Ким А.В
Maqsut Narikbayev University
(Астана, Казахстан)
E-mail: artur_kim@kazguu.kz

Аннотация. В условиях глобализации и развития туризма роль переводчика в передаче культурных реалий становится особенно значимой. В данной статье рассматриваются стратегии перевода культурно-специфических терминов в туристическом контексте, а также роль переводчиков как культурных посредников, способствующих сохранению и распространению национальных ценностей и идентичности. Основой исследования послужили полуформализованные интервью с профессиональными переводчиками, работающими в сфере туризма в Казахстане. Результаты анализа показывают, что наиболее эффективным подходом является гибридная стратегия: сохранение оригинального термина с пояснением. Подобная практика позволяет сохранять культурную аутентичность, одновременно обеспечивая понимание для целевой аудитории. Кроме того, в статье подчеркивается значимость роли переводчика в формировании позитивного имиджа страны и его влияние на восприятие культуры Казахстана зарубежной аудиторией.

Ключевые слова: культурные термины, перевод в туризме, национальная идентичность, Казахстан, переводческие стратегии, культурное посредничество, глобализация, культурная дипломатия.

Annotation. In the context of globalization and the growth of tourism, the role of translators in conveying cultural realities becomes especially significant. This article explores strategies for translating culture-specific terms in the tourism context, emphasizing the role of translators as cultural mediators who help preserve

and promote national values and identity. The study is based on semi-structured interviews with professional translators working in the tourism sector in Kazakhstan. The findings show that the most effective approach is a hybrid strategy: retaining the original term while providing an explanation. This method maintains cultural authenticity while ensuring comprehension for the target audience. Additionally, the article highlights the translator's contribution to shaping the country's positive image and influencing how Kazakhstan's culture is perceived by foreign visitors.

Key words: cultural terms, translation in tourism, national identity, Kazakhstan, translation strategies, cultural mediation, globalization, cultural diplomacy.

ВВЕДЕНИЕ

Туризм как сфера межкультурного взаимодействия требует точной и бережной передачи культурных элементов, что делает перевод не просто лингвистической задачей, а актом культурного посредничества [2; 4]. Переводчики в этой сфере не только трансформируют языковые структуры, но и интерпретируют культурный контекст, создавая мост между различными системами мировосприятия. Особенно это актуально для Казахстана — страны с богатым историческим и этнокультурным наследием, сочетающей в себе традиции кочевой цивилизации, элементы исламской культуры и советского прошлого.

Казахстанский туризм активно развивается в условиях глобализации, и всё больше иностранных гостей проявляют интерес к его уникальным традициям, кулинарии и этнографии. Однако при переводе терминов, обозначающих предметы быта, обычаи, блюда, праздники и элементы мировоззрения, возникает проблема отсутствия эквивалентов в других языках [3]. Например, такие понятия, как *қымыз* (ферментированный кобылье молоко) или *той* (казахское застолье и праздничный обряд), трудно передать с помощью одного слова. Это ставит перед переводчиками непростую задачу: как сохранить смысл, дух и эмоциональный фон оригинала, не утратив доступности и понятности для иностранной аудитории?

Перевод туристических текстов, включающих в себя брошюры, путеводители, рекламные материалы и экскурсионные сценарии, представляет собой уникальную форму межкультурной коммуникации [5; 6]. Эти тексты часто становятся первым источником знакомства туриста с культурой посещаемой страны. Турист, не обладая глубокими знаниями о местной культуре, воспринимает Казахстан через призму переведённого содержания. Следовательно, от качества перевода зависит не только понимание отдельных элементов, но и общее впечатление о стране, её культуре, истории и традициях [1].

Кроме того, переводчик становится своего рода «невидимым гидом» (по терминологии Лоуренса Венути), влияющим на то, как формируется восприятие казахской культуры в сознании иностранных туристов. Через

перевод продвигается не только информация, но и культурные ценности, нормы поведения, национальные образы и мифы. Это делает переводчика активным участником культурной дипломатии, формирующим образ страны в глазах мирового сообщества [2; 8]. Особенно важно это в условиях роста этнокультурного туризма, когда путешественники стремятся к подлинному, аутентичному опыту. В таких случаях неточная или поверхностная передача культурных реалий может привести к искажению восприятия, недопониманию или даже культурным стереотипам. Таким образом, перевод культурно-специфических элементов в туризме выходит за рамки простого перевода слов — это сложный процесс передачи смысла, контекста, эмоций и идентичности. В данном исследовании рассматриваются стратегии, применяемые профессиональными переводчиками в Казахстане, с целью определить наиболее эффективные методы обеспечения межкультурного понимания и культурной сохранности.

МЕТОДЫ

В рамках качественного описательного исследования были проведены полуформализованные интервью с девятью профессиональными переводчиками, работающими с туристическими текстами и экскурсионным сопровождением. Все респонденты имели не менее трёх лет опыта в сфере устного и письменного перевода, в том числе в работе с иностранными туристами, что позволило получить достоверные и релевантные данные. Отбор участников осуществлялся с использованием целенаправленного метода выборки (purposive sampling), ориентированного на выявление информантов, обладающих значительным практическим опытом и осведомлённостью в тематике исследования.

Полуформализованный формат интервью позволил соблюсти баланс между заранее подготовленными вопросами и гибкостью в обсуждении индивидуального опыта переводчиков. Такой подход дал возможность выявить не только общие тенденции, но и уникальные практики, применяемые в различных ситуациях. Интервью включали вопросы о типичных проблемах перевода культурно-специфических реалий, стратегиях адаптации, особенностях взаимодействия с туристами и предпочтительных подходах в устной и письменной коммуникации. Анализ данных проводился с использованием тематического анализа по методике Браун и Кларк (2006) [4], состоящей из шести этапов, включая открытое и аксиальное кодирование:

1. Первичное ознакомление с данными;
2. Генерация начальных кодов;
3. Поиск и группировка кодов в потенциальные темы;
4. Проверка тем и их релевантности всей совокупности данных;
5. Определение и наименование окончательных тем;
6. Составление итогового аналитического отчета.

Выбор данной методики обусловлен её гибкостью и эффективностью в выявлении как явных, так и скрытых смыслов в текстах интервью.

Тематический анализ позволил не только классифицировать подходы переводчиков, но и глубже понять их мотивации, ценности и профессиональные ориентиры. Это особенно важно в контексте исследования культурного посредничества, где субъективные интерпретации и личный опыт играют ключевую роль.

Таким образом, сочетание качественного подхода, опытных участников и системного анализа данных позволило получить комплексное представление о стратегиях перевода культурных терминов в туризме и о вызовах, с которыми сталкиваются профессионалы в данной сфере.

РЕЗУЛЬТАТЫ

На основе интервью были выявлены следующие ключевые стратегии:

1. **Сохранение оригинального термина с пояснением.** Все участники использовали стратегию сохранения казахских слов (например, "домбра", "юрта", "бешбармак") с последующим объяснением. *«Мы сохраняем оригинальное название, например, "домбра", и добавляем краткое описание: "традиционный двухструнный музыкальный инструмент"»* - пояснил один из участников исследования. Это позволяет сохранить культурную аутентичность и одновременно обеспечить понимание. Особенно часто применялась модель "назвать — пояснить — интерпретировать" [5; 6].

2. **Адаптация к аудитории и контексту.** Переводчики учитывают возраст, уровень владения языком, национальность и культурную осведомлённость туристов. [6; 7]. Например, детям и неанглоязычным туристам даются упрощённые объяснения. Переводчики подчеркивали важность учитывать реакцию аудитории: при заинтересованности углублять объяснение, при отсутствии интереса — ограничиваться краткой справкой.

3. **Различие подходов в устном и письменном переводе.** В письменных текстах возможно дать расширенное пояснение, тогда как при устном переводе часто используется краткое объяснение с опорой на визуальный контекст [6]. Если турист видит предмет (например, юрту), словесное описание может быть короче.

4. **Использование аналогий и образных сравнений.** Иногда применяется стратегия поиска аналогов в культуре целевой аудитории [7; 9], например: объяснение праздника "Қымыз мұрындық" через аналог церемониального дегустационного события. При этом подчеркивается уникальность казахской традиции, чтобы избежать полного отождествления.

5. **Роль опыта и подготовки переводчика.** Переводчики подчеркивают важность постоянного самообразования и консультаций с коллегами для точной передачи культурных смыслов [2; 10]. Некоторые упоминают использование профессиональных чатов и онлайн-групп, где можно быстро получить экспертную консультацию в случае затруднения.

6. **Обращение к эмоциональному контексту.** Некоторые переводчики считают, что передача культурных терминов должна быть связана с вызовом эмоций у слушателя [5; 6].

ОБСУЖДЕНИЕ И ВЫВОДЫ

Проведённое исследование подтвердило, что переводчики в туристической сфере Казахстана выступают в роли культурных посредников [1; 2]. Их задача — не только перевод слов, но и передача смысла, эмоций и мировоззренческих установок, заложенных в культурных терминах. Это особенно важно в контексте сохранения национальной идентичности и интересов, что напрямую соотносится с наследием Жумабека Ташенова — государственного деятеля, отстаивавшего культурную самобытность и независимость Казахстана.

Также стоит отметить, что перевод культурных реалий представляет собой не только техническую, но и этическую задачу [2; 8]. Некоторые термины могут быть связаны с деликатными аспектами истории, гендерными или этническими вопросами. Переводчики отмечают необходимость быть особенно внимательными в таких случаях, чтобы не исказить смысл и не вызвать негативных ассоциаций у целевой аудитории.

Таким образом, можно утверждать, что перевод в туризме — это не просто средство коммуникации, но и инструмент культурной дипломатии [6; 7]. Переводчики становятся своего рода амбассадорами казахской культуры, от которых во многом зависит, как Казахстан будет восприниматься за рубежом. От их решений зависит сохранение «духа» нации в переводных текстах, а значит — и в сознании иностранных туристов.

В условиях растущего интереса к Казахстану как к туристическому направлению перевод становится ключевым элементом культурной дипломатии. Используемые переводчиками стратегии позволяют сохранить уникальность культуры и обеспечить её доступность для мировой аудитории.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Венути Л. Невидимость переводчика: история переводческой теории / Лоуренс Венути. — М.: ЛИБРОКОМ, 2010. — 416 с.
2. Катан Д. Перевод культур: Введение в перевод и межкультурную коммуникацию / Даниэль Катан. — М.: Флинта, 2008. — 368 с.
3. Ньюмарк П. Учебник перевода / Питер Ньюмарк. — М.: Валентина, 2007. — 256 с.
4. Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. — 2006. — Vol. 3, No. 2. — P. 77–101.
5. Fernández Guerra A. Translating culture: Problems, strategies and practical realities // Art and Subversion. — 2012. — Vol. 1, No. 1. — P. 1–27.

6. Fuadi C. Foreignization and Domestication Strategies in Cultural Term Translation of Tourism Brochures // Journal on English as a Foreign Language. — 2016. — Vol. 6, No. 2. — P. 171–188.
7. Agorni M. Tourism across languages and cultures: Accessibility through translation // Cultus. — 2016. — Vol. 9, No. 2. — P. 13–28.
8. Shokri S., Ketabi S. Translating culture-specific items in Shazdeh Ehtejab: Examining Foreignization and Domestication // Int. Journal of Research Studies in Education. — 2015. — Vol. 4, No. 2. — P. 45–58.
9. Rezaei M., Kuhi D. Strategies employed in translation of tourist guidebooks culture-specific items from Persian into English // Theory and Practice in Language Studies. — 2014. — Vol. 4, No. 4. — P. 750–757.
10. Pratama A.D., Hartati E., Silalahi R. Translation quality on cultural terms in tourism promotional texts // Int. Journal of Linguistics and Translation Studies. — 2021. — Vol. 2, No. 2. — P. 1–12.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ИСЛАМ ЖӘНЕ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ СИНТЕЗІ: ДІНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТУРИЗМДЕГІ РУХАНИ МҰРАНЫҢ РӨЛІ

Қожан А.Ә.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: almat.kozhan@iuth.edu.kz

Досалиев Т. К.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: timur.dossaliyev@ayu.edu.kz

Аннотация. Бұл мақалада қазақ халқының ислам өркениеті мен түркі мәдениетінің синтезі, әсіресе ұлттық менталитетімен үйлесімі қарастырылады. Қазақстанның мәдени және діни туризм саласында бұл рухани мұраны таныту, тарихи ескерткіштер мен ислам мен түркі мәдениетінің іздерін зерттеу арқылы жаңа бағыттарды дамытуға мүмкіндік береді. Ислам мен түркі дәстүрлерінің бірігуі қазақ халқының рухани дүниетанымын қалыптастырып, ұлттық мәдениетте терең із қалдырды. Суфизмнің Жаратушыға ғашықтық пен адамның рухани еркіндігі ұғымдары түркілік дүниетанымммен үйлесіп, ұлттық әдет-ғұрыптарда көрініс тапты.

Кілт сөздер. әдет-ғұрып, туризм, отбасы, идеология, салт-сана.

Кіріспе

Қазақстан өзінің географиялық орналасуы жағынан евроазиялық, Батыс пен Шығысты байланыстырушы, Шығыс Жерорта теңізі мәдениет кеңістігі

аумағындағы транзиттік мемлекет. Демек, «өркениетті» шығыстық бастаулары түсінігі белгілі дәрежеде Қазақстанға да қатысты. Көне үнді, Қытай, парсы мәдениеттерінің ортасында отырып олармен ой қатынасына түспеді, ұлы Жібек жолы сауда жолы ғана болды десек, тарихқа қиянат болар еді. Көне түркілер тарихқа төл жазуымен енді.

Ислам өркениетінің қазақ халқының ұлттық болмысына әсерін екі тұрғыдан бөліп қарастырған орынды. Ислам мәдениетіне мұсылмандықты мойындау жолымен ортақтасқандықтан қазақ халқы дін атрибуттарын, оның ғұрыптары мен рәсімдерін, діни мерекелерін тегіс қабылдады. Бұл халықтың адамшылық – эстетикалық дүниетанымына үлкен әсер еткен. Қай халықты алсақ та, оның өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, әдет-ғұрпы, салты болатындығын білеміз. Мұның бәрі сол халықпен бірге жасасып, оның тарихына өзінше ілесе жүретіндігін байқаймыз. Қоғамдық өмірдің, экономикалық, жағдайлардың ілгерілеп дамуына байланысты, халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, сана-сезімі, дүниеге көзқарасы т.б. өзгеріп отырады. Бір заманда туып, бертін келе, көп уақыт бойына қалыптасқан, белгілі жүйеге түскен дағдыға айналған тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-сана, алғашқы мазмұнын біртіндеп жоғалта да бастайды. Бұлардың орнына қоғамдық-таптық тілек жағдайларына сәйкес жаңа мазмұн, түр туады. Демек, қоғамдық және экономикалық жағдайлар, олардың дамуы ертеден келе жатқан, қалыптасып қалған тұрмыс-тіршілікке, әдет-ғұрып, салтқа өз әсерін тигізеді, жаңа мазмұнда өзгеруіне, бұрынғы қалпын біртіндеп жоғалтуына жағдай жасайды.

Зерттеу әдістері мен тәсілдері

Зерттеу жұмысында қазақ халқының ислам және түркі мәдениеттерінің синтезі: діни және мәдени туризмдегі рухани мұраның рөлі мәселесін талдау үшін мақалада гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылатын салыстырмалы, онтологиялық, аксиологиялық және концептуалды талдау сияқты түрлі әдістер пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Ислам дінінің қазақ жерінде орнығуы, парсы-араб өркениетінің ұлттық мәдениетіміз бен санамыздың қалыптасуына ықпалы, сондай-ақ ислам өркениетіндегі түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының орны – отандық ғылым үшін жаңа тақырып емес. Бұл мәселені әр қырынан зерттеп жүрген қазақстандық ғалымдар бар, және олардың еңбектері негізінен Қазақстан егемендік алған жылдардан бастап жарық көре бастады. Дегенмен, осы тақырыпқа арналған еңбектерді қайта қарап, кейбір тұстарын ғылыми тұрғыдан нақтылау қажеттілігі бар. Кейбір авторлар мәселенің болғанынан гөрі, болуы мүмкін деген жорамалдарға сүйеніп, шындықтан алшақтап кететін жағдайлар кездеседі. Ғылымда әртүрлі көзқарастардың болуы заңды, бірақ белгілі бір авторлар өз пікірін жалғыз дұрыс деп санаған кезде, олардың еңбектеріне сыни көзқараспен қараған жөн.

Қазақ халқының дүниетанымы көне түркілердің рухани мұрасынан бастау алып, кейін ислам өркениетімен тығыз ықпалдасып, ұлттық болмысына сай қалыптасты. Сопылық дәстүрде шын ғашық адамдар ешқашан қосылмақ емес. Егер олар қосылса мәселе бітіп қалады, ізденіс болмайды. Бәрі айқын. Ал жаратушының қасиеті – оның тылсымдығы. Ол адам затына өмір сыйлайды, ерік береді тануға ұмтылсын деп. Осы ұмтылыстың аты – арман. Яғни, ол адамды саналы және мақсатты харекетке жетелеуші құдыретті күш. Түптеп келгенде Алла мен Тәңір, Қалам мен Тағдыр арасында ешқандай өзгешелік болып тұрған жоқ. Өзгешік Тәңір мен Тағдырдың ұлттық санасындағы байырғы ұғымдығында, Алл мен Қаламның жаңа дінмен келуінде. Бірақ мынаны ескеру кереку. Қазақ «тәуекелде тас жұт» дейді. [1, 9 б.]. Яғни тәуекелге сүйеніп тағдырыңа қарсы шығуыңа болады екен. Ал Қаламға еш қарсылық жоқ. Ислам оны бірден тыйып тастаған.

Қазақ халқы әрқашан тағдырды мойындай отырып оған қарсы тұрып келегн. Осы тарихи орныққан табиғаты ислам жағдайында да сана архивінен кетпек емес, сондықтан ол Қалам мен қатар Тағдырды өз жағында сақтайды. Ол оның тарихи бет-бейнесін айқындаушы және оның жаңа жағдайда біржола өзгеріп, жоғалып кетпеуінің кепілі. Классикалық ислам канондарында жаратушыны тану мүмкін емес. Суфизмде де – мүмкін. Бірақ оның Шариғат, мағрифат, тариқат, ақиқат сатылары бар. Қазақ осының бәрін алып келіп, Тағдырдың аясына сыйғызады. Арман абсалют десек, оған жетудің жолына Тағдырды кесе – көлденең қояды. Аттай алсақ абсалютті танудың бір формасы ретіндегі ғана арманыңа жетесің.

Қазақ мәдениетінің қалыптасуындағы ислам өркениеті мен сопылық ілімнің рөлі

Ислам өркениетімен байланыс орнатқаннан кейін сопылық терминология айтарлықтай байи түсті. Сопылық мәдениет мәселелерін терең зерттеген ғалым Бертельс өзінің «Суфизм и суфийская литература» еңбегінде сопылық ұғымдардың ауқымды тізімін келтіріп, жан-жақты талдаған. Осылайша, ислам дінін қабылдаған түрлі мәдениеттердің синтезі негізінде ислам өркениеті қалыптасты.

Ислам өркениеті қазақтың ұлттық мәдени менталитетінің қалыптасуына сопылық ілім (суфизм) арқылы ықпал етті. Ал қазақ халқына қатысты шаманизм ұғымын қолданудың ғылыми негізі жоқ. Зерттеушілер көне дәуірлерден бастау алатын рәсімдер мен ғұрыптардан протосуфизмнің белгілерін байқай алады.

Әр халық өз табиғатына сай сыртқы ықпалды мақсатына үйлескен жағдайда қабылдап, оны ұлттық сипатқа бейімдеп, эволюциялық жолмен ұлттық ой-сана және таным сатыларынан өткізіп, төл мәдениетін қалыптастыруға ұмтылады. Тек ұмтылып қана қоймай, сонымен бірге ұлттық мазмұнға ие мәдениетті жасайды.

Қабылдау үдерісі – өз алдына қоғамдық мәні зор, аса күрделі құбылыс. Осындай жағдайда ұлттық пен ұлттық емес дүниелердің, біздің мысалымызда

– түркілік және ислам өркениеті арқылы орныққан ұғымдардың аражігін ажырату айтарлықтай қиындық тудырады.

Қазіргі таңда қазақ жастарының арасында батыс мәдениетіне еліктеушілік үрдісі кең етек жаюда. Ел болашағы жастар екені белгілі. Алайда, олар өзге мәдениеттердің теріс ықпалын өз бойына жинай берсе, болашағымыз бұлыңғыр болмақ. Сондықтан қазақ жастарының болмысын сақтап қалу үшін олардың әлеуметтену процесіне қазақи салт-дәстүрлерді енгізуіміз қажет.

Қазақ жастарының әлеуметтенуіндегі салт-дәстүрдің рөлінің маңыздылығы

Әлеуметтену процесі дегеніміз (socialis. лат. қоғамдық дег. сөзінен) - сол қоғамға, әлеуметтік бірлікке, топқа тән оқу және адамдық құндылықтардың, нормалардың, бағыттардың, іс-әрекеттің үлгісін жеке адамның қабылдауы, оны қалыптастыру процесі. [2, 17 б.]. Әлеуметтену - адамның бүкіл өмір бойы жалғасатын ұзақ процесс. Әлеуметтенудің бірнеше кезеңі бар. Бірінші әлеуметтенудің агенті отбасы болып саналады, өйткені бұл кезеңге балалық шақ енеді. Екінші әлеуметтену неғұрлым ұзақ болады, оған есейген және қарттық жас кезеңі енеді.

Жоғарыда аталып кеткендей әлеуметтену процесіне салт-дәстүрді енгізуіміз қажет. Бұл құбылыс тәрбие арқылы жүзеге асады.

Тәрбие әлеуметтенудің мақсатқа бағытталған формаларының бірі ретінде тұлғаны әлеуметтік байланыстарға қатыстыру мақсатында, сонымен қатар бұл процестердің кепілдігі мен сенімділігін қамтамасыз ету мақсатында қоғам арқылы жүзеге асады. Қазіргі заманғы өркениетті қоғамда тәрбие тұрақты сипатқа ие болып, әр түрлі институттардың: отбасы, білім беру, БАҚ іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Жаңа ұрпақ мәдениетінің қалыптасуында отбасылық тәрбие басты рөл атқарады. Отбасылық тәрбие кең ауқымды диапазонға ие. Оның негізі баланы өмірге келтіру ғана емес, мәселе оған әлеуметтік-мәдени ортаның құндылығын қабылдаттыру, үлкен ұрпақтың тәжірибесін жас ұрпақтарға жеткізу, бойына сіңіру, яғни дүниеге келулеріне себеп болған балаларын, өздерін қоршаған ортаға және адамзатқа, өз қоғамына пайдалы мүше етіп жеткізу. Ата-бабаның, отбасының басқа да мүшелерінің, әсіресе естияр ұрпақтың беделі, өмір сүру тәжірибесі, жүріс-тұрысы, салт-дәстүрді ұстануы, сапаны қалыптастыруы, өз міндеттерін мүлтіксіз атқаруы – бәрі де үлкен тәрбие мектебі. Тәрбиенің салт-дәстүр арқылы жүретіні белгілі. Олай болса, әлеуметтенудің ең алғашқы кезеңіндегі салт-дәстүрдің сәбиге әсерін айтайық.

Қазақ халқының дархандығы мен жомарттығы аңызға бергісіз. Бұл қасиеттерді ұлттық менталитетімізді анықтайтын негізгі категориялардың бірі ретінде қарастыруға толық негіз бар. Қазақ халқы жомарттықтың табиғатын терең түсінген. Мұны «алған жомарт па, берген жомарт па?» деген философиялық сауалынан да байқауға болады. Сонымен қатар, қазақ мәдениетінде жомарттықтың символы ретінде Атымтай бейнесі алынған. Атымтай – исламға дейінгі көне араб аңыздарындағы кейіпкер, тіпті мұсылман

да емес. Бірақ ол қазақ халқының дархандық қасиетімен толық үндесіп, ұлттық дүниетаным аясында қайта жаңғырды. Бүгінде **«Атымтай жомарт»** дастанын араб немесе қазақ үлгісі деп нақты ажырату мүмкін емес. Оның бірнеше жазба нұсқасы сақталған, ал халық ғасырлар бойы бұл бейнеге өз жомарттық түсініктерін үстемелеп қосып отырған.

Қазақ халқында жаңа туған жас балаға арнап шілдехана жасаған. Осы тойдан соң, сәбиді бесікке салады. Жас баланы салғаннан соң, оны тербете отырып, аяулы ана көңіліндегі ой-арманын, жақсы тілегін білдіреді. Мұны халық «Бесік жыры» деп атайды. Бесік жырында айтылатын тілек, ақыл-өсиеттерден ата-ананың нені аңсап, нені көксегендігі көрінеді. Бесік жыры «Әлди, әлди, ақ бөпем» деп басталады да халық жас баланың болашақта кім болып өсуін, қандай қызмет атқаруын қалайтындығын ана сөзімен баяндайды. Отбасылық тәрбиеде бесік жырымен бірге батырлар жыры да үлкен танымдық-тағылымдық, мәнге ие. Халқымыз батырлар жырын балаларды ел-Отанды сүюге, бүкіл дәуір рухын бойына жинақтаған төл дүниені баланың санасына сіңдіріп, халыққа деген адал қызметін, ыстық махаббатын жанын салуға тәрбиелейтін құралдың бірі есебінде пайдаланды. Жырдағы батырлардың ел қорғаудағы ердің істерін жастарға үлгі, елге ұшқан оққа кеудесін тосатын тәрбиені өнеге етті. Әрине бұл ретте де батырлар жырының тәрбиелік мәні болған. Сонымен қатар, баланы ертегімен де сусындатып отырған. Ертегі халық өміріне, еңбек процесіне байланысты туып, қоғамдық даму жағдайына сәйкес өсіп ұлғайған. «Сөз атасы ертегі, Құраннан сыр шертеді» [3, 169 б.]. дегендей, баланың алар тәрбиесі, ондағы пенденің дүниеқоңыздығы емес немесе апайтөстігі емес керісінше арқасына адалдық тасын арқалаған пендесіне Алланың көзқарасының қашанда түзулігі. Дәл солай. Халықтың арман-мүддесін, дүниетанудағы ой-өрісін, тіпті көзқарасын, тұрмыс-тіршілік және қоғамдық салт-сана жайларын т.б. бейнелейді.

Жас баланың алғашқы әлеуметтенуі осылайша өтеді. Сәби кезінен бастап анасының айтқан бесік жырындағы ақыл-өсиеттерді тыңдап, көкірекке тоқып, батырлар жыры мен ертегілердегі батырлардың ерліктеріне қызығып, еліктеп өз мінезін, жүріс-тұрысын, дұрыс ойлау қабілеттілігін қалыптастырады.

Ал әлеуметтенудің екінші кезеңіне баланың қоғамға араласуы жатады, яғни бала мектепке келген кезден бастап болатын кезең. Ең бірінші ұстазы, содан соң кітаптары мен достары, ары карай әлеуметтенуіне кемектеседі. Сондықтан мектептегі ұстаз балаға екінші ана болуы керек, бала үйде алған тәрбиесін мектепте жалғастыруы тиіс. Ұстазы балаға әдеби кітаптарды оқытып, талдатып, мектепте мерекелік іс-шаралар болса, дәстүрлі ойындарды, әндерді, билерді, көріністерді көрсетуі қажет. Осыған мысал ретінде «Шешеке» ұлттық ойынын айтуға болады. Әсілінде шешеке делінетін ойын аты шеше деген сөзден шыққан. Тізіліп жүрген балалар сұрақ-жауап сықылды өлеңдерді тамашағып айтып, әндетіп өздері бөлек-бөлек болып тізіледі.

Негізгі айтатындары кебінесе шеше мен баланың арасындағы қарым-қатынас, тәрбие. Егер көршілес бір ауылдың балалары тізіліп келіп:

Апам берді күлше,
Мен естім білте,-

десе, бұған ендігі ауылдың балалары:

Апам берер сықпа.
Тезек салдым қапқа,-

деп жауап қайтарады [4, 114 б.]. Екі-екі жолдан құралған осы бір шумақ, өлеңде әрі поэзия, әрі тәрбиелік мән жатыр. Баланы еңбекке тәрбиелеудің тәсілі де сөз болады. Бұл ойынның төрт түрлі пайдасы бар: бірі денсаулыққа пайдалы, екіншісі, ұйымшылдыққа, бірінен-бірі өнеге алып, естіген тәрбиелерін жеткізуге бейімделеді. Үшіншіден, табиғатында поэзияға бейім қазақ балалары өзінің ана тіліне төселеді, өздіктерінен өлең шығаруға бейімделеді. Соңғысы, еңбекке бейімделеді түсінігі артады. Ал кейбір ойындарды дене тәрбиесі сабағына да қосуға болады. Мысалға, «Хан» ойыны. Мұнда пайдаланылатын құрал - қынаға боялған асықтар, қорғасын құйылған сақалар. Балалар екіге бөлініп, екі жақ өздері асықтарына бір-бір сақаны «хан» деп белгілейді. Бір асықты жоғары лақтырып, ол түскенше жердегі асықтардың бірде-біріне тигізбей біреуін, не бірнешеуін алып үлгеру керек. Егер алған асығы қасындағысын қозғап, тигізіп алса, алдынғы алғандарынан айып төлеп, асық қосады. Козғалтпаса, ойынның кезегін қарсыластарына бермей жалғастыра береді. Бұл ойын балаларды ептілікке, аңғарымпаздыққа, шапшаңдыққа, қырағылыққа, намысқойлыққа тәрбиелейді ойлау дербестігін қалыптастырып, шыңдай түседі. Және де жас баланы санауға, есептеуге баулитын жұмбақ ойын «Санамақ» болып табылады. «Санамақ» ойыны баланы ілім-білімге баулудағы ең көне тәсілі екені белгілі. Мұны Ақжан әл-Машани атамыз өз зерттеулерінде саяқ сандар дейді. Танымал санамақ: Басбармақ, балан үйрек, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкене бөбек – деп саусақ ретімен 5 саусақты атап өтеді де,

Сен түйеңе бар,
Сен қойыңа бар,
Сен сиырыңа бар,
Сен жылқыңа бар,
Сен қария, үйде қал! – деп аяқтайды.

Халқымызда жоғалмай сақталып келген осы санамақпен аталарымыз алдымен сәбиге саусағын санап үйреткен. Бұл баланың ой-өрісін дамыту деген сөз. Төрт түлік малдың көшпелі халықтың басты күнкөрісі екенін санамақ арқылы баланың сәби жасынан санасына құйған. Төрт түлік малға баланың ынтасын, еңбекке деген жауапкершілігін оятқан. Және де қариялардың жолы демалу екенін білдіреді [5, 77 б.].

Әлеуметтену ғылымының және қазақ салт-дәстүрлерінің байланысы

Қазақта мағынасы терең «Он үште отау иесі» деген сөз бар. Яғни, жас бала ер жетеді, сол кезде ауылдарда асыр салып «Белбеусоқ», «Ақ сүйек», «Алтыбақан», «Қыз қуу» сияқты тамаша ойындар ұйымдастырылып тұрады. Ойында ауылдан аулаққа ұйымдастырылғанда ересек бозбалалардың арасында басы бос келіншектермен не өзінің көңілі түсіп жүрген бойжеткендермен ретін тауып, дидарласып, тіл табысуды көздейтіндері де болады. «Қырық үйден аңдушысы» болатын қыз құрбыларымен осындай ойын-сауықта бола алады. Отбасының үлкендері сапар шегіп немесе көрші ауылға қонаққа кеткенде, үйдің ержеткен бозбалалары, өздерінше кішігірім құрбы-құрдас, дос-жарандарын шақырып, қой сойып дегендей бастанғы жасайды. Қыздар жігіттерге «ұйқы ашар» жасап берсе, жігіттер ұнатқан қызының қалтасына немесе жанына білдіртпей, ойламаған жерден айна, тарақ немесе иіссу қоятын болған. Бұл салттың аты ерекше «Селт еткізер» деп тауып қойған. Осылайша жастардың бір-біріне деген сезімі осындай дәстүрлі отырыстардан басталып, аяғы жұп-жұбымен жарасып та кете барады. Жігіттер болашақ, жарларын осындай тәрбиелі ана көрген ортадан алып, оларды ата-анасына инабатты келін, келешек батыр балаларына салмақтыда салауатты ана болатындығына кәміл сенген.

Осындай салт-дәстүр арқылы әлеуметтенген жастар құрған орталар көбейе берсе, қоғамды кері тартатын әр түрлі актуальды проблемалар, мысалы нашақорлық, жезөкшелік, алкоголизм, заңсыз туылған балалар, ажырасу мәселелері ауыздықталар еді. Негізінен мұндай қоғамда туатын келеңсіз жағдайлардың барлығы, сол халықтың қадым заманнан бері ата-бабаларының өмір тәжірибесінен сығындалып жинақталған негізгі құндылықтарға енжар қарап, күнделікті тұрмыста тұтынбағандықтан келіп туатын проблемалар. Яғни елдің ұйытқысы болып отырған, салт-дәстүрге атүсті қарау. Осы салт-дәстүрге байланысты орыстың діни философы Соловьевтың қышқаша мысалын айта кетсек: «Сіз ертегіні білесіз бе? -деп бастайды әңгімесін. Ну орманда жүріп аңшы адасып кетеді. Шаршаған соң ағып жатқан судың жағасындағы тасқа отырады. Сол арада аңшы терең ойға шомып кетеді. «Осы ормандай осы өмірде де жалғызбын, әр түрлі соқпақтармен кетіп өмірдің сара жолынан әлде қашан адастым және одан шыға алатын түрім жоқ – деп ойлайды ол. Жалғыздық, жабығу, ақырында құру! Не үшін тудым, осы орманға не үшін келдім? Соншалықты өлтірген аңдармен құстардан өміріме не жарық кірді?» - деген ой қатты мазалайды. Бір кезде қасына белі бүкірейген, үсті басы жұпыны киінген кәрі кемпір келеді. Аңшы ол кемпірге, орманда адасып кеткенін айтқанда, кемпір оған былай дейді: Мен бұл орманнан қалай шығатынын білемін. Әуелі мына судан өтесің, содан алдыңнан өміріңде көрмеген сондай керемет әлем шығады. Ол үшін сен мені арқаңа салып мына судан алып өтуің керек – деп аңшыға талап қояды. Аңшы амалсыз келісіп кемпірді көтеріп, суға қойып кетеді. Алғашқыда ауыр болып көрінеді, бір кезде сәл жеңілдейді, жағаға жақындағанда мүлдем жеңілдеп өзі кетіп бара жатқандай болып сезіледі. Жағаға шықса, арқасындағы арқалаған кәрі кемпір,

айдай сұлу ару қызға айналып кетеді... Соловьев ойын қорытындылай келе, осы ертегіден не түсінгенің айтады: Орман өмір болса, ондағы адасқан аңшы біздер, ал жол көрсетуші кәрі кемпір, салт-дәстүр, төл құндылықтар. Ол ескіліктің белгісіндей болып көрінеді, бірақ оның ағарған шашын жүрек қылымен құрметте, оның ескірген келбетінен жиренуден ұял, дәрменсіздігінен түңілме! Сен оны құтқарсаң, ол сені құтқарады! Құтқарушы, құтқарылады!» - дейді. [2:556] Міне байқағанымыздай салт-дәстүрдің қоғамдағы алатын орны орасан зор. Қазақта «Салтың - санаң, дәстүрің - дәулетің, ғұрпың – ғұмырың» - деп бекер айтпаса керек [6, 174 б.].

Шынында XXI ғасыр жастар арасында әлеуметтену процесіндегі салт-дәстүрдің орны мен ролі орасан зор. Себебі қазақ, даласындағы ақылы асқан данышпан-ғұлама ғалымдардың барлығы дерлік, осындай «әлеуметтену процесі» деген ғылыми атау алмаса да, даққа ғана салт-дәстүр деп аталатын киелі мектептен шыққан. Әсілі адам баласы қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Ол қоғамға енуі үшін ең алдымен әлеуметтену процесінен өтуі қажет. Ендеше дәстүріміздің барлық мақсат-мүддесі біз үшін қызмет ететін болса, Біз неге оны ту етіп ұстамасқа!

Қорытынды

Халқымыздың басынан өткен отарлық дәуір, әсіресе коммунистік идеология кезеңі, халық санасында терең із қалдырғаны даусыз. Бүгінде көптеген отандастарымыз тарих сахнасынан кеткеніне он жылдан асса да, кеңестік дәуірді ұмыта алмай, сағынышпен еске алуын – сол санаға сіңген кеңестік құндылықтардың әсері деуге болады.

Тәуелсіздікпен бірге келген нарықтық экономика, қалыптасқан экономикалық және қоғамдық қатынастардың өзгеруі халық санасында үлкен қайшылықтар туғызып, рухани және мәдени дағдарысқа әкелді. Сонымен қатар, қоғамдағы деидеологизация және демократияландыру үдерістері батыстық ақпараттық, мәдени және діни-идеологиялық ықпалдың күшеюіне себеп болды.

Ислам өркениеті қазақтың ұлттық мәдени менталитетіне айтарлықтай ықпал еткен және бұл әсер аса маңызды құбылыс болып табылады. Көптеген салт-дәстүрлер, ғұрыптар мен ұғымдар уақыт өте келе ұлттық сипатта өзгеріске ұшырағаны соншалық, олардың бастапқы түрі мен байырғы ұлттық санадағы баламасы мүлдем ұмытылған. Осыған байланысты, ең алдымен, көне түркілердің дүниетанымына қайта оралып, олардың мәдени-аксиологиялық негіздерін зерттеу арқылы қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі мен салт-дәстүрлерінің тарихи дамуын талдау қажеттігі туындайды. Этностық сана деңгейіндегі реликтер мен тарихи мұраларды бүгінгі қоғамдағы тәжірибемен байланыстыра отырып, олардың қалыптасу ортасын анықтау, сондай-ақ осы ортадағы танымдық процестердің заңдылықтарын зерттеу жұмыстың методологиялық негізі ретінде қарастырылады.

Туризм мен рухани құндылықтар арасындағы байланыс өте маңызды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде халықтың ұлттық санасы мен

мәдениетіне қайта оралу қажеттілігі туындады. Бұл ретте туризмнің рөлі зор. Қазақстанның тарихи ескерткіштеріне, мәдени орындарына жасалған экскурсиялар мен саяхаттар халқымыздың өткенін, ұлттық құндылықтарын қайта бағалауға мүмкіндік береді. Ғылыми туризм бұл үрдісті дамытуда маңызды рөл атқарады, себебі ол тарих, мәдениет, дәстүрлер мен рухани құндылықтарды зерттеуге ықпал етеді. Кеңестік идеологияның ықпалынан арылған халық өзінің түп-тамырына, тарихына қайта оралып, ұлттың рухани дербестігін қалпына келтіруде туризм маңызды құрал болуы тиіс. Осылайша, туризм арқылы халық өз мәдени мұрасын таниды, ұлттық санасын жаңғыртады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тілеубаев А.Т. Реликты доисламских веровании и семейной обредности казахов. Алматы 1991.
2. Сүйіншалиев Х. 8 – 12 ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы 1989. 5 б.
3. Дербісалиев Ә. Көне қалалар мәдениеті. Парасат журналы. Алматы. 1992.
4. Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алматы. 1970.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва.
6. Қасымжанов А. Рухани толшылар қазақ менталитеті. Алматы. 1994.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Түркістан облысындағы діни туризм нысандарының ақпараттық әлеуетін зерделеу: 4 тілде мультимедиялық интерактивті атлас әзірлеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды. (Грант AP23490104)

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Сапарбекова Г.А., Ахметова А.Б.

Международный университет туризма и гостеприимства

(Туркестан, Казахстан)

E-mail: g.saparbekova@iuth.edu.kz, a.ahmetova@iuth.edu.kz

Аннотация: В данной статье анализируются эффективные способы использования искусственного интеллекта (ИИ) в туризме, основные возможности искусственного интеллекта сфере в туризма. Варианты применения искусственного интеллекта в гостиничном бизнесе, а также

влияние на ценообразование и ценовой политики отелей. В статье приводятся примеры применения искусственного интеллекта, а также перспективы развития.
***Ключевые слова*:** искусственный интеллект (ИИ), туризм, чат-бот, нейросеть, робототехника.

Аннотация: Бұл мақалада туризмде жасанды интеллектті (АИ) қолданудың тиімді әдістері, сондай-ақ туризм саласындағы жасанды интеллекттің негізгі мүмкіндіктері талданады. Қонақ үй бизнесінде жасанды интеллектті қолдану нұсқалары, сондай-ақ қонақ үйлердің бағасы мен баға саясатына әсері. Мақалада жасанды интеллектті қолдану мысалдары, сондай-ақ даму перспективалары келтірілген.
***Кілт сөздер*:** жасанды интеллект (AI), туризм, чатбот, нейрожелі, робототехника.

Annotation: This article analyzes effective ways to use artificial intelligence (AI) in tourism, as well as the main possibilities of artificial intelligence in tourism. Possible applications of artificial intelligence in the hotel business, as well as the impact on pricing and pricing policy of hotels. The article provides examples of the use of artificial intelligence, as well as development prospects.
Keywords: artificial intelligence (AI), tourism, chatbot, neural network, robotics.

ВВЕДЕНИЕ.

Технологии искусственного интеллекта (ИИ) регулярно совершенствуются и интегрируются в разные отрасли. Например, в области туризма ИИ может сделать путешествия и обслуживание для клиентов функциональнее. Одним из наиболее многообещающих направлений для применения искусственного интеллекта в этой области является персонализация путешествий. ИИ-системы позволяют автоматически анализировать огромное количество данных, лучше понимать и даже предсказывать предпочтения путешественников [1].

Туризм играет важнейшую роль в экономике многих стран мира, предлагая ряд преимуществ. Он увеличивает экономический доход, создает рабочие места, развивает инфраструктуру и способствует культурному обмену между посетителями и местными жителями. Со временем туризм и привычки путешественников эволюционировали. Настолько, что благодаря постоянному технологическому развитию искусственный интеллект теперь готов совершить революцию в этой отрасли.

Технологии искусственного интеллекта преобразуют современные путешествия бесчисленными способами. От предложения персонализированных рекомендаций по путешествиям и повышения качества обслуживания клиентов с помощью виртуальных помощников до

оптимизации операционной эффективности. Благодаря умным системам бронирования, динамическому ценообразованию, переводу языков с помощью ИИ и виртуальным турам ИИ улучшает каждый аспект туристического опыта. По данным Worldmetrics, 83 % туристических компаний считают, что ИИ необходим для инноваций в индустрии, а персонализация в туризме на основе ИИ повышает удовлетворенность клиентов на 20 %.

Таблица 1. Основные возможности ИИ в туризме

№	Виды	Описание
1	**Персонализация рекомендаций.**	Нейросеть анализирует предпочтения клиента и предлагает оптимальные услуги. Искусственный интеллект в туризме помогает планировать поездки, выбирать оптимальные маршруты, расписание, информацию о достопримечательностях и т.д.
2	**Чат-боты.**	Отвечают на вопросы, помогают с бронированием, предоставляют информацию без перерывов и выходных.
3	**Оптимизация ценообразования.**	ИИ анализирует спрос, сезонность, конкуренцию и другие факторы, что помогает оптимизировать цены на туристические продукты.
4	**Прогнозирование спроса.**	Нейросеть в туризме анализирует большие данные о путешествиях, что прогнозирует спрос на туристические услуги и помогает в планировании.
5	**Персонализированный контент.**	Статьи, видео, рекомендации подбираются для каждого пользователя на основе его интересов и предпочтений.
6	**Оптимизация операций.**	Автоматизация внутренних процессов в туристическом бизнесе повышает эффективность и снижает затраты.
7	**Обработка естественного языка.**	Позволяет туристам общаться с виртуальными ассистентами на своём родном языке.

По мере того как туристическая индустрия продолжает внедрять и интегрировать технологии искусственного интеллекта, они обещают принести беспрецедентные улучшения в плане удобства, эффективности и персонализации как для путешественников, так и для компаний. Согласно отчету WorldMetrics, внедрение ИИ уже привело к значительной экономии средств для туристических компаний. Например, авиакомпании, использующие ИИ для составления расписания рейсов и предиктивного

обслуживания, заявили об экономии до 265 миллиардов долларов по всему миру за счет повышения операционной эффективности.

Варианты применения

Способность искусственного интеллекта выполнять задачи, которые традиционно требовали когнитивных функций человека, сделала его особенно полезным для тех, кто работает в индустрии туризма, поскольку внедрение ИИ может сэкономить время и деньги бизнеса, потенциально устраняя человеческие ошибки и позволяя выполнять задачи быстро и в любое время суток.

— Искусственный интеллект активно проникает в сферу туризма — от нейросетей для создания картинок для сайта агентства или отеля до управления операционной работой. ИИ помогает в бизнес-аналитике, прогнозировании цен на билеты, поиске самых выгодных предложений для туристов, уже тестируются системы маркировки багажа с помощью ИИ, которые позволяют отслеживать местоположение чемодана по фото.

— ИИ будет играть важную роль в автоматизации и оптимизации многих процессов, что снизит нагрузку на сотрудников отрасли. Но решения, принимаемые ИИ, всё же должны быть утверждены и заданы специалистами. К тому же многие клиенты всё же предпочитают человеческое взаимодействие при планировании поездок и обсуждении своих требований и предпочтений, — подчеркнул эксперт.

Чат-боты

Благодаря новым каналам обслуживания, таким как чат-боты или видеозвонки, мы можем предложить клиентам более качественное обслуживание. Хорошим примером применения искусственного интеллекта в туризме является система обслуживания клиентов *Eternity*, которая использует в работе разговорный чат-бот на основе искусственного интеллекта с нейронными сетями. Эта технология позволяет взаимодействовать с помощью простых меню, конфигурация которых выполняется с помощью деревьев решений. Кроме того, возможен перевод текста через модуль естественной обработки языка. Эта система постоянно совершенствуется, чтобы давать более точные ответы и практически неотличимые от тех, которые может дать человек.

Установление цен

Динамическое установление цен позволяет туристическим компаниям оптимизировать их, поскольку они могут быть адаптированы в режиме реального времени к потребностям рынка. Фактически отели и авиакомпании постоянно корректируют цены на номера или рейсы в зависимости от наличия мест и изменения спроса.

Автоматические переводчики

Для того чтобы взаимодействовать с разными потоками путешественников, переводчикам необходимо владеть не только наиболее

используемыми языками. Автоматические переводчики позволяют управлять устными сообщениями и текстами, оптимизируя взаимодействие с социальными сетями и поисковыми системами, совершая качественный скачок от письменного сообщения к голосовому.

Робототехника

Это физическая форма искусственного интеллекта. В настоящее время в некоторых отелях уже есть роботы-консьержи для работы на ресепшн, роботы, выполняющие функции официантов в ресторанах или хостес на мероприятиях и в музеях, которые не только предоставляют информацию, но и отвечают, например, за встречу посетителей.

Гтд-экскурсовод

Мультимедийные экскурсоводы представляют собой эволюцию GPS с обновляемой информацией с географической привязкой в режиме реального времени. Некоторые приложения, основанные на искусственном интеллекте в сфере туризма, могут эффективно справляться с проблемами избыточного бронирования, перенаправляя поток туристов в другие менее загруженные районы.

Виртуальные помощники

Они являются своего рода «голосовыми дворецкими», которые устанавливаются в номерах отелей. Их привлекательность заключается в том, что они ненавязчивы, поэтому не надоедают гостям.

Преимущества цифрового искусственного интеллекта для туристического сектора неоспоримы. Он позволяет оптимизировать ресурсы, выявлять тенденции, но, прежде всего, технологии, а точнее искусственный интеллект, позволяют компаниям относиться к туристам как к уникальным или «VIP» клиентам. Благодаря управлению данными туристические компании точно знают, что именно нужно их клиентам. И, помимо непосредственного отношения **к** повышению удовлетворенности туристов, без сомнения, одним из самых больших преимуществ применения искусственного интеллекта в сфере туризма является **увеличение оборота**, которое он может принести компаниям.[2]

Гостиничный бизнес

Для отелей и других предприятий туристической индустрии одним из самых востребованных применений искусственного интеллекта является онлайн-помощь клиентам. В частности, уже получило широкое распространение использование чат-ботов на платформах социальных сетей, а также в приложениях для обмена мгновенными сообщениями. При таком использовании ИИ может отвечать на вопросы и предоставлять клиентам ценную информацию, даже если представитель службы поддержки недоступен. В некоторых отелях появляются системы умного дома, роботы-помощники, чат-боты, системы аналитики данных о гостях. Согласно отчету, опубликованному Vero Solutions, ожидается, что к 2030 году роботы заменят людей в процессе регистрации заселения. Отель Henn-na в Нагасаки — это

первый в мире отель, полностью укомплектованный многоязычными роботами, которые в основном используются для регистрации и выселения. Еще одно инновационное решение для искусственного интеллекта — «Конни», робот, поселившийся в отеле Hilton McLean в Вирджинии.

Влияние на цену

Успех гостиничного бизнеса во многом зависит не только от гостеприимства, но и от ценообразования и ценовой политики отелей. Как можно применять искусственный интеллект в туризме — примеры:

- Отслеживание в режиме реального времени факторов, влияющих на спрос: сезонные колебания, события в городе, погодные условия и многое другое. При использовании этих данных нейрости автоматически корректируют цены на номера, чтобы они всегда соответствовали текущим рыночным условиям. Это позволяет максимизировать доход гостиницы, не теряя при этом клиентов.
- Анализ профилей постоянных гостей, их предпочтений и бронировании в прошлом. На основе этих данных система предлагает персонализированные тарифные планы и специальные скидки. Это повышает лояльность клиентов, стимулирует их бронировать номера.
- Прогноз загрузки номерного фонда на основе сезонности, праздничных дат и других факторов. При использовании этой информации гостиница заранее устанавливает высокие цены в пиковые периоды и низкие — в сезон спада. Такой динамический подход помогает равномерно загружать отель в течение года. [3]

Перспективы развития

Решения задач через обучение математической модели на базе множества реальных данных требует огромного статистического массива исходных данных, собрать и обработать которые под силу только крупным туристическим объектам или компаниям, обслуживающим десятки и сотни тысяч людей в день. Для рынка туристических услуг задача сбора массива статистических данных пока представляется трудновыполнимой, так как крупные операторы заняты восстановлением после пандемии, а гостиницы, как правило, не имеют информации о том, чем туристы занимаются за пределами гостиницы, а значит, им неоткуда взять данные для ИИ.

— Появление огромных моделей с миллиардами параметров может кардинально поменять нынешнюю ситуацию. Мощности процессоров позволяют анализировать большие объемы данных, научные исследования в области машинного обучения достигли успехов и применяются во многих областях.[4]

Сфера туризма тоже старается идти в ногу со временем. Так, агрегатор для бронирования отелей Booking представил сервис Booking Experiences, который с помощью ИИ помогает туристу организовать досуг и приобрести билеты без очереди в популярных мировых столицах с помощью QR-кода.

Заключение

Способность искусственного интеллекта выполнять задачи, которые традиционно требовали когнитивных функций человека, сделала его особенно полезным для тех, кто работает в индустрии туризма, поскольку внедрение ИИ может сэкономить время и деньги бизнеса, потенциально устраняя человеческие ошибки и позволяя выполнять задачи быстро и в любое время суток. Решения задач через обучение математической модели на базе множества реальных данных требует огромного статистического массива исходных данных, собрать и обработать которые под силу только крупным туристическим объектам или компаниям, обслуживающим десятки и сотни тысяч людей в день. Для отелей и других предприятий туристической индустрии одним из самых востребованных применений искусственного интеллекта является онлайн-помощь клиентам.

Список литературы:

1. https://iz.ru/1553166/alena-svetunkova/put-iistinnyi-kak-iskusstvennyi-intellekt-ispolzuetsia-v-turizme
2. https://blog.visitacostadelsol.com/ru/искусственный-интеллект-и-туризм
3. https://developers.sber.ru/help/gigachat-api/ai-in-tourism
4. https://www.ultralytics.com/ru/blog/the-impact-of-ai-on-the-tourism-industry

THE ROLE OF ENGLISH IN KAZAKHSTAN'S TOURISM DEVELOPMENT: ALIGNING WITH GLOBAL TRENDS

Sagdullayev I.

Acting associate professor, Doctor (PhD), International University of Tourism and Hospitality

(Turkestan, Kazakhstan)

e-mail:i.sagdullaev@iuth.edu.kz

Abstract Kazakhstan is emerging as a key tourism destination in Central Asia, leveraging its diverse landscapes, rich cultural heritage, and strategic location. In this context, English plays a crucial role in enhancing tourism development by improving accessibility for international visitors and aligning with global trends. This paper examines the significance of English in Kazakhstan's tourism sector, focusing on policy measures, challenges, and opportunities. The study highlights the importance of English proficiency among tourism professionals and suggests strategies for further integration to boost the country's tourism appeal. Additionally, it explores the impact of English in digital marketing, tourism education, and cross-cultural exchanges, providing a comprehensive analysis of how English shapes Kazakhstan's tourism industry in the global arena.

Keywords: English language, Kazakhstan, tourism development, global trends, language accessibility, international visitors, digital marketing, education, cultural exchange

Аннотация. Қазақстан өзінің алуан түрлі табиғаты, бай мәдени мұрасы және стратегиялық орналасуы арқасында Орталық Азиядағы маңызды туристік бағыттардың біріне айналуда. Осы тұрғыда ағылшын тілі халықаралық туристер үшін қолжетімділікті арттырып, жаһандық үрдістерге сәйкес келу арқылы туризмді дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада Қазақстанның туризм секторындағы ағылшын тілінің маңызы қарастырылады, атап айтқанда, саясат шаралары, қиындықтар мен мүмкіндіктер талданады. Зерттеу барысында туризм саласындағы мамандар үшін ағылшын тілін меңгерудің маңыздылығы атап өтіліп, елдің туристік тартымдылығын арттыруға бағытталған интеграция стратегиялары ұсынылады. Сонымен қатар, мақалада ағылшын тілінің цифрлық маркетингте, туристік білім беруде және мәдениетаралық байланыстарда атқаратын рөлі зерттеліп, Қазақстанның туризм индустриясын жаһандық деңгейде қалыптастырудағы әсері жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, Қазақстан, туризмді дамыту, жаһандық үрдістер, тілдік қолжетімділік, халықаралық туристер, цифрлық маркетинг, білім беру, мәдени алмасу.

Introduction

Kazakhstan, the ninth-largest country in the world, is an emerging tourist destination offering diverse landscapes, cultural heritage, and modern attractions. The government has recognized tourism as a strategic sector for economic diversification and has implemented policies to boost international visitor numbers. However, language barriers remain a significant challenge in attracting global tourists. English, as the dominant international language, plays a crucial role in improving tourism services, marketing, and customer satisfaction. This report explores how English facilitates tourism development in Kazakhstan and identifies strategies for its further integration into the sector.

Tourism is a vital industry contributing to economic growth and international engagement. Kazakhstan, with its vast landscapes and unique cultural heritage, is increasingly positioning itself as a prominent tourist destination. However, language barriers remain a significant challenge for attracting international tourists. English, as a global lingua franca, is essential for effective communication and service delivery in tourism. This paper explores how English proficiency impacts Kazakhstan's tourism industry and aligns with global trends to enhance visitor experience and economic benefits.

Kazakhstan's tourism industry is still developing compared to other global destinations. While it has made significant progress in improving infrastructure and attracting international visitors, the language barrier remains a limiting factor. Many

tourists from Western countries, as well as parts of Asia and the Middle East, rely on English for navigation, communication, and interaction. Without adequate English-language services, Kazakhstan may struggle to fully integrate into the global tourism network.

Additionally, the importance of English extends beyond direct communication. It plays a crucial role in marketing, public relations, and digital tourism campaigns. A well-developed English-language tourism strategy can help Kazakhstan reach broader international audiences, increasing inbound tourism and foreign investments in the sector. Given the rising influence of digital platforms in travel decisions, English proficiency in content creation, customer service, and information dissemination is imperative.

The country's leadership recognizes this challenge and has incorporated English education into national policies. Various government programs aim to enhance English proficiency among students and professionals, including those in the tourism sector. However, implementation remains uneven, and the tourism industry still faces a skills gap in terms of English-speaking personnel. This disparity highlights the need for further investment in training and education.

Moreover, English is a key enabler of cross-cultural exchange. Tourists often seek meaningful interactions with locals, and a shared language facilitates deeper engagement with Kazakhstan's history, traditions, and way of life. By prioritizing English education and improving linguistic accessibility in tourism hubs, Kazakhstan can create a more inclusive and welcoming environment for international visitors.

Furthermore, English is essential for the effective management of international events, conferences, and exhibitions hosted in Kazakhstan. Events such as EXPO 2017 in Astana highlighted the need for proficient English speakers in tourism and hospitality services. Many visitors faced difficulties due to language barriers, reinforcing the necessity for enhanced language training programs [1].

The ability to communicate in English also allows Kazakhstani tourism businesses to establish partnerships with international travel agencies, airlines, and hotel chains. This opens new opportunities for investment and collaboration, ultimately increasing the country's competitiveness in the global tourism market.

Another crucial aspect is the role of English in educational tourism. Many international students come to Kazakhstan to study, particularly in universities that offer English-language programs. Their presence contributes to the local economy, and the tourism sector benefits from services tailored to these students and their visiting families.

Thus, English proficiency is not just a tool for economic gain but also a mechanism for fostering international relations, cultural diplomacy, and global interconnectedness. This paper seeks to analyze how English is currently integrated into Kazakhstan's tourism sector, the challenges faced in implementation, and potential strategies to enhance its role in the industry.

Methods

To analyze the role of English in Kazakhstan's tourism development, a mixed-methods approach was employed, incorporating qualitative and quantitative research techniques. The study involved:

Literature Review: Relevant academic articles, policy documents, and reports from organizations such as the World Travel & Tourism Council, the UN World Tourism Organization, and the Ministry of Culture and Sports of Kazakhstan were examined to understand existing policies and trends.

Survey and Interviews: A structured survey was conducted among 300 international tourists visiting major destinations in Kazakhstan, including Almaty, Astana, and the Charyn Canyon. The survey assessed their experiences with English accessibility in tourism services. Additionally, semi-structured interviews were conducted with 50 tourism professionals, including hotel managers, tour guides, and government officials, to gain insights into English proficiency levels and challenges [2].

Case Studies: Three case studies were developed focusing on successful English integration strategies in tourism from other non-English-speaking countries, including Thailand, the UAE, and South Korea. These cases provided comparative insights into best practices.

Content Analysis: An analysis of Kazakhstan's digital tourism presence was conducted by reviewing websites, social media pages, and online booking platforms for English-language content. The availability and quality of English-language materials were assessed.

Economic Impact Analysis: Data from the Kazakh Tourism National Company and the World Economic Forum's Travel and Tourism Competitiveness Index were utilized to examine correlations between English proficiency in tourism and economic performance, including international visitor spending and sector growth.

The Role of English in Kazakhstan's Tourism Sector

In recent years, Kazakhstan has prioritized tourism as a key economic sector. English serves as a bridge for Kazakhstan to connect with global markets, enabling better promotional campaigns and attracting foreign tourists. International collaborations with English-speaking markets, including partnerships with travel agencies and international airlines, further strengthen Kazakhstan's appeal. English proficiency among tourism professionals, including hotel staff, tour guides, and transport operators, is essential for ensuring a smooth and enjoyable experience for international visitors. Miscommunication can lead to frustration and negative reviews, affecting Kazakhstan's reputation as a tourist-friendly destination. English proficiency among tourism professionals, including hotel staff, tour guides, and transport operators, significantly enhances service quality. Many international visitors expect English communication in major tourist destinations, and a lack of proficiency can lead to misunderstandings and decreased satisfaction. Investing in

language training for tourism personnel ensures better hospitality standards and fosters positive experiences for travelers. Additionally, multilingual signage, brochures, and mobile applications with English-language options enhance accessibility and convenience for tourists. English proficiency among tourism professionals, including hotel staff, tour guides, and transport operators, is essential for ensuring a smooth and enjoyable experience for international visitors. Miscommunication can lead to frustration and negative reviews, affecting Kazakhstan's reputation as a tourist-friendly destination. For international travelers, the ability to communicate in English significantly reduces stress and enhances their overall experience. Hotels, restaurants, and tourist attractions that offer English-speaking staff create a welcoming environment, improving visitor satisfaction. For international travelers, the ability to communicate in English significantly reduces stress and enhances their overall experience [3]. Hotels, restaurants, and tourist attractions that offer English-speaking staff create a welcoming environment, improving visitor satisfaction. Tourists rely on information such as maps, travel guides, websites, and signage to navigate destinations. English-language resources provide accessibility for a broader range of travelers, ensuring they can make informed decisions about their journey. English facilitates interactions between tourists and locals, allowing for meaningful cultural exchanges. When tourists can communicate with service providers and residents, they gain deeper insights into local traditions and customs, enriching their travel experience. Hotels, resorts, and guesthouses benefit from English-speaking staff who can cater to international guests. Effective communication improves customer service, streamlines check-in and check-out processes, and enhances overall guest satisfaction [4]. Tour guides with strong English skills can provide engaging and informative experiences for foreign visitors. Multilingual tour guides increase a destination’s appeal to international tourists by offering in-depth explanations of historical and cultural sites. English-speaking personnel in airports, train stations, and taxi services help tourists navigate unfamiliar destinations with ease. Multilingual signage and announcements improve accessibility and reduce travel-related confusion. Many tourism professionals in non-English-speaking countries lack sufficient English skills, leading to communication difficulties and reduced service quality [5].

Training programs for tourism workers often do not emphasize English proficiency, limiting their ability to interact effectively with international guests. Many destinations lack English-language signage, brochures, and digital resources, creating barriers for non-local visitors. Tourism authorities and private sector stakeholders should invest in English language training for service providers to improve communication skills. Destinations should implement bilingual or multilingual signage in key tourist areas to enhance accessibility for international visitors. The impact of English on tourist experiences and services is profound, influencing communication, accessibility, and service quality. By improving English proficiency among tourism professionals, expanding bilingual information resources, and leveraging digital tools, destinations can enhance their attractiveness

to international travelers. Investing in language accessibility strategies will lead to better customer experiences, increased tourist satisfaction, and long-term benefits for the tourism industry [6].

The digital era has revolutionized tourism marketing, with English dominating online platforms. Websites, social media pages, and online booking systems in English increase Kazakhstan's visibility to global audiences. Countries with strong English-language tourism marketing tend to attract more international visitors. Strengthening English-language content on official tourism websites and social media can enhance Kazakhstan's global appeal. Moreover, search engine optimization (SEO) strategies in English can improve the country's ranking on international travel search engines, further boosting inbound tourism. With the rise of online booking platforms, social media, and travel blogs, having English-language content is vital for reaching global audiences. Official tourism websites, promotional materials, and travel advisories must be available in English to maximize visibility and engagement. English also facilitates business collaborations between Kazakhstani tourism enterprises and international investors, travel agencies, and airline companies. Strong communication skills in English allow for effective partnerships that contribute to tourism infrastructure development. Mobile apps, AI-powered translation tools, and online booking platforms with English-language options can bridge communication gaps and improve service efficiency.

Kazakhstan has recognized the importance of English in professional development. Educational reforms have integrated English into school curricula, and universities offer tourism-related courses in English. Additionally, vocational training programs help industry workers improve their language skills. These efforts align with global trends where multilingual competencies are crucial for success in tourism. Language certification programs and exchange programs with English-speaking countries can further enhance the linguistic skills of professionals in the tourism sector. Despite government efforts to promote English education, many workers in the tourism industry lack adequate language skills. This is especially evident in rural areas and smaller hospitality businesses, where training opportunities are limited. Although English has been introduced in school curricula, vocational training programs for tourism professionals remain insufficient. A lack of specialized English courses for tourism workers slows the adoption of English in the industry [7].

Results

Tourist Experiences and Accessibility: 68% of surveyed tourists reported that the availability of English-speaking staff significantly improved their experience. 45% of respondents encountered difficulties due to language barriers, particularly in rural areas and smaller tourism businesses. Tourists cited hotel check-ins, restaurant menus, and transportation services as key areas where English proficiency was most beneficial.

Tourism Industry Perspectives: 72% of interviewed tourism professionals acknowledged the importance of English in attracting international visitors but noted

that training programs were insufficient. Government tourism initiatives have increased English training opportunities, but implementation remains uneven, particularly outside major cities. Digital marketing in English was seen as a crucial area for improvement by tourism business owners.

Digital Presence: 60% of reviewed Kazakhstani tourism websites lacked comprehensive English-language content. Social media engagement on English-language pages was significantly higher than on pages in Kazakh or Russian, demonstrating the demand for English content. Online booking platforms with English options saw higher international user engagement, indicating a strong preference for English-language accessibility.

Comparative Insights: Case studies from Thailand, the UAE, and South Korea revealed that proactive English language policies and training programs contributed to increased international tourism revenue. Thailand's government-mandated English training programs for tourism professionals led to a 25% rise in international visitor satisfaction.The UAE's multilingual signage and digital marketing in English were linked to increased global engagement and a surge in visitor numbers [8].

Economic Impact: Regions with higher English-language accessibility, such as Almaty and Astana, reported higher foreign visitor spending compared to regions with limited English services. Investments in English-language training correlated with increased employment opportunities in the tourism sector, contributing to economic diversification. Businesses that adopted English-language customer service saw a 30% improvement in online reviews from international visitors.

Conclusion

As we have mentioned above English plays a pivotal role in Kazakhstan's tourism sector by facilitating communication, improving visitor experiences, and enhancing digital marketing. Aligning with global tourism trends requires continued investment in language training, educational programs, and marketing strategies. By prioritizing English proficiency, Kazakhstan can further establish itself as a competitive destination in the international tourism market. Strengthening language policies, increasing private-public partnerships, and leveraging digital tools will be key to maximizing the benefits of English for tourism development.

Moreover, the continued integration of English in education and workforce development will be instrumental in ensuring sustainable growth. Investment in innovative training programs and collaboration with international tourism organizations will help Kazakhstan remain competitive.

Additionally, Kazakhstan should implement policies that encourage language learning in rural tourism areas. This will allow eco-tourism destinations to become more accessible to international visitors, increasing tourism revenue in less-developed regions [9].

Ultimately, a strategic approach to English integration in tourism will lead to long-term benefits for Kazakhstan, fostering economic prosperity, cultural exchange, and global recognition.

As we have mentioned above English plays a pivotal role in Kazakhstan's tourism sector by facilitating communication, improving visitor experiences, and enhancing digital marketing. Aligning with global tourism trends requires continued investment in language training, educational programs, and marketing strategies. By prioritizing English proficiency, Kazakhstan can further establish itself as a competitive destination in the international tourism market. Strengthening language policies, increasing private-public partnerships, and leveraging digital tools will be key to maximizing the benefits of English for tourism development.

Moreover, the continued integration of English in education and workforce development will be instrumental in ensuring sustainable growth. Investment in innovative training programs and collaboration with international tourism organizations will help Kazakhstan remain competitive.

As the global tourism industry evolves, Kazakhstan must embrace linguistic accessibility as a fundamental component of its tourism strategy. By doing so, it will not only improve visitor experiences but also strengthen its cultural and economic ties with the rest of the world [10].

Additionally, Kazakhstan should implement policies that encourage language learning in rural tourism areas. This will allow eco-tourism destinations to become more accessible to international visitors, increasing tourism revenue in less-developed regions.

Ultimately, a strategic approach to English integration in tourism will lead to long-term benefits for Kazakhstan, fostering economic prosperity, cultural exchange, and global recognition.

References

1. Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan. (2023). National Tourism Development Strategy.
2. World Travel & Tourism Council. (2023). Global Tourism Trends Report.
3. British Council Kazakhstan. (2022). English Language Proficiency in Central Asia.
4. Kazakh Tourism National Company. (2023). Annual Tourism Report.
5. UN World Tourism Organization. (2023). Tourism and Language Accessibility Report.
6. European Travel Commission. (2023). The Role of Language in International Tourism.
7. Cambridge Assessment English. (2022). English Proficiency and Economic Growth.
8. World Economic Forum. (2023). Travel and Tourism Competitiveness Index.
9. OECD. (2023). Enhancing Global Tourism through Language Accessibility.
10. Astana International University. (2022). The Role of English in Kazakhstan's Hospitality Industry.

DIGITAL TRANSFORMATION IN HOTEL BUSINESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Saginbayeva M.A., Tukibayeva K.B.
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Astana Kazakhstan)
malika.saginbayeva@mail.ru, kuralay_bazarbekkyzy@mail.ru

ABSTRACT. The digital transformation of the hospitality industry is a key factor in enhancing operational efficiency and service quality. This article examines the theoretical foundations of digitalization, assesses the current state of digital adoption in Kazakhstan's hotel sector. The research methods include a survey of hotel employees, statistical data analysis, and a review of digital trends. The study identifies major challenges, such as high implementation costs, insufficient IT infrastructure, and a lack of digital skills among staff. The proposed recommendations focus on automation, AI-driven analytics, contactless services, and targeted training programs. The main conclusion highlights the need for a structured approach to digital transformation, emphasizing the adoption of advanced technologies, workforce upskilling, and strategic industry engagement. Future research prospects involve evaluating the long-term impact of digitalization on guest satisfaction and business performance.

Key words: digitalization, hospitality industry, automation, AI-driven analytics, contactless services, digital skills.

АННОТАЦИЯ. Цифровая трансформация индустрии гостеприимства является ключевым фактором повышения операционной эффективности и качества обслуживания. В данной статье рассматриваются теоретические основы цифровизации, оценивается текущее состояние внедрения цифровых технологий в гостиничном секторе Казахстана. Методы исследования включают опрос сотрудников гостиниц, анализ статистических данных и обзор цифровых трендов. В ходе исследования выявлены основные проблемы, такие как высокие затраты на внедрение, недостаточная IT-инфраструктура и нехватка цифровых навыков у персонала. В качестве рекомендаций предложены автоматизация процессов, использование аналитики на основе ИИ, бесконтактные сервисы и целевые программы обучения. Основной вывод подчеркивает необходимость структурированного подхода к цифровой трансформации, включающего внедрение передовых технологий, повышение квалификации работников и стратегическое взаимодействие внутри отрасли. Перспективы дальнейших исследований связаны с оценкой долгосрочного влияния цифровизации на удовлетворенность гостей и эффективность гостиничного бизнеса.

Ключевые слова: цифровизация, индустрия гостеприимства, автоматизация, аналитика на основе ИИ, бесконтактные сервисы, цифровые навыки.

INTRODUCTION. Digital transformation in the hospitality industry has become critical in improving operational efficiency and enriching the guest experience. In the context of the hospitality industry, digital adoption refers to the integration and utilization of digital technologies and tools to enhance the overall guest experience, operational efficiency, and business processes. Digital adoption in hospitality encompasses the implementation and utilization of various digital solutions, such as mobile applications, self-service kiosks, online booking systems, digital menus, contactless payments, and guest management platforms. In 2024, the travel and hospitality industry is projected to contribute $11.1 trillion to the global GDP, accounting for 10% of the world's economy, driven by digital transformation and technology adoption [1]. Purpose of the research article is to give practical recommendations to improve digital transformations in the Republic of Kazakhstan. To achieve the above-mentioned purpose several objectives were set:

- to investigate theoretical framework of digitalization concept of hotel industry;
- to explore foreign experience of digitalization of hotel industry;
- to analyze the current state of digitalization of hotel industry in the Republic of Kazakhstan;
- to propose recommendations to transform hotel business in digital aspects.

LITERATURE REVIEW. The digitalization of the hotel industry in Kazakhstan has made significant progress through scientific contributions of Jingjie Zhu, Ying Wang, Mingming Cheng, K. P. Mussina, D. G. Mamrayeva, and M. Lemanowicz, A. Omarova, Z. Borbasova, G. E. Zhakupbekova, A. N. Turginbayeva, I. Dubina. These researchers have explored various aspects of digital transformation, providing critical insights into the integration of emerging technologies in the hospitality sector.

Jingjie Zhu et al., discusses the impact of emerging technologies such as artificial intelligence, robotics, virtual reality, and the Internet of Things on the hospitality industry, highlighting how these technologies have transformed business operations, marketing, and customer experiences, particularly in response to the challenges posed by the COVID-19 pandemic [2]. K.P. Mussina focused special attention on the necessity of using Internet technologies to enhance the tourism industry in Kazakhstan, emphasizing the benefits of digital transformation such as providing detailed information to tourists and streamlining administrative processes, also analyzed the current state of the tourism sector and the potential impact of digitalization on its competitiveness [3]. A. Omarova et al., examine the impact of digitalization on Kazakhstan's hotel industry, highlighting its role in enhancing operational efficiency, fostering economic growth, and contributing to the broader objectives of the country's digital economy. Their analysis underscores the strategic integration of digital technologies to improve customer experiences, strengthen

industry competitiveness, and align with national digital transformation initiatives [4]. A. Turginbayeva et al., focused their development of digital projects in the hotel industry, emphasizing the critical role of digital transformation in improving operational efficiency and service quality. Their research provides a comprehensive analysis of digital project management, highlighting the implementation of flexible methodologies and secure data storage as key factors in driving the success of the hospitality sector [5].

METHODS. The theoretical and methodological basis of this article were the reports, projects, Internet resources, etc. ithin the framework of this study, general scientific methods were employed, including analysis and synthesis, comparative analysis, ranking and grouping methods. The information base comprised publications in high-ranking journals, reports by the World Economic Forum (WEF), and official statistical data. Assessment methodology of digital transformation in hotel business in the Republic of Kazakhstan are based on a quantitative analysis using survey.

RESULTS AND DISCUSSION. The digital transformation of the hotel business in Kazakhstan plays an important role in improving operational efficiency and customer service quality. The use of digital technologies, such as online booking systems, mobile apps, and contactless payment solutions, has changed traditional business models and made the guest experience more convenient. According to the Global Innovation Index 2024, Kazakhstan ranks 52nd, showing the country's steady adoption of digital tools in various sectors, including hospitality.

Guest management platforms have become key in providing personalized services, which enhances customer satisfaction. Digital menus and contactless ordering systems have gained popularity, especially after the COVID-19 pandemic, due to their convenience and safety. These technologies help hotels streamline internal operations and improve service delivery. Despite these improvements, the speed of digitalization in Kazakhstan's hotel industry is slower compared to leading countries. The gap in technological development highlights the need for more research on how digital transformation affects customer experiences and business performance.

To better understand Kazakhstan’s position in the global hospitality landscape, it is essential to compare key international rankings that assess tourism development, innovation, and economic competitiveness. The following table presents the comparative rankings of countries in three global indices: the Travel & Tourism Development Index (TTDI), the Global Innovation Index (GII), and the IMD World Competitiveness Ranking (IMD). The selection of these indices is based on their importance in providing a comprehensive analysis of a country’s economic development. TTDI assesses the conditions for the development of the tourism sector and includes 119 countries [6]. GII reflects the level of innovation potential and the implementation of new technologies across 132 countries [7]. IMD evaluates key factors influencing national economic competitiveness based on data from 67 countries [8]. Comparing these indicators helps identify the strengths and

weaknesses of different countries in terms of tourism, innovation, and competitiveness, as well as analyze the interconnections between these areas (Table 1).

The table demonstrates that the USA is the only country consistently present across all three rankings, occupying leading positions with 1st place in TTDI 2024, 3rd in GII 2024, and 4th in IMD 2024. This indicates that the USA maintains a strong position in both digital innovation and tourism development. Conversely, Spain, Italy, and China appear only in the TTDI 2024 ranking, suggesting that these countries excel in tourism infrastructure but are not among the top performers in innovation and digital competitiveness. Kazakhstan is included in all three rankings, with lower positions of 52nd in TTDI 2024, 78th in GII 2024, and 34th in IMD 2024, reflecting its emerging status in both digital transformation and hospitality development. The presence of Switzerland, Sweden, and Denmark in both GII and IMD rankings but not in TTDI highlights their leadership in innovation and digital competitiveness, though their tourism industries might not be as dominant.

Table 1. Comparative Rankings of Countries in Global Indices for 2024

№	TTDI - 2024	Rank	GII – 2024	Rank	IMD - 2024	Rank
1	USA	1	Switzerland	1	Singapore	1
2	Spain	2	Sweden	2	Switzerland	2
3	Japan	3	USA	3	Denmark	3
4	France	4	Singapore	4	USA	4
5	Australia	5	UK	5	Sweden	5
6	Germany	6	Republic of Korea	6	Republic of Korea	6
7	UK	7	Finland	7	Hong Kong	7
8	China	8	Netherlands	8	Netherlands	8
9	Italy	9	Germany	9	Taiwan	9
10	Switzerland	10	Denmank	10	Norway	10
11	Kazakhstan	52	Kazakhstan	78	Kazakhstan	34
Note - Compiled by the author based on [6-8].						

While these rankings provide a macro-level perspective on digital competitiveness and tourism development, they do not fully capture the practical challenges and opportunities faced by individual businesses. To gain a deeper understanding of how the digital transformation is taking place in the hotel sector in Kazakhstan, the author conducted a survey among 15 hotel employees. The purpose of this survey is to assess the current level of digital technology adoption, their impact on daily operations, and the challenges faced by hotel staff in adapting to new technologies.

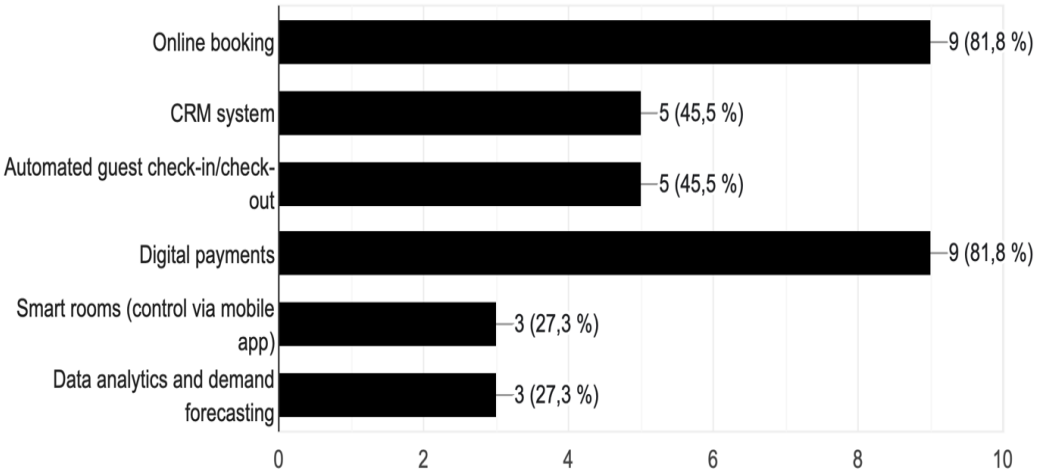

Figure 1. Technologies that are already used in hotels

Evaluating the survey results, this study provides valuable information about the readiness of Kazakhstan's hospitality industry for digital technologies and offers recommendations for overcoming existing problems. The results will contribute to a broader understanding of how digital transformation can enhance competitiveness and the quality of services in the sector. In the 1st question of the survey we considered the technological solutions currently implemented in hotels (Figure 1).

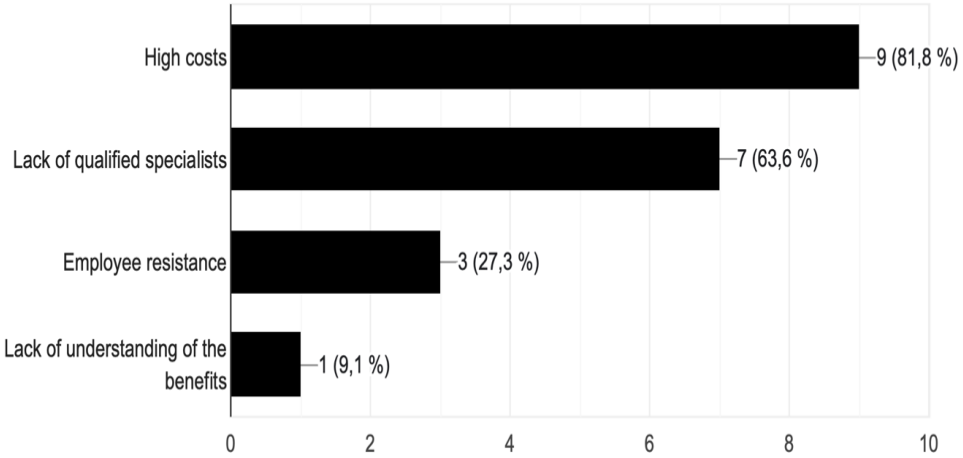

Figure 2. Key barriers in implementing digital technologies

The data in Figure 1 indicates that the most commonly used digital solutions in hotels are online booking systems and CRM platforms, while AI-driven analytics and automated service management are less frequently implemented. This reflects a focus on basic operational efficiency rather than advanced technological integration. Additionally, it is essential to analyze the key barriers to the implementation of digital technologies (Figure 2).

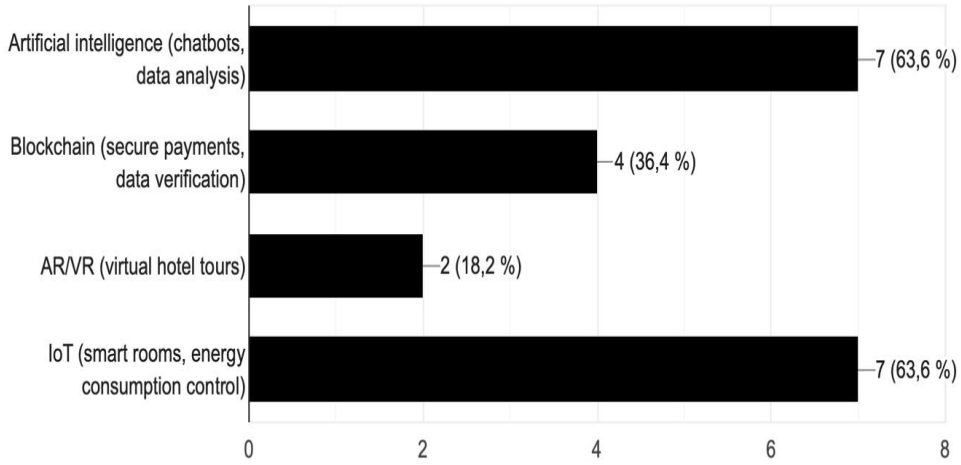

Figure 3. The most promising technologies for the hospitality industry in Kazakhstan

The main challenges identified in the above-mentioned chart include high implementation costs, insufficient IT infrastructure, and a lack of specialized training for hotel staff. These factors limit the adoption of digital solutions and slow down technological advancements in the industry. However, in the context of implementing digital technologies it is significant to explore the most promising technologies for the hospitality industry in Kazakhstan (Figure 3).

Figure 3 shows that survey respondents identified AI-based analytics, contactless services, and smart room technologies as the most relevant for the sector. These technologies are viewed as essential for optimizing hotel operations and enhancing service management. Therefore, it is essential to consider the types of digital training that would be most beneficial for employees, as presented in the chart below.

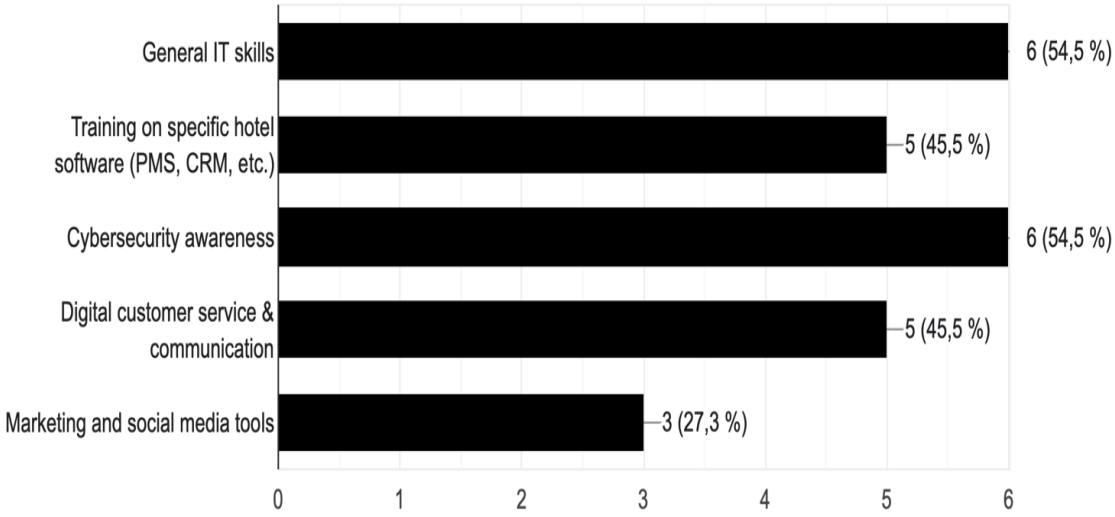

Figure 4. Types of digital trainings that would be most useful for employees

Table 2. GROW Model for Digital Transformation in Kazakhstan's Hotel Industry

Factor	Description

Goal	Enhance efficiency, competitiveness, and service quality through digital transformation, including automation, contactless services, and data-driven decision-making.
Reality	Kazakhstan's hospitality sector remains in the early stages of digitalization. Challenges include high costs, limited infrastructure, and a lack of trained staff.
Options	Implement PMS systems such as 1C:Hotel for automation. Introduce contactless services and AI-driven analytics. Invest in staff training for digital literacy.
Way forward	Develop training programs for hotel employees to ensure smooth adoption of digital tools. Monitor and evaluate digital initiatives to assess their impact on operational efficiency and guest satisfaction. Increase awareness among hoteliers about the long-term benefits of digital transformation through industry forums and case studies.
Note - Compiled by the author based on [9-10].	

Figure 4 represents that hotel employees prioritize training in property management systems (PMS), cybersecurity, and customer data management. This indicates a need for professional development programs focused on improving digital competencies, such as PMS optimization for smooth operation, cybersecurity measures to protect data, customer data management for personalized services, AI-based automation to increase efficiency, and digital marketing to increase guest engagement.

Building on these insights, the following analysis shifts focus to the current state of digitalization and the steps needed for further development. Table 2 presents the GROW model, outlining strategic steps for accelerating digitalization in the sector. By addressing challenges such as high costs, limited infrastructure, and a shortage of skilled personnel, this framework offers a structured approach to improving efficiency and service quality.

Table 3. Comparative Analysis of Digitalization in Hotels of Different Sizes

Category	**Large hotels (250+ rooms)**	**Medium-sized hotels (50-250 rooms)**	**Small hotels (<50 rooms)**
CRM Implementation	High level of automation, integration with other systems	Partial usage, basic functions	Rarely used, mostly manual management
Mobile Applications	Branded applications with advanced functionality	Use of third-party booking services	Minimal usage or complete absence
Online Booking Systems	Full integration with OTAs and own website	Use of aggregators (Booking, Expedia)	Mostly offline or via social media

Artificial Intelligence Applications	Chatbots, customer data analysis, demand forecasting	Limited application for request processing	Practically absent
Note - Compiled by the author.			

This GROW model illustrated in Table 2 provides a structured approach to accelerating digitalization in Kazakhstan's hotel industry. It identifies the current challenges (high costs, lack of infrastructure, and digital skills gap) while offering practical solutions such as automation, AI-driven tools, and training programs. The way forward emphasizes continuous evaluation, training, and industry engagement to ensure sustainable digital transformation. If effectively implemented, these measures can significantly enhance operational efficiency, guest satisfaction, and industry competitiveness. To further understand the digital landscape in Kazakhstan's hospitality industry, Table 3 provides a comparative analysis of digital adoption across hotels of different sizes.

This comparison in Table 3 reveals that large hotels leverage digital tools extensively, while medium and small establishments face barriers to full-scale implementation. The findings underscore the need for targeted digital strategies tailored to different hotel categories, ensuring that all segments of the industry can benefit from technological advancements. Large hotels have the resources and infrastructure to implement advanced digital solutions that provide a high degree of automation and integration with multiple systems. Medium-sized hotels use digital tools selectively, often relying on third-party platforms rather than on their own solutions. Small hotels, constrained by financial and technological barriers, show minimal involvement in digitalization, relying mainly on manual processes and offline customer interaction.

RECOMMENDATIONS. Digital transformation is changing the hospitality industry, increasing the quality of service, efficiency and competitiveness in the market. By implementing advanced technologies, hotels optimize operations and improve economic performance. Marriott hotels in Kazakhstan are leading this shift by innovating in line with global trends. The table below shows the key indicators of digital transformation and their impact on the sector.

Table 4. Promoting digital transformation in the hospitality industry of Kazakhstan

Indicator	**Description**	**Example**	**Action**
Staff Management Innovation	Implementing digital tools to optimize workforce management, including attendance tracking, scheduling, and payroll processes.	The Ritz-Carlton, Astana and Clockster have implemented the Clockster solution, developed in Kazakhstan, to optimize personnel management, reduce costs and improve the quality of service.	Encourage the adoption of digital workforce management tools across major hotels in Kazakhstan.

Operational Efficiency through Smart Systems	The use of cloud-based real estate management systems (PMS) and artificial intelligence-based analytics to optimize the operation of the hotel and reduce costs.	Implemented an advanced cloud PMS to automate inventory, housekeeping, and booking processes, improving overall efficiency.	Promote digitalization grants for local hotels to adopt cloud-based operational systems and AI-driven analytics.
Note - Compiled by the author.			

These digital transformations will enhance Kazakhstan's hospitality industry by optimizing workforce management and streamlining hotel operations. Implementing tools like Clockster will reduce cut costs and improve staff efficiency through automated scheduling and payroll systems. Cloud-based PMS systems will ensure seamless coordination of inventory, housekeeping, and bookings, reducing operational delays and improving overall service quality. Together, these advancements will boost industry competitiveness, attract international visitors, and align Kazakhstan's hospitality sector with global standards.

CONCLUSION. Digital transformation is a key factor in improving operational efficiency and guest experience in the hospitality industry. This study examined theoretical frameworks, international best practices, and the current state of digitalization in Kazakhstan's hotel sector. The findings highlight both opportunities and challenges, emphasizing the need for strategic initiatives to enhance digital adoption. Implementing practical recommendations will support the industry's long-term development, increasing its competitiveness and service quality.

REFERENCES:

1. Ivanov A. "Travel industry to contribute record $11 trillion to global GDP in 2024". Reuters. – London, 2024. – September 3.

2. Cheng M. "Digital Transformation in the Hospitality Industry". ResearchGate. – 2021.

3. Economy Vestnik. "Analysis of digital transformation in Kazakhstan's hospitality industry. Karaganda State University". – Karaganda, 2024.

4. Kazakh University of Economics, Finance and International Trade. "Digitalization trends in Kazakhstan's hospitality sector". – Astana, 2024.

5. KazNU Journal of Social Sciences. "Integration of digital technologies in tourism and hospitality in Kazakhstan". – Almaty, 2024.

6. World Economic Forum. "Travel & Tourism Development Index 2024". – Geneva, 2024.

7. World Intellectual Property Organization (WIPO). "Global Innovation Index 2024". – Geneva, 2024.

8. IMD World Competitiveness Center. "World Competitiveness Ranking 2024". – Lausanne, 2024.

9. OECD. "Improving framework conditions for the digital transformation of businesses in Kazakhstan". – Paris, 2024.

10. SoftBank Robotics. “The digital transformation of the hospitality industry: Challenges and opportunities”. – London, 2024.

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНСТРУМЕНТ МЕЖДУНАРОДНОГО ОБЩЕНИЯ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Боханова А.С.
Международный университет туризма и гостеприимства
(Туркестан, Казахстан)

Аннотация. В статье рассматривается значимость русского языка как инструмента международного общения в сфере туризма. Русский язык играет ключевую роль в обеспечении комфортного путешествия для русскоязычных туристов, способствуя взаимопониманию и развитию культурных связей. Проанализированы основные аспекты использования русского языка в туристической индустрии, включая его роль в работе гидов, экскурсионных программ, информационных материалов и цифровых платформ. Выявлены преимущества русскоязычного сервиса, такие как повышение удовлетворённости туристов и рост их лояльности. Также описаны существующие проблемы, связанные с нехваткой квалифицированных специалистов и недостаточным внедрением современных технологий. В заключении предложены меры по улучшению качества обслуживания, включая развитие образовательных программ, цифровых решений и международного сотрудничества, что позволит укрепить статус русского языка в сфере туризма.

***Ключевые слова*:** русский язык, международное общение, туризм, русскоязычные туристы, культурный обмен, туристическая индустрия, цифровые технологии, образовательные программы, профессиональная подготовка.

Аннотация. Мақалада орыс тілінің туризм саласындағы халықаралық қарым-қатынас құралы ретіндегі маңызы қарастырылады. Орыс тілі орыс тілінде сөйлейтін туристер үшін жайлы сапарларды қамтамасыз етіп, өзара түсіністік пен мәдени байланыстарды нығайтуға ықпал етеді. Туризм индустриясындағы орыс тілінің қолданылу салалары, гидтердің жұмысы, экскурсиялық бағдарламалар, ақпараттық материалдар мен цифрлық платформалардағы рөлі талданған. Орыс тілді қызметтердің артықшылықтары, соның ішінде туристердің қанағаттанушылығы мен адалдығының артуы атап өтілген. Сондай-ақ, білікті мамандардың жетіспеушілігі мен заманауи технологияларды енгізудің жеткіліксіздігі сияқты мәселелер анықталған. Қорытындыда қызмет көрсету сапасын арттыруға арналған шаралар, соның ішінде білім беру бағдарламаларын дамыту, цифрлық шешімдерді енгізу және халықаралық ынтымақтастықты

нығайту ұсынылған. Бұл шаралар орыс тілінің туризм саласындағы мәртебесін нығайтуға мүмкіндік береді.

***Кілт сөздер*:** орыс тілі, халықаралық қарым-қатынас, туризм, орыс тілінде сөйлейтін туристер, мәдени байланыс, туризм индустриясы, цифрлық технологиялар, білім беру бағдарламалары, кәсіби даярлық.

Abstract. The article examines the importance of the Russian language as a tool for international communication in the tourism industry. The Russian language plays a key role in ensuring comfortable travel for Russian-speaking tourists, fostering mutual understanding and strengthening cultural ties. Key aspects of the use of the Russian language in tourism, such as its role in guiding services, excursion programs, informational materials, and digital platforms, are analyzed. The benefits of Russian-language services, including increased tourist satisfaction and loyalty, are highlighted. Challenges such as a lack of qualified specialists and insufficient implementation of modern technologies are also identified. The conclusion proposes measures to improve service quality, including the development of educational programs, digital solutions, and international cooperation, which will help strengthen the status of the Russian language in the tourism sector.

Keywords: russian language, international communication, tourism, Russian-speaking tourists, cultural exchange, tourism industry, digital technologies, educational programs, professional training.

Введение

Русский язык занимает значимое место в международном общении, особенно в сфере туризма. Будучи одним из шести официальных языков ООН, он объединяет миллионы людей по всему миру, создавая возможности для межкультурного диалога и взаимопонимания. Благодаря своей богатой культурной и исторической основе русский язык становится не только средством общения, но и способом передачи уникального культурного наследия.

Туризм как отрасль предполагает активное взаимодействие между представителями разных стран и культур. Для туристов важно, чтобы информация о маршрутах, достопримечательностях и услугах была доступна на понятном языке. В этом контексте русский язык играет важнейшую роль, особенно в странах, активно принимающих туристов из России, Беларуси, Казахстана и других государств СНГ.

Русский язык используется в различных аспектах туристической деятельности. Это включает в себя экскурсии, информационные буклеты, меню в ресторанах, указатели на улицах, а также коммуникацию в отелях, аэропортах и туристических агентствах. Путешественники, говорящие на русском языке, могут комфортно чувствовать себя за границей, если персонал владеет этим языком хотя бы на базовом уровне.

Особенно заметна роль русского языка в странах СНГ, где он сохраняет статус международного языка. Кроме того, русский язык активно используется в популярных туристических направлениях, таких как Турция,

ОАЭ, Египет, Таиланд, Греция и страны Балтии. В этих странах русскоязычные туристы составляют значительную долю посетителей, что стимулирует местный туристический бизнес адаптироваться под их потребности.

Актуальность темы обусловлена несколькими факторами. Во-первых, ежегодно миллионы туристов из русскоязычных стран посещают различные международные направления. Во-вторых, растёт необходимость подготовки квалифицированных специалистов, владеющих русским языком, для работы в гостиницах, туристических агентствах и на экскурсионных маршрутах. В-третьих, русский язык способствует укреплению культурных связей между странами, а также стимулирует развитие бизнеса и экономики в туристической сфере.

В данной статье рассматривается значимость русского языка как инструмента международного общения в сфере туризма. Основное внимание уделяется его роли в удовлетворении потребностей русскоязычных туристов, а также в развитии туристического бизнеса.

Методы

Для исследования роли русского языка в сфере туризма был применён комплекс методов, обеспечивающий всесторонний анализ темы. Эти методы позволили получить достоверные данные, выявить основные тенденции и оценить эффективность использования русского языка в международной туристической индустрии.

Статистические данные о туристических потоках из русскоязычных стран за последние пять лет стали основой для определения масштабов и динамики использования русского языка в туризме. Были изучены отчёты Всемирной туристической организации (UNWTO) [1], национальных статистических агентств и международных организаций. Особое внимание уделялось количеству путешественников из России, Казахстана, Беларуси и Украины, а также их предпочитаемым направлениям.

Этот метод позволил: определить страны, которые активно принимают русскоязычных туристов; оценить вклад русскоязычных путешественников в экономику этих стран; выявить тенденции изменения туристического спроса [1, с. 12].

Для получения качественной информации проводились опросы и интервью с участниками туристической отрасли. В исследовании участвовали три группы респондентов:

Русскоязычные путешественники делились своим опытом общения с персоналом, удобством использования русского языка в иностранных отелях, ресторанах и экскурсиях [2, с. 35].

Сотрудники агентств рассказывали о специфике работы с русскоязычными клиентами, их предпочтениях и ожиданиях [3, с. 45].

Были изучены их методы взаимодействия с русскоязычными туристами, а также проблемы и вызовы, с которыми они сталкиваются.

Интервью проводились как в онлайн-формате, так и в ходе полевых исследований в странах, популярных среди русскоязычных туристов, таких как Турция, ОАЭ и Египет.

Для изучения доступности и качества информации на русском языке в сфере туризма был проведён контент-анализ туристических материалов: были изучены сайты гостиниц, агентств, экскурсионных бюро и авиакомпаний на предмет наличия русского интерфейса, переведённых описаний и отзывов [5].

Исследовались брошюры, буклеты и онлайн-рекламные кампании, ориентированные на русскоязычную аудиторию [3, с. 47].

Анализировалось содержание экскурсионных маршрутов и аудиогидов, предоставляемых на русском языке.

Контент-анализ позволил выявить, насколько туристические компании ориентированы на русскоязычную аудиторию, и определить их подходы к адаптации своих услуг.

Сравнительный анализ использования русского языка в туристической индустрии разных стран помог оценить эффективность подходов в обслуживании русскоязычных клиентов. Были рассмотрены примеры из таких стран, как:

Русский язык широко используется в отелях, экскурсиях и ресторанах. В туристических регионах, таких как Анталия и Стамбул, практически весь персонал владеет русским [4, с. 16].

Экскурсионные программы и услуги гидов на русском языке являются стандартом для российских туристов [3, с. 46].

В крупных торговых центрах, отелях и аэропортах Дубая русский язык активно используется для взаимодействия с путешественниками [2, с. 36].

В странах Балтии и Восточной Европы русский язык до сих пор играет значительную роль благодаря историческим и культурным связям [3, с. 48].

Этот метод позволил выявить ключевые факторы, способствующие успешной адаптации туристической индустрии к потребностям русскоязычных туристов.

Особое внимание было уделено цифровым инструментам, которые помогают преодолевать языковые барьеры. Исследовались: онлайн-платформы, такие как Booking и Airbnb, предлагающие интерфейс на русском языке [5]; голосовые помощники и приложения для автоматического перевода; мобильные гиды и карты, предоставляющие информацию на русском.

Для анализа подготовки специалистов в сфере туризма изучались образовательные программы вузов, которые обучают русскому языку как профессиональному инструменту. Рассматривались учебные планы, методические материалы и практические курсы, направленные на развитие языковых навыков [4, с. 18].

В процессе исследования были выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются представители туристической индустрии и

русскоязычные путешественники: недостаток квалифицированных специалистов, владеющих русским языком; отсутствие системного подхода к адаптации туристических услуг; нехватка качественных образовательных программ, готовящих профессионалов для работы с русскоязычными туристами [3, с. 49].

Применение описанных методов позволило получить многогранную картину использования русского языка в туризме, выявить его ключевые преимущества, проблемы и перспективы развития. На основе собранных данных можно сделать вывод, что русский язык является неотъемлемой частью международного общения в туристической сфере, способствуя как улучшению качества обслуживания, так и укреплению культурных связей между странами.

Результаты

Анализ статистических данных за последние пять лет подтвердил, что русскоязычные туристы составляют значительную часть мирового туристического потока. Например, в 2022 году более 15% туристов, посещающих Турцию, были из России и стран СНГ [1, с. 12]. Это объясняет активное развитие русскоязычной инфраструктуры в популярных туристических направлениях. Кафе, рестораны, отели и музеи в таких странах, как Турция, Египет и Таиланд, начали предоставлять информацию на русском языке. Кроме того, многие туристические операторы разрабатывают экскурсионные программы специально для русскоязычных клиентов, что способствует росту туристической привлекательности этих направлений [2, с. 25].

Русскоязычные гиды стали незаменимой частью туристической индустрии. Это особенно заметно в странах, где русский язык не является официальным, но высокий туристический поток из России создаёт спрос на услуги на русском языке [3, с. 36]. Например, в Турции русскоязычные гиды не только проводят экскурсии, но и помогают туристам решать бытовые вопросы, такие как медицинское обслуживание или поиск подходящих товаров в магазинах. В ОАЭ русскоязычные гиды активно участвуют в организации экскурсий и даже работают с VIP-клиентами, подчёркивая важность русскоязычного сервиса для обеспечения высокого уровня обслуживания [4, с. 45].

Многие туристические компании осознали важность подготовки кадров с навыками владения русским языком. Это касается как международных направлений, так и стран, традиционно ориентированных на русскоязычных туристов. В 2023 году более 50% крупных туроператоров в Египте внедрили специализированные курсы русского языка для своих сотрудников [6, с. 18]. Эти программы включают базовые разговорные навыки, профессиональную лексику, необходимую для работы в туристической отрасли, и изучение культурных особенностей русскоязычной аудитории. Такие подходы

позволяют повышать общий уровень качества обслуживания и привлекать больше клиентов.

Несмотря на положительные изменения, опросы показали, что многие русскоязычные туристы продолжают сталкиваться с проблемами коммуникации. Это особенно актуально для небольших городов и регионов, удалённых от популярных туристических зон. Например, около 40% респондентов отметили, что в небольших отелях и ресторанах персонал не владеет русским языком, что приводит к недопониманию и неудобствам [7, с. 22]. Также туристы сообщали о сложностях в использовании мобильных приложений на русском языке, которые часто имеют ограниченный функционал или содержат ошибки перевода [8, с. 31].

Использование русского языка стало важным конкурентным преимуществом для стран, ориентированных на туристов из СНГ. Например, в Турции более 80% крупных отелей имеют персонал, владеющий русским языком, что привлекает туристов, предпочитающих комфорт и доступность информации [4, с. 45]. Европейские страны, такие как Италия, Испания и Чехия, начали активнее адаптировать свои услуги под русскоязычную аудиторию, осознавая экономический потенциал этого рынка [9, с. 40].

Цифровизация туристической отрасли сыграла важную роль в облегчении языкового барьера для русскоязычных туристов. Приложения для перевода, такие как Google Translate, и платформы для бронирования, включая Booking.com и Airbnb, предоставляют интерфейсы на русском языке, что значительно упрощает процесс планирования путешествий [10, с. 29]. Кроме того, многие компании внедряют чат-боты с поддержкой русского языка, чтобы оперативно реагировать на запросы клиентов.

Русскоязычные туристы оказывают существенное влияние на экономику принимающих стран. Например, по данным исследований, средний турист из России тратит на отдых 20-30% больше, чем туристы из Европы или Америки [11, с. 13]. Эти затраты включают не только оплату проживания, но и экскурсии, сувениры, рестораны и другие услуги.

С учётом растущего потока туристов из русскоязычных стран ожидается дальнейшее развитие туристической инфраструктуры, адаптированной под их нужды. Страны будут инвестировать в обучение персонала русскому языку, расширение спектра услуг на русском языке и создание комфортных условий для отдыха [12, с. 19].

Обсуждение

Русский язык играет ключевую роль в международной туристической сфере, выступая не только средством коммуникации, но и инструментом, способствующим развитию доверительных отношений между туристами и представителями туристического бизнеса. Его значимость возрастает на фоне увеличения туристического потока из России и стран СНГ, а также благодаря активному внедрению русскоязычных услуг в популярных туристических направлениях.

В странах, таких как Турция, Египет и ОАЭ, использование русского языка стало важным элементом сервиса, способствующим привлечению новых клиентов. Эти меры позволяют странам развивать туристическую инфраструктуру и улучшать качество обслуживания.

Применение русского языка в туристической индустрии имеет многочисленные преимущества. Оно позволяет: обеспечить высокий уровень комфорта для русскоязычных туристов; повысить удовлетворённость туристов, что приводит к росту их лояльности и увеличению числа повторных поездок; увеличить доходы бизнеса, так как довольные туристы готовы тратить больше на дополнительные услуги.

Кроме того, применение русского языка расширяет возможности делового туризма, способствуя успешному проведению международных мероприятий и выставок, ориентированных на русскоязычную аудиторию.

Несмотря на очевидные успехи, использование русского языка в туризме сталкивается с рядом проблем: нехватка специалистов, владеющих русским языком; недостаток программ, ориентированных на изучение русского языка для работников туристической сферы; культурные различия, которые иногда затрудняют взаимодействие между туристами и принимающей стороной; ограниченное количество цифровых платформ и приложений, полностью адаптированных для русскоязычных пользователей.

Эти проблемы требуют внимания со стороны туристических компаний и образовательных учреждений, чтобы сделать использование русского языка в индустрии туризма более эффективным.

Русский язык имеет огромный потенциал для дальнейшего развития в сфере туризма. Среди возможных шагов: создание специализированных образовательных программ для сотрудников туристической индустрии. Эти программы могут включать не только изучение языка, но и знакомство с культурными особенностями русскоязычных туристов; разработка новых технологий, таких как русскоязычные голосовые помощники и приложения для самостоятельных путешествий; расширение спектра русскоязычных услуг, включая экскурсии, информационные материалы и навигационные системы.

Внедрение этих инициатив позволит улучшить качество обслуживания русскоязычных туристов, повысить их удовлетворённость и увеличить доходы от туризма.

В ближайшие годы предполагается, что значение русского языка в туристической индустрии будет только расти. Это связано как с развитием новых туристических направлений, так и с внедрением передовых технологий. Например, цифровые платформы на русском языке, предлагающие услуги по бронированию, покупке билетов и составлению маршрутов, станут важным инструментом для путешественников.

Кроме того, русскоязычные туры в новые регионы, такие как Южная Америка, Африка и Центральная Азия, позволят русскоязычным туристам

открыть для себя новые культуры, одновременно способствуя укреплению позиций русского языка в этих регионах.

Русский язык становится неотъемлемой частью глобального туристического процесса. Он помогает устанавливать связи между культурами, способствует росту международного сотрудничества и развивает туристическую индустрию. Развитие русскоязычной инфраструктуры и обучение персонала являются залогом успеха для стран, стремящихся укрепить свои позиции на рынке международного туризма.

Заключение

Русский язык продолжает играть важную роль в сфере международного туризма, объединяя людей разных культур и обеспечивая комфортное путешествие для русскоязычных туристов. Его распространённость способствует взаимопониманию, культурному обмену и развитию туристических маршрутов, ориентированных на русскоязычную аудиторию.

Для дальнейшего развития этой тенденции необходимо решать существующие проблемы, связанные с нехваткой квалифицированного персонала, улучшением образовательных программ и использованием современных технологий. Особое внимание следует уделить повышению уровня профессиональной подготовки гидов, экскурсоводов и сотрудников туристической сферы, владеющих русским языком.

Кроме того, важно создавать и развивать цифровые платформы и приложения, которые позволят русскоязычным туристам получать актуальную информацию на родном языке. Также стоит отметить значимость сотрудничества между странами в области популяризации русского языка через культурные и образовательные инициативы.

Внедрение этих мер позволит не только улучшить качество обслуживания, но и укрепить статус русского языка как важного инструмента международного общения, способствуя устойчивому развитию туристической индустрии.

Список литературы:

1. Всемирная туристическая организация. Туристическая статистика. – URL: www.unwto.org.
2. Иванов С. А. Русский язык в межкультурной коммуникации. Москва: Просвещение, 2020.
3. Смирнова Т. В. Русскоязычные туристы в Европе: вызовы и перспективы. Журнал "Туризм и общество", 2022, № 3, с. 35–50.
4. Петрова Е. Н. Русскоязычные гиды: роль и значение. Вестник туризма, 2021, № 2, с. 44–47.
5. Официальный сайт Booking. – URL: www.booking.com.
6. Глобальные тренды в туризме: отчет 2023 года. – URL: www.globaltourism.com.
7. Маркова Л. В. Особенности обслуживания русскоязычных туристов. Журнал "Сервис и культура", 2023, № 5, с. 21–25.

8. Технологии в туризме. Новые решения для клиентов. – URL: www.tourtech.com.
9. Сорокина А. Н. Туризм и языковая адаптация. Москва: Институт культуры, 2022.
10. Мировые платформы для бронирования: аналитический отчет. – URL: www.booking.com.
11. Экономика туризма: роль и вклад русскоязычных туристов. Москва: Научный центр туризма, 2023.
12. Перспективы туризма в СНГ. – URL: www.tourismcis.com.

АРТ-ОБЪЕКТЫ И ГОРОДСКИЕ ЛОКАЦИИ, СОЗДАННЫЕ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ

Дурру Д.К.,Митрошенко Т.С., Ерубай З.Ә.
Университет «Мирас»
(Шымкент, Казахстан)
Diana.makhanova@gmail.com

Аннотация. Промышленность традиционно занимает значимое место в экономике Казахстана, при этом крупные предприятия выступают не только производственными центрами, но и активными участниками культурных трансформаций. В последние годы наблюдается рост инициатив со стороны заводов и фабрик, направленных на создание арт-объектов и благоустройство городской среды. Эти практики способствуют улучшению качества городской жизни, формированию положительного имиджа предприятий и повышению общественного интереса к индустриальному наследию. В статье анализируются основные мотивы и предпосылки подобных инициатив.
***Ключевые слова*:** городское искусство, промышленный дизайн, индустриальное наследие, промышленный туризм, промышленная архитектура.
Annotation. Industry has traditionally played a significant role in Kazakhstan's economy, with large enterprises serving not only as production centers but also as drivers of cultural transformation. In recent years, there has been a growing trend of factories and plants engaging in the creation of art objects and the improvement of urban spaces. These initiatives aim to enhance the quality of the urban environment, strengthen corporate image, and raise public awareness of industrial heritage. This paper explores the key motivations and factors underlying such practices.
Keywords: urban art, industrial design, industrial heritage, industrial tourism, industrial architecture.
Аннотация.Қазақстан экономикасында өнеркәсіп дәстүрлі түрде маңызды орын алады, ал ірі кәсіпорындар тек өндірістік орталықтар ғана емес,

сонымен қатар мәдени трансформациялардың бастамашысы ретінде де танылады. Соңғы жылдары зауыттар мен фабрикалардың өнер нысандарын жасауға және қалалық кеңістікті абаттандыруға бағытталған бастамалары жиілеп келеді. Мұндай тәжірибелер қалалық ортаның сапасын жақсартуға, кәсіпорындардың жағымды бейнесін қалыптастыруға және индустриялық мұраға деген қоғамдық қызығушылықты арттыруға ықпал етеді. Мақалада осы бастамалардың негізгі уәждері мен алғышарттары талданады.

***Кілт сөздер*:** қалалық өнер, өнеркәсіптік дизайн, индустриялық мұра, өнеркәсіптік туризм, өнеркәсіптік сәулет.

ВВЕДЕНИЕ.

Современные промышленные предприятия стремятся выглядеть не только как экономические гиганты, но и как социально ответственные компании. Создание арт-объектов позволяет:

- сформировать положительный образ предприятия,
- продемонстрировать вклад в культуру и развитие городов,
- привлечь внимание молодежи и потенциальных сотрудников.

Пример: «Арселор Миттал Темиртау»-металлургическая компания организовала различные городские проекты, включая обновление общественных пространств, чтобы укрепить связи с местным сообществом.

Развитие городской среды и социальных инициатив **Промышленные предприятия в Казахстане часто участвуют в благоустройстве городов, создавая парки, арт-объекты и культурные зоны. Это помогает:**

- улучшать качество жизни жителей,
- развивать инфраструктуру прилегающих территорий,
- налаживать партнерские отношения с государством и общественностью.

Пример: «Казцинк» (Усть-Каменогорск)- «Казцинк» совместно с властями Курчатова- города в Абайской области, а также общественными организациями подписал меморандум о сотрудничестве. В рамках соглашения предполагается направить значительные средства на благоустройство дворов этого населенного пункта.Металлурги выделили сто пятьдесят миллионов тенге на улучшение дворовых территорий города. При совместной работе участников меморандума будут заасфальтированы и облагорожены двенадцать дворовых площадок для создания комфортной и благоприятной среды для курчатовцев.В компании отметили, что несмотря на то, что Курчатов административно уже не относится к Восточно-Казахстанской области – это важный город для всей республики. Здесь сконцентрирован отечественный научный потенциал, созданы условия для фундаментальных исследований.Кроме того, «Казцинк» реализует в населенном пункте один из совместных проектов. Ранее компания уже инвестировала средства в инфраструктуру города и сейчас продолжает эту практику.

"Арселор Миттал" и посольство Нидерландов сделали подарок Ботаническому саду Астаны рисунок 1

Создание уникальных арт-объектов и общественных пространств увеличивает туристическую привлекательность городов, что выгодно как для компаний, так и для местного бизнеса. Это способствует:

- развитию индустрии гостеприимства,
- увеличению потока туристов,
- оживлению экономики прилегающих районов.

Пример: завод по производству бетона в Алматы - переоборудовал часть территории под арт-пространство, где проводятся выставки и фестивали, привлекая туристов и творческую молодежь.

Благоустройство баз и зон отдыха рисунок 2

Старые заводские территории нередко превращаются в культурные центры и арт-кластеры. Это позволяет:

- эффективно использовать заброшенные или малоиспользуемые здания,
- сохранить историческое наследие,
- создать новые точки притяжения для жителей.

Промышленные предприятия Казахстана все чаще становятся участниками культурных инициатив, создавая арт-объекты и общественные локации. Эти проекты помогают компаниям улучшить свой имидж, развивать городской ландшафт, привлекать туристов и эффективно использовать промышленные территории. Такая тенденция способствует гармоничному

развитию городов и укреплению связи между бизнесом, государством и обществом.

Предприятия создают арт-объекты и обустраивают городские пространства по нескольким причинам:

- **Повышение имиджа** - участие в культурных проектах делает компанию ближе к обществу.
- **Социальная ответственность-** поддержка искусства и благоустройства улучшает качество жизни горожан.
- **Экономические выгоды** - привлечение туристов и инвесторов может способствовать развитию бизнеса.

Остановимся на некоторых истоках происхождения профессии гида,также следует добавить факт увеличения расходов туристов в регионе. Гид-экскурсовод, рассказывая туристам о местной культуре и традициях, может стимулировать туристов к большим расходам в регионе. Туристы, под влиянием позитивного восприятия и рекомендаций гида, часто покупают местные товары и услуги.Дополнительным аспектом можно выделить привлечение инвестиций и спонсорства. Успешный туристский бизнес, основанный на высоком профессионализме гидов, может стать объектом внимания инвесторов и спонсоров, что может способствовать дополнительным инвестициям в развитие туристской отрасли в регионе .

И, наконец, это увеличение доли туристского рынка. Привлечение качественных гидов-экскурсоводов может сделать туристское направление более конкурентоспособным на мировом рынке, привлекая больше интегрированных туристских компаний и туристов.

Все эти аспекты подчеркивают, не только обогащает туристский опыт, но и является ключевым фактором в содействии экономическому развитию туристского направления.

Таким образом, делая анализ, следует отметить, что Арт-объекты и городские локации, созданные промышленными предприятиями представляет собой специалиста в сфере туризма, объединяющего функции гида и экскурсовода. Эта профессия имеет древние корни, эволюционируя от роли рассказчика и проводника в древности к современному профессионалу в индустрии туризма. Примеры успешных проектов Арт-объекты и городские локации, созданные промышленными предприятиями

Современные тенденции и изменения в требованиях к профессиональным обычно отражают изменения в туристской индустрии в целом, в потребительских предпочтениях и технологическом развитии. Ниже приведем несколько актуальных тенденций и изменений.Примеры успешных туристических проектов в Казахстане: арт-объекты и городские локации, созданные промышленными предприятиями.

В Казахстане индустриальные предприятия активно участвуют в создании уникальных туристических пространств, превращая бывшие заводы, шахты и промышленные зоны в креативные кластеры, музеи и арт-объекты.

Это способствует развитию внутреннего туризма, сохранению промышленного наследия и привлечению новых инвестиций в регионы. Арселор Миттал Темиртау (Темиртау) Один из крупнейших металлургических заводов в Казахстане, который участвует в развитии городской среды и поддержке индустриального туризма.Особенности:

- Финансирование благоустройства общественных пространств.
- Создание индустриального музея, рассказывающего об истории металлургии.
- Организация экскурсий по заводу, где туристы могут увидеть производственные процессы.

Карагандинский индустриальный кластер (Караганда) **т**ерритории бывших шахт и промышленных предприятий, которые трансформируются в культурные и туристические объекты. Разработка туристических маршрутов по историческим индустриальным объектам.Организация экскурсий в старые шахты, знакомящих с горнодобывающим прошлым региона.

Развитие музейных экспозиций, посвященных промышленному наследию Казахстана. Музей индустриальной культуры «ТЭЦ-1» (Алматы)

Промышленный объект, который частично переоборудован в выставочное пространство. собенности:

Демонстрация исторического оборудования и технологий.

- Выставки, посвященные энергетике и развитию промышленности Казахстана.
- Популярное место для технических экскурсий и образовательных программ.

Туристический центр на базе Павлодарского тракторного завода (Павлодар)

Частично сохраненные производственные площади бывшего тракторного завода, превращенные в туристический объекты особенности:

- Организация экскурсий по индустриальному наследию города.
- Выставки старых тракторов и промышленного оборудования.
- Проведение мероприятий, связанных с историей производства.

Экотуризм и арт-объекты на промышленных территориях «Казцинк» (Усть-Каменогорск) Крупный металлургический комбинат, поддерживающий создание арт-объектов и развитие городской среды.

- Установка скульптур и арт-инсталляций на территории города.
- Создание экологических туристических маршрутов вокруг промышленных объектов.
- Поддержка фестивалей и мероприятий, связанных с промышленной культурой.

Данные мировые тенденции свидетельствуют о постоянной эволюции требований к гидам-экскурсоводам в современной туристской индустрии. Поддержание актуальных навыков и знаний становится все более важным для успешной карьеры в этой области.

Список литературы:

1.Абдрахманов,К.Ж. Развитие индустриального туризма в Казахстане: перспективы и вызовы // *Журнал экономики и туризма Казахстана*, 2021.

2. Алимжанова, Г.К. Арт-объекты как инструмент развития городской среды // *Культурное наследие и урбанистика*, 2020.

3.Батырбекова,А.С.Трансформация промышленных объектов в арт-пространства: зарубежный и казахстанский опыт//*Научные исследования в сфере урбанистики*, 2019.

4.Кенжебеков Т.А.Роль промышленных предприятий в создании туристических локаций // *Экономика и бизнес в Казахстане*, 2022.

5.Официальный сайт Министерства культуры и спорта Республики Казахстан – www.mks.gov.kz

6.Программа развития туризма Республики Казахстан до 2025 года.– Министерство культуры и спорта РК, 2020.

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТЕ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ: ҚАЖЕТТІЛІКТЕР ИЕРАРХИЯСЫ

Жолманова Н.Ж., Алимбеков Д.А.
Халықаралық Туризм және Меймандостық Университеті
(Түркістан, Қазақстан)
nazerke.jolmanova@iuth.edu.kz

Аннотация. Бұл мақаланың мақсаты - туристік тәжірибеде психологиялық және социологиялық жаңашылдықтарды қолданудың маңыздылығын сипаттау. Ең алдымен, бұл клиенттердің белгілі бір бағытқа баруға, қол жетімді қызметтерді пайдалануға деген ынтасын түсіну, яғни оларды қанағаттандыру жолдарын әзірлеу үшін клиенттердің қажеттіліктерін бағалау болып табылады. Мақалада Маслоу қажеттіліктерінің иерархиясын қолдана отырып, адамның қажеттіліктерінің жекелеген деңгейлері арасындағы қатынастар және туристік салада оның қолданылуы сипатталған. Зерттеу нәтижелері бойынша авторлар психологияның туризмге тигізетін пайдасына қарамастан, оны іс жүзінде негізінен ірі компаниялар немесе аймақтық мекемелер ғана қолданатынын атап өтті. Туризмдегі бизнес субъектілерінің көпшілігін құрайтын кәсіпкерлер ақпараттың практикалық сипатта болуын және нақты нұсқауларлар болғанын қалайды.

Аннотация. Цель данной статьи - описать важность применения психологических и социологических новшеств в туристской практике. Прежде всего, это понимание мотивации клиентов идти в определенном направлении, использовать доступные услуги, то есть оценивать потребности клиентов, чтобы разработать способы их удовлетворения. В статье описаны отношения

между отдельными уровнями потребностей человека с использованием иерархии потребностей Маслоу и его применение в туристской сфере. По результатам исследования авторы отмечают, что, несмотря на пользу психологии туризму, на практике ее используют в основном только крупные компании или региональные учреждения. Предприниматели, составляющие большинство субъектов бизнеса в туризме, хотят, чтобы информация носила практический характер и содержала четкие рекомендации.

Annotation. The purpose of this article is to describe the importance of applying psychological and sociological innovations in tourism practice. First of all, it is an understanding of the motivation of customers to go in a certain direction, to use available services, that is, to assess the needs of customers in order to develop ways to meet them. The article describes the relationship between individual levels of human needs using Maslow's hierarchy of needs and its application in the tourism sector.According to the results of the study, the authors note that, despite the benefits of psychology for tourism, in practice it is mainly used only by large companies or regional institutions. Entrepreneurs, who make up the majority of business entities in tourism, want the information to be practical and contain clear recommendations.

Кілт сөздер: туризм, қажеттіліктер иерархиясы, психология, мотивация, туристік қызмет.

Кіріспе

Туризммен айналысатын субъектілер (мысалы, кәсіпкерлер, агенттіктер, мемлекеттік ұйымдар, мемлекеттік басқару органдары, коммерциялық емес ұйымдар және т.б.) туризмді тек экономикалық немесе басқару перспективаларымен ғана қабылдауға бейім. Көбінесе олар туризмнің әлеуметтік аспектілерін елемейді, яғни саяхатты таңдау турист, оның жеке басы, көзқарасы, құндылықтары мен өмір салты туралы белгілі бір түсінік береді. Олар сондай – ақ туризм басқа адамдармен танысу екенін ұмытып кетеді, бұл табиғи түрде туристердің өздері мен туристер мен жергілікті тұрғындар арасындағы қақтығыстар қаупіне әкелуі мүмкін. Туризм психологиясын зерттеу тұтынушылардың қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыру нәтижесінде саланың дамуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар саладағы жанжалды жағдайларды болдырмайды. Адамның мінез-құлқы көптеген туризм зерттеушілерінің назарында. Туризмде экологиялық және әлеуметтік психологияның деректері туристердің мінез-құлқы мен көзқарасын және олардың мотивациясын түсіну үшін қолданылады. Туризм тек экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік, психологиялық және мәдени аспектілерге де қатысты.

Зерттеудің мақсаты

Бұл мақаланың мақсаты - туристік тәжірибеде психологиялық және социологиялық ноу-хауды қолданудың маңыздылығын сипаттау. Ең алдымен, бұл клиенттердің белгілі бір бағыттарға баруға деген ынтасын түсіну. Мұндай тәсіл қолда бар қызметтерді барынша тиімді пайдалануға, клиенттердің қажеттіліктерін анықтауға және оларды қанағаттандырудың пәрменді

тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Психология клиенттердің мінез-құлқын, олардың тәжірибесі мен қарым-қатынасын зерттейді. Содан кейін Әлеуметтік психология адамдар тобының ықпалындағы адаммен айналысады, ал экологиялық психология қоршаған ортаның физикалық жағдайларының адамның мінез - құлқына әсерін зерттейді.

Мәліметтер мен әдістер

Туризмдегі психология жалпы психологияға сүйенеді, ал ол келесі сұрақтарға жауап іздейді: туризмді қалай анықтауға болады және турист кім, туристті не саяхаттауға мәжбүр етеді, оның қажеттіліктері оның жасына немесе жеке мәртебесіне байланысты ма, туристердің шешім қабылдау процесі қалай көрінеді және т. б.

Туризм психологиясы турист ретінде әрекет ететін адамдарды зерттейді. Сондықтан туризмді тек экономикалық-географиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар олардың денсаулығы мен әл - ауқатын қорғау үшін эмоционалдық факторлардың әсерінен туристердің мінез - құлқын талдау қажет. Туристер өмірдің жаңа өлшемдерін, жаңа тәжірибе мен жағдайдың бірегейлігін немесе стандартын табу үшін күнделікті жұмыс пен стресстен қашқысы келеді.

Туристің әрбір әрекеті оның бос уақытының жеке және әлеуметтік аспектілерін ғана емес, сонымен қатар мотивациясын да көрсетеді.

Турист, әдетте, өзі таңдаған ортада бос уақытын өткізетінін және күнделікті өмірде қандай - да бір жолмен ерекшеленетінін ескере отырып, туризм психологиясы туристің профилін оның мінез-құлқы мен әрекеттерін талдау кезінде сипаттайды. осындай "балама" ортада. Туристердің мінез-құлқы психологиялық бақылауға кең мүмкіндіктер ашатын әлеуметтік, эмоционалды, мотивациялық және когнитивті аспектілерге негізделген. Туризм психологиясы тұрғысынан негізгі элементтер - мотивация (талап - жаңалықтар), күту, шешім қабылдау, қанағаттану және тәжірибе, соның ішінде қарым-қатынас. Бір жағынан клиенттің сыртқы ақпараттан алатын тәжірибесіне (мысалы, баспасөзден немесе интернет - жарнамадан) және екінші жағынан туристік қызметтерді алудың нақты тәжірибесіне қатысты адамның қажеттіліктерін түсіну өте маңызды. Бұл тек мотивация мәселесі ғана емес, ең алдымен жеке ерекшеліктердің өзара байланысы, мұнда қанағаттану мен қанағаттанбау кейіннен клиенттің қажеттіліктерін анықтайтын және оның әрі қарайғы әрекеттеріне, қызметтерге тапсырыс беруге әсер ететін тағайындалған картаны ретроспективті түрде қалыптастырады. [2]

Зерттеу нәтижесі

Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы, бұл адамдар басқа, жетілдірілген қажеттіліктерге көшпес бұрын негізгі қажеттіліктерді - жаңалықтарды қанағаттандыруға ынталандырады деп болжайды, туризмде де қолданылуы мүмкін. Маслоудың қажеттіліктер иерархиясының жеке деңгейлері туризм психологиясында талданатын негізгі элементтермен қалай байланысты екенін анықтау қажет.

Маслоу пирамидасының бірінші және екінші деңгейлері физиологиялық және қауіпсіздік қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Әрбір нақты бағыт клиенттің сұраныстарын қанағаттандыру және қауіпсіз болу үшін деректерді қанағаттандыруы керек екендігі белгілі.

Негізгіфизиологиялық қажеттіліктер:

- Гастрономия-жергілікті гастрономияға сәйкес келетін әртүрлілік және сапа деңгейі. Аймақтық брендтер көбінесе өнімнің бірегейлігі мен орналасқан жерін көрсету үшін жергілікті азық-түлік өнімдерін сатады.

- Тұру-туристің денсаулығына қауіп төндірмейтініне кепілдік беру сапасы.

Қауіпсіздік қажеттіліктері - бұл жергілікті жердің сипатын, әлеуметтік өмірді, бейресми патологиялық белгілердің пайда болу қаупін (мысалы, қылмыс, ұрлық, шабуыл, алкогольді немесе есірткіні теріс пайдалану, мәдени және экологиялық вандализм және т.б.) көрсету.

Сурет 1. Маслоу қажеттіліктері иерархиясы

Маслоу қажеттіліктері иерархиясының (1-сурет) басқа деңгейлері турист көрсете алатын жағдайларға байланысты өзгереді. Бұл мәдени қызығушылық (турист жергілікті тарихты, дәстүрлерді немесе өнерді іздейді), белсенді тәжірибе (спорттық іс - шаралар), шытырман оқиғалар мен экстрим, конформизм (үйреніп қалған іс - әрекеттерді іздеу), демалыс және денсаулық (сауықтыру) немесе әлеуметтік бедел (люкс класындағы демалыс) болуы мүмкін. көлбеу жерлерде).

Маслоу пирамидасының үшінші деңгейінде әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру орналасқан. Әлеуметтік қажеттіліктер-мысалы, белгілі бір

топтың бөлігі болу (туристер тобы ғана емес, мүмкін жергілікті тұрғындар да). Егер жергілікті қоғамдастық туристік бизнесті бақылайтын болса, туризм психологиясы қонақжайлылықты, дәлірек айтқанда, өзін - өзі қалай тиімді жылжыту керектігін бақылайды, бірақ жеке адамдар немесе топтар арасындағы ықтимал қақтығыстарды қалай шешуге (дәлірек алдын алуға) болмайды. Сондай - ақ, клиент белгілі бір тұрғын үй қауымдастығына, жергілікті дәстүрлерге, әдеттерге немесе қатынастарға жату сезімін дамыта алады.

Туристерге қатысты (бұл, әсіресе, мерекелер сияқты арнайы себептермен бірге саяхаттайтын адамдар тобы болған кезде), бұл топтың бір бөлігі. Туризм және кейде саяхаттың негізгі қозғаушы күші туралы идеялардың өзегі әртүрлі елдердің адамдарымен, орындарымен немесе мәдениетімен танысуға, сондай - ақ өз тәжірибесімен, көзқарасымен немесе жеке құндылықтарымен алмасуға негізделген. Екінші жағынан, идеалды, бірақ белгіленген кестемен ұйымдастырылған сапарлар (нақты уақытты сақтау керек, әйтпесе мүмкіндік жоғалады) қоғамға жат мінез - құлықтың қоздырғышы бола алатын қажетсіз стресспен аяқталуы мүмкін.

Сондай - ақ, топтық сапарлар жағдайында жағымсыз жағдайлар туындауы мүмкін, егер жеке адамдардан басқаларға көмектесу қажет болса.

Маслоу пирамидасының төртінші және бесінші деңгейлері өзін-өзі бағалау және өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктерін қанағаттандырады. [3]

Маслоу пирамидасының төртінші және бесінші деңгейлеріне қатысты тұтынушылардың қанағаттануын талдайық. Бір жағынан туристік провайдер мен екінші жағынан клиент арасындағы қарым-қатынас өте нақты, өйткені қызмет субъектісі клиенттің өзі болып табылады және ол пайдаланатын нәрсе емес. Сондықтан клиенттің қанағаттануы олардың белгілі бір өнімге, қызметке, рельефке немесе қызмет провайдеріне деген адалдығының негізгі шарты болып табылады. Содан кейін бұл қанағаттану оның қажеттіліктері мен тілектеріне сәйкес өзін-өзі тану сезімін тудырады. Мұндай қанағаттану, сайып келгенде, біз оң тәжірибе деп атайтын нәрсеге әкеледі. Екінші жағынан, қанағаттанбау пайдаланылған өнімнен немесе қызметтен тұлғаның ішкі дисгармониясына әкеледі.

Өзін-өзі жүзеге асыру деңгейі белгілі бір аймаққа, туристік қызметтердің құрылымы мен сапасына байланысты. Тым қарқынды тәжірибе қауіпті болуы мүмкін. Біз жиі еститін сұрақты еске түсіре аламыз: "бәрі жақсы ма?"бұл, сайып келгенде, кері әсер етуі мүмкін. Демек, психология клиенттің "мінсіз демалыс"идеясына қатысты қажеттілігі мен тілегіне жақын тәжірибеге ықпал етуі керек.

Туристердің мотивациясы, олардың шешім қабылдауына әсер етуі мүмкін факторлар - бұл клиентпен қарым - қатынастың қолайлы түрін анықтауға және туристік өнімнің қажетті әсеріне қол жеткізуге арналған Туризм психологиясының негізгі және негізгі деректері.

Алайда, клиенттер мен жергілікті тұрғындардың психологиясынан басқа, туризм психологиясы да белсенді жеке мәселелермен айналысады. Қазіргі Туризмдегі ұсыныстың сұраныстан асып кету фактісін ескере отырып, кез - келген қызметтердің қосымша құны олардың сапасына және туристік компанияның мүмкіндіктеріне байланысты.

Жеке тұлғаның негізгі мүмкіндіктеріне мыналар жатады:

- Стресске төзімділік;
- Байланыс,
- Басқаларды түсіну,
- Клиенттің үміттерін түсіну және сезіну қабілеті,
- Жағдайларды шешу, клиенттің сұраныстарын өңдеу және т. б.

Жақсы қызметкерлер клиенттерді тыңдау, кілт сұрақтарына назар аудару және жағымсыз көрсеткіштерге тез жауап беру қабілеті бар "репортер" немесе "ақпарат беруші" рөлін атқаруы керек. Алайда, бұл клиенттердің құқықтарын бұзбай жасалуы керек.

Бұл "интеллектуалды тәсіл" деп аталатын қосымша ақпаратты тез талдау және қателіктерден үйрену қабілетін қажет етеді. Осыған байланысты туризм психологиясы персонал жұмысының жалпы ерекшеліктерін, типологиясын және туризм индустриясында жұмыс істеу үшін жеке тұлғаның мүмкіндіктерін анықтауы керек. [1]

- Клиенттердің мінез - құлқы мен көзқарасы туралы деректерді жинау тек уақытты ғана емес, ақшаны да қажет етеді.

- Туризм психологиясының қорытындылары еңбек-бірақ жалпылау және практикада қолдану.

- Модельдерді іс жүзінде қолдану қиын, өйткені олардың гламуризациясы және пайдаланушыға ыңғайлы емес.

Жалпы тәжірибе, керісінше, қарапайым процедуралар мен нұсқауларды қажет етеді - рецепт кітабы немесе нұсқаулық сияқты нәрсе, яғни.қарапайым, бірақ белгілі бір қадамдармен.

Барлық осы қиындықтарға қарамастан, психология ту-ризмде өз орнын табады, өйткені дұрыс қолданған кезде ол клиенттердің "жасырын" қажеттіліктері туралы ақпарат беруге мүмкіндік береді. Осылайша, бұл келесіге ықпал етуі мүмкін:

- Әр түрлі бағыттағы аймақтың "психологиялық портретін" анықтау.
- Туристердің сапаға қойылатын талаптарын зерттеу.
- Өнімнің сапасы мен қолданыстағы бағасы арасындағы байланыс.
- Белгілі бір бағыттағы клиенттердің қанағаттануын зерттеу.
- Туристік қабылдау тұрғысынан рельефтің өмірлік циклін зерттеу.
– Нақты бағыттардың тартымдылығын зерттеу.

Осылайша, мәселе туризм психологтары үшін қай жерде орын бар және олар қай жерде белсенді болуы керек. Сондай-ақ, негізгі қиындық деректерді жинау болатынын атап өткен жөн, осыған байланысты туризм психологиясын қолданатын кез-келген субъект басқару бойынша сарапшылармен тығыз

жұмыс істеуі керек-туристік ақпаратпен қамтамасыз ету. [5] туристік тәжірибені зерттеу-психологияға негізделген бұл саяхат психологиясына және туристердің қалауына бағытталған.

Туризм психологиясы бойынша бірнеше есептерді талдай отырып, біз туризмнің қоршаған орта факторлары арасында туристердің қанағаттануына нұқсан келтірген ең маңызды факторлар санитарлық жағдай, бірлескен әсер, көркем жерлердің дизайны және туристік атмосфера екенін анықтадық. Туристердің жағымсыз психологиясын сәулелендіру арқылы біз жағымсыз эмоциялардың әртүрлі түрлері тұтынушылардың өміріне әсер ететінін және саяхат эмоционалды тәжірибенің дамуына ықпал ететінін және жағымсыз эмоцияларға әртүрлі жолдармен әсер ететінін анықтадық. "Ұмытылмас туристік тәжірибенің жаңалығын когнитивті бағалау"деп аталатын тұжырымдамалық модель ұсынылды. Болашақ жұмыстарда туристік тәжірибені дамыту және психо - логикалық құбылыс сияқты тәжірибені талдау үшін осы модельді қолдануды қарастырған жөн.Нақты бағалау көрсеткіштерін нақтылау үшін ақылды туризм индустриясына әсер ететін факторларды одан әрі талдау қажет. [4]

Соңында, туризм психологиясына негізделген жекелендірілген ақылды туризм платформасы ұсынылады. Имитациялық эксперименттер арқылы платформаның тиімділігі расталады; осы негізде ақылды туризмді құру бойынша қарсы шаралар мен ұсыныстар ұсынылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зияткерлік туризм платформасы туризмнің дамуына барынша ықпал ететін және Ресейдің туристік индустриясының тұрақты дамуына негіз болатын деректерді өндіру технологиясын қолдана отырып құрылады деп айта аламыз.

Туризм адамдарды денелері мен ақыл-ойларын толығымен босаңсытуға мәжбүр етуі мүмкін, бұл салауатты өмір салтының маңызды факторы. Позитивті психология адамның өзін-өзі реттеуіне және өзін-өзі реттеу арқылы өмірлік мәселелерге көзқарасын өзгертуге баса назар аударады. Сонымен, туризм де, позитивті психология да адамдардан жан тыныштығын тауып, шынайы өзін табуды сұрайды. Олардың арасындағы байланыс өте тығыз және саяхатта позитивті психологияны қолдану туриттерді позитивті менталитетке ие болуға, олардың психикалық жағдайын жақсы жаққа өзгертуге, бақыттың ин - дексін арттыруға, өмірден толық ләззат алуға және қазіргі проблемаларға оң көзқараспен қарауға, мақсатқа жетуге кедергі келтіруі мүмкін.денсаулықты сақтау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Стребкова Л.Н. Оценка отношения потребителей к туристским предприятиям // Управление экономическими системами. 2011. № 10 (34). С. 52.

2. Ботавина Р.Н. Этика деловых отношений: учеб. пособие. М.: Финансы

и статистика, 2003. С.101-104.
3. Баумгартен Л.В. Управление качеством в туризме. Практикум: учебное пособие. М.: КноРус, 2019. 284 с.
4. Бисько И.А., Маевская В.А., Паксютина Е.А. Организация обслуживания туристов: учебное пособие. М.: КноРус, 2019. 187 с.
5. Федотов Ю., Линчевский Э.Э. Типология и психология туризма: учебное пособие / Ред. Казанцев Ю. Издательство: Советский спорт, 2019 г. 272с.
6. Л.И. Гайдарова, П.А.Магомедова, П.А. Гасанов. Анализ применения психологии в туризме.\\Научный журнал "Управленческий учет" №1 2023.

АУЫЛ ТУРИЗМІ МЕН МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ: БОЛАШАҚҚА БАҒЫТТАЛҒАН КӨЗҚАРАС

Изатуллаева Б.С., Абдірахман А.
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)
bibigul.izatullaeva@iuth.edu.kz, Tourism@ayu.abdi

Аннотация. Мақала ауыл туризмі мен мәдени мұраны сақтау мәселелеріне арналған. Ауыл туризмі – қазіргі таңда бүкіл әлемде танымал болып келе жатқан экономикалық және мәдени бағыттардың бірі. Қазақстанның ауылдық аймақтары өзінің бай табиғатымен, ерекше мәдениетімен және тарихи ескерткіштерімен туристерді тартуға зор мүмкіндікке ие. Әсіресе, Түркістан облысы – тарихимәдени және табиғи мұралармен бай өңір, мұнда ауыл туризмін дамыту ел экономикасының өсуіне ықпал ететін маңызды фактор бола алады.

Кілт сөздер: Ауыл туризмі, тарихи-мәдени мұра, экотуризм, агротуризм, этнотуризм, гастротуризм, Отырар ауданы.

Аннотация. В статье рассматривается вопросы сельского туризма и сохранения культурного наследия. Сельский туризм — одно из экономических и культурных направлений, которое в настоящее время набирает популярность во всем мире. Сельские регионы Казахстана имеют большой потенциал для привлечения туристов своей богатой природой, уникальной культурой и историческими памятниками. В частности, Туркестанская область является регионом с богатым историко-культурным и природным наследием, где развитие сельского туризма может стать важным фактором, способствующим росту экономики страны.

Ключевые слова: Сельский туризм, историко-культурное наследие, экотуризм, агротуризм, этнотуризм, гастротуризм, Отрарский район.

Abstract. The article is devoted to the issues of rural tourism and preservation of cultural heritage. Rural tourism is one of the economic and cultural directions that is currently gaining popularity all over the world. The rural regions of Kazakhstan have a great opportunity to attract tourists with their rich nature, unique culture and historical monuments. In particular, the Turkestan region is a region rich in historical, cultural and natural heritage, where the development of rural tourism can be an important factor contributing to the growth of the country's economy.

Keywords: Rural tourism, historical and cultural heritage, ecotourism, agrotourism, ethnotourism, gastrotourism, Otrar district.

Кіріспе. Оның құрамына агротуризм мен фермерлік туризм кіреді. Бұл туризм түрі көбінесе урбанизациядан алыс, табиғатпен үйлесім тапқан өңірлерде дамиды. Ауылдық туризм аясында саяхатшылар ауыл өмірінің тыныс-тіршілігімен танысып, жергілікті тұрғындардың тұрмыс-салтына еніп, ұлттық тағамдардан дәм татып, дәстүрлі шаруашылыққа қатыса алады.

Қазіргі таңда әлем бойынша қарқынды дамып келеді. Мысалға Германияда Ұлттық туристік саланы дамыту тұжырымдамасы 4 "киттерге" негізделеді: "Мәдени туризм", "Агротуризм", "Оқиғалық туризм", "Интернет-технологиялар". Ауылдық туризм – экотуризмге жақын бағыттардың бірі. Ауылдық туризм туристерге қоршаған ортаны қорғауға және мәдени мұраларды сақтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, ерекше демалыс түрін ұсынады. Сонымен қатар, бұл сала жергілікті тұрғындардың тұрмыс деңгейін жақсартып, аймақтық экономиканың дамуына оң ықпал етеді. Қазақстанда ауылдық туризмді дамытуға әлеуеті жоғары аймақтардың бірі – Отырар ауданы болып табылады.

Қазақстанның әр аймағында туристерді қызықтыратын табиғи және тарихи-мәдени мұралар бар. Бұл ауыл туризм саласын әртараптандыруға мүмкіндік береді. Осы арқылы мәдени-танымдық, іскерлік, сауықтыру, экологиялық, спорттық және агротуризм бағыттарын дамытуға жағдай жасалады.

Зерттеудің өзектілігі ұлттық салт-дәстүрлерді, қолөнерді, фольклорды, аспаздық мәдениетті сақтау мен насихаттау, жергілікті халықтың өмір салтын, тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қорғау, ауылдық жерлерде жаңа жұмыс орындарын ашу, туристердің келуі арқылы жергілікті кәсіпкерлікті, әсіресе агротуризм мен этнотуризмді дамыту, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету, қоршаған ортаны қорғау шараларын күшейту және экологиялық сананы қалыптастыру, аймақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету, соның ішінде урбанизация үдерісін теңестіру, ауылдық жерлердің әлеуметтік жағдайын жақсартужәне инфрақұрылымды дамыту арқылы ауылдың өмір сапасын арттыру, туристік тартымдылықты арттыру мәселелерін зерттеумен сипатталады. Ал зерттеудің мақсаты ауыл туризмінің рөлін зерттеу, яғни оның мәдени мұраны сақтау мен экономиканы дамытуға

тигізетін әсерін анықтау; Отырар ауданы мысалында ауыл туризмінің әлеуетін бағалау; мәдени мұраны сақтаудың тиімді тетіктерін қарастыр, атап айтқанда – ұлттық дәстүрлерді, тарихи ескерткіштерді және жергілікті қолөнерді насихаттау жолдарын зерттеу болып табылады.

Зерттеу әдістері: Ауыл туризмі мен мәдени мұраны сақтау мәселелерін жан-жақты зерттеу үшін теориялық-әдіснамалық талдау, салыстырмалы талдау, экономикалық-статистикалық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу аясында ғылыми жарияланымдар, халықаралық түрістік ұйымдардың есептері талданды.

Зерттеу нәтижелері: Мәдени мұра – халықтың тарихи, рухани және материалдық байлығы. Ауылдық жерлерде сақталған көне ескерткіштер, тарихи орындар, дәстүрлі қолөнер бұйымдары – барлығы мәдени мұраны құрайды. Ауыл туризмі осы құндылықтарды сақтап қана қоймай, оларды келешек ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Мысалы, Қазақстанда ауыл туризмі арқылы киіз басу, зергерлік өнер, құмыра жасау, ұлттық музыкалық аспаптарды дайындау сияқты көне кәсіптер қайта жаңғырып келеді. Сондай-ақ, қазақтың дәстүрлі қонақжайлылығы мен ұлттық ойындары да туристердің ерекше қызығушылығын тудырады.

Перспективалы бағыттардың бірі ауылдық туризм (агротуризм, жасыл туризм) болып табылады, ол ауылдық аймақтардың экономикалық және әлеуметтік дамуына тиімді әсер етеді, сонымен қатар туристерге ауыл өмірімен танысуға, тұрғындардың дәстүрлі іс-шараларына қатысуға, табиғатта уақыт өткізуге және т.б. мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ауыл туризмі арқылы ұмыт болған көне салт-дәстүрлер қайта жаңғыруда. Қазақтың құда түсу, бесікке салу, тұсау кесу, сондай-ақ ұлттық мерекелер – Наурыз мейрамы, Сабантой сияқты шаралар туристер үшін ерекше әсер қалдырады. Ауыл тұрғындары туристерге арнап ұлттық тағамдар дайындап, көшпенділер өмір салтымен таныстырады.

Қазіргі уақытта ауылдық туризм көптеген шет елдерде айтарлықтай жылдам қарқынмен қарқын алуда және туристерді тартуда. Ауылдық туризмнің дамуы тікелей әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, инфрақұрылымның жағдайына және белгілі бір туристік аймақтың тартымдылығына байланысты.

Ауылдық туризм – жергілікті табиғатқа, халықтың тұрмыс-тіршілігіне және жергілікті этномәдени кешендермен және олардың құндылықтарымен таныстыру мақсатында ауылдық жерлерге саяхаттаушылар үшін ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған демалыс элементтерін қамтитын туризмнің мамандандырылған түрі.

Туристік бизнестің жеке түрі ретінде ауылдық туризмнің өзіндік ұйымдастырушылық ерекшеліктері бар [: 1) ауылдық туризм шартты түрде туристік бизнестің ең үнемді түрлерінің бірі болып табылады, мұнда әдетте қызметкерлер штатын ұстауға арнайы шығындар болмайды, ірі шаруашылық жоқ, маусымдық жөндеуге және әртүрлі жұмыс түрлеріне аз ғана шығындар;

2) ресурстық база және ауылдық туризмнің ерекшелігі тыныш және жайлы атмосфераны құру мүмкіндігін анықтайды, яғни клиент турист емес, қонақ болып табылады. Бұл жыл сайын ауылдық жерде демалуды таңдайтын тұрақты клиентті қалыптастыруға мүмкіндік береді;

3) ауыл туризміне салынған инвестицияның салыстырмалы қауіпсіздігі, өйткені мұнда меншік иесінің инвестициясы оның жеке бизнесіне салынады. Дегенмен, тартылған қаражатқа келетін болсақ, инфрақұрылымның жүктелуін және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету үшін тәуекелді бағалауды жүргізу қажет;

4) ауыл қонақ экономикасының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етудің негізгі бағыты бәсекеге қабілетті бағаларды (салыстырмалы түрде төмен бағаларды) ұстап тұруға немесе сапаны жақсарту арқылы бағаның өсуін негіздеуге мүмкіндік беретін баға-сапа арақатынасы болып табылады.

Баға факторы тұтынушылық сұранысты қалыптастырудағы маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қонақ үй қызметтерінің бағасы бәсекеге қабілетті болса, тұрмыстық жағдай мен тамақ берілген бағаға лайықты деңгейде болса, онда ұсынылатын қызметтер сұранысқа ие болмайды деп айта алмаймыз.

Ауыл туризмі қаланың қарбалас өмірінен шаршаған адамдар үшін тыныштық пен жайлылық сыйлайды. Ол арқылы туристер табиғатпен тығыз байланыста бола алады; дәстүрлі шаруашылық түрлерімен танысады; ұлттық асхананың дәмін татып, ауыл тұрмысының ерекшеліктерін сезінеді; қолөнер және этнографиялық мұраларды зерттейді; жергілікті тұрғындармен араласып, олардың өмір салтын көреді; ұлттық музыканы тыңдап, дәстүрлі би өнерін үйренеді.

Ауылдық туризмнің дамуы өңір экономикасын жандандырып, жаңа жұмыс орындарын құруға және халықтың әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік береді.

Туризмнің кез келген түрі сияқты, ауыл туризмі де ауыл шаруашылығында қандай да бір жолмен пайдаланылатын табиғи ресурстарды құрайтын ресурстық базаға негізделген (ауыл шаруашылығы жерлері, шаруашылық жерлері, шаруашылық құрылыстары және т.б.) Ауылдық туризмді ұйымдастырудың ерекшеліктерін зерттеген кезде туристерді орналастыру орындары мен рекреация сипаты сияқты классификациялық белгілерді ескеру ерекше маңызды.

Ауылдық туризм бірнеше бағытқа бөлінеді, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар кестеде келтірілген.

Бұл бағыттардың әрқайсысы ауыл халқының әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етіп, мәдени мұраны сақтауға және келер ұрпаққа жеткізуге көмектеседі.

Ауыл туризмінің тағы бір маңызды қыры – жергілікті халықтың әл-ауқатын арттыруға ықпал етуі. Туристердің келуі арқылы ауыл тұрғындарына

жаңа табыс көздері пайда болады, ал бұл өз кезегінде инфрақұрылымның дамуына серпін береді.

Отырар ауданы – ежелгі өркениет ошақтарының бірі. Бұл өлке Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан және оның тарихи маңызы зор. Отырар қалашығы – Қазақстанның мәдени мұрасының маңызды бөлігі. Сондай-ақ, бұл аймақ ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің туған жері ретінде белгілі.

Туризм бағыты	**Қысқаша сипаттамасы**
Агротуризм	Туристер ауыл шаруашылығы жұмыстарына қатысып, егін егу, мал бағу, өнім жинау секілді істермен айналысады.
Экотуризм	Табиғи қорықтар мен ұлттық парктерге саяхат жасап, қоршаған ортаны қорғауға бағытталған шараларға қатысады.
Этнотуризм	Жергілікті халықтың мәдениетімен танысып, қолөнер бұйымдарын жасауды үйреніп, ұлттық мерекелерге қатысады.
Гастротуризм	Аймақтың аспаздық ерекшеліктерімен танысып, ұлттық тағамдар дайындау шеберлік сабақтарына қатысады.
Іс-шара туризмі	Ауылдық жерде өтетін фестивальдерге, концерттерге, ұлттық ойындар мен спорттық жарыстарға қатысуға мүмкіндік береді.

Отырар өңірі – қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасының орталығы болып табылады. Мұнда ежелгі қала мәдениеті мен сәулет өнерінің ерекше үлгілері сақталған. Арыстан баб кесенесі Қазақстан мен Орталық Азиядағы маңызды діни және тарихи ескерткіштердің бірі саналады. Бұл орынға жыл сайын мыңдаған туристер мен зияратшылар келеді. Сонымен қатар, Отырар кітапханасының қайта жандану жобасы қазақ халқының зияткерлік мұрасын дәріптеуге үлес қосады.

Ауылдық туризмнің тағы бір маңызды бағыты – қолөнерді дамыту. Отырар өңірінде кілем тоқу, қыш жасау, зергерлік бұйымдар өндірісі секілді дәстүрлі кәсіптер қайта жаңғырып келеді. Туристер осы өнер түрлерін өз көзімен көріп, шеберлік сабақтарына қатыса алады.

Отырар ауданында ауылдық туризмді дамыту үшін келесі шараларды іске асыру қажет: біріншіден, жолдар мен қонақүйлер сияқты инфрақұрылымды жақсарту; екіншіден, туристік маршруттар құрып, оларды кеңінен насихаттау; үшіншіден, жергілікті тұрғындарды туризм саласында сауаттылығын арттыру; шетелдік және отандық инвестицияларды тарту; төртіншіден, экологиялық туризмді дамытып, табиғи ресурстарды қорғауға мән беру; бесіншіден, цифрлық технологияларды пайдаланып, ауылдық туризмді онлайн форматта ілгерілету; алтыншыдан, этноауылдар құру арқылы туристерге көшпенді өмір салтын таныстыру және шетелдік туристерге арналған гидтер даярлау; жетіншіден, Отырар өңірінің музейлері мен археологиялық кешендерін кеңейту.

Сонымен бірге, ауылдық туризм рөліндегі шағын және орта бизнестің үлесін арттыру, сондай-ақ ауылдық аумақтарды жан-жақты дамыту үшін ауыл инфрақұрылымын нығайту мен дамытуға инвестиция тарту бойынша негізгі шаралар кешенін қабылдау қажет.

Сондай-ақ, кәсіпкерлерді, әсіресе жергілікті ауыл тұрғындарын осы қызмет түрімен айналысуға қолдау көрсетіп, ынталандыру мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Қорытынды

Отырар ауданы – ауылдық туризмді дамытуға зор мүмкіндіктері бар тарихи мекендердің бірі. Бұл аймақтағы мәдени мұраны сақтау және туристерге таныстыру арқылы ел экономикасына оң әсер етуге болады.

Ауыл туризмі мен мәдени мұра – ұлттық құндылықтарды дәріптеудің және экономикалық дамудың тиімді құралы. Ол ауылдық аймақтардың өркендеуіне ықпал етіп, мәдени мұраны сақтауға және жаңғыртуға мүмкіндік береді. Сондықтан ауыл туризмін дамытуға барынша көңіл бөліп, оны халықаралық деңгейге шығару – маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, ауыл туризмі арқылы жастарды ұлттық мәдениетке баулу, тарихи мұраны насихаттау және ауыл өмірінің қадірін арттыруға да жол ашылады.

Ауыл туризмін дамыту арқылы еліміздің табиғи сұлулығын әлемге танытып қана қоймай, жергілікті халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға да ықпал етуге болады. Сондықтан бұл салаға инвестиция тарту, жаңа туристік жобаларды қолға алу – болашақтағы маңызды қадамдардың бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Туризмді дамыту жөніндегі 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы – ҚР Үкіметінің ресми сайты.
2. ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізімі – unesco.org.
3. Қасымова Г.Ж., Сүлейменов А.Т. *"Қазақстандағы ауылдық туризмді дамыту мүмкіндіктері"*, Алматы, 2021.
4. Қазақстандағы экотуризмнің дамуы – Экология министрлігінің ресми деректері, ecogov.kz.
5. Жолдасбекова С. *"Ұлы Жібек жолы және оның Қазақстандағы тарихи мұрасы"*, Нұр-Сұлтан, 2020.
6. Отырар ауданының мәдени және туристік әлеуеті – Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің ресми сайты.
7. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы және агротуризм – ҚР Ұлттық экономика министрлігі статистикалық деректері, stat.gov.kz.
8. Полякова И.Л. Сельский туризм: классификации и особенности организации

ҚЫТАЙ ТІЛІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНДЕГІ ОРНЫ ЖӘНЕ ОНЫ МЕҢГЕРУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Қажатұлы Қайроллақазы
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)
e-mail: kajatuly.k@iuth.edu.kz

Аннотация. Қазіргі уақытта шетелдерде қытай тілін оқыту деңгейінің қарқынды дамуының нәтижесінде оқыту әдіс-тәсілдері дамуда, қытай тілі қолданылмайтын ортада оны оқытуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілуде. Алайда, мұндай жағдайларда қытай тілінің ауызекі сөйлеуін үйрету студенттердің тілдік қолдану қабілетін дамытуға бағытталған, бұл олардың тілдік білімін нығайтуға үлкен ықпал етеді. Осы мақалада қытай тілі қолданылмайтын ортадағы ауызекі сөйлеу сабағының қазіргі жағдайына талдау жасалып, оны жетілдіру бойынша тиімді шешімдер ұсынылған. Бұл ұсыныстар қытай тілін үйретуде ауызекі сөйлеуді оқыту тәжірибесін арттыруға септігін тигізеді деп күтілуде.

***Кілт сөздер*:** қытай тілі, ауызекі сөйлеуді оқыту, стратегиялар, қытай тіліндегі ауызекі сөйлеу, туризм, фонетика, тыңдау және сөйлеу жаттығулары, кәсіби білім беру.

Аннотация. В настоящее время благодаря стремительному развитию уровня преподавания китайского языка за рубежом совершенствуются методы и подходы обучения, и даже в среде, где китайский язык не используется, достигаются значительные успехи в его преподавании. Однако в таких условиях обучение разговорной речи на китайском языке направлено на развитие языковых навыков студентов, что оказывает большое влияние на укрепление их языковой компетенции. В данной статье проведен анализ текущего состояния преподавания разговорной речи в среде, где китайский язык не используется, и предложены эффективные решения по его улучшению. Ожидается, что эти предложения способствуют улучшению опыта обучения разговорной речи при преподавании китайского языка.

***Ключевые слова*:** китайский язык, преподавание разговорной речи, стратегии, разговорная речь на китайском языке, туризм, фонетика, упражнения по аудированию и говорению, профессиональное образование.

Annotation. Currently, due to the rapid development of Chinese language teaching abroad, teaching methods and approaches are improving, achieving significant success even in environments where Chinese is not used. However, in such contexts, teaching spoken Chinese focuses on developing students' language application skills, which greatly contributes to strengthening their linguistic competence. This article analyzes the current state of spoken Chinese teaching in non-Chinese-speaking environments and proposes effective solutions for its improvement. These proposals

are expected to enhance the experience of teaching spoken Chinese in language education.

Keywords: Chinese language, spoken Chinese teaching, strategies, spoken Chinese, tourism, phonetics, listening and speaking exercises, professional education.

КІРІСПЕ

"Бір белдеу, бір жол" бастамасының жүзеге асырылуымен Қазақстан Қытай мен Орталық Азия арасындағы ынтымақтастықтың негізгі орталығына айналды. Осы жағдай қытай тілінің маңыздылығын одан әрі арттырды. Соңғы жылдары қытай тілін үйренушілер саны айтарлықтай өсті. Көптеген мектептер мен тілдік курстар қытай тілі пәндерін енгізіп, оқыту бағдарламаларын кеңейтті. Сонымен қатар, Конфуций институттары мен Конфуций сыныптары ашылып, жергілікті студенттерге қытай тілін үйренуге мүмкіндік берді. Бұл бастамалар Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени алмасуларды нығайтуға зор үлес қосты.

Туризм саласындағы қытай тілінің рөлі

Туризм саласы үшін тіл – туристер мен қызмет көрсетушілер арасындағы негізгі байланыс құралы. Қазақстанда туризм индустриясы соңғы жылдары үлкен қарқынмен дамып келеді. Қытайлық туристер елімізге келетін негізгі туристік топтардың біріне айналды. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, жыл сайын Қазақстанға келетін қытай туристерінің саны тұрақты түрде өсуде. 2023 жылдың 10 қарашасынан 2024 жылдың наурызына дейін Қазақстанға 126 мың қытайлық турист келді, бұл елдер арасында визасыз режим жұмыс істей бастағанға дейінгіден 12 есе көп.

Бұл жағдай туризм саласындағы мамандардан қытай тілін білуге деген сұранысты арттырып отыр. Әсіресе, қызмет көрсету барысында туристерді қарсы алу, ақпарат беру және түсіндіру үшін қытай тілін ауызекі қолдану қажеттілігі айқын байқалуда. HeadHunter Kazakhstan мәліметі бойынша, 2023 жылдың жазында қытай тілін білетін қызметкерлерге сұраныс 38,4%-ға өсті.

Сондықтан, Туризм саласында қытай тілінде ауызекі сөйлеуді үйрету тек білім беру жүйесінің маңызды бөлігі ғана емес, сонымен қатар кәсіби бәсекеге қабілеттілікті арттырудың тиімді жолы болып табылады.

Қытай тілін оқыту қағидаттары мен әдістемелік негіздері

Қытай тілінің өзіндік ерекшеліктеріне сүйене отырып, тиімді әрі ғылыми оқыту әдістемесін әзірлеу қажет. Бұл тәсіл шетелдік студенттердің қытай тілін үйренуге деген ынтасы мен белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тілдің байлығын терең түсінуіне мүмкіндік береді. Нәтижесінде, қытай мәдениетін халықаралық деңгейде тиімді түрде насихаттау жүзеге асады, бұл елдің халықаралық беделін нығайтуға ықпал етеді.

Қазіргі кезеңде, қытай тілін шетел азаматтарына оқыту саласында дәстүрлі оқыту моделіне көз жүгіртсек, көптеген оқытушылар бұл процесті бірнеше модульдерге бөліп оқытады, мысалы, оқу модулі, жазу модулі, тыңдау модулі және т.б. Алайда, оқыту барысында әртүрлі модульдер

арасындағы байланыс әлсіз, бұл қазіргі кездегі қытай тілін шетелдіктерге оқытудың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады [7, 32 б.].

Үйлесімділік – қытай тілін шетел азаматтарына оқытуда маңызды қағидалардың бірі. Осы оқыту процесінде оқыту әдістерінің тұтастығы мен үйлесімділігіне назар аудару қажет. Дыбыстар, сөздік қор, грамматика – бұл шетелдіктерге қытай тілін оқытудағы негізгі мазмұндар. Оқыту барысында әртүрлі модульдер арасындағы байланысты нығайту арқылы оқу үдерісінің үйлесімділігін арттыру қажет. Тек осылайша ғана студенттердің қытай тілі деңгейін жақсарту және тіл үйрену қабілетін арттыру мүмкін болады.

Қытай тілі жеке тұлғаның өзін-өзі білдіру құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынас құралы болып табылады. Бұл оқытушылардан оқыту процесінде нақты оқыту мақсаттарын қоюды талап етеді. Яғни, студенттердің қытай тілін үйрену қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен бірге қытай тілін пайдаланып қарым-қатынас жасау қабілетін де дамыту қажет. Тіл білімінің дамуының негізгі мәні – әлеуметтік қарым-қатынасты ілгерілету [8, 45 б.].

Оқытушылар қытай тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларын оқыту барысында сабақтың нақты жағдайына қарай оқыту әдістерін уақтылы өзгертіп, бейімдеуі керек.

Қытай тілін шетел азаматтарына оқыту барысында оқытушылар оқығанды іс жүзінде қолдану қағидасын ұстана отырып, студенттердің қытай тілін үйрену қабілетін дамытуы тиіс. Сонымен қатар, студенттер қытай тілін үйренудің мақсаты – оны іс жүзінде қолдану екенін түсінуі қажет. Оқу барысында олар қытай тілін белсенді түрде тәжірибеде қолданып, оқытушылар берген білімді қабілетке айналдыруы керек. Сонымен қатар, олар қытай тілін икемді түрде қолдана білуі тиіс.

Қытай тілін шетел азаматтарына оқыту ерекше сипатқа ие, өйткені оны үйренетіндердің көбі – шетелдік студенттер, ал олардың қытай тілін білу деңгейі өте шектеулі. Бұл оқытушылардан оқыту барысында біртіндеп үйрету қағидасын ұстануды талап етеді. Білімді ретсіз түрде беруден аулақ болу керек. Әдіс пен стратегияға мән беру, алдымен негізгі білімді мықтап қалыптастырып, содан кейін ғана оқытуды әрі қарай жалғастыру қажет.Теориялық білімді асығыс әрі жүйесіз беру студенттердің тілді меңгеруіне кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан негізгі базалық білімді нығайтқаннан кейін ғана күрделі тақырыптарды оқытуға көшу ұсынылады. Бұл тәсіл оқыту тиімділігін арттырып, студенттердің қытай тіліне деген қызығушылығын сақтау үшін маңызды [11, 52 б.].

Шетелде қытай тілін оқыту деңгейі артып келе жатқандықтан, қытай тілін шетелдік ортада оқыту да өзінің негізгі теориялық негіздеріне сүйене отырып айтарлықтай жетістіктерге жетті. Алайда, шетелдік ортада қытай тілін оқытудың басты бағыты – студенттердің тілдік қолдану дағдыларын дамыту. Бұл студенттердің қытай тілі туралы білімдерін арттыруда үлкен рөл атқарады. Осыған байланысты, мақалада шетелдік ортада қытай тілін

оқытудың қазіргі жағдайы талданады және оның ауызекі тілді оқытудағы шешу жолдары ұсынылады. Бұл шетелдік ортада қытай тілін оқытуда тиімді тәжірибелерді енгізуге көмектеседі деп үміттенеміз [14, 11 б.].

Қазақстанда қытай тілін оқыту тәжірибесінде көптеген студенттер үшін басты қиындық – қытай тілінің дыбысталуы мен тондарын меңгеру. Қытай тілінде бірнеше тон бар, олардың дұрыс айтылмауы күнделікті қарым-қатынаста түсінбеушілік тудыруы мүмкін. Бұл студенттердің тіл үйренуге деген қызығушылығын төмендетіп, олардың өздеріне деген сенімін азайтады. Мысалы, “мен төрт алма алғым келеді”деп айтқыңыз келсе, қытайша бұл “我想买四个苹果” болады. Алайда тоннан қателік жіберіп осылай айтсаңыз “我想买死个苹果”, “Мен өлгенше алма алғым келеді” деген мағына береді. Осындай жеңіл мысал арқылы тонның маңыздылығын түсінуге болады [14, 17 б.].

Сондықтан, бастапқы кезеңде шетелдік ортада қытай тілі бойынша арнайы ауызекі сөйлеу курстарын ұйымдастыру маңызды. Бұл сабақтарда мультимедиа құралдары немесе басқа да оқыту әдістері қолданылып, студенттердің тілге деген қызығушылығын арттыруға көңіл бөлінеді. Сабақ барысында оқытушылар ауызекі сөйлеу дағдыларын басты назарда ұстап, студенттерді қытай тілін күнделікті қарым-қатынаста қолдануға ынталандыруы керек. Бұл әдіс олардың тілді еркін қолдану дағдыларын қалыптастырады және қытай тілінің шетелдік ортадағы практикалық қолданылу деңгейін арттырады.

Студенттердің ауызекі тілін жетілдіру үшін оларға алдын ала белгілі бір мөлшерде сөздік қорды дайындап, осы сөздерді үнемі қайталап, жаттықтыру арқылы ауызекі қарым-қатынас қабілетін арттыру қажет. Ауызекі тілді оқытуды бастамас бұрын, тіл мен сөздерді жүйелеу арқылы студенттердің тіл үйренуіндегі олқылықтарды жоюға болады. Сабақ басталғанға дейін иероглифтер мен жаңа сөздерді алдын ала қарап, оларды айту мен оқуды меңгеру деңгейіне жеткізу керек. Сабақтың кіріспе бөлімінде оқытушы қытай әдебиеті тақырыптары арқылы жаңа сөздерді таныстыру арқылы студенттердің алдын ала дайындық деңгейін тексере алады. Жаңа сөздерді сөйлемдер мен контекске енгізу арқылы студенттердің сөздік пен сөйлемдерді тереңірек түсінуіне ықпал етеді. Егер сабақтың кіріспе кезеңі жақсы өтсе, бұл студенттердің алдын ала дайындықтағы түсінігі дұрыс болғанын көрсетеді және ауызекі қытай тілін диалог арқылы әрі қарай жаттықтыруға мүмкіндік береді. Осылайша, студенттер қызықсыздықтан шаршамай, қытай тілін үйренуге белсенді қатысады. Бұл әдіс студенттердің ынтасын оятып, ауызекі тілді жетілдіруге септігін тигізеді [14, 19 б.].

Ауызекі қарым-қатынас нақты тілдік ортаға сүйенеді. Қытай тілі ана тілі емес ортада, оқытушылар әртүрлі тілдік қарым-қатынас жағдайларын құра алады, әртүрлі сөйлеу стилдері мен баяндау тәсілдерін қолдану қажет. Тек сөйлеу стилі мен тілдік әдеттерге назар аударғанда ғана тілді дәл әрі орынды қолдануға болады. Ауызекі тілді оқыту барысында оқытушылар студенттердің

меңгеруі қажет тілдік білімін нақты тілдік қарым-қатынас жағдайларына енгізуі керек. Студенттер сөздік пен сөйлем үлгілерінің нақты қолдану ортасын түсініп, орынды сөйлесуді үйренуі үшін тиісті тілдік жағдайлар жасау қажет.

Көптеген оқулықтарда белгілі бір фон мен тілдік орта беріледі. Сабақ мәтіндері немесе диалогтар көбінесе сол ортаға негізделеді. Оқытушылар оқулықтағы тілдік ортаға сүйене отырып, оны кеңейте және тереңдете алады. Бұл студенттерге ұқсас ортадағы тілдік стильдердің ерекшеліктерін көбірек түсінуге және диалогтық қарым-қатынас жаттығуларын орындауға мүмкіндік береді. Осының нәтижесінде қарым-қатынас пен тәжірибе арқылы ауызекі сөйлеу деңгейін арттырады.

Ауызекі тілде сөйлеу негізінде ойлау процесіне тәуелді дербес әрекет болып табылады. Бұл сөйлеу кезінде ойлау мен баяндау процестерінің үйлесімділігін қажет етеді. Осыған сүйене отырып, қытай тіліндегі ауызекі сөйлеу оқытушылары студенттердің қызығушылығын оятуы керек. Олар оқуды және қарым-қатынасты өз бетімен орындауды ұнатуы үшін, әсіресе, қытай тілі ана тілі емес ортада ойлау мен сана арқылы қарым-қатынас жасауды ынталандыру маңызды. Көптеген студенттер сөздік пен грамматиканы үйренгенімен, сөйлеуге құлықсыз. Сондықтан ауызекі сөйлеу тәжірибесін арттыру мүмкіндіктері өте маңызды.

Оқытушылар студенттердің сабақтағы ауызекі сөйлеуге деген қызығушылығы мен ынтасын оятуы тиіс. Оларды күнделікті қытай тілінде көбірек қарым-қатынас жасауға ынталандыру қажет. Сабақта оқытушылар түрлі әдістерді қолданып, дәстүрлі лекциялық тәсілден ауытқып, оның орнына студенттерге коммуникативтік тапсырмалар береді. Олар бұл тапсырмаларды топтарға бөлініп, ынтымақтастықта талқылайды және соңында күнделікті қарым-қатынас тапсырмаларын орындайды [15, 20 б.].

Студенттердің күнделікті тілдік қарым-қатынас қабілетін дамыту нақты өмірлік жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс. Сабақтағы оқытумен шектелу жеткіліксіз. Сабақтан тыс уақытта қытай тілі ана тілі емес ортада симуляциялық ауызекі сөйлеу жаттығуларының шектеулері бар. Студенттер күнделікті өмірде көптеген ауызекі қарым-қатынас мәселелері мен қиындықтарға тап болуы мүмкін. Мұндай жағдайда оқытушылар студенттердің күнделікті өміріне көбірек еніп, олардың сабақтан тыс ауызекі сөйлеу жаттығуларына жетекшілік етуі керек. Бұл олардың жалпы ауызекі сөйлеу тәжірибесін жақсартуға көмектеседі [16, 55 б.].

Оқытушылар "үлкен сабақ(аудитория)" тұжырымдамасын енгізуі керек. Олар студенттерге шынайы өмірмен байланысты коммуникативтік тапсырмалар бере алады, мысалы, мейрамханада тағамға тапсырыс беру, супермаркеттен тауар сатып алу немесе банктен ақша алу. Бұл студенттерге нақты тәжірибе жинауға мүмкіндік береді және қытай тілін ана тілі ретінде қолданушылармен қарым-қатынас жасауға батылдық береді [17, 18 б.].

Осыған байланысты, қазіргі уақытта қолжетімді бірнеше тиімді қосымшаларды атап өткен жөн:

1. Hello Chinese: Бұл қосымша 25-тен астам тақырып бойынша грамматиканы, фонетиканы және тыңдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ерекшелігі – сөздер мен сөйлемдерді диктовка арқылы айтып, оларды талдап, түзету ұсыныстарын беру мүмкіндігі.

2. Decipher Chinese: Қытай тілін жаңа үйреніп жүргендерге арналған онлайн оқулық. Әртүрлі дайындық деңгейіне арналған мәтіндерден тұрады, негізінен бастаушылар үшін. Кез келген сөзді басқанда, бағдарлама оны путунхуа диалектісінде дыбыстайды.

3. Qing Ting: Қытай аудиоконтентінің ауқымды кітапханасы, оның ішінде аудиокітаптар мен ана тілінде дыбысталған мәтіндер бар. Барлық жүктелген аудиофайлдарды кейін тыңдау үшін құрылғыға сақтауға болады.

4. Chinese Writer: Тетриске ұқсас интерактивті қосымша, мұнда қолданушыға иероглифті «төмен түсіп келе жатқанда» жазып үлгеру қажет. Жазу дағдылары мен реакция жылдамдығын жаттықтыруға тиімді. Тағамнан бастап саясатқа дейін әртүрлі тақырыптық санаттар ұсынылады.

5. Trainchinese: Сөйлеуді жаттықтыруға, сөздік қорды кеңейтуге және иероглиф каллиграфиясын жетілдіруге арналған көпфункционалды қосымша. Афоризмдер бөлімі және камера арқылы мәтінді тану функциясын ұсынады.

Сонымен қатар, студенттер кездескен мәселелерін сабаққа алып келіп, оларды бірге талқылай алады. Бұл сыныптағы оқытудың мазмұны мен ауқымын кеңейтуге көмектеседі.

Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі таңда қытай тілін ана тілі емес ортада оқыту қызығушылықты оятуға және тілдің нақты қолдану қабілетін дамытуға бағытталған. Тілдің қолданылуы мен қабілеттілігін дамытуға негізделген жаттығулар арқылы қытай тілі туралы білім тиімді біріктіріледі. Сабақтағы нақты қарым-қатынасты шынайы өмірмен байланыстыра отырып, студенттерге өздерінің белсенді ойлау тәсілдері арқылы қытай тілі жүйесімен байланыс орнатуға мүмкіндік беріледі.

Қытай тілін ауызекі сөйлеу барысында қолдану әдетін дамыту арқылы студенттер тілдік жүйемен толық қарым-қатынас жасап, логикалық ойды білдіруді үйренеді. Ауызекі қарым-қатынас жаттығулары арқылы олар өздерінің ауызекі сөйлеу деңгейін жақсарта алады. Осылайша, қытай тілі ана тілі емес ортада болса да, олардың тілдік қарым-қатынас қабілеті мен тілдің кешенді қолдану қабілеті жан-жақты дамиды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бай Цзичжун. Мандарины тілінің деңгейін бағалау оқулығы//Бейжиң тілдер баспасы. – Бейжиң, 2018. – 8 қыркүйек.

2. Ли Мин. Қытай тілін шетелге оқыту//Бейжің университетінің баспасы. – Бейжиң, 2019. – 8 қыркүйек.

3. Чжоу Синван, Табысқа жеткен адамдардың сөйлеу дағдыларының 10

әдісі//Хайчао баспасы. – Чаңчун, 2020. – 18 қазан.
4. Ван Лу, Қытай тілінің фонетикасы туралы кіріспе//Коммерциялық баспа үйі. – Чаңчун, 2021. – 8 қыркүйек.
5. Чжан Вэй, Мәдениетаралық коммуникация және тілдік өрнек//Бейжің университетінің баспасы. – Бейжиң, 2021. – 15 ақпан.
6. Ма Сяолан, Кәсіби білім беру курстарын әзірлеу және практика//Жоғары білім беру баспасы. – Бейжиң, 2022. – 11 сәуір.
7. Лю Сяодун, Орталық Азия мәдениеті мен тілі туралы зерттеулер//Орталық ұлттар университетінің баспасы. – Бейжиң, 2023. – 21 қыркүйек.
8. Сунь Цзяньхуа, Қытай тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістері//Халық білім беру баспасы. – Бейжиң, 2023.
9. Ван Сяохун. "Туристік қызмет және қытай тілінің өрнегі"//Солтүстік-Шығыс оқытушыдер университетінің баспасы. – Чаңчун, 2022.
10. Чэнь Сяомин, Жаһандану аясында қытай тілін оқыту//Шет тілдерін оқыту және зерттеу баспасы. – Бейжиң, 2022.
11. Син Фуюй, Қытай грамматикасы//Бейжің коммерциялық баспа үйі. – 2016.
12. Хуан Божун, Ляо Сюдун, Қазіргі қытай тілі//Бейжің жоғары білім баспасы, – 2010.
13. Ван Цзюэ, Би Янцзюань, Сөйлем соңындағы шылау сөздердің реттілігін зерттеу// Тіл оқыту және зерттеу журналы, –№1. – 2018.
14. Ши Жочэнь, Ситуациялық оқыту әдісінің шетелдіктерге қытай тілін үйретудегі рөлі мен қолданылуы//Білім беру бақылауы журналы, – 2020, №5. , – 18-20 б.
– [Электрондық ресурс] https://www.ncpssd.org/3e08ccac-8a0c-4a3c-8139-43464198660a
15. Ню Синьди, Шет тілі ретінде қытай тілінің ауызша сөйлеуін оқытудың қиындықтары мен шешу жолдары, Әдеби білім беру журналы, – 2022, №5, – 92-94 б.
– [Электрондық ресурс] https://www.ncpssd.org/f7818fb2-cbe9-474d-81af-a6c1968a9d76
16. Ли Сюань, Шет тілі ретінде қытай тілін оқытуда ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту стратегияларын зерттеу, Қытай ғылымы журналы, – 2015, №11, – 226 б.
– [Электрондық ресурс] https://www.ncpssd.org/addfd366-4445-4714-b0b2-ebc5547c375e
17. Шэнь Цзе, Шет тілі ретінде қытай тілін оқытуда коммуникативті әдістің қолданылуы туралы қысқаша талқылау, Танымал шығармаларды бағалау, –2023,№12.–182-184 б.
– [Электрондық ресурс] https://www.ncpssd.org/f9dc6700-7728-4682-8489-a5381ceb58b0
18. Ма Джиа, Шетелдіктерге қытай тілін ауызекі үйретудегі оқу

стратегияларын қысқаша талдау, Қытай тілі мен әдебиетін оқыту, – 2018, №11. – 39-40 б.
– [Электрондық ресурс] https://www.ncpssd.org/4d68bc3b-c86f-49d2-9613-b0c0981b4598

THE IMPACTS OF LINGUA-CULTURE TRANSLATION IN THE TOURISM SPHERE OF KAZAKHSTAN

KURMANBAYEVA U.
International Tourism and Hospitality University
(Turkestan, Kazakhstan)
Sarakurmanbay2019@gmail.com

АННОТАЦИЯ. Мақалада туризм саласындағы мәдени аударманың ерекшеліктері қарастырылған. Жаһанданудың дамуымен және әртүрлі этномәдени бірлестіктердің жағдайларының өзгеруімен әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, мәдениетаралық айырмашылықтарды. Мақаланың мақсаты – аударма қызметінің мәдени анықталған ерекшеліктерін қарастыру. Туризмге қатысты бастапқы мәтіндер мен адамдар аударма қауымдастығына таныс белгілер мен эмоционалды коннотацияларға айналады, олар шетел мәдениеттерінің ішкі сәйкестіктерін жасайды.
***Кілт сөздер*:** Лингвомәдени аударма, мәдениет, туризм менеджменті.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются особенности культурологического перевода в сфере туризма. С развитием глобализации и этнокультурных общностей в центре внимания исследователей появляются проблемы. Цель статьи - рассмотреть культурно обусловленную специфику переводческой деятельности. Связанные с туризмом исходные тексты и люди трансформируются в знаки и эмоциональные коннотации, знакомые переводческому сообществу, конструирующему в качестве таковых внутренние идентичности иностранных культур.
***Ключевые слова*:** Лингвокультурный перевод, культура, менеджмент туризма.

ANNOTATION. This paper deals with cultural translation features in tourism sphere. With the development of globalization and ethno-cultural communities. The aim of the paper is examined culturally determined specificity of translation activity. Tourism related source texts, people are transformed into signs, emotional connotations to the translating community constructing as such domestic identities of foreign cultures.
Keywords: Lingua-culture translation, culture, tourism management.

INTRODUCTION

The general understanding lingua-cultural contacts that allowed for cross-cultural fertilization were made possible through translation. Translation, in the main, has been understood as an activity that requires knowing the source and target languages to achieve the same informational and emotive effects of the source language in the target one. Yet, the search for equivalence led translators to realize that linguistic terms do not appear in isolation; they are part and parcel of a culture. The characterization of language is constantly changing, adapting to everyday life, art, social progress and people's values; expresses the culture of people who some speak it. It's impossible to completely master the language without knowing the culture of the people. Problems arise in fact in the translation of tourist texts. They will actively to frame perception or rely on translators access cultural differences. In a word, translators mediate texts which refers to a decision concerning how much information the other person can be expected to possess on a given subject. The term "lingua-culture" was coined by Michael Agar in 1994 to define the essential tie between language and culture. [1] Later, Agar (2006) defines culture as "translation" in relation to his notion of 'lingua-culture'. [2] Scientists claim the need for research on the interaction of cultures, the basis of which "translation" as a phenomenon of contact of cultures through contact of languages». According to Ter- Minasova and Semenov today in intercultural communication often use the concept of "conflict of cultures" or "dialogue of cultures", understood in the form of a collision of two national consciousness's in the course of intercultural dialogue, represented as the opposition "own'– "foreign". Cultural the barrier is much more dangerous than the language barrier, because "it is made of absolutely transparent glass and you do not feel it until you break it itself forehead about this invisible barrier". [3]

Scientists claim the need for research on the interaction of cultures, the basis of which "translation" as a phenomenon of contact of cultures through contact of languages». According to Ter-Minasova and Semenov today in intercultural communication often use the concept of "conflict of cultures" or "dialogue of cultures", understoo in the form of a collision of two national consciousnesses in the course of intercultural dialogue, represented as the opposition "own" - "foreign". Cultural the barrier is much more dangerous than the language barrier, because 'it is made of absolutely transparent glass and you do not feel it until you break it itself forehead about this invisible barrier". The translator in this context has a special role, his purpose is to make "someone else's" for the recipient of the transfer "other", and maybe even "his". The standard opposition is expanded by the component "other", which is not yet "own", but nevertheless already understandable, since in the modern world there is an increasing understanding that the representatives of another people may have a different perception of the world, and their behaviors, including speech, may differ.

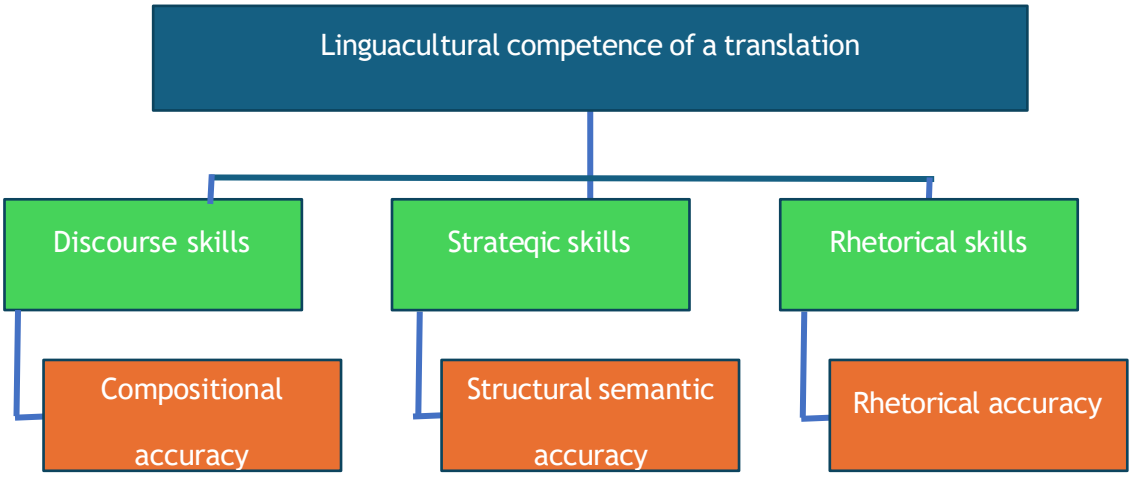

Figure 1. Lingua-cultural competence

METHODLOGY

Intercultural interaction invariably implies that communicating entities appear as subjects of culture, representatives of a certain sociocultural community. Culture functions as a set of material and spiritual values of society, comprising a variety of historical, social, and psychological aspects of the ethnic group, its traditions, attitudes, values, institutions, behavior, lifestyle, living conditions– in other words, all dimensions of its existence and consciousness, including its language [4].Therefore, the translator appears to operate as a point of contact between the two cultures, an agent guiding the process of communication, and this function happens to be especially important in the context of business interaction [5]. Consequently, there is a wide range of competences for translators to master The survey used in the study relied on the data collected by tutors, teachers, and lecturers employed in higher educational institutions in International tourism and hospitality university in Turkestan, Kazakhstan and involved in specialized translation training. The answers gathered from the total of 29 respondents were considered sufficient for the purposes of the survey, as the data obtained allowed to generate consistent and well-defined inferences. The respondents involved in the survey represented one country and two affiliations.

In the present paper, it is argued that the efficiency of the end product of translation efforts does not rely on linguistic competence and cultural competence as two individual types of professional expertise, but feeds upon a combination of the two, i.e. lingua-cultural competence.

Therefore, the study aims to:

- analyse specialised translation in terms of its association with the domain of IBC;
- examine culturally determined specificity of translation activity;
- consider lingua-cultural competence as a cornerstone of translators' performance;
- give consideration to the opposition of 'accuracy' vs 'readability' as a

stumbling block for translator's activity; and draw up a model of the lingua-cultural competence of translators specializing in IBC.

Table 1. Number respondents involved in the survey

Country	Affiliation	Description	Total respondents involved
Kazakhstan	Tourism department	International University of Tourism and Hospitality 2nd course students	15
Kazakhstan	Hospitality department	International University of Tourism and Hospitality 2nd course students	14

Based on the high degree of data consistency (89, 79, and 94 per cent respectively), the resulting statistics was accepted as reasonably justified. The data obtained through the survey can be graphically presented as follows (Figure 2):

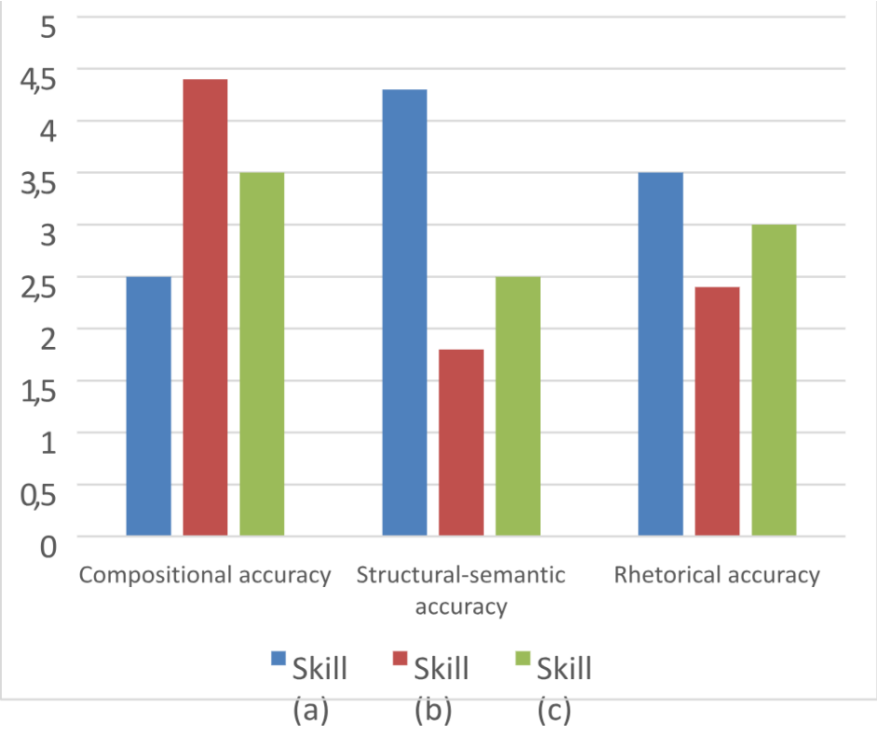

Figure 2. Statistics result

Consistent with the objectives outlined in the introduction to the paper, the study sets out to highlight the role of the lingua-cultural competence in ensuring adequate and accurate transfer of information into the target language in the course of translation of intercultural business discourse. A challenging task in this respect would be evaluating it in terms of practical importance for future translators specializing in IBC, and seeing that there is no rock-solid and overwhelmingly objective technique to do that (as, obviously, competences as such imply uncertainty

in terms of level of mastery required, assessment techniques applied, and objective importance attached), one might conclude that the most expedient inferences could be made through surveying those involved in the process in the line of profession. The survey used in the study relied on the data collected by tutors, teachers, and lecturers employed in higher educational institutions in International Tourism and hospitality University in Turkestan, Kazakhstan and involved in specialized translation training. The answers gathered from the total of 29 respondents were considered sufficient for the purposes of the survey, as the data obtained allowed to generate consistent and well-defined inferences.

CONCLUSION

This study set out to examine the role of the lingua-cultural competence as a focal point of translators' performance aimed at accurate transfer of both linguistically and culturally marked information into the target language. By applying the survey instruments, the researchers were able to come up with the model of the lingua-cultural competence customized for the training of translators specializing in intercultural business communication. The content of training activities in translation studies will thus involve expanding students' linguistic and cross-cultural horizons, shaping their linguistic identity through the development of additional knowledge and skills in all the main aspects of verbal communication– linguistic, communicative, personal, and vocational. This process requires methodological grounding that would balance out the "dual loyalty" phenomenon described by Schweitzer (1988), and highlighting translators' pursuance of both accuracy (compliance with the original text) and readability (efficient interpretation of the original text) [6]. In light of the need for a comprehensive methodological foundation in training translators specializing in intercultural business communication, this study deployed survey instruments to come up with the model of the linguacultural competence customized to fit their vocational requisitions. This model was used to describe a sequence of methodological operations that could be implemented to introduce student translators specializing in intercultural business communication to the key strategies and techniques of translation. Following these recommendations, teachers will be able to teach student translators to handle translation problems associated with semantic, textual, stylistic, and cultural aspects of translation. Specifically, this refers to appreciation of the denotative, expressive, and cultural equivalence, as well as some specific differences between the source and target languages with regard to their formal coherence, the semantic unity of the text, the types, and prerequisites of cross-language congruity, and transformations introduced in the course of translation activity.

REFERENCES

1. Nord, C. Translating as a purposeful activity: Functionalist approaches explained. Routledge. - 2014.

2. Agar, M. (2006, September). An ethnography by any other name... In Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research. - Vol. 7,

No. 4.
3. Tatarinova, M. N., Ribakova, L. A., & Mynbayeva, A. K. Formation of students' emotional-valuable relations in foreign language education. International Electronic Journal of Mathematics Education.- 2016. 231-241.
4. Otsuka, K., Yamanaka, T., Cornelissen, G., Breus, T., Chibisov, S. M., Baevsky, R., ... & Fiser, B. Altered chronome of heart rate variability during span of high magnetic activity. Scripta Medica (Brno).- 2000. - 111-116.
5. Marin-Lacarta, M. Mediated and marginalised: Translations of modern and contemporary Chinese literature in Spain (1949-2010). – Meta. 2018. 306-321.
6. Schweitzer, J. C. Research article productivity by mass communication scholars. Journalism Quarterly.- 1988. 479-484

ТҰРАҚТЫ ТУРИЗМДЕГІ СТЕЙКХОЛДЕРЛЕРДІҢ «ЖЕТІЛУ» ДЕҢГЕЙІ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Альмухамбетова Б.Ж., Ырза Б.Ш
Халықаралық туризм және қонақжайлылық университеті
(Түркістан, Қазақстан)
E-mail: botagoz.almukhambetova@iuth.edu.kz, bekzat.yrza@iuth.edu.kz

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының жағдайында тұрақты туризмнің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, онда мүдделі тараптардың («стейкхолдерлер»: немесе туризм саласының «мүдделі тараптар» немесе «қызығушылық білдіретін тараптар» мемлекеттік органдар, туристік бизнес, жергілікті қауымдастықтар, үкіметтік емес ұйымдар және туристер) рөлі мен «жетілу» деңгейіне баса назар аударылады. Туризмді тұрақты дамытуға арналған модельдеу, интегралды және маркетингтік тәсілдер мен стейкхолдерлердің әріптестігін талқылайтын бірқатар зерттеулер зерделенді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тұрақты дамудың қағидаттарын ойдағыдай енгізу үшін қоршаған ортаға ұқыпты қарау, пайдадан ұтымды қайта инвестиция жасау және туристік дестинацияларды басқарудың икемді саясатын қамтитын мүдделі тараптардың келісімді іс-әрекеті қажет. Сондай-ақ стейкхолдерлердің «жетілу» деңгейін бағалау және тұрақты туризм саласындағы ынтымақтастықтың тиімділігін арттыруға арналған ұсыныстар берілді.

***Кілт сөздер*:** тұрақты туризм, мүдделі тараптар, Қазақстан, туризмді дамыту, стейкхолдерлердің өзара іс-қимылы.

Аннотация. В данной статье рассмотрены теоретические и практические аспекты устойчивого туризма в контексте Республики Казахстан с учётом роли и «зрелости» стейкхолдеров (государственных органов, бизнеса,

местных сообществ, некоммерческих организаций и туристов). Проанализированы исследования, посвящённые моделированию устойчивого туризма, применению интегральных и маркетинговых подходов, а также изучению коллаборации заинтересованных сторон. Выявлено, что для эффективного внедрения принципов устойчивого развития необходимы согласованные действия всех участников, включающие бережное отношение к окружающей среде, разумное реинвестирование и гибкую политику управления туристскими дестинациями. Предложены рекомендации по оценке «зрелости» стейкхолдеров и повышению эффективности взаимодействия в сфере устойчивого туризма.

***Ключевые слова*:** устойчивый туризм, заинтересованные стороны, Казахстан, развитие туризма, взаимодействие стейкхолдеров.

Annotation. This paper investigates the theoretical and practical aspects of sustainable tourism in the Republic of Kazakhstan, with a focus on the role and maturity of stakeholders. The research on modeling sustainable tourism, implementing integrated and marketing techniques, and investigating stakeholder engagement is examined. It has been discovered that in order to effectively execute sustainable development principles, all parties must coordinate their actions, which include environmental stewardship, reasonable reinvestment, and a flexible management policy for tourist attractions. Recommendations are made for assessing stakeholders' "maturity" and improving the effectiveness of collaboration in the field of sustainable tourism.

***Keywords*:** sustainable tourism, stakeholders, Kazakhstan, tourism development, stakeholder collaboration.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы кең ауқымды табиғи ландшафттарымен (дала, тау, көл, шөл) және бай мәдени-тарихи мұрасымен ерекшеленіп, туризмді дамытуда үлкен әлеуетке ие. Соңғы жылдары елде экономикалық пайда, жергілікті халықтың мүдделері мен экологиялық тепе-теңдікті сақтайтын тұрақты туризм тұжырымдамасына деген қызығушылық артып келеді.

Тұрақты туризмді табысты дамытудың негізгі факторларының бірі – стейкхолдерлердің «жетілуі», яғни олардың өзара серіктестікке әзірлігі, тұрақты даму қағидаттарын түсінуі және барлық мүдделі тараптардың игілігі үшін келісілген шешімдерді іске асыру қабілеті. Бұл тұрғыда қолда бар ғылыми еңбектер тұрақты туризм жүйесінің орнықтылығын әртүрлі қырынан бағалайды. Алайда Қазақстан аясында институционалдық реформалар, ESG қағидаттарын енгізу және жергілікті қауымдастықтарды жұмылдыру мәселелері әлі де өзекті. Мақала мақсаты – тұрақты туризм саласындағы заманауи теориялық-әдістемелік зерттеулерді саралап, олардың Қазақстандағы қолданылу мүмкіндігін жүйелі түрде бағалау және стейкхолдерлердің «жетілуін» арттыру бойынша ұсыныстар ұсыну.

Тұрақты туризм бойынша негізгі зерттеулер және олардың Қазақстанға қатыстылығы туралы негізгі зерттеулер 1-кесте көрсетілген. Умбетов У., Шиныкулова А. еңбегінде «туристер – орта – капитал» деген үш айнымалыдан тұратын минималды математикалық модель ұсынылған. Авторлар экологиялық шектеулерді сақтаудың және пайданы қайта инвестициялаудың маңыздылығын атап көрсетеді; сыртқы күйзелістердің (COVID-19 т.б.) әсерінен жүйе тепе-теңдіктен шығып кетуі мүмкін екенін ескертеді [1].

Кесте 1. Тұрақты туризм бойынша негізгі зерттеулер және олардың Қазақстанға қатыстылығы

Автор	**Негізгі идея**	**Қазақстандағы маңыздылығы**
Умбетов У., Шиныкулова А.	Минималды модель (туристер, орта, капитал), қайта инвестициялау, экология	Бай табиғи ресурстарға ие өңірлердің (Ұлытау, Алматы обл. т.б.) динамикасын бағалауға қолайлы
Дагман С.	Интегралды маркетинг, саларалық ынтымақтастық	Қазақстанда туристік дестинацияларды кешенді ілгерілетуге септігін тигізеді
Дашкова Е.В.	Тұрақты туризмнің сыртқы және ішкі факторлары, өңірлік стратегиялар	Өңірлік бағдарламаларды әзірлеуде және экополитиканың ықпалын бағалауда маңызды
Копырин А.С.	Стейкхолдерлердің топтық мүдделер моделі	Мемлекеттік органдар, бизнес, ҮЕҰ мен жергілікті халықтың өзара іс-қимылын жүйелі талдауға көмектеседі
Насыров М.	ESG қағидаттарының біріктірілуі	Чарын, Маңғыстау, Алматылық өңір секілді экопроектілер үшін аса қажетті

Копырин А.С. туристік жүйедегі әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және мәдени мақсаттардың әртүрлілігін ескеретін стейкхолдерлердің топтық мүдделері моделіне мән береді. Бұл тәсіл Қазақстандағы көпқырлы мүдделі тараптар арасында өзара іс-қимылды формализациялауға мүмкіндік береді [2]. Дагман С. туристік нарықтың әртүрлі субъектілерін (жергілікті халық, бизнестер, мемлекеттік органдар) бірлескен шешім қабылдауға жұмылдыратын интегралды маркетингтің маңызын, оның ішінде relationship marketing, аумақтық (territorial) және қоршаған орталық (environmental) маркетингті біріктіруді ұсынады [3]. Дашкова Е.В. тұрақты туризмге әсер ететін сыртқы (әлемдік экологиялық үрдістер, нарық конъюнктурасы) және ішкі (өңірлік даму стратегиялары, қаржыландыру мүмкіндіктері) факторларды жіктейді, осы факторларды Қазақстан өңірлері үшін кешенді есепке алу қажет екенін атап өткен жөн [4]. Насыров М. тұрақты туристік жобалардың ұзақмерзімді орнықтылығын қамтамасыз ету үшін ESG (Environmental, Social, Governance) қағидаттарының керек екенін баса айтады. ESG қағидаттары экономикалық, әлеуметтік және

экологиялық бағыттағы теңгерімді қолдауды болжайды [5]. Сонымен қатар, аталған ғалымдар еңбектерінде стейкхолдерлердің өзара әрекеттесу сапасы тұрақты туризм бағдарламаларының табыстылығын анықтайтыны баса көрсетілген. Стейкхолдерлердің «жетілуі» – өзара мүдделерді ұғыну, пайда мен тәуекелдерді бөлісу, ұзақ мерзімді бастамаларға қатысу қабілеті сияқты белгілерге негізделеді.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барсында келесідей әдістер қолданылды: контент-анализ, тұрақты туризмге қатысты зерттеу еңбектерінің түйінді тұстары зерделеніп, стейкхолдерлердің «жетілу» деңгейін анықтауға арналған экономикалық, экологиялық және әлеуметтік факторлар жүйеленді. Салыстырмалы талдау, тұжырымдамалық модельдер Қазақстандағы нақты өңірлік жағдайлармен салыстырылып, ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Интерпретациялық тәсіл, Қазақстандағы тұрақты туризмді ілгерілету мүмкіндіктерін бағалау үшін әдебиеттегі ұсыныстар мен нақты практикалық мысалдар (Улытау, Алматы обл., Маңғыстау) егжей-тегжей қарастырылды.

Талдау және нәтижелер

Жүргізілген талдау Қазақстандағы тұрақты туризмнің табысты дамуын айқындайтын төрт негізгі аспектіні бөліп қарауға мүмкіндік береді.

Экологиялық жетілу. Ел территориясында Балқаш, Көлсай, Үстірт сияқты ерекше табиғи нысандар орналасқанымен, экологиялық технологияларға инвестиция салуға және оларды жүйелі қолдануға стейкхолдерлердің дайындығы әлі шектеулі. Бірқатар ұлттық парктер мен жекеменшік экоқонақүйлер мысалында оң үрдіс байқалғанымен, олардың ауқымы жеткіліксіз.

Әлеуметтік жетілу. Тұрақты жобалардың табыстылығы көбіне жергілікті қауымдастықтардың мүддесін қорғауға және жұмысқа жұмылдыруға байланысты (Musina, 2024). Алыс өңірлерде халық пен билік органдарының өзара байланысы әлсіз болғандықтан, әлеуметтік шиеленіс туындауы мүмкін.

Экономикалық және басқарушылық жетілу. Қазақстанда экономиканы әртараптандыру және ШОБ (шағын және орта бизнес) тарту деңгейі жеткіліксіз болып отыр. Сонымен қатар, ірі инвесторлар мен мемлекеттік органдар арасындағы әріптестік тетіктері біржақты немесе ашықтықтың төмендігіне байланысты ұзақмерзімді тұрақтылыққа нұқсан келтіруі ықтимал.

Институционалдық жетілу (ESG және мемлекеттік реттеу). ESG қағидаттарын енгізу үшін тиісті заңнамалар мен экономикалық ынталандыру шаралары керек (салықтық жеңілдіктер, жеңілдетілген рұқсат беру тәртіптері). Ұлттық деңгейдегі тұрақты туризм стандарттарының болмауы жобалардың нәтижелілігін салыстыруды қиындатады (кесте -2).

Жалпы қорыта келе, зерттеулер қорытындысы бойынша келесідей ұсынымдар ұсынылады:

1. Тұрақты туризмнің бірыңғай ұлттық стандарттары мен индикаторларын әзірлеу: ESG қағидаттарын, «жасыл» туризм талаптарын және әлеуметтік жауапкершілікті қамтитын әдістемелік нұсқаулықтар дайындау; Ұлттық және өңірлік деңгейде туризмнің экологиялық-әлеуметтік-экономикалық жағдайына тұрақты мониторинг жүргізу.

2. Өңірлік кластерлер құру. Кластерлік модельді пайдалану арқылы туроператорлар, жергілікті қауымдастықтар, мемлекеттік органдар мен білім беру мекемелері арасындағы ынтымақтастықты күшейту; МЖӘ (мемлекеттік-жекеменшік әріптестік) шеңберіндегі жобаларды кеңейту: агротуризм (Солтүстік Қазақстан), экотуризм (Алматы обл.), мәдени-танымдық туризм (Түркістан, Улытау) [6].

3. Жергілікті халықтың рөлін арттыру. Халыққа арналған оқу бағдарламаларын (экологиялық менеджмент, кәсіпкерлік негіздері) ұйымдастыру, шағын және микрокредит беру механизмдерін қамтамасыз ету; Әлеуметтік шиеленіс қаупін азайту мақсатында тұрақты диалог пен шешім қабылдауға жергілікті қауымдастық өкілдерін тарту.

4. Интегралды маркетинг және цифрландыру. Интегралды маркетинг тәсілдерін қолдану (relationship marketing, территориялық, экологиялық маркетинг) арқылы бірегей турөнімдерді (этно-, гастрономиялық фестивальдер) дамыту; туристік өнімдер мен қызметтерді цифрлық платформаларда ілгерілету (онлайн-бронирование, виртуалды гидтер), туризм саласындағы деректерді ашық басқару [7].

Қазақстандағы тұрақты туризмнің ынтымақтастық модельдері мен стейкхолдерлердің «жетілу» деңгейіне қатысты нақты статистикалық деректер шектеулі. 2024 жылы Қазақстанға келген шетелдік туристер саны 10% өсіп, 7 миллионнан астам адамды құрады [8]. Саладағы жалпы табыс 2024 жылы 1,5 миллиард АҚШ долларына жетті, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 12% артық [9].

Triple Bottom Line (TBL) теориясымен байланыстыратын болсақ экологиялық туризм жобаларына бөлінген инвестициялар 2024 жылы 200 миллион теңгеге жетті. Бұл қаражат ұлттық парктердің инфрақұрылымын жақсартуға және экологиялық білім беру бағдарламаларын іске асыруға бағытталды [4].

Community-Based Tourism (CBT): Отырар және Сауран аудандарында жергілікті тұрғындардың туризмнен түсетін табысы орта есеппен 15% артты. Бұл көрсеткіш қауымдастықтардың туризмге қатысуының оң әсерін көрсетеді [10].

Мемлекеттік және жекеменшік әріптестік немесе Public-Private Partnership (PPP): Шымбұлақ тау курортына соңғы 5 жылда 5 миллиард теңгеден астам инвестиция тартылды. Бұл қаражат инфрақұрылымды дамытуға және қызмет көрсету сапасын арттыруға жұмсалды [11].

Стейкхолдерлердің «жетілу» деңгейі: 2024 жылы туризм саласындағы мемлекеттік қызметкерлер үшін 50-ден астам оқыту семинарлары мен

тренингтері өткізілді. Бұл олардың кәсіби біліктілігін арттыруға бағытталған [12]. СВТ жобаларына қатысатын 100-ге жуық ауылдық қауымдастық құрылды, олардың 70% экологиялық және мәдени туризм саласында белсенді жұмыс істейді [13]. Туристік кәсіпорындардың 60% тұрақты даму қағидаттарын енгізуге қызығушылық танытуда, алайда олардың тек 30% нақты экологиялық және әлеуметтік жобаларды жүзеге асыруда [14].

Қорыта келе, Қазақстандағы тұрақты туризмді дамытуда әртүрлі ынтымақтастық модельдері – Triple Bottom Line, Community-Based Tourism және Public-Private Partnership – кезең-кезеңімен енгізіліп, нақты нәтижелер бере бастағаны байқалады. Стейкхолдерлердің (мүдделі тараптардың) «жетілу» деңгейі әртүрлі болғанымен, олардың көпшілігі тұрақты даму қағидаттарына бет бұрып, экологиялық, әлеуметтік және экономикалық бағыттарда оң қадамдар жасауда. Алайда бұл үдерісті тереңдету үшін жүйелі түрде мониторинг жүргізу, білім беру бағдарламаларын кеңейту, жергілікті қауымдастықтардың әлеуетін күшейту және нақты экологиялық-әлеуметтік жобаларға қолдау көрсету қажет. Ұзақ мерзімді перспективада тұрақты туризм – елдің туристік секторының сапалы әрі үйлесімді дамуына негіз бола алады.

Зерттеу барысында мүдделі тараптардың «Жетілу» фреймворкі: Тұрақты туризмдегі стейкхолдерлер үшін (KazTour-Maturity Framework) әзірленді. Фреймворк 5 негізгі даму деңгейін (stage) және 6 бағалау өлшемін (dimension) қамтиды. Бұл өлшемдер әрбір стейкхолдердің тұрақты туризмге қосқан үлесін, қатысу белсенділігін, серіктестік деңгейін, ақпараттану мен инновацияны, ресурстық әлеуетін сипаттайды (кесте-2,3).

Кесте 2. Бағалау өлшемдері (Dimensions):

№	Өлшем атауы	Сипаттамасы
1	Қатысу белсенділігі	Туризм саясаты мен жобаларға қатысу деңгейі
2	Серіктестік пен кооперация	Басқа стейкхолдерлермен ынтымақтастық деңгейі
3	Тұрақты туризм туралы түсінік	Экологиялық, әлеуметтік, мәдени аспекттерді түсіну және қолдану
4	Ресурстық және институционалдық база	Қаржы, кадр, инфрақұрылым мен заңнамалық база
5	Инновация және цифрландыру	Жаңа технологиялар мен smart tourism құралдарын қолдану
6	Әлеуметтік жауапкершілік	Жергілікті қауымдастықпен жұмыс, әділеттілік, гендерлік теңдік, инклюзия

Қазақстанда тұрақты туризмді дамыту жолында мүдделі тараптардың (стейкхолдерлердің) жетілу деңгейін бағалау үшін арнайы фреймворк әзірлеу – маңызды әрі уақытылы ғылыми қадам. Бұл фреймворк «KazTour-Maturity Framework» деп аталып, тұрақты туризмге қатысы бар тараптардың (мемлекеттік мекемелер, жергілікті қауымдастықтар, туроператорлар, үкіметтік емес ұйымдар және т.б.) дамуын жүйелі бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 3. Мүдделі тараптардың жетілу деңгейлері (Stages):

Деңгей	Атауы	Қысқаша сипаттама
1	**Бастапқы**	Стейкхолдердің қатысуы әлсіз, тұрақты туризм туралы түсінігі төмен
2	**Сезіну**	Тұрақты туризмнің маңызын түсіне бастады, бірақ нақты іс-әрекеттер аз
3	**Қатысу**	Белсенді қатысу байқалады, серіктестік орнауда
4	**Интеграция**	Тұрақты даму принциптері негізгі саясат пен практикаға ендірілген
5	**Лидерлік**	Басқаларға үлгі боларлық, инновация енгізуші, стратегиялық серіктестік жүргізуші

Фреймворк алты негізгі өлшемге сүйенеді: қатысу белсенділігі, серіктестік пен кооперация деңгейі, тұрақты туризм туралы түсінік, ресурстық және институционалдық база, инновация мен цифрлық технологияларды пайдалану, сондай-ақ әлеуметтік жауапкершілік деңгейі. Осы өлшемдер арқылы стейкхолдердің тұрақты туризм саласындағы жетілуі бес деңгейге бөлінеді: бастапқы (қатысуы әлсіз), сезіну (түсінік қалыптасып келеді), қатысу (белсенді әрекеттер көріне бастайды), интеграция (тұрақты туризм қағидаттарын іс жүзінде қолдана бастайды) және лидерлік (басқаларға үлгі боларлық деңгейде жұмыс істейді). Мысалы, жергілікті әкімдіктер немесе туроператорлар бұл шкала бойынша әртүрлі деңгейде болуы мүмкін – біреуі әлі де бастапқы кезеңде болса, екіншісі интеграциялық деңгейге жетіп, тұрақты туризмді нақты істермен қолдап жатуы мүмкін. Бұл фреймворк тек бағалау құралы ғана емес, сонымен қатар әр стейкхолдер үшін болашақ даму жолын көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл үлгі халықаралық теориялық негіздерге – атап айтқанда, Freeman-нің стейкхолдер теориясы мен Mitchell және серіктестерінің стейкхолдер салмағы (salience) тұжырымдамасына сүйенеді. Осының негізінде қазақстандық өңірлер мен ұйымдар үшін нақты GAP-талдау жүргізіп, жетілуге арналған жол карталарын әзірлеуге болады. Осылайша, «KazTour-Maturity Framework» тұрақты туризмнің жүйелі дамуына және стейкхолдерлер арасында үйлесімді серіктестіктің қалыптасуына негіз бола алады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Қазақстанда тұрақты туризмді дамытуда бірқатар әлеуеттің бары анықталды. Атап айтқанда, математикалық модельдер, интегралды маркетинг әдістері, ESG қағидаттары және желілік бизнес-модельдер тұтасымен қабылданып, тиімді іске асқан жағдайда туристік жобалардың экономикалық, экологиялық және әлеуметтік тұрақтылығын айтарлықтай жақсарта алады.

Алайда бұл үрдісті нәтижелі ету үшін:

- Нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру және «жасыл» инвестицияларды ынталандыру қажет;
- Жергілікті қауымдастықтарды жобалық басқаруға белсенді түрде тарту керек;

- Интегралды маркетинг пен инновациялық шешімдерді кеңірек пайдалану маңызды;
- Тұрақты туризм бойынша бірыңғай ұлттық стандарттар мен көрсеткіштерді дамыту шарт;
- Жергілікті тұрғындардың белсенділігін арттыру стратегияларын әзірлеу.

Қорыта келе, Қазақстанның тұрақты туризмі әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды саласы бола алады. Бірақ ол үшін мүдделі тараптардың (стейкхолдерлердің) «жетілу» деңгейін арттыруға бағытталған жүйелі өзгерістер, соның ішінде мемлекет, бизнес және жергілікті қауымдастықтардың өзара ынтымақтастығы қажет. Бұл өз кезегінде елдің жаһандық туристік бәсекеге қабілеттілігін көтеріп, табиғи-мәдени мұраны келешек ұрпаққа сақтауға септігін тигізбек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Умбетов У., Шыныкулова А. COVID-19 пандемиясында туризмнің дамуы мен теориялық модельдің конструктивті талдауын есепке алу // *Industrial transport of Kazakhstan.* – 2021. – Т. 72, № 3. – DOI: 10.58420/itk.2021.72.3.008

2. Копырин А. Building a Model of Group Interests of Subjects of the Socio-Economic System of a Tourist Destination // *Вестник Алтайской академии экономики и права.* – 2021. – Режим доступа: https://example.org/kopyrin2021.

3. Дагман С. Концептуальные подходы к устойчивому туризму на основе использования интегральных методов маркетинга // *Journal of International Economic Affairs.* – 2019. – Режим доступа: https://example.org/dagman2019.

4. Дашкова Е.В. Устойчивое развитие туризма: основные факторы / *Устойчивое развитие горных территорий: антропогенная деятельность в природопользовании: материалы конф.* – 2022. – Режим доступа: https://example.org/dashkova2022.

5. Насыров Г.М. Туризм в системе устойчивого развития территорий и ESG принципов. – Сибай: Сибайский институт (филиал) УУНиТ, 2023. – Режим доступа: https://example.org/nasyrov2023.

6. Гатауллина С.Ю. The Role of Tourism in the Development of Cooperation Between Local Administrations and Populations of Remote Territories in the Context of Sustainable Development / *III Моисеевские чтения: Региональные проблемы развития Дальнего Востока и Арктики.* – 2023. – Режим доступа: https://example.org/gataullina2023.

7. Лебедева О.Е. Формирование модели управления развитием региональной туристской дестинации // *Management Accounting.* – 2021. – Режим доступа: https://example.org/lebedeva2021.

8. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Туризм индустриясы комитеті. Қазақстандағы туризм саласының даму динамикасы. –

Алматы: Ұлттық экономика министрлігі, 2024. – Режим доступа: https://gov.kz/memleket/entities/tourism

9. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі. Шетелдік туристердің келуі және туризмнен түсетін табыс туралы деректер. – Астана: ҚР Статистика агенттігі, 2024. – Режим доступа: https://stat.gov.kz/

10. Қазақстан Республикасының Экология министрлігі. Экологиялық туризм жобалары мен қаржыландыру. – Алматы: Экология министрлігі, 2024. – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo

11. Қанатова Х., Ахметова А. Қазақстанның туризм саласындағы тұрақты даму: Мәселелер мен шешімдер. – Түркістан: ҚазМУ баспасы, 2023.

12. Бектұрғанова С., Дүйсенова Ж. Қазақстандағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестік моделін дамыту. – Алматы: Экономика баспасы, 2023.

13. Меңдіқұлова М., Салиев Н. Туризм және экологиялық тұрақты даму: Қазақстанның тәжірибесі. – Астана: Астана университеті баспасы, 2023.

14. Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігі. Қазақстандағы туризмді дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарлама. – Астана: Туризм және спорт министрлігі, 2024. – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/sporttourism

АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫ БРИТАНДЫҚТАРДЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚҰПИЯ ҚЫЗМЕТІ

Абдраманов Е.С.
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Халықаралық туризм және меймандостық университеті
*(**Түркістан**, Қазақстан)*
e.abdramanov@iuth.edu.kz
Самуратова А.У.
тарих ғылымдарының магистрі, педагог-зерттеуші мұғалім
М.Әбенова атындағы жалпы орта мектеп
(Түркістан, Қазақстан)

Аннотация. Мақалада 1918-1919 жылдар аралығында британдық арнайы барлау миссияларының Түркістандағы іс-әрекеттері баяндалады. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде аймақтағы геосаяси тұрақсыздық Ұлыбританияның Үндістандағы және Орталық Азиядағы мүдделерін қорғау үшін арнайы шаралар қабылдауын талап етті. Британ тыңшыларының миссияларының басты мақсаты – Түркістанда большевиктік ықпалды шектеу, барлау жұмыстарын жүргізу және жергілікті билеушілермен байланыс орнату болды. Тыңшылар Түркістандағы панисламизм мен большевиктік қозғалыстардың күшеюіне алаңдады. Олар үгіт-насихат жүргізу, стратегиялық ақпарат жинау және аймақтың саяси жағдайын бақылау

тапсырмаларын орындады. Миссиялардың тиімділігі күмән тудырғанымен, олар британдықтардың Түркістандағы ықпалын сақтауға тырысуының маңызды көрінісі болды. Алайда, аймақтың саяси ахуалы және тыңшылардың белгісіздік жағдайында әрекет етуі көбіне нәтижесіз болды. Бұл әрекеттер Ұлыбританияның сол кезеңдегі Түркістандағы сыртқы саяси стратегиясының әлсіз тұстарын көрсетті.

***Кілт сөздер*:** миссия, тыңшылық, барлау, үгіт-насихат, саяси күрес, Түркістан, Британ империясы.

Аннотация. В статье рассматриваются действия британских специальных разведывательных миссий в Туркестане в 1918–1919 гг. на фоне геополитической нестабильности, вызванной последствиями Первой мировой войны и Гражданской войны в России. Особое внимание уделяется стратегии Великобритании по защите своих интересов в Индии и Центральной Азии, что предполагало необходимость ограничения большевистского влияния в регионе. Основными задачами британских агентов были разведывательная деятельность, установление контактов с местными правителями, противодействие распространению панисламистских и революционных идей, а также проведение информационно-пропагандистских мероприятий. Несмотря на ограниченную эффективность указанных миссий, их деятельность позволяет проследить эволюцию внешнеполитических подходов Великобритании в условиях быстро меняющейся политической обстановки в Туркестане. Анализ миссий выявляет слабости британской стратегии и демонстрирует трудности реализации разведывательных задач в условиях региональной нестабильности и неопределённости.

Ключевые слова: миссия, шпионаж, разведка, пропаганда, политическая борьба, Туркестан, Британская империя.

Annotation. The article examines the actions of the British special intelligence missions in Turkestan in 1918-1919 against the background of geopolitical instability caused by the consequences of the First World War and the Russian Civil War. Particular attention is paid to Britain's strategy to protect its interests in India and Central Asia, which implied the need to limit Bolshevik influence in the region. The main tasks of the British agents were intelligence activities, establishing contacts with local rulers, countering the spread of pan-Islamic and revolutionary ideas, as well as conducting information and propaganda activities. Despite the limited effectiveness of these missions, their activities make it possible to trace the evolution of British foreign policy approaches in the context of the rapidly changing political situation in Turkestan. The mission analysis reveals the weaknesses of the British strategy and demonstrates the difficulties of implementing intelligence tasks in conditions of regional instability and uncertainty.

Keywords: mission, espionage, intelligence, propaganda, political struggle, Turkestan, British Empire.

Кіріспе

Арнайы тапсырмаға жіберілген тыңшылардың өмірі әрдайым шытырман оқиғаларға толы. Олардың жұмысы арада ұзақ жылдар өтсе де, қызығушылық нысаны болудан қалмайды. Тыңшылық қызметтің тартымдылығы болғанымен, оның көлеңкелі тұстары да жоқ емес. Кейде тыңшылар оқиғалардың дамуына қарай әрекет етіп, бастапқыда белгіленген шеңберден асып кетіп, өздерін жіберген үкіметтің қауіпсіздігіне қатер төндіруі мүмкін. Мұндай жағдайлардың туындауына тыңшының мінез-құлқы мен өз міндетіне жауапсыз қарауы да әсер етеді.

Үкімет пен оның алыстағы құпия өкілдерінің мақсаты әрдайым сәйкес келе бермейді. Себебі тыңшылық қызмет мемлекеттік қызметтің дәстүрлі салаларымен салыстырғанда айтарлықтай ерекше. Сонымен қатар, тыңшы ретінде қабылданған адамның жеке қасиеттері қосымша қиындықтар тудыруы мүмкін. Күнделікті қарым-қатынаста мұндай тұлғалар тартымды көрінгенімен, ресми ортада олар жиі кедергілер туғызады. Арнайы тапсырмаларды орындайтын тыңшы қарсыластары үшін қаншалықты қауіпті болса, кейде өз әріптестері үшін де қатер туғызуы мүмкін.

Мұндай қиындықтар азамат соғысы жылдарында айқын көріне бастады. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары Ұлыбритания Үндістанның қауіпсіздігіне айрықша алаңдаушылық білдірді. Ауғанстан мен Парсы жерінде неміс және түрік күштерінің белсенділігі, түркі және үнді халықтарының отаршылдарға қарсы наразылығы Ресей мен Ұлыбританияны Орта Азия мен Үндістандағы ықпалын сақтау үшін әскери әрекеттерге баруға мәжбүр етті. 1916 жылы ағылшын билігінің бақылауымен Оңтүстік Парсы атқыштар армиясы құрылды.

Әдіс-тәсілдер

Бұл тақырыпты жан-жақты зерделеу үшін сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу барысында келесі тәсілдер пайдаланылды: -мәтіндік талдау (контент-анализ): Негізгі дереккөз ретінде берілген көркем әрі тарихи сипаттағы мәтін мұқият талданды. Мәтін ішіндегі негізгі оқиғалар, кейіпкерлер, тарихи кезеңдер мен геосаяси мүдделер айқындалып, олардың мағынасы мен ықпалы сарапталды; -кілт сөздер мен ұғымдарды іріктеу: Мәтіннен мазмұндық тұрғыдан маңызды 30-ға жуық кілт сөз анықталды. Бұл сөздер мәтіндегі басты идеяларды, тарихи және саяси маңызын ашуға көмектесті; тарихи салыстыру әдісі: «Үлкен ойын» кезеңі сипатталған тарихи деректер мен қазіргі геосаяси жағдайлар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар салыстырылып, тарихи сабақтастықтар ізделді; -тақырыптық жіктеу: мәтіндегі оқиғалар мен идеялар негізгі тақырыптарға (мысалы: тыңшылық, барлау, империялық саясат, қауіпсіздік) жіктеліп, әрқайсысы жеке талданды; -геосаяси талдау элементтері: Ауғанстанның стратегиялық орны, Ресей мен Ұлыбританияның мүдделері және сол кезеңдегі халықаралық жағдайлар карта мен геосаяси тұрғыда

қарастырылды. Бұл әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеудің мазмұнын тереңірек ашуға және тарихи мәнін түсінуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

1917 жылы Ресейде болған революция және большевиктердің билікке келуі аймақтағы шиеленісті одан әрі күшейтті. Орыс армиясының ыдырауы, азаматтық биліктің құлдырауы және Парсыдағы орыс ықпалының жойылуы британдықтардың алаңдаушылығын арттырды. Осы өзгерістердің аясында Британ тарапынан Орта Азияға арнайы тыңшылық миссиялар ұйымдастырыла бастады [1, 89 б.].

Кейінірек бұл тыңшылық миссиялардың нәтижелері Ұлыбританияның ресми топтары тарапынан сыңға алынды. Қайтып оралған тыңшылардың қызметі тиісті деңгейде бағаланбай, Британ үкіметіне түрлі реніштер айтылды. Мәселен, Персияның шығысында орналасқан Мешхедтегі тыңшылық операцияларды басқарған жоғары шенді офицер, генерал-майор В. Маллесон, ешқашан ресми алғыс хат немесе марапат алмағанына өкініш білдірді.

Орта Азияға тыңшылар жіберу жоспары Ұлыбритания Соғыс министрлігіне қарасты Әскери барлау басқармасы тарапынан қабылданды. Басқарманың ұсынысына сәйкес, Үндістанның Мемлекеттік хатшысы 1917 жылғы 29 қазанда вице-корольге телеграф арқылы хабарласып, Ресейдегі тұрақсыз жағдай мен ақпараттың жетіспеушілігі Түркістанға тыңшылар жіберуді талап етеді ме деп сұраған. Себебі Орта Азиядағы ахуал туралы Үндістаннан түскен деректердің дәлдігіне ешкім кепілдік бере алмады [2, 366 б.].

1917 жылдың желтоқсанында Лондонда алаңдаушылық күшейе түсті. Полковник Редль мұсылман қауымының бірлігі үшін үгіт жүргізушілердің ықпалы аймақтағы толқуларды өршітуде деген мәлімет берді. Сонымен қатар, Мемлекеттік хатшының міндетін атқарушы лорд Ислингтон большевиктермен одақтасқан неміс ықпалының Түркістан аймағына ену қаупіне назар аударды.

Ресейде орталық биліктің құлдырауы мен орыс әскерлеріндегі тәртіптің бұзылуы Түркістандағы ықпалының әлсіреуіне алып келді. Британ елшісі ресейлік мұсылмандар арасында Ұлыбританияға қарсы теріс көзқарас қалыптасып жатқанын мәлімдеді. Аймақта билікке таласқан күштер жергілікті мұсылмандардың діни фанатизмін оятып, Ұлыбританияға қарсы дұшпандық сезімдерді күшейтуге бағытталған. Бұл әрекеттер белгілі бір жетістіктерге жеткенін баяндаған.

Британдықтар Түркістан аймағы толығымен түрік-неміс күштерінің ықпалына өтіп, жаудың қарулы тыңшылары Парсы мен Ауғанстанды олардың операциялық базасына айналдыра ма деп алаңдады.

Осыған байланысты Үндістан үкіметіне белсенді шаралар қабылдау ұсынылды. Парсының шығыс шекарасына қосымша әскер жіберу және Ауғанстан әмірі Хабибуллаға қатысты қатаң саясат жүргізу мәселесі көтерілді. Сонымен қатар, Түркістанға қарулы күштер жіберу мүмкіндігін қарастыру тапсырылды.

Вице-король бұл ұсыныстарды қатаң түрде қабылдамаса да, Түркістанға тыңшылық миссия жіберу жоспары күн тәртібінен алынбады. Соғыс кеңсесі бұл миссияны ақпарат жинау және британшыл көзқарасты қалыптастыруға бағытталған үгіт-насихат шарасы ретінде қарастырды. Үндістан үкіметі миссияны екіге бөлу идеясын ұсынды: бірінші тыңшылық топ Мешхедте орналасып, Оксус (Амудария) өзенінің батысындағы аумақтарды және Бұхараны қамтыса, екінші топ Қашғардағы консулдықта орналасып, Ферғана мен Самарқан аймақтарына жауапты болмақ.

Алайда, вице-король бұл жоспарға онша ықылас танытпады. Оның үкіметі бұл ұсыныста айқындықтың жеткіліксіз екенін атап өтті. Бұл пікірді Лондондағы Үндістан кеңсесінің шенеуніктері де қолдады. Үндістан кеңсесі немістер мен түріктерге қарсы тосқауылдарды күшейтуге дайын болғанымен, толық жауапкершілікті өз мойнына алудан тартынды. Осы себепті миссияны жоспарлау жалғасқанымен, нақты шешім қабылдау кейінге қалдырылды.

Жоспарды жүзеге асыру үшін генерал-майор Маллесон Мешхедке, ал Бэйли, Блэкер және майор Этертон Қашғарға жіберілді. 1918 жылдың сәуір айына қарай олар жұмысқа кірісуге дайын болды. Соғыс министрлігі тыңшылық миссияларды шұғыл түрде жолдауды ғана емес, сонымен қатар Бұхара әмірінің Ресейден тәуелсіздігін жариялауды талап етті.

Тыңшылық топтарға жұмысқа дереу кірісу бұйырылғанымен, оларға жүктелген міндеттердің нақты сипаты әлі толық анықталмаған еді. Қашғар сапарын басқару Қашғардағы консул сэр К. Макартниге жүктелді. Тыңшылық топтардың басты міндеттері – неміс және түрік үгіт-насихатымен күресу, пайдалы ақпарат жинау, жергілікті ақсүйектермен байланыс орнату және одақтас күштерді іздестіру болды.

Алайда, тыңшылық топтарға белсенді үгіт-насихат жүргізуге қатаң тыйым салынды. Олар тек үкіметтің арнайы нұсқауларына сәйкес әрекет етуі керек еді, бірақ бұл тұрғыда Макартниге белгілі бір дәрежеде еркіндік берілді. Ұқсас нұсқаулар Мешхедтегі Редльге де жіберілді. Тыңшыларға Түркістан халқының өкілдерімен тікелей байланысқа түсуге тыйым салынып, тек ақпарат жинаумен және шектеулі үгіт-насихат жұмыстарымен айналысу тапсырылды [3, 116 б.].

Бұл шектеулер тыңшылардың іс-әрекетінің баяу және шектелген екенін көрсеткенімен, жергілікті бастамаларға белгілі бір еркіндік берілді. Үлкен қашықтықтар мен азаматтық соғыс жағдайындағы тұрақсыздықты ескерсек, бұл шешім ақылға қонымды болды.

1918 жылдың маусым айынан бастап, Үндістан үкіметі Түркістандағы бүкіл саясатқа жауапты болды. Осы уақытта тыңшылық топтардың рөлін кеңейту туралы шешімдер қабылданды. Бірте-бірте вице-король мен оның кеңесшілері тыңшылардың талап еткен шараларын жүзеге асыруға мәжбүр болды. Макартниге Түркістанға офицерлерді өз қалауынша жіберуге рұқсат берілді. Мешхедте де жағдай ұқсас болды, өйткені Маллесонға шешім

қабылдау құқығы берілді. Оның басшылығымен Мешхедтегі тыңшылық топ қызмет аясын кеңейтуге кірісті.

Соғыс министрлігі тыңшылық миссияларға тікелей араласпаса да, оқиғаларға жанама түрде ықпал етті. 1918 жылдың шілде айында солтүстік-батыс Парсыда қызмет атқарған Данстервилл Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы Красноводскіге екі-үш офицер жіберуді тапсырды. Олар Закаспий аймағындағы меньшевиктермен байланыс орнатып, Түркістан одағын қаржыландырып, түріктер мен немістерге транзит өтпеуі үшін келісімдер жасады. Сонымен қатар, ол Түркістанда панисламдық үгіт-насихаттың күшейіп жатқанын хабарлады[4, 4 б.].

1918 жылдың тамызында Закаспий аймағындағы жаңа үкіметпен келісім жасалды. Большевизм мен түрік-неміс ықпалының қауіпін ескере отырып, ағылшын қолбасшысы Баку мен Красноводск гарнизонын немістерден де, большевиктерден де қорғауға, сондай-ақ субсидиялар бөлуге келісті. Жаңа үкімет қажет болған жағдайда Транскаспий теміржолын жауып, өз билігін орнату үшін белсенді қимылдар жасауға міндеттенді. Бұл келісімде большевиктер алғаш рет «жау» ретінде қарастырылды, ал тыңшылар антигермандық пассивті әрекеттерден, антибольшевиктік белсенді әрекеттерге көшуге бағытталды.

Шығыс Парсының шекарасынан Транскаспий аймағына үнді әскерлері жіберілді. Алғашында шекараға бір жаяу әскер ротасы мен пулемет бөлімі жіберілді. Закаспий аймағындағы жаңа құрылып жатқан әскерлер большевиктерден қашқан кезде, ағылшын және үнді әскерлері Ресейдің Закаспий аймағына жақындап, большевиктермен шайқасу үшін дайындалды.

Бұл уақытта Маллесон іс жүзінде тәуелсіз саясат жүргізе бастады. 1918 жылы қазан айында ол Үндістанға телеграф арқылы хабар жіберіп, саяси шешім қабылдауды сұрады. Жаңа үкіметтің ғұмыры қысқа болатынын сезген Маллесон түрікмен тайпалары арасында жалпыисламдық үгіт-насихаттың таралу қаупіне ерекше назар аударуды өтінді. Ол аймақтағы анархияны тоқтату үшін британ әскерін Транскаспийдің ішкі аудандарына жіберуді сұрады. Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы Орта Азиядағы жағдайға ешқандай өзгеріс әкелмеді. Анархия, панисламизм және ағылшындар қорғауға тиіс болған адамдардың большевиктерден қорғануы басты қауіпке айналды. Маллесон өз жоспары бойынша әрекет етіп, одақтастарымен байланыс орнатқан сайын, жағдай бірте-бірте анықталды. Бұған басты себеп ретінде ақ генерал Бичераковтың казак әскерлерінің қалдықтарының Красноводскіні паналауы болды. Маллесон британдықтар үшін маңызды портты қолда ұстап қалу мақсатында олардың келуіне кедергі жасауға тырысты.

Маллесон казак әскерлерімен тікелей қақтығысқа түседі. Ол Орта Азияда британдық ықпалға негізделген дербес мұсылман елін құруды жоспарлады. Бұхар әмірін қару-жарақпен қамтамасыз етуі оның осы жоспарының бір бөлігі болды. Маллесонның қосымша күш сұрау туралы өтініштері, Персияда орыстар мен жергілікті парсы шенеуніктерін аяусыз

қанауы және Мервке қыстау үшін көшу қажеттілігі туралы талаптары оның бастапқы нұсқауларынан мүлдем басқа бағытта екені анық болды. Үндістан үкіметі оның Мервте әскер құру туралы ұсыныстарын құлықсыз түрде қабылдаған соң, Маллесон оған одан әрі ілгерілеу үшін қысым жасауды бастады. Ол нақты қорғаныс сызығы ретінде Оксус өзенін көрсетуге тырысты, өйткені Мервте орналасу орыстардың рухына теріс әсер етеді деп есептеді.

Үш аптадан кейін ол Закаспий аймағының үкіметімен Оксус өзенінің бойында шекара орнату үшін бірлескен операцияның барлық егжей-тегжейлерін хабарлады. Түркмендер ағылшындарды қолдады, және Оксусқа қарай жылжу жаңа үкіметке тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз ететінін алға тартты. Бұл аймақ экономикалық тұрғыдан тиімді болғандықтан, оны нығайту қажеттігі туралы айтты. Маллесонның түркмендер туралы болжамдары оның Ұлыбританияға оралғаннан кейін де жалғасты. Ол британдық протекторатты өзінің ең үлкен жетістігі деп санайтынын айтты [5, 45 б.].

1918 жылдың күзінде Үндістан үкіметі Маллесонның әрекеттеріне барған сайын теріс көзқараспен қарады. Тыңшыларды жіберу саясатына қызығушылығы төмендеген Үндістан үкіметі қазан айында олардың қолдауына негіз болған себептер жойылды деп шешті. Үндістанның сыртқы саясаты Лондондағы британ үкіметіне тәуелді болды және оның қатаң бақылауында жүргізілді. 1918 жылдың қазанында британ үкіметінің нақты саясаты мен мақсаттары белгісіз болды. Вице-король мен оның кеңесшілері Лондонға: «Біз ұлы мәртебелі үкіметтің Ресейдегі большевиктерге қарсы қозғалысқа қатысты жоспарларын білмейміз және шұғыл түрде нұсқау беруін сұраймыз» деп хат жолдады. Британ үкіметі тарапынан нақты жауап болмағандықтан, вице-король Маллесонға оның бастапқы нұсқауларын қатаң сақтау туралы ескерту жасауға мәжбүр болды.

1918 жылы 23 қазанда Транскаспий үкіметіне көмек көрсету шаралары мен олардың қандай шектеулерге ие болуы керектігі жөнінде түсініктеме беру сұралды. Дегенмен, Лондон үкіметінің саясаты әлі нақты анықталмады. «Қазіргі уақытта Соғыс кабинеті большевизм мәселелерін қарастыруда және бұл мәселелер нақты шешім қабылданғанша белгілі бір саяси бағытты белгілеу мүмкін емес. Бірақ большевиктерге қарсы қозғалыстарды қолдауға ешқандай қарсылық жоқ, тек сақтықпен және әр қадамды жеке бағалап іске асыру керек. Сонымен бірге, Соғыс кеңсесі британдық персонал тарапынан басшылық жасалған жағдайда, материалдық көмек көрсетуге дейін большевиктерге қаржылай қолдау көрсетудің пайдасы жоқ деп санайды», – деп жауап берілді.

Монтегю бұл шешімді 1919 жылдың 10 ақпанында телеграф арқылы жіберді. Ол Вице-корольге Соғыс кабинеті бұл мәселені түпкілікті қарап, елдің беделін сақтап қалу мақсатында Орталық Азиядағы әскерді тыныш әрі аса сақтықпен шығару туралы шешім қабылдағанын хабарлады. Вице-король бұл шешіммен келісіп, хабарламаны телеграф арқылы Маллесонға жеткізді. Бұл шешімге наразылық білдірген Маллесон 8 сәуірде офицерлердің Закаспий

үкіметінен шығарылғанын және британдықтардың ел істеріне белсенді араласуын тоқтатқанын өз басшыларына хабарлады. Ол бастапқыда өзінің нұсқауы бойынша Мешхедте отырып ақпарат жинап, большевиктерге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жалғастырды.

Қашғарға жіберілген сапармен байланысты кейбір мәселелер туындады. Макартни Түркістанға кіруге рұқсат алғаннан кейін, Тәшкентке барар жол ашылды. Бұрын Түркістан генерал-губернаторлығының астанасы болған Тәшкент, жергілікті большевиктер үкіметінің орталығы болды. Ақ әскерлердің қақтығыстары, ішкі шиеленістер мен аймақтағы азаматтық соғыстың өршуіне байланысты Мәскеу мен Түркістан арасындағы пойыз және басқа да құрлықтық байланыстар тоқтады. Тәшкент пен жаңа кеңес астанасы арасындағы байланыс тек радио арқылы жүзеге асырылды [6, 18 б.].

Қашғарда Макартнидің орнына консул ретінде Этертон қалдырылып, Бэйли мен Блэкер 24 шілдеде жолға шықты. Олар Тәшкентке тамыз айының соңында жетті. Бұл оқиға туралы Бэйли мен Блэкерге Тәшкент үкіметіндегі большевиктердің сыртқы істер комиссары Дамагатский хабарлап, ағылшын саясатының әлсіз тұстарын ашып көрсетті. Оларға күмәнмен қарап, сұрақтарға алынып, тергеу жүргізілді: «Іс-сапарға кімдер жіберді? Қашғарда ағылшын консулы берген төлқұжаттан басқа қандай құжаттары бар?» деген сияқты сұрақтар қойылды.

Дамагатскиймен кездесуде Макартни төрт негізгі себепті атады. Біріншіден, Түркістанға неміс және түрік өкіметтерінің ықпал ету қаупі; екіншіден, бұрынғы әскери тұтқындардың Парсы мен Ауғанстанға қашу мәселесі. Үшіншіден, Түркістандағы шитті мақта қорын болашақта пайдаланудың қажеттілігіне алаңдаушылық білдірді. Төртіншіден, Түркістандағы ағылшын азаматтарының мүдделеріне қатысты жалпы мәселелер. Макартни өзінің тыңшы емес екенін және үйіне қайтпас бұрын оның миссиясы туралы хабарлау үшін келгенін түсіндірді. Оның айтуынша, бұл сапар ресми және аккредиттелген сапар болған жоқ, ресми құжаттары да болмады, бірақ оның шынайылығын Үндістанмен радиобайланыс арқылы тексеруге болатынын атап өтті. Бұл дипломатиялық тұрғыдан дұрыс шешім болып табылды.

Алайда, бұл топ Тәшкентке не үшін барды? Тәшкентке тыңшылық топ жіберу мәселесі бірнеше ай бойы талқыланып, оны жүзеге асыру үшін Бэйли Қашғарға нақты тапсырмамен жіберілгені айтылды. Алайда бұл ұсыныс кейіннен жүзеге аспады. Блэкер мен Макартни бұл идеяның Қашғарда жүргенде келгенін мәлімдеді, ал Бэйли бұл туралы сөз қозғаған жоқ. Түсінбеушілік, бәлкім, 1918 жылдың басында Түркістанға жіберілген іс-сапар мен Тәшкентке бағытталған арнайы топтың арасында сәйкессіздік болғандығынан туындаған болуы мүмкін. Кейінірек бұл сапар Қашғар және Мешхед топтары болып екіге бөлінді. Макартни Қашғарда отырып Түркістандағы жағдайды дұрыс және сенімді ақпарат алу мүмкін болмағандықтан, Тәшкентке баруды ұсынды. Блэкер жағдайды былай

түсіндірді: «Біз Қашғарда бірнеше апта болдық, бірақ ол жерден Түркістан туралы пайдалы ақпарат жинау өте қиын болды. Қашқамен арақашықтық тым үлкен еді, нәтижесінде келіп түскен ақпараттың сенімділігі төмен екені анық болды» [7, 152 б.].

Бұл жерде оқиға куәгерлерінің жеке көзқарастары да әсер еткен болуы мүмкін. Тәшкентте сапаршылардың қалай қабылданғаны туралы Блэкер былай дейді: «Біз негізінен азаматтық және жартылай ресми тұлғалар болдық, сондықтан Тәшкентте болуымыздың себебін негізгі жұмысымыздан бөлек екенін түсіндіруге тура келді». Бэйли өз іс-сапарының мақсатын айқын түсіндірді. Ол Лондонда жасалған бастапқы тізімде оның аты-жөні болмағанын, бірақ таңдалған кейбір тұлғалардың Парсы мен Месопотамиядағы қызметтері аяқталмағандықтан, оны тізімге Үндістан үкіметінің қосқанын айтты. Бэйли нақты нұсқауларға сүйенбей, өз бетінше әрекет етуге бейім болғанын атап өтті. Қашғарға жеткен соң, ол Тәшкентке сапарға шыққысы келетінін айтты.

Бұл шытырман оқиғалар Макартнидің сабырлы мінезіне сай келмеді. Алайда, ол кейінірек өзінің нақты ниеті болғанын мойындайды. 1918 жылы 1 қыркүйекте Колесовпен кездескеннен кейін, ол жеке жазбаларында Тәшкент сапарының бастапқы мақсатын мүлде басқа түрде түсіндіреді. Британдықтардың Тәшкент билігін мойындауының белгісі ретінде ол «бұл сапар Түркістан Кеңес үкіметі мен Үндістан үкіметі арасындағы бейресми байланыс құралы болып, екі тарапқа да үлкен пайда әкеледі» деп мәлімдеді. Кейінірек жеке жазбасында ол: «Кеңес Одағын ресми түрде тану осы сапардың мақсаты емес» деп атап, ресми тану мәселесін ашық қалдырды.

Қалай болғанда да, қыркүйектің ортасында Макартни сапарға дайындала бастады. Ол Тәшкент комиссарларының келісімін алып, арнайы топтың еліне оралуына мүмкіндік жасады. 14 қыркүйекте Блэкер мен Макартни Бэйлиді Тәшкентте жалғыз қалдырып кетті. Осы кезеңде Тәшкентке сапардың шынымен пайдалы болғанына күмәнданған болады.

Оның Тәшкентте ұзақ болуынан Бэйлиге қандай нақты пайда түскені белгісіз. Лондонға оралған соң, ол ешқандай түсініктеме берген жоқ, тек кейіннен оның атынан «бұл жауапкершілік өзіне жүктелгенін түсінді және тапсырмамен тікелей байланысы жоқтығын» мәлімдеді. Тәшкентке келген алғашқы күннен бастап арнайы топты жергілікті милиция мен құпия полицияның тыңшылары бақылауға алды. Бэйли 1918 жылдың қазанында Тәшкенттен кетуге тырысқанын мойындады [8, 178 б.]. Егер ол шын мәнінде үкіметі үшін ақпарат жинауды мақсат еткен болса, жасырынғанға дейін Үндістанға жеткізу үшін неге қадам жасамағаны түсініксіз. 1918 жылы 20 қазанында ол жоғалып кетті, өзінің қайда екені және онымен байланысу тәсілдері туралы ешқандай мәлімет қалдырмады.

1918 жылдың қазанынан бастап, 1920 жылдың қаңтарында Бэйли Парсыға келгенге дейін, оның жоғалып кетуі Лондонда үлкен алаңдаушылық тудырды. Оған қашып кетуге көмектесетіндерге сыйақы ұсынылып, оның

оралуы үшін белгілі большевиктерді кепілге алу жоспарлары талқыланды, бұл кезде оның қайтыс болғаны туралы хабарлар тарады. Бэйли туралы жаңа мәліметтер 1919 жылдың мамырында Тәшкенттегі бұрынғы американдық консул Тредвелл Стокгольмге келгенде белгілі бола бастады. Бірақ сонымен қатар, Бэйлимен тікелей байланыс орнату мүмкін болмады. Егер ол кезде мұндай мүмкіндік болғанда, оған 1918 жылғы қазан айында жіберілген бұйрықты қайталап, азамат соғысы кезеңінде оның сол жерде болуынан ешқандай пайда жоқ екенін айтып, елге қайтуын сұраған болар еді.

Бэйлидің Мешхедке аман-есен оралуы зор қуанышпен қарсы алынды. Мешхедтегі Бас консул полковник Грей, өзі сол кезде Мешхедте болмағанымен, Бэйлидің оралуын үлкен қуанышпен қабылдағанын сенімді түрде айтты. 1920 жылы 22 қаңтарда вице-король Монтегю Бэйлиге құттықтауын жеткізді. Тек Маллесон ғана Бэйлидің ісіне қарсылығын білдіріп, оны кедергі ретінде қарастырды. Маллесонның пікірінше, подполковник Бэйли Тәшкент аймағында мақсатсыз кезіп жүрген және кез келген уақытта большевиктер оны тұтқындауы мүмкін еді. Майор Этертон болса, Бэйлидің кәсіби қабілеттерін жоғары бағалап, оның нағыз зерттеуші және шынайы саяси тыңшы екенін атап өтті.

Шынында да, Бэйлидің жетістіктерін дәлелдейтін нақты деректер жоқ. Оның өмірбаяншысы кейіпкерінің жетістігін былайша сипаттайды: Бэйли ақпарат жинау мен қашып кетуде өзінің ерекше тәжірибесін көрсетті. Ол Тәшкент пен оның айналасындағы большевиктерге қарсы топтармен байланыс орнатып, астыртын әрекеттерге назар аударады. Алайда, бұл әрекеттер қиындықты бірге жеңу нәтижесінде пайда болған жолдастықтың жемісі болған шығар. Бейлидің көзқарасы солқылдап тұрған большевиктік режимді құлатуға ұмтылған консервативті орыстардың мақсат-мұраттарына жақын болып, оларға түсіністікпен қарағаны айқын. Алайда бұл астыртын топтардың әрекеті табанды қарсылыққа дайын болмай шықты. Олардың ең маңызды әрекеті 1919 жылдың қаңтарында болған Осипов төңкерісі болды, онда сегіз большевик комиссары өлтірілді, бірақ кейін топтың қарсыласуы ішімдік ішумен және әжуамен аяқталды. Соның нәтижесінде большевиктер Тәшкенттегі буржуазияны жаппай жазалауға кірісті, ал бұл төңкеріс өз кезегінде үлкен трагедияға алып келді. Бейлидің Тәшкентте британ әскерлерінің Парсыдан Бұхара арқылы келіп жатқанына сенгені, большевиктерге қарсы топтарға сенім берген болуы мүмкін. Дегенмен, бұл оқиғалардың саяси мәні тым аз болды. Бэйлиге басты назар аударғаны қауіп-қатерді жеңу мен қашып шығу, сондай-ақ барлау жұмыстарын жүргізу еді.

Нәтижелерді талқылау және тұжырым

Берілген тапсырманың орындалу барысы мен оларды жіберудің негізінде жатқан жорамалдарда айтарлықтай кемшіліктер болғанын көрсетеді. Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында Британ империясының қорғанысқа жұмсалатын қаржысы қысқарып, осыған байланысты жаңа қауіптерді тек арнайы шаралар арқылы алдын алуға болатыны түсінікті болды. Еуропа мен

Ресейдегі маңызды өзгерістер Британияның саяси жағдайына да үлкен қауіп төндірді. Бұл жағдайда офицерлер үкіметтен нақты нұсқаулар алып, белгісіз мүдделерді қорғауға міндетті болды. Оқиғалардың барысына қарап, арнайы тапсырмаға жіберілген тыңшылар мен олардың саяси басшылары үшін туындаған қауіп-қатерлерге қарамастан, аман қалуларының өзі үлкен бақыт болып саналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской народной советской республики 1917-1924 гг. Ленинград. 1984. С. 89-90.
2. Morris, L. P. British Secret Missions in Turkestan, 1918-19. Journal of Contemporary History, 1977. 12(2), 363-379.
3. Улунян А. Туркестанский плацдарм. 1917-1922: Британское разведывательное сообщество и британское правительство 2020. 704 с.
4. Куприянов А. Дипломатические миссии в Туркестане в 1918-19 гг. // Международная жизнь. 12.10.2014.
5. Басханов М. События гражданской войны в Туркестане и Семиречье в отчетах и донесениях Британского консула в Кашгаре подполковника П.Т.Ээдертона (1918-1920). 2018. 42-60 с.
6. Райков А. Просчет английского супершпиона. Миссия в Ташкенте // Азия и Африка сегодня. 2006. №2.
7. Бейли Ф.М. Миссия в Ташкент. -М.: Языки славянской культуры, 2013. -384 с.
8. Басханов М. У ворот английского могущества: А.Е. Снесарев в Туркестане 1899–1904. -М., 2017. -775 с.

«ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТШІЛДІК САБАҚТАРЫ: ЖҰМАБЕК ТӘШЕНЕВТІҢ МҰРАСЫ»

атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

11 сәуір 2025 ж.

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической
конференции

«УРОКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕРЕСА И ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: НАСЛЕДИЕ ЖУМАБЕКА ТАШЕНЕВА»

11 апреля 2025 г.

MATERIALS

of international scientific and theoretical conference

" LESSONS OF NATIONAL INTEREST AND STATEHOOD: THE LEGACY OF ZHUMABEK TASHENEV"

April 11, 2025

Ғылыми редактор Л. Динашева
Жауапты хатшылар А. Сандыбаева, А.Малдыбек

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, «Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕаҚ.
Оқу ғимараты. Рабиға Сұлтан Бегім к., 14 А

Халықаралық туризм және меймандостық университетінің ресми сайтында жинақтың электрондық нұсқасы шықты.
Электрондық басылым 10.04.2025 ж. мақұлданды.
Шартты баспа табағы 28. Тапсырыс 11 © ХТжМУ, 2025